

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Θεοφάνης Μελίδης

Ο ΘΕΟΔΩΡΟΣ Β΄ ΛΑΣΚΑΡΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΟΥ ΙΔΕΕΣ

Επόπτης Καθηγητής: Γεώργιος Αραμπατζής

ΑΘΗΝΑ

2020

Μέλη της επιτροπής εξέτασης:

Γεώργιος Αραμπατζής, αναπληρωτής καθηγητής, τμήμα Φιλοσοφίας,
ΕΚΠΑ

Κωνσταντίνος Μποζίνης, αναπληρωτής καθηγητής, τμήμα Ποιμαντικής
και Κοινωνικής Θεολογίας, ΑΠΘ

Γεώργιος Στείρης, αναπληρωτής καθηγητής, τμήμα Φιλοσοφίας, ΕΚΠΑ

Βάνα Νικολαΐδου - Κυριανίδου, αναπληρώτρια καθηγήτρια, τμήμα
Φιλοσοφίας, ΕΚΠΑ

Ιωάννης Πρελορέντζος, καθηγητής, τμήμα Φιλοσοφίας, ΕΚΠΑ

Ιωάννης Καλογεράκος, αναπληρωτής καθηγητής, τμήμα Φιλοσοφίας,
ΕΚΠΑ

Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης, επίκουρος καθηγητής, τμήμα Φιλοσοφίας,
ΕΚΠΑ

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγικό σημείωμα.....	10
Η εποχή του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη. Οι ιδεολογικές και πολιτικές ζυμώσεις στην αυτοκρατορία της Νίκαιας.....	14
Πνευματική δραστηριότητα πριν το Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη.....	16
Υποενότητα 1. Ιωάννης Ιταλός.....	16
Υποενότητα 2. Μιχαήλ Εφέσιος.....	18
Υποενότητα 3. Νικηφόρος Βλεμμύδης.....	19
Υποενότητα 4. Ιωάννης Δούκας Βατάτζης.....	21
Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης.....	24
Υποενότητα 1. Η ζωή του.....	24
Υποενότητα 2. Το γενικό περίγραμμα του έργου του.....	24
Υποενότητα 3. Η ενασχόληση μας με την σκέψη του.....	25
Προγενέστερη βιβλιογραφία σε σχέση με το έργο και την σκέψη του Θεοδώρου Β΄.....	26
Υποενότητα 1. Jean Paradopoulos. <i>Theodore II Lascaris, Empereur de Nicée</i>	27
Υποενότητα 2. Johannes Drasseke.....	30
Υποενότητα 3. Ο Θεόδωρος Β΄ στο έργο του Β.Ν. Τατάκη, <i>Βυζαντινή Φιλοσοφία</i>	31
Υποενότητα 4. Γ.Αραμπατζής, <i>Mos Geometricus in Theodoros II Lascaris</i>	32
Υποενότητα 5. Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης στο έργο του Α.Βακαλόπουλου.....	32
Υποενότητα 6. Η συμβολή του Dimitar Angelov.....	34
Υποενότητα 7. Οι γενικοί άξονες της ενασχόλησης μας με το έργο του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη.....	37
Υποενότητα 8. Τι θα εξετάσουμε σε σχέση με την «πολιτική θεολογία» του Καρλ Σμιτ....	37
ΜΕΡΟΣ Α΄: ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΡΩΤΟΓΕΝΩΝ ΠΗΓΩΝ.....	39
1)Ανάλυση και σχολιασμός της πραγματείας «της φυσικής κοινωνίας λόγοι Έξι».....	39
Υποενότητα 1. Χρησιμοποίηση όρων.....	39
Υποενότητα 2. Οι αιτίες συγκρότησης της ανθρώπινης κοινωνίας.....	40
Υποενότητα 3. Περαιτέρω ανάπτυξη της φιλοσοφικής του σκέψης. Χρήση των μαθηματικών.....	42
Υποενότητα 4. Τα μέρη και το όλο.....	44
Υποενότητα 5. Ιστορικές πληροφορίες σχετικά με την αυτοκρατορία της Νίκαιας.....	45

Υποενότητα 6. Η λειτουργία του Φυσικού κόσμου και των πραγμάτων.	46
Υποενότητα 7. Η «συμφωνία» και το «τιμιώτερον»	47
Υποενότητα 8. Η ανθρωπίνη ψυχή και το σώμα. Η χρησιμότητα της φιλοσοφίας	48
Υποενότητα 9. Η συμφωνία που διέπει τα πράγματα	50
Υποενότητα 10. Η χρησιμοποίηση του κύκλου	51
Υποενότητα 11. Η παρουσία του μορφωμένου άνδρα	52
Υποενότητα 12. Διάκριση της σπουδαιότητας των πραγμάτων.....	53
Υποενότητα 13. Τα παραδείγματα της χρηστής βασιλείας	55
Υποενότητα 14. Η ανωτερότητα των φυσικών πραγμάτων.	57
Υποενότητα 15. Η σχέση του αυτοκράτορα με τους υπηκόους του.....	58
Υποενότητα 16. Ο ρόλος της φύσης και της επιστήμης στη συγκρότηση της φυσικής κοινωνίας.	59
Υποενότητα 17. Σχετικά με το περιεχόμενο του όρου «τιμιώτερον».....	61
Υποενότητα 18. Η έννοια της αρετής.	61
Υποενότητα 19. Σχετικά με την «μορφή», την « ύλη» και το «περιεχόμενο».....	63
Υποενότητα 20. Οι σχέσεις που διέπουν τα φυσικά πράγματα	63
Υποενότητα 21. Η φύση ως «μητέρα»	64
Υποενότητα 22. Η παρουσία του Θεού στην πραγματεία.....	65
Υποενότητα 23. Ανάδειξη των Αριστοτελικών στοιχείων στην πραγματεία Της Φυσικής Κοινωνίας Λόγοι Εξ'	66
Υποενότητα 24. Η αναγνώριση της αξίας της αριστοτελικής φιλοσοφίας ως της μεγαλύτερης πηγής γνώσης	68
Υποενότητα 25. «Το λογικό ζών»	69
2) Οι επιστολές του Θεοδώρου Β΄ προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη.....	71
Υποενότητα 1. Βασική πηγή: Οι επιστολές του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη υπό την επιμέλεια του Nicola Festa	71
Υποενότητα 2. Οι στενές σχέσεις του Θεοδώρου Β΄ με το Νικηφόρο Βλεμμύδη	72
Υποενότητα 3. Η επιλογή όρων από την αρχαία ελληνική γραμματεία.....	73
Υποενότητα 4. Τα αισθήματα περιφρόνησης προς τις ανθρωπίνες μάζες	74
Υποενότητα 5. Πλατωνικές επιρροές στην πολιτική του σκέψη.	75
Υποενότητα 6. Ρητορικές επιρροές από τα κάτοπτρα ηγεμόνων.....	77
Υποενότητα 7. Η θέση του Θεού σε σχέση με τον αυτοκράτορα.....	78
Υποενότητα 8. Αναφορά στο «όλον» και στα «μέρη». Χρησιμοποίηση Αριστοτελικών όρων. Οι Αριστοτελικές παραφράσεις	79
Υποενότητα 9. Η σημασία της παιδείας.....	81

Υποενότητα 10. Γενικές πληροφορίες για το έργο και την σκέψη του Νικηφόρου Βλεμμύδη	82
Υποενότητα 11. Ο επηρεασμός του Θεοδώρου Β΄ από τον Νικηφόρο Βλεμμύδη. Ο όρος «λυσιτελής»	83
Υποενότητα 12. Η περιφρόνηση προς την συμπεριφορά των ανθρώπων. Αριστοκρατισμός.	85
Υποενότητα 13. Η χρησιμοποίηση του όρου «Έλληνας»	86
Υποενότητα 14. Η «ελληνική» καταγωγή της φιλοσοφίας	89
Υποενότητα 15. Η φιλοσοφική ευρυμάθεια του Θεοδώρου Β΄	90
Υποενότητα 16. Ο ελιτισμός του Θεοδώρου Β	90
Υποενότητα 17. Τα ανθρώπινα γένη κατά τον μύθο του Ησιόδου	91
Υποενότητα 18. Αποστροφή προς τα υλιστικά κίνητρα της μάζας	93
Υποενότητα 19. Πως επηρεάστηκε από την κοινωνική και οικονομική πολιτική του πατέρα του	94
Υποενότητα 20. Αυστηρότητα στην επιβολή των νόμων	95
Υποενότητα 21. Η ανάδειξη του Γεωργίου Μουζαλώνα. Άνθρωποι μη αριστοκρατικής καταγωγής στις κορυφαίες θέσεις	96
Υποενότητα 22. Γενικότερος τρόπος πολιτικής σκέψης. Η έννοια της τυρρανίδας	98
Υποενότητα 23. Η έννοια της φιλαρχίας	100
Υποενότητα 24. Βιβλικές επιρροές στην πολιτική του σκέψη	101
Υποενότητα 25. Η χρησιμοποίηση της «Θέμιδας»	102
Υποενότητα 26. Η σιδηρά ράβδος ως μέθοδος πολιτικής επιβολής	103
Υποενότητα 27. Ο εγκωσμισμός των αρετών του δασκάλου του. Πίστη στην «ανόθευτη(χριστιανική) φιλοσοφία»	105
Υποενότητα 28. Χρησιμοποίηση ιατροτεχνικών όρων	106
Υποενότητα 29. Παράθεση μεταφοράς με την χρήση επιστημονικής γλώσσας	107
Υποενότητα 30. Ιδιότητες που αποδίδονται στο Θεό	108
Υποενότητα 31. Η σιδηρά πειθαρχία ως μέσο επίτευξης των στόχων	111
Υποενότητα 32. Στοιχεία διαλεκτικής	111
Υποενότητα 33. Περί φιλίας	113
Υποενότητα 34. Οι σχέσεις που διέπουν τον λόγο και τη φύση	114
Υποενότητα 35. Προσήλωση προς την Αριστοτελική λογική	115
Υποενότητα 36. Το αίτιο και το αιτιατό	116
Υποενότητα 37. Η Ιατρική στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄	117
Υποενότητα 38. Αναφορά στον Πλάτωνα και τη μουσική	118

Υποενότητα 39. Ο «άρχων» και ο «αρχόμενος»	120
Υποενότητα 40. Η έλλειψη της φιλικής παρουσίας	122
Υποενότητα 41. Ο Θεός ως ο τέλειος «μηχανικός»	123
Υποενότητα 42. Η στοιχειακή ουσία	124
Υποενότητα 43. Γνώσεις περί ανατομίας	125
Υποενότητα 44. Ο φιλικός δεσμός μεταξύ του Θεοδώρου Β΄ και του Νικηφόρου Βλεμμύδη	127
Υποενότητα 45. Αναφορά στον Γεώργιο Ακροπολίτη	128
Υποενότητα 46. Προσέγγιση των πραγμάτων με τη λογική	128
Υποενότητα 47. Χρήση ποιητικής γλώσσας, Ομηρικές επιρροές	130
Υποενότητα 48. Η χρήση του όρου επιστήμη από τον Θεόδωρο Β΄ και η πρόσληψη του στο Βυζάντιο	132
Υποενότητα 49. Αναφορά στον Ασκληπιό	133
Υποενότητα 50. Ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών από τα επαγγέλματα της εποχής	134
Υποενότητα 51. Αναφορά σε φιλοσοφικά ζητήματα. Προτίμηση στην αριστοτελική φιλοσοφία	136
Υποενότητα 52. Πραγμάτευση της μέσης οδού. Αναφορές στον «ερμητικισμό»	138
Υποενότητα 53. Η χρησιμότητα, η αναγκαιότητα και το δίκαιο	141
Υποενότητα 54. Η αξία της φιλοσοφίας και της παιδείας	142
Υποενότητα 55. Αναφορά στην Περιπατητική σχολή	143
Υποενότητα 56. Η μεγάλη αξία της φιλίας	144
Υποενότητα 57. Η Φιλοσοφία ως αναγκαιότητα και τρόπος εξεύρεσης της αλήθειας. Ο όρος «αφιλόσοφος»	146
Υποενότητα 58. Στοιχεία για το πολιτισμικό περιβάλλον του Θεοδώρου Β΄	149
Υποενότητα 59. « νίκη εναντίον των Ιταλών σε φιλοσοφικά ζητήματα. »	150
Υποενότητα 60. Η άνοδος στο αυτοκρατορικό αξίωμα. Ο όρος «εντελέχεια»	153
Υποενότητα 61. Χρησιμοποίηση όρων από τη φυσική και τη γεωμετρία. Η γεωμετρία της σφαίρας	155
Υποενότητα 62. Στοιχεία πραγματισμού και ωφελιμισμού	156
Υποενότητα 63. Μαθηματικοί/Γεωμετρικοί όροι σε σχέση με τη γεωγραφία	157
Υποενότητα 64. Άσκηση της πολιτικής	158
Υποενότητα 65. Ονομαστικές αναφορές σε διαφορετικά έθνη. Η χρήση του όρου «έθνος»	160
Υποενότητα 66. Μαθηματική μέθοδος	165
Υποενότητα 67. Εγκωμιαστικές αναφορές στον Νικηφόρο Βλεμμύδη	167

Υποενότητα 68. Σύνδεση ιατρικής επιστήμης με τη μυθολογία	168
Υποενότητα 69. Η εξύψωση της φιλοσοφίας, Πλατωνικές αναφορές	170
Υποενότητα 70. Η γραφική βραχυλογία	171
Υποενότητα 71. Πραγμάτευση της έννοιας της φιλίας	172
ΜΕΡΟΣ Β΄: ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΩΝ ΠΤΥΧΩΝ ΤΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ Β΄.....	177
3) Όψεις της αυτοκρατορικής πολιτικής και πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄ μέσα από τις επιστολές του	178
Υποενότητα 1. Το πολιτικό περιβάλλον ωρίμανσης του Θεοδώρου Β΄. Οι άνθρωποι που τον επηρέασαν.	179
Υποενότητα 2. Η εναντίωση του στην γνώμη των πολλών και ο ελιτισμός του	181
Υποενότητα 3. Οι πολιτικές ιδέες του Θεοδώρου Β΄ σε σχέση με αυτές του Πλάτωνα.	182
Υποενότητα 4. Οι διαπροσωπικές σχέσεις υπό την επιστημονική, γεωμετρική αντίληψη	185
Υποενότητα 5. Η έννοια της «μισθαρνίας»	186
Υποενότητα 6. Η έννοια της «αγοράς» στον Θεόδωρο Β΄	187
Υποενότητα 7. Ο Γεώργιος Μουζαλών και η αυξανόμενη πολιτική σημασία της θέσης του πρωτοβεσιτάρη	190
Υποενότητα 8. Η χρήση του όρου «πολιτεύω»	191
Υποενότητα 9. Επιρροή του Νικηφόρου Βλεμμύδη στην πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄	193
Υποενότητα 10. Περί σωματικής και ψυχικής αρμονίας στην ορθή άσκηση της πολιτικής εξουσίας	194
Υποενότητα 11. Η φιλοσοφία ως νομιμοποίηση της αυτοκρατορικής θέσης	196
Υποενότητα 12. Η τελεολογία του Αριστοτέλη στην σκέψη του Θεοδώρου Β΄	196
Υποενότητα 13. Η αριστοτελική τελεολογία και η εντελέχεια στην πολιτική του σκέψη .	198
Υποενότητα 14. Συγκερασμός της αριστοτελικής σκέψης με τα πολιτικά και στρατιωτικά τεκταινόμενα της αυτοκρατορίας. Η χρησιμοποίηση γεωμετρικών σχημάτων	199
Υποενότητα 15. Οι επιστολές του προς τους ηγέτες της δυτικής χριστιανοσύνης . Στοιχεία φιλοσοφίας και θεολογίας	201
Υποενότητα 16. Η επιστολή προς τον καρδινάλιο Ριχάρδο.	206
Υποενότητα 17. Διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ επιστήμης και θεολογίας. Απήχηση νεοπλατωνικών ιδεών.	208
Υποενότητα 18. Η επιστολή προς τον Κάλλιστο το γραμματικό. Η χρησιμότητα του λόγου	209
Υποενότητα 19. Η ροπή προς την χρησιμοθηρία	210

Υποενότητα 20. Αριστοτελικές ιδέες σε σχέση με τα πολιτεύματα	211
4) Η σκέψη του Θεοδώρου Β΄ σε σχέση με τις βυζαντινές πολιτικές ιδέες	212
Υποενότητα 1. Γενικό περίγραμμα της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας	213
Υποενότητα 2. Ευσέβιος Καισάρειας και Ι. Χρυσόστομος ως βασικοί πυλώνες των πολιτικών ιδεών του Βυζαντινού κράτους	214
Υποενότητα 3. Η συμβολή των μη χριστιανών διανοητών στη διαμόρφωση της πολιτικής φυσιογνωμίας του Βυζαντινού κράτους. Ο Θεμίστιος	215
Υποενότητα 4. Η παραδοσιακή βυζαντινή πολιτική ιδεολογία σε σχέση με τον Θεόδωρο Β΄. Η σημασία της υποταγής	218
Υποενότητα 5. Σύγκριση με την ιδεολογία των κατόπτρων ηγεμόνων	220
Υποενότητα 6. Σύγκριση με τον βασιλικό ανδριάντα του Νικηφόρου Βλεμμύδη	222
Υποενότητα 7. Η πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄ σε σχέση με βασικά πολιτικά χαρακτηριστικά των κατόπτρων	223
Υποενότητα 8. Η αξία της φιλοσοφίας αναφορικά με την αυτοκρατορική ιδεολογία στην σκέψη του Θεοδώρου Β΄. Ο Φώτιος και ο Λέων ο σοφός	225
5) Η σκέψη του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη, υπό το πρίσμα της Πολιτικής Θεολογίας	227
Υποενότητα 1. Η βασική ιδέα της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας και οι εκπρόσωποι της	227
Υποενότητα 2. Τρόπος πραγμάτευσης της πολιτικής θεολογίας του Θεοδώρου Β΄	228
Υποενότητα 3. Τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της πολιτικής θεολογίας στον Θεόδωρο Β΄. Πλατωνικό- Νεοπλατωνικό πρότυπο. Η Θεϊκή αρχή	230
Υποενότητα 4. Ο όρος πολιτεία στο Βυζάντιο και στην σκέψη του Θεοδώρου Β΄	231
Υποενότητα 5. Βυζαντινή πολιτική θεολογία και αριστοτελικότητα στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄	232
Υποενότητα 6. «έν ράβδω σιδηρᾷ». Ο αυτοκράτορας ως ποιμένας	234
Υποενότητα 7. Σύνδεση μεταξύ πολιτικής και θεολογίας στο επίπεδο της διαπραγμάτευσης. Ο Θεός ως οικοδόμος	236
Υποενότητα 8. Σύγκριση μεταξύ των ιδεών του Θεοδώρου Β΄ και του Ιωάννη Χρυσόστομου	239
Υποενότητα 9. Διαφοροποίηση της πολιτικής τους σκέψης	240
Υποενότητα 10. Κοινά στοιχεία	242
Υποενότητα 11. Γενικά συμπεράσματα για την πολιτική θεολογία στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄	247
Υποενότητα 12. Συμπεράσματα αναφορικά με την πολιτική θεολογία του Carl Schmitt	250
6) Η πρόσληψη της συλλογικής ταυτότητας στο έργο και στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη	254

Υποενότητα 1. Η ταυτότητα των βυζαντινών κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, σύμφωνα με τους μελετητές.....	254
Υποενότητα 2. Gill Page.....	255
Υποενότητα 3. Anthony Kaldellis	256
Υποενότητα 4. Edmund Fryde.....	257
Υποενότητα 5. Michael Angold.....	259
Υποενότητα 6. Αποστόλης Βακαλόπουλος	262
Υποενότητα 7. Η «ελληνοκεντρικότητα» του Θεοδώρου Β΄ κατά τον Βακαλόπουλο	263
Υποενότητα 8. Η πολιτισμική ταυτότητα του Θεοδώρου Β΄ σε σχέση με τους βυζαντινούς λογίους του 15 ^{ου} αιώνα	264
Υποενότητα 9. Η πρόσληψη της φιλοσοφίας ως «ελληνικής» από τον Θεόδωρο Β.....	267
Υποενότητα 10. Η καταγωγή του όρου πατρίδα	269
Υποενότητα 11. Η ελληνική σκέψη ως εφόδιο για την εξεύρεση της αλήθειας σε συνύπαρξη με τον χριστιανισμό.....	271
Υποενότητα 12. Η ταυτότητα του Θεοδώρου Β΄ ως προϊόν της πολιτισμικής κληρονομιάς	272
Υποενότητα 13. Τα βασικά χαρακτηριστικά της πολιτισμικής ταυτότητας του Θεοδώρου Β	276
Υποενότητα 14. Σχετικά με την «Ρωμαϊκότητα»	276
Υποενότητα 15. Η αρχαία ελληνική κληρονομιά στις διάφορες εκφάνσεις της ως στοιχείο ταυτότητας	281
Υποενότητα 16. Συμπεράσματα σε σχέση με τα γενικά στοιχεία της πολιτισμικής ταυτότητας του Θεοδώρου Β΄	285
Γενικά συμπεράσματα σε σχέση με τη σκέψη του	286
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ.....	287
Συγγραφείς αρχαίας και μεσαιωνικής περιόδου	287
Νεότεροι μελετητές	292
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	295
Α) ΠΗΓΕΣ.....	295
Β) ΑΜΕΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	302
Γ) ΓΕΝΙΚΑ ΕΡΓΑ.....	314

1. Εισαγωγικό σημείωμα

Ο αυτοκράτορας της Νίκαιας Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, αποτελεί μια ξεχωριστή αλλά, σε ερευνητικό επίπεδο, μάλλον σχετικά υποτιμημένη περίπτωση λογίου ηγεμόνα της ύστερης Βυζαντινής περιόδου, κυρίως σε ό,τι αφορά την καθαρά φιλοσοφική πτυχή του έργου του, με την οποία ελάχιστοι βυζαντινολόγοι έχουν ασχοληθεί, εντάσσοντάς την, τις πιο πολλές φορές, στα πλαίσια κάποιας ευρύτερης για τους βυζαντινούς λογίους πραγματείας.

Στη διατριβή μας θα ασχοληθούμε ειδικότερα με την πολιτικό-φιλοσοφική πλευρά του έργου του πολυγραφότατου λογίου αυτοκράτορα και συγκεκριμένα με τις πολιτικές ιδέες που απορρέουν από αυτήν. Έχουμε επιλέξει να δώσουμε έμφαση στο πολιτικοφιλοσοφικό πλαίσιο των ιδεών του, εστιάζοντας στα στοιχεία εκείνα που σχετίζονται με τις μεθόδους διακυβέρνησης αλλά και προσέγγισης των κοινωνικών ζητημάτων και, γενικότερα, της θεμελίωσης της ανθρώπινης κοινωνίας. Επίσης θα εξεταστεί το φυσικοφιλοσοφικό και επιστημονικό μέρος της σκέψης του, ώστε να μπορέσουμε να σχηματίσουμε μία, όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη άποψη σχετικά με τον τρόπο που αντιλαμβανόταν την φύση του κόσμου και των πραγμάτων. Ένα μεγάλο μέρος της διατριβής σχετίζεται με την ανίχνευση και τον σχολιασμό των αρχαίων επιρροών στο έργο του, γι αυτό και στις περισσότερες των περιπτώσεων, προτιμήσαμε να αναφερθούμε κατευθείαν στις αρχαίες πηγές, παρά στις

«ενδιάμεσες» βυζαντινές προσλήψεις τους, πράγμα το οποίο θα μπορούσε να αποτελέσει το αντικείμενο μίας νέας έρευνας.

Μέσα από την έρευνα μας προκύπτουν διάφορα ερωτήματα ως προς τον τρόπο με τον οποίο ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης αντιλαμβάνεται τον κόσμο γύρω του, αλλά και την ίδια την αυτοκρατορία, της οποίας, έστω και για σύντομο χρονικό διάστημα, υπήρξε ο ανώτατος άρχων.

Κατά την έρευνα μας, θα εστιάσουμε στα στοιχεία εκείνα τα οποία καθιστούν το έργο του φιλοσόφου αυτοκράτορα, έως ένα βαθμό πρωτότυπο για την εποχή του. Επίσης, θα εξετάσουμε το κατά πόσο, κάποιες από τις ιδέες του συνδέονται με το αποκαλούμενο από πολλούς μελετητές κίνημα του βυζαντινού ουμανισμού, το οποίο βρισκόταν σε εξαιρετική άνθηση κατά τους ύστερους βυζαντινούς αιώνες, προκαλώντας αρκετές ιδεολογικές και μη διαμάχες ανάμεσα στους μορφωμένους λογίους της εποχής.

Σύμφωνα με κάποιους μελετητές, το κίνημα του Βυζαντινού ουμανισμού, στην πρώτη του φάση, χρησιμοποίησε την σκέψη των κλασικών, ώστε να παραγάγει το υλικό κατά το οποίο θα αμφισβητείτο η παντοκρατορία του κληρικαλισμού. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την «απελευθέρωση» των θρησκευτικών και φιλοσοφικών κειμένων από την κρατούσα, δογματική, κληρικαλιστική ερμηνεία. Παρομοίως, κατά την διάρκεια της δεύτερης του φάσης, το 14^ο αιώνα, οι Βυζαντινοί ουμανιστές προχώρησαν σε φιλοσοφικές, ηθικές και πολιτικές ερμηνείες των κλασικών φιλοσόφων, οι οποίες, έμμεσα ή άμεσα, έρχονταν σε σύγκρουση με το παραδοσιακό, ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα¹. Θα εξετάσουμε την επαλήθευση ή μη αυτής της άποψης στην σκέψη του Θεοδώρου Β΄.

Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης δεν υπήρξε ο πρώτος εκπρόσωπος της άρχουσας τάξης, της πρωταποκαλούμενης – από τον Ιερώνυμο Wolf – Βυζαντινής αυτοκρατορίας, που διετύπωσε φιλοσοφικές ιδέες, εμφορούμενες από την σκέψη φιλοσόφων της κλασικής εποχής, όπως κυρίως ο Αριστοτέλης, αλλά και ο Πλάτων. Άλλωστε η πρώτη φάση του Βυζαντινού ουμανισμού, όπως την αντιλαμβάνεται ο

---

¹ Niketas Siniouoglou, *Radical Platonism in Byzantium: Illumination and Utopia in Gemistos Plethon*, εκδ. Cambridge University Press, 2011, σελ. 25

Paul Lemerle στο έργο του *Ο πρώτος Βυζαντινός ουμανισμός*², είχε ήδη ολοκληρωθεί τον 10^ο αιώνα, δύο εκατονταετίες περίπου πριν από τη γέννηση του φιλοσόφου αυτοκράτορα.

Εξαιρεμένης της ευρύτητας, οξυδερκούς, και πρωτότυπης για τα δεδομένα της εποχής φύσης του έργου του, αυτό που μας προκάλεσε το ιδιαίτερο ενδιαφέρον να ασχοληθούμε με την περίπτωση του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη ήταν ο θεσμικός του ρόλος στην κορυφή της ιεραρχίας της κοινωνικής πυραμίδας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Λόγιοι που ξεχωρίζουν για το φωτεινό πνεύμα τους και την πρωτότυπη σκέψη τους, όπως ο προγενέστερος χρονικά Μιχαήλ Ψελλός ή ο πιο δημοφιλής ανάμεσα στους μελετητές του Βυζαντινού ουμανισμού Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός, αποτελούσαν μέλη της άρχουσας τάξης της εποχής τους, έχοντας άμεση επικοινωνία με το αυτοκρατορικό περιβάλλον. Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, κατά την άποψη μας, αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση, όχι μόνο εξαιτίας της βραχύβιας θητείας του ως αυτοκράτορας της Νίκαιας, αλλά λόγω της ιδιαίτερης ανατροφής που έλαβε αποφημισμένους δασκάλους, όπως ο Γεώργιος Ακροπολίτης και ο Νικηφόρος Βλεμμύδης. Αναθρεμμένος μέσα σε ένα αυστηρά παραδοσιακό αυτοκρατορικό περιβάλλον, ο Θεόδωρος Β΄, όπως θα δούμε στην συνέχεια μέσα από τις επιστολές του, αμφισβήτησε κάποιες από τις παραδοσιακές αρετές της ιδανικής βασιλείας, όπως αυτές παρουσιάζονται στα βυζαντινά *κάτοπτρα ηγεμόνων*.

Κατά την έρευνα μας, θα αντιπαραβάλλουμε τις ιδέες που απορρέουν από το έργο του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη με αυτές της παραδοσιακής βυζαντινής διανόησης αλλά και των αξιωμάτων της παραδοσιακής αυτοκρατορικής ιδεολογίας, όπως αυτή θεμελιώθηκε κατά πρώτον από την πολιτική θεολογία του Ευσέβιου. Θα μελετηθούν, επίσης οι φιλοσοφικές, ιδέες που απορρέουν από το έργο και τη σκέψη του Θεοδώρου Β΄, υπό το πρίσμα της αρχαιο-ελληνικής (κυρίως) προέλευσης τους. Επίσης, θα επιχειρηθεί η σύγκριση των ιδεών αυτών με την παραδοσιακές βυζαντινές πολιτικές ιδέες.

Ένα άλλο ζήτημα που προκαλεί το ενδιαφέρον από τη μελέτη του έργου του Θεοδώρου Β΄, έχει να κάνει με τη χρήση απο μέρους του όρων και εννοιών, όπως

² Paul Lemerle, *ο Πρώτος Βυζαντινός Ουμανισμός*, εκδ. MIET, Αθήνα, 2010, σελ. 47.

«Έλληνας», «Ελληνικός», «ελληνική χώρα», «ελληνική γλώσσα». Πώς, άραγε, αντιλαμβάνεται ο φιλόσοφος τις έννοιες αυτές; Ποια ήταν η κυρίαρχη για την εποχή του αντίληψη σε σχέση με την «ελληνικότητα» των υπηκόων της βυζαντινής αυτοκρατορίας; Αντιλαμβάνονταν με διαφορετικό πιθανώς τρόπο τις έννοιες αυτές ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης;

Κατα καιρούς, ζητήματα που έχουν σχέση με την «ελληνικότητα» ή μη του Βυζαντινού κράτους, έχουν απασχολήσει πολλούς ερευνητές της ελληνικής αλλά και της ευρωπαϊκής ιστορίας. Λόγοι ιδεολογικοί και πολιτικοί δεν επιτρέπουν σε πολλούς από αυτούς τους να εξετάσουν τα πράγματα υπό το πρίσμα μιας μετριοπαθούς προσέγγισης η οποία, κατά την γνώμη μας, πρέπει να βασίζεται στην σχολαστική εξέταση και ερμηνεία των πρωτογενών πηγών σε συνδυασμό με την ευρύτερη γνώση της προγενέστερης βιβλιογραφίας.

Μέσω της έρευνάς μας, θα προσπαθήσουμε να προσθέσουμε κάποια στοιχεία στη συζήτηση αυτή, εστιάζοντας φυσικά στο έργο του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη. Τα στοιχεία και οι πληροφορίες που μπορούμε να αντλήσουμε μέσα από τα γραπτά του κείμενα σχετικά με το ζήτημα, είναι κατά την άποψη μας αρκετά, ώστε να μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε καλύτερα τις ιδεολογικές ζυμώσεις μεταξύ των λογίων και της πνευματικής ελίτ της υστεροβυζαντινής περιόδου, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι αυτές παρέμειναν σταθερές και αμετάβλητες καθ' όλη την διάρκειά της.

Η εποχή του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη. Οι ιδεολογικές και πολιτικές ζυμώσεις στην αυτοκρατορία της Νίκαιας.

Κατά τα κοινώς αποδεκτά επιστημονικά πρότυπα της σύγχρονης ιστορίας, ο κάθε άνθρωπος αποτελεί πνευματικό «δημιούργημα» της εποχής στην οποία έζησε³. Οι ιδέες του, καθώς και η καλλιέργεια του πνεύματός του, βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με την κοινωνία και το περιβάλλον στο οποίο γεννήθηκε, ανδρώθηκε και γαλουχήθηκε. Το κατά πόσον οι ιδέες αυτές είχαν κάποιου είδους συνοχή, ώστε να είναι χρήσιμες και να επηρεάσουν τόσο την λειτουργία της κοινωνίας της οποίας ηγούνταν ο Θεόδωρος Β΄, αλλά και τη γενικότερη εξέλιξη της φιλοσοφικής σκέψης, είναι θέματα τα οποία εδώ τίθενται επιτακτικά. Για τον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη το περιβάλλον αυτό ήταν η αυτοκρατορία της Νίκαιας σε μία από τις πιο ταραγμένες περιόδους της Βυζαντινής ιστορίας. Δέκα σχεδόν αιώνες μετά την μεταφορά της πρωτεύουσας του κράτους από την Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη, αυτή ήταν η πρώτη φορά που η αυτοκρατορική διοίκηση αποχωρούσε διωκόμενη από τις ακτές του Βοσπόρου, για να εγκατασταθεί στην παράκτια πόλη της Νίκαιας της Βιθυνίας η οποία, κατά την διάρκεια των προηγούμενων χρόνων, υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα πνευματικά κέντρα της αυτοκρατορίας.

Η αυτοκρατορία της Νίκαιας δεν ήταν το μοναδικό κράτος που προέκυψε μετά τη Λατινική κατάκτηση της Βασιλεύουσας, αποτελεί όμως για εμάς ξεχωριστή περίπτωση, επειδή στα εδάφη της ήταν που πρώτη φορά που στην βυζαντινή ιστορία «η' ελληνική' φύση των παραδόσεών της (αυτοκρατορίας) άρχισε να χρησιμοποιείται ως μια δικαιολογία για την ανωτερότητα της έναντι των άλλων κρατών»⁴. Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, μεγάλωσε σε μία περίοδο, κατά την οποία η άρχουσα τάξη της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, στην προσπάθειά της να έχει τον πρώτο λόγο ανάμεσα στα υπόλοιπα κράτη, χρησιμοποίησε ξεκάθαρα τις «ελληνικές» καταβολές των παραδόσεών της.

---

³ Fernand Braudel, *On History*, Chicago, University of Chicago Press, 1982, σ. 25.

⁴ Edmund Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance (1261-c. 1360)*, Leiden, Brill, 2000, σ. 78.

Αυτού του είδους τα επιχειρήματα στρέφονταν, κυρίως, εναντίον των Λατίνων κατακτητών, αλλά και των υπολοίπων «ελληνικών» κρατών, τα οποία δεν αποδέχονταν ότι η Νίκαια είχε τον πρώτο λόγο όσον αφορά την επιστροφή στον Βυζαντινό θρόνο⁵. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των κρατών που προέκυψαν μετά την Λατινική κατάκτηση υπήρξε τόσο οξύς ώστε, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, αποτέλεσε την κύρια αιτία της μακροήμερευσης της παραμονής των Λατίνων στον αυτοκρατορικό θώκο της Κωνσταντινούπολης⁶. Η αυτοκρατορία υπήρξε ένα πεδίο ευρύτερων ιδεολογικών ζυμώσεων. Όπως αναφέρει η Ελένη-Γλυκατζή Αρβελέρ «... η μνησικακία κι ακόμα περισσότερο ο τραυματισμός που προκλήθηκε απο τη συμπεριφορά των Λατίνων, καθώς και η απογοήτευση που θα προκύψει, θα κάνουν να γεννηθεί ο νέος βυζαντινός πατριωτισμός, που θα αποκρυσταλλωθεί στο εξής στην τύχη της Κωνσταντινούπολης και στον αγώνα εναντίον των κατακτητών της.⁷»

Η Νίκαια θα αποτελέσει το πολιτικό κέντρο των ‘Ελλήνων’ μέχρι την επανένωση τους με την πρωτεύουσα του κράτους το 1261⁸. Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης συνέγραψε τα φιλοσοφικά του συγγράματα σε μια περίοδο έντονων πολιτικών αλλά και ιδεολογικών διεργασιών. Εκτός απο τις αλλαγές που συνετελέστηκαν όσον αφορά την αυτοκρατορική ιδεολογία και τον τρόπο με τον οποίο οι υπήκοοι (τουλάχιστον αυτοί που άνηκαν στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις και είχαν την δυνατότητα να μορφωθούν) έβλεπαν τον εαυτό τους και το κράτος εντός του οποίου ζούσαν, η αυτοκρατορία της Νίκαιας υπήρξε ίσως το πιο αξιόλογο πνευματικό κέντρο του ύστερου Βυζαντινού μεσαίωνα.

Στα εδάφη της Νίκαιας αναπτύχθηκε έντονη πνευματική δραστηριότητα, προγενέστερη αυτής του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη, η οποία συνδέεται με αυτό που, σύμφωνα με τους νεώτερους μελετητές, ονομάστηκε *Βυζαντινός ουμανισμός*, *Βυζαντινή αναγέννηση* και έφτασε στο αποκορύφωμα του δύο αιώνες αργότερα με τα

---

⁵ Fryde, 2000, σ.79.

⁶ Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Cambridge, εκδ. Cambridge University Press, 2002, σ. 14-15.

⁷ Ελένη Γλυκατζή Αρβελέρ, *η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, Αθήνα, Ψυχογιός, , β΄εκδ, 2007, σ.123.

⁸ Vasileios N. Tatakis, *Byzantine Philosophy*, εκδ. Hackett Publishing, Indianapolis, 2003, σελ. 188.

έργα λογίων, όπως ο Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός και ο Βησσαρίων. Μετά την οριστική πτώση της αυτοκρατορίας το 1453 πολλοί από αυτούς τους λογίους μετανάστευσαν στις ακμάζουσες πολιτισμικά και οικονομικά πόλεις της Ιταλικής χερσονήσου, μεταλαμπαδεύοντας τις ιδέες τους και συντελώντας αποφασιστικά στην δυτική αναγέννηση.

Όπως αναφέρει ο ιστορικός Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος σε μία υποσημείωση του, παραπέμποντας σε παλαιότερο έργο του Johannes Irmscher, «η αυτοκρατορία όμως της Νίκαιας έβαλε τα θεμέλια, από τα οποία ξεπετάχθηκε ο υστεροβυζαντινός ουμανισμός που παρασκεύασε την Αναγέννηση, καθώς και την κατά την διάρκεια των αιώνων νεοελληνική λαότητα, την αναπτυσσόμενη σε νέο έθνος».⁹

Πνευματική δραστηριότητα πριν το Θεόδωρο Β΄

Λάσκαρη

Το έργο του Θεόδωρου Β΄, όπως συμβαίνει με όλες τις εκφάνσεις του ανθρώπινου πολιτισμού, δεν ήταν προϊόν κάποιας πολιτισμικής παρθενογέννησης. Η καλλιέργεια των γραμμάτων και των τεχνών στα εδάφη της αυτοκρατορίας, το κίνημα δηλαδή του Βυζαντινού ουμανισμού, η προσέγγιση των πνευματικών δραστηριοτήτων με τρόπο αντικομοφομιστικό για τα δεδομένα της εποχής, προϋπήρχαν του έργου του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Στην ενότητα αυτή θα ασχοληθούμε, με τους λογίους εκείνους, οι οποίοι κατά την γνώμη μας επηρέασαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, την σκέψη και το έργο του Θεοδώρου Β΄, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι οι απόψεις τους ταυτίζονταν. Το βασικό μας κριτήριο είναι αυτό της διανοητικής ριζοσπαστικότητας και της διαφορετικότητας της φιλοσοφικής τους αντίληψης σε σχέση με την κυρίαρχη μορφή σκέψης.

Υποενότητα 1. Ιωάννης Ιταλός.

---

⁹Απόστολης Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού, Αρχές και διαμόρφωση του*, τ. Α΄, εκδ.Β΄, Αθήνα, σελ 83.

Ο Ιωάννης Ιταλός (1025-1090) υπήρξε ο λόγιος του οποίου η φιλοσοφική θεώρηση προσέγγιζε, έως έναν μεγάλο βαθμό, την αναγεννημένη «κλασικιστική» θεώρηση της δυτικής αναγέννησης, έχοντας την κλασική μορφή μεσαιωνικών σχολίων και του - κατα πολλούς αιώνες χρονικά - μεταγενέστερου διαφωτισμού.

Γεννημένος στην Ιταλική χερσόνησο, ο Ιωάννης μιλούσε τα ελληνικά με λατινική προφορά, αποτυγχάνοντας μάλιστα να κατακτήσει γλωσσικά πλήρως την ελληνική. Αυτό τον έκανε να φαίνεται ευκαταφρόνητος στα μάτια της μορφωμένης κωνσταντινουπολίτικης ελίτ¹⁰ και αποτέλεσε αφορμή για την περαιτέρω στοχοποίησή του. Ο Ιωάννης κατείχε την έδρα της φιλοσοφίας, στο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης.

Η φιλοσοφική σκέψη στο Βυζάντιο δεν ήταν ποτέ πια η ίδια μετά την εκπόνηση των έργων του Ιταλού. Ο Ιωάννης προσδίδει στην φιλοσοφική σκέψη την αυτονομία της *«με μια καθαρά ορθολογιστική κίνηση σκέψης, που διψά για λύσεις ξεκάθαρες, όχι μόνο για τα προβλήματα της ανθρώπινης μοίρας αλλά και για τα μεγάλα μυστήρια του χριστιανισμού»*. Ο Ιταλός ήταν ο πρώτος στην βυζαντινή βιβλιογραφία *«που προσπαθεί να θεμελιώσει τα θεολογικά προβλήματα, πάνω σε φιλοσοφικές βάσεις»*¹¹. Κάτι τέτοιο τον καθιστά πνευματικό πρόγονο του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη.

Η έδρα της φιλοσοφίας που κατείχε ο Ιωάννης ο Ιταλός μέχρι την αποπομπή του από τον Αλέξιο Κομνηνό, καθ' ότι περισσότερο κοσμικής-φιλοσοφικής παρά θεολογικής φύσης πνεύμα, μας δείχνει την υπό του Κωνσταντίνου ΙΧ Μονομάχου άνοδο νέων κοινωνικών – αστικών – στρωμάτων και των συμφερόντων τους, καθώς και την ανάγκη που υπήρχε για περισσότερο γραφειοκρατική, τεχνοκρατικού τύπου εκπαίδευση, στην αρχή της υστεροβυζαντινής περιόδου¹², διαδικασία η οποία, όπως θα δούμε στην συνέχεια, συνεχίστηκε στην αυτοκρατορία της Νίκαιας και κατά την εποχή του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη.

---

¹⁰ Aleksandr Petrovich Kazhdan, Annabel Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, εκδ. University of California Press, 1990, σελ. 127.

¹¹ Βασίλης Ν. Τατάκης, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, εκδ. Ίδρυμα Μωραΐτη, Αθήνα, 1997, σελ. 205.

¹² Kazhdan, Epstein, 1990, σελ. 127-128.

Υποενότητα 2. Μιχαήλ Εφέσιος

Ένας άλλος Βυζαντινός φιλόσοφος που θα μπορούσαμε να κατατάξουμε στην κατηγορία των «πνευματικών προάγγελων» του Θεοδώρου Β΄, είναι ο Μιχαήλ Εφέσιος (1050-1129).

Λίγα πράγματα μας είναι γνωστά για τη ζωή του φιλοσόφου. Σύμφωνα με μία, μη καθιερωμένη αντίληψη κάποιων μελετητών, ο Μιχαήλ Εφέσιος δεν είναι άλλος από τον εκθρονισμένο αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα, ο οποίος πήρε αυτό το όνομα, αφότου αποσύρθηκε σε μοναστήρι, οπού και ασχολήθηκε με τον σχολιασμό και την επιμέλεια έργων των αρχαίων φιλοσόφων. Λέγεται, μάλιστα, ότι του ζητήθηκε από την Άννα την Κομνηνή να συγγράψει σχόλια πάνω στα λιγότερο δημοφιλή εκείνη την εποχή έργα του Αριστοτέλη¹³. Η δουλειά του κρίνεται από τους σύγχρονους του μελετητές τόσο αξιόλογη, ώστε να θεωρείται ένας από τους σημαντικότερους βυζαντινούς σχολιαστές του κλασικού φιλοσόφου.

Ο Μιχαήλ, καταπιάστηκε με τον σχολιασμό του πέμπτου, ένατου και δέκατου βιβλίου των *Ηθικών Νικομαχειών*, των βιβλίων εφτά με δεκατέσσερα των *Μεταφυσικών*, τα οποία, μάλιστα, έχουν γίνει αντικείμενο διαμάχης μεταξύ των ειδικών, καθώς και των *Σοφιστικών Ελέγχων*. Επίσης, ασχολήθηκε με τα *περι χρωμάτων* και τα *Πολιτικά* του Σταγειρίτη φιλοσόφου, καθώς και με διάφορες πραγματείες του Αριστοτέλη, που αφορούσαν τα επιστημονικά πεδία της ζωολογίας και άλλων ειδικοτήτων¹⁴. Κάποιοι μελετητές, όπως ο Sten Ebbesen που συνέγραψε πραγματεία για τους *Σοφιστικούς ελέγχους* του Αριστοτέλη, υποστηρίζουν ότι τα σχόλια του Μιχαήλ – τουλάχιστον αναφορικά με το συγκεκριμένο έργο του Αριστοτέλη – δεν ήταν προϊόντα πρωτότυπης σκέψης, αλλά αντιγραφής προϋπαρχουσών πηγών¹⁵.

¹³ Hans Willer Laale, *Ephesus (Ephesos): An Abbreviated History from Androclus to Constantine XI* εκδ. WestBow Press, Indianapolis, 2011, σελ. 382.

¹⁴ Laale, 2011, σελ 382-83.

¹⁵ Sten Ebbesen, *Commentators and Commentaries on Aristotle's Sophistici Elenchi, A Study On Post Aristotelian And Medieval Writings On Fallacies, Volume I, The Greek Tradition*, εκδ. Brill, Leiden, 1981, σελ. 269.

Η χρήση εκ μέρους μας νεολογισμών και σύγχρονων όρων δεν έγινε καθόλου τυχαία, καθ' ότι η προσέγγιση των πραγμάτων, ο σχολιασμός και ο τρόπος ερμηνείας του Αριστοτέλη από τον Μιχαήλ Εφέσιο θυμίζει πολύ περισσότερο το αναγεννησιακό και επιστημονικό πνεύμα των επόμενων αιώνων, παρά την παραδοσιακή και θεοκρατική αντίληψη που επικρατούσε για πολλούς αιώνες, στους κόλπους της άρχουσας τάξης του Βυζαντίου, κάτι το οποίο θα προσπαθήσουμε να αποδείξουμε ότι ισχύει και στην περίπτωση του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι καταπιάνεται με θέματα, όπως οι σχέσεις μεταξύ του ανθρώπου της επιστήμης, του ανθρώπου της μόρφωσης και του ανθρώπου της εμπειρίας, κάτι το οποίο μας δίνει το δικαίωμα να μιλήσουμε για μια πραγματεία περι της φιλοσοφίας των επιστημών¹⁶, με την έννοια που αυτή εξέλαβε ως σύγχρονος κλάδος της φιλοσοφίας στη σύγχρονη εποχή.

Η ενασχόληση του με τον Αριστοτέλη και το έργο του, με τρόπο, μάλιστα, (εκκοσμικευμένο) που να προσεγγίζει τη σύγχρονη μεθοδολογία, αποτελεί ένα άλλο κοινό σημείο μεταξύ του Μιχαήλ Εφέσιου και του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη .

Συνεχίζοντας την σύντομη αναφορά μας σε αυτούς που θεωρούμε πνευματικούς προάγγελους της σκέψης και του έργου του φιλοσόφου αυτοκράτορα, ερχόμενοι, μάλιστα, εγγύτερα χρονικά, δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε τον σημαντικότερο λόγιο της αυτοκρατορίας της Νίκαιας και δάσκαλο του Θεόδωρου Β', Νικηφόρο Βλεμμύδη .

Υποενότητα 3. Νικηφόρος Βλεμμύδης

Ο Νικηφόρος Βλεμμύδης (1197 – 1272), άνδρας πολυγραφότατος και ευρύτερα μορφωμένος, ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του στους δικαστικούς κύκλους,

---

¹⁶ George Arabatzis, « Michael of Ephesus On The Empirical man, The Scientist And The Educated Man (In Ethica Nicomachea X and In Partibus Animalium I) ,in Charles E. Barber, David Todd Jenkins *Medieval Greek Commentaries on the Nicomachean Ethics* , εκδ. Brill, Leiden, 2009, σελ. 184.

προτού μεταπηδήσει, μετά από αυτοκρατορική εντολή, στο Πατριαρχείο ενδυόμενος τα μοναστικά άμφια¹⁷.

Το έργο του αποτελείται από φιλοσοφικές, αλλά και θεολογικές πραγματείες. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι συνέγραψε την αυτοβιογραφία του σε μέρη. Μάλιστα, σε ένα από αυτά αναφέρει ότι η μητέρα του είχε οράματα θρησκευτικής φύσεως κατά την παιδική του ηλικία¹⁸.

Ο *ανδριάς βασιλικός*, μια φιλοσοφική πραγματεία πάνω στις ιδανικές αρετές του αυτοκράτορα και του ορθού τρόπου διακυβέρνησης, δεν παρουσιάζει, σε γενικές γραμμές, αξιοσημείωτες διαφορές από τα υπόλοιπα *κάτοπτρα ηγεμόνος*, αποτελούμενη στην ουσία από εξιδανικεύσεις ενός συνόλου παραδοσιακών αρετών που έχουν ως πηγή την Βίβλο και άλλα γνωστά χριστιανικά κείμενα.

Εντούτοις, η πλατωνικής εμπνεύσεως εξύμνηση του φιλοσόφου βασιλέως, η πλατωνική, δηλαδή, αντίληψη της φιλοσοφικής υπερβατικότητας στον *βασιλικό ανδριάντα* του Νικηφόρου Βλεμμύδη, έχει ενσωματωθεί σε μία λειτουργικής μορφής κοινωνιολογική προσέγγιση¹⁹. Αυτό αποτελεί για εμάς ένα στοιχείο σύγχρονης αντίληψης στη σκέψη του Βλεμμύδη, κάτι που πλησιάζει στο πεδίο της διδασκαλίας της εφαρμοσμένης πολιτικής. Στον βασιλικό ανδριάντα του ο Βλεμμύδης, χρησιμοποιεί μοντέλα λόγου της κλασικής αρχαιότητας, προκειμένου να αναδείξει τις κοσμικές αρετές ενός ηγέτη, καθώς και κάποια από την Παλαιά διαθήκη για τις θρησκευτικές²⁰.

Ένα άλλο έργο του Νικηφόρου Βλεμμύδη η *επιτομή λογικής*, «λέγεται ότι αποτέλεσε το πιο διαδεδομένο εγχειρίδιο λογικής κατά την διάρκεια της υστεροβυζαντινής περιόδου». Υπήρξε ένα από αυτά που επηρέασαν περισσότερο τους

---

¹⁷ Oliver O'Donovan, Joan Lockwood, *From Irenaeus to Grotius: A Sourcebook in Christian Political Thought, 100-1625*, εκδ. Eerdmans Publishing, Michigan, 999, σελ. 306.

¹⁸ Catia Galatariotou, *The Making of a Saint: The Life, Times and Sanctification of Neophytos the Recluse*, εκδ. Cambridge University Press, 2004, σελ.83.

¹⁹ O'Donovan, Blockwood, 1999, σελ. 306-307.

²⁰ Anthony Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, εκδ. Cambridge University Press, 2008, σελ. 380.

δυτικούς, μετά την μετάφραση του στην λατινική το 1607²¹. Η συμβολή, δηλαδή, του Βλεμμύδη στα γράμματα της δυτικής αναγέννησης υπήρξε καθοριστική.

Όπως αναφέραμε προηγουμένως, ο Νικηφόρος Βλεμμύδης υπήρξε δάσκαλος του Θεοδώρου Β΄, κάτι που από μόνο του αποδεικνύει τη βαθιά επιρροή που άσκησε στην προσωπικότητα του αυτοκράτορα - λογίου. Στο έργο του Θεοδώρου Β΄, το οποίο θα εξετάσουμε στη συνέχεια της διατριβής μας, ο Λάσκαρης αφιερώνει έναν αρκετά μεγάλο σε αριθμό επιστολών, απευθυνόμενος στον πρώην δάσκαλο του.

Όπως θα διαπιστώσουμε στις επόμενες ενότητες της διατριβής μας, μελετώντας το έργο του Λάσκαρη, ακόμα και αν οι διαφορές στον τρόπο σκέψης του Θεοδώρου Β΄ και του Νικηφόρου Βλεμμύδη είναι αρκετές, δεν θα μπορούσαμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι, μέσα στον εν γένει χριστιανικό τρόπο αντίληψης του δασκάλου του φιλοσόφου, ενυπάρχουν ψήγματα κοσμικής προσέγγισης, δηλαδή θέασης της λειτουργίας του κόσμου και της κοινωνίας υπό το πρίσμα της λογικής και της επιστήμης, τα οποία επηρέασαν την εξέλιξη της σκέψης του μαθητή του και είχαν ως αποτέλεσμα την συγγραφή έργων, όπως για παράδειγμα αυτά που εξετάζουμε στην παρούσα διατριβή.

Ολοκληρώνοντας την εισαγωγική ενότητα μας που αναφέρεται σε αυτούς που κατά την γνώμη μας επηρέασαν την σκέψη του Θεοδώρου Β΄ δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε έναν από τους πιο πολυσυζητημένους εκ μέρους των μελετητών αυτοκράτορες της υστεροβυζαντινής περιόδου, τον πατέρα του φιλοσόφου, Ιωάννη Δούκα Βατάτζη, αυτοκράτορα της Νίκαιας. Η συμβολή του Βατάτζη στην εξέλιξη της Βυζαντινής ιστορίας κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική, τόσο για τις στρατιωτικές του επιτυχίες, όσο και για τις – σχετικές με την εργασία μας – πολιτικές, οικονομικές αλλά και πολιτισμικές δομές που επέβαλε κατά την διάρκεια της παραμονής του στον θρόνο της Νίκαιας.

Υποενότητα 4. Ιωάννης Δούκας Βατάτζης

---

²¹Katerina Ierodiakonou, A Logical Lout in Nikephoros Vlemmydes Aytobiography in *Logic and Language in the Middle Ages: A Volume in Honour of Sten Ebbesen*, εκδ. Brill, Leiden, 2013, σελ 125.

Ο Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης (1193- 1254) διαδέχθηκε τον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρη στην εξουσία της αυτοκρατορίας, νυμφευόμενος την κόρη του Ειρήνη, κάτι το οποίο δεν εκτιμήθηκε ιδιαίτερα από τους γιους του Θεόδωρου Α΄, Αλέξιο και Ισαάκιο Λάσκαρη. Το γεγονός αυτό είχε ως άμεση συνέπεια τη διεξαγωγή αγώνων εναντίον πολλών εσωτερικών αλλά και εξωτερικών εχθρών μέχρι την οριστικοποίηση της παραμονής του Βατάτζη στον αυτοκρατορικό θώκο.

Η εσωτερική πολιτική που εφήρμοσε κατά την διάρκεια της βασιλείας του είναι αξιοσημείωτη. Αν ο Θεόδωρος Λάσκαρης έδειξε ότι « *μία αυτοκρατορία που βρίσκεται σε εξορία έχει την δυνατότητα να διατηρήσει τις βυζαντινές παραδόσεις, ο Βατάτζης μας έδειξε ότι με πολλούς τρόπους μπορεί να προχωρήσει ακόμα παραπέρα*²²». Κάτι τέτοιο κατάφερε ο Ιωάννης, προχωρώντας σε βαθιές για την εποχή του ιδεολογικές και πολιτικές τομές.

Ο Βατάτζης έδωσε μεγάλη έμφαση στην ανάπτυξη της παιδείας και των γραμμάτων. Ίδρυσε μια σχολή φιλοσοφίας, στην οποία τέθηκε επικεφαλής ο Νικηφόρος Βλεμμύδης, και υποχρέωνε κάθε χρόνο τους άρχοντες των πόλεων να συναναστρέφονται τους καθηγητές της ρητορικής, της ιατρικής και των μαθηματικών.²³

Όσον αφορά στη διαχείριση των οικονομικών, φρόντισε ώστε η οικονομία του κράτους να μην βασίζεται στην ικανοποίηση των αναγκών των μεγάλων πόλεων, αλλά στην – με ορθολογικό τρόπο – οργάνωση και ενίσχυση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Ο ίδιος, μάλιστα, έδινε κίνητρα στους υπηκόους του ώστε να γίνονται παραγωγικοί, αποκομίζοντας προσωπικά οφέλη που σχετίζονταν με την διαχείριση των αυτοκρατορικών γαιών.²⁴

Όπως μας αναφέρει ο Παχυμέρης, οι αυτοκρατορικές αυτές γαίες ονομάζονταν *ζευγολατεία* και αποτελούσαν μέρος της ευρύτερης λειτουργίας της

---

²² Nicol, 2002, σελ. 25.

²³ Tatakis, 2003, σελ. 188.

²⁴ Nicol, 2002, σελ. 25.

αυτοκρατορικής *πρόνοιας* ²⁵. Ο θεσμός της αυτοκρατορικής πρόνοιας εφάρμοστηκε από τον Ιωάννη Δούκα Βατάτζη κατά την διάρκεια της παραμονής του στον αυτοκρατορικό θώκο. Αυτού του είδους η πρόνοια θα μπορούσε, έως ένα βαθμό, να θεωρηθεί ότι αποτελεί πολιτικό πρόγονο της κοινωνικής μέριμνας των κρατικών και κοινωνικών δομών του σύγχρονου δυτικού κράτους.

Μελετώντας τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίστηκε τα πολιτικά, διοικητικά και οικονομικά θέματα του κράτους, είναι δυνατόν να διακρίνουμε την ορθολογική, τεχνοκρατική, εκδυτικοποιημένη και σύγχρονη αντίληψη που τον διακρίνει η οποία, κατά την γνώμη μας, θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο σύγκρισης με τις αντίστοιχες πολιτικές των δυτικών κρατών εκείνης της εποχής.

Στον τομέα της παιδείας, ο Ιωάννης προχώρησε στην περαιτέρω ενίσχυση της καλλιέργειας της κοσμικής εκπαίδευσης. Πρωτοστάτησε στην ίδρυση βιβλιοθηκών, που απαρτίζονταν από τίτλους βιβλίων τεχνικού και επιστημονικού περιεχομένου σε διάφορες πόλεις της αυτοκρατορίας²⁶. Το γεγονός αυτό μας οδηγεί στο να πιστέψουμε ότι ο Βατάτζης ενδιαφερόταν έντονα για την εκπαίδευση των διοικητικών στελεχών της αυτοκρατορίας του, τα οποία προέρχονταν, κατά κύριο λόγο, από τα μεσαία – αστικά στρώματα των πόλεων και, όπως θα δούμε στην συνέχεια της εργασίας μας, είχαν ήδη αρχίσει να διαμορφώνονται σταδιακά εκείνη την περίοδο, προσδίδοντας στην αυτοκρατορία μια πιο σύγχρονη κρατική υπόσταση.

Είναι βέβαιο ότι ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης επηρεάστηκε από την πολιτική σκέψη και τον τρόπο διοίκησης του πατέρα του.

Μελετώντας στη συνέχεια το έργο του Θεοδώρου Β΄ θα διαπιστώσουμε ότι ο αυτοκράτορας μας όχι μόνο επηρεάστηκε βαθιά από την σύγχρονη αντίληψη της πολιτικής που εφάρμοσε ο πατέρας του, αλλά προχώρησε ακόμα πιο μακριά, χωρίς ωστόσο να προλάβει να εφαρμόσει πλήρως αυτά που με τόση πνευματική επιμέλεια αναφέρει τόσο στις πραγματείες του, όσο και στην αλληλογραφία του.

---

²⁵ Mark C. Bartusis, *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia*, εκδ. Cambridge University Press, 2012, σελ. 20.

²⁶ J.B. Bury, *The Cambridge Medieval History volumes 1-5*, εκδ. Plantagenet Publishing, 2011 σελ. 430.

Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης

Υποενότητα 1. Η ζωή του.

Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, εξαιτίας τόσο της πολιτικής του σκέψης και δράσης, όσο και της ενασχόλησης του με την φιλοσοφία και την επιστήμη, αποτελεί μία ιδιαίτερη περίπτωση ανάμεσα στους λογίους της υστεροβυζαντινής περιόδου. Γεννήθηκε το 1222 στην Νίκαια και πέθανε το 1258. Ο Θεόδωρος υπήρξε αυτοκράτορας της Νίκαιας από το 1254 έως το 1258. Κατά την σύντομη διάρκεια της βασιλείας του, προσπάθησε να διοικήσει, όπως θα δούμε κατά την ανάλυση των ιδεών του, σύμφωνα με το πλατωνικό μοντέλο του φιλοσόφου βασιλέα, επηρεασμένος από την διδασκαλία του δασκάλου του Νικηφόρου Βλεμμύδη²⁷. Γεννήθηκε και μεγάλωσε την εποχή κατά την οποία το όραμα του προγονού του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρη να αναβιώσει την εκκοσμηκευμένης φύσεως επιστημονική και φιλοσοφική γνώση και να την ενσωματώσει στην κρατική ιδεολογία της αυτοκρατορίας της Νίκαιας²⁸, βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη. Ο νεαρός Θεόδωρος μύηθηκε από τον δάσκαλο του, Νικηφόρο Βλεμμύδη, σε διάφορους τομείς των επιστημών και, επί έξι συναπτά έτη, μελέτησε δίπλα του τη φιλοσοφία των κλασικών, το *quadrivium*²⁹ καθώς και φυσική³⁰. Αργότερα, συνέχισε τις σπουδές του με τον επίσης μαθητή του Νικηφόρου Βλεμμύδη, Γεώργιο Ακροπολίτη.

Υποενότητα 2. Το γενικό περίγραμμα του έργου του

---

²⁷ John C. Plott, James Michael Dolin, Russell E. Hatton, *Global history of philosophy. 5: The period of Scholasticism (Pt. 2) (1150-1350 A.D.)*, εκδ. Motilal Banarsidass, Delhi, 1989, σελ. 328.

²⁸ E. Nikolaidis, *Science and Eastern Orthodoxy: From the Greek Fathers to the Age of Globalization* σελ. 71, εκδ. John Hopkins University Press, Baltimore, 2011, σελ. 71.

²⁹ Αριθμητική, αστρονομία, γεωμετρία, μουσική, Paul Magdalino, Maria V. Mavroudi, *The Occult Sciences in Byzantium*, εκδ. La Pomme d'or, 2006 σελ 271.

³⁰ Nikolaidis, 2011, σελ. 71.

Ο Θεόδωρος Β΄, περισσότερο ακόμη και από τους δασκάλους του, προσωποποιεί τις ουμανιστικές διεργασίες της εποχής του. Εμπνεόμενος από τις πνευματικές αξίες του ελληνισμού και του κλασικισμού, ένιωσε ένα βαθιά στοχαστικό συναίσθημα, όταν επισκέφθηκε τα αρχαία μνημεία και τα ερείπια της Περγάμου, τα οποία μας περιγράφει σε μια από τις επιστολές του³¹.

Η λατρεία που τον διακατείχε για τα έργα των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων είναι γνωστή και αντικατροπτίζεται σε ολόκληρο το φάσμα του έργου του. Ο Θεόδωρος, αν και ο βίος του υπήρξε βραχύς, υπήρξε πολυγραφότατος συγγραφέας. Πλην του φιλοσοφικού του έργου, που αποτελεί το βασικότερο αντικείμενο μελέτης της παρούσας διατριβής, συνέγραψε μεταξύ άλλων πραγματείες θεολογικές, τη σάτιρα, μια προσευχή για την Παναγία και έναν επικήδειο λόγο για τον Φρειδερίκο Β΄ Χοενστάουφεν³².

Υποενότητα 3. Η ενασχόληση μας με την σκέψη του

Στο κύριο μέρος της εργασίας μας θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τα στοιχεία εκείνα της φιλοσοφικής και πολιτικής σκέψης του Θεοδώρου Β΄, τα οποία πιστεύουμε πως καθιστούν το έργο του - εώς ένα βαθμό - πρωτότυπο και το διαφοροποιούν από την υπόλοιπη πνευματική παραγωγή της εποχής του. Θα εξεταστεί, επίσης, η προέλευση των ιδεών του και η σχέση τους με την προγενέστερη βυζαντινή και αρχαιοελληνική σκέψη. Επιπροσθέτως, θα αναζητηθεί η όποια πολιτισμική συγγένεια μεταξύ της σκέψης του και των αντίστοιχων πνευματικών διεργασιών που συνέβαιναν στην Δύση. Θα διερευνήσουμε κατα πόσο η φιλοσοφική και πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄, αλλά και ο υποεξέταση «αντιαριστοκρατισμός» του στη ρητορική συνδέεται με την άνοδο νέων κοινωνικών δυνάμεων στην αυτοκρατορία της Νίκαιας.

Κατά την πορεία της έρευνας μας, θα αντλήσουμε στοιχεία, τόσο από την προγενέστερη επιστημονική βιβλιογραφία που ασχολείται με τη σκέψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα, όσο και από πρωτογενείς πηγές του έργου του Θεοδώρου

---

³¹ Tatakis, 2003, σελ. 194.

³² J.B. Bury, 2011, σελ. 489.

Β'. Βασικά εγχειρίδια μελέτης, ανάλυσης και σχολιασμού όσον αφορά στο αυθεντικό έργο του αυτοκράτορα – φιλοσόφου αποτελούν η φιλοσοφική πραγματεία «*Της Φυσικής Κοινωνίας Λόγοι εζ*» (*De Naturali Communionem Libri Six* ³³) που βρίσκεται στον τόμο 140 της *Patrologia Graeca* του Migne, καθώς και το corpus του Nicolo Festa³⁴ με τις 217 δημοσιευμένες επιστολές του Θεοδώρου Β', οι οποίες απευθύνονται σε διάφορους λογίους της εποχής του, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγονται ο Νικηφόρος Βλεμμύδης και ο Γεώργιος Ακροπολίτης.

Από τους σύγχρονους μελετητές του έργου του Θεοδώρου Β' ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει για εμάς η εξέταση των απόψεων του Dimitar Angelov «*Theodoros Lascharis as a political thinker*³⁵» στο «*Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*» σε σχέση με την ριζοσπαστικότητα της πολιτικής σκέψης του φιλοσόφου αυτοκράτορα, καθώς και άλλες δουλειές ερευνητών οι οποίες θα κατονομάζονται στις αντίστοιχες ενότητες.

Προγενέστερη βιβλιογραφία σε σχέση με το έργο και την σκέψη του Θεοδώρου Β'

Σε αντίθεση με την δημοφιλία που απολάμβαναν τα έργα λογίων της υστεροβυζαντινής περιόδου, όπως για παράδειγμα αυτών που αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα, το έργο του Θεοδώρου Β' θεωρείται σε γενικές γραμμές υπομελετημένο. Η αλήθεια είναι ότι η προγενέστερη βιβλιογραφία, εκτός από κάποιες γενικές αναφορές που σχετίζονται με την ζωή και το έργο του, παρουσιάζει αρκετά κενά σημεία. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται στο χώρο των ανθρωπιστικών επιστημών ένα βαθμιαία αυξανόμενο ενδιαφέρον για τις βυζαντινές σπουδές, πράγμα το οποίο εκφράζεται ερευνητικά τόσο μέσα από την μεγαλύτερη παραγωγή μελετών που σχετίζονται με τις βυζαντινές σπουδές, όσο και από την διεξαγωγή διαφόρων δραστηριοτήτων στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Προτού

---

³³ Θεοδώρου του Λάσκαρι, «*Της Φυσικής Κοινωνίας Λόγοι Εξ*» in Migne, *Patrologia Graeca*, τ' 140, Paris, 1887.

³⁴ Nicola Festa, *Theodori Ducae Lascharis Epistulae CCXVII* εκδ. Tipographia G. Carnesecchi e figli, Firenze, 1898.

³⁵ Angelov, 2007, σελ. 204.

περάσουμε στη γενική επισκόπηση ορισμένων μελετών που αποτελούν μέρος της σύγχρονης βιβλιογραφίας και πραγματεύονται τη σκέψη του Θεοδώρου Β΄, θα αναφερθούμε σε κάποιες από τις παλαιότερες μελέτες, οι οποίες, κατά την γνώμη μας, αποτελούν σημείο αναφοράς για την ερμηνεία, τη μελέτη και τον σχολιασμό του έργου του φιλοσόφου αυτοκράτορα.

Υποενότητα 1. Jean Papadopoulos. Theodore II Lascaris, Empereur de Nicée

Εάν κάποιος επιδιώξει να ξεκινήσει μια έρευνα, σχετικά με τους πρώτους μελετητές του έργου του Θεοδώρου Β΄, δεν θα ήταν δυνατόν να μην ανακαλύψει το όνομα του ελληνικής καταγωγής Jean Papadopoulos. Ο εν λόγω ακαδημαϊκός, διδάκτωρ της Faculté des lettres του Πανεπιστημίου της Σορβόνης, για τον οποίο οι πληροφορίες μας είναι ελάχιστες πέραν της ιδιότητας του, όπως αυτή αναγράφεται στον τίτλο του βιβλίου του, αποτελεί έναν από τους πρώτους μελετητές που ασχολήθηκαν αναλυτικά με τη ζωή και το έργο του Θεοδώρου Β΄. Στο έργο του *Théodore II Lascaris, Empereur de Nicée* που εκδόθηκε το 1909 στο Παρίσι, ο Papadopoulos, μετά από μια σύντομη εισαγωγή που αναφέρεται στην χρησιμότητα της ύπαρξης ενός αυτοτελούς έργου για τον Θεόδωρο Β΄, προχωρά σε μια συνοπτική παρουσίαση των έργων του φιλοσόφου αυτοκράτορα που ήταν γνωστά κατά την περίοδο της συγγραφής της πραγματείας του.³⁶ Εντύπωση προκαλεί η – με ταξινομημένο τρόπο – βιβλιογραφική παρουσίαση των έργων του Θεοδώρου Β΄ που έχουν εκδοθεί, αλλά και η γνωστοποίηση των διαθέσιμων χειρογράφων που παραμένουν ανέκδοτα ακόμη και στις μέρες μας. Τα χειρόγραφα αυτά, που περιέχουν διάφορων ειδών πραγματείες του Θεοδώρου Β΄, όπως φιλοσοφικά, θεολογικά έργα αλλά και επιστολές, βρίσκονται στις βιβλιοθήκες της Αμβροσιανής βιβλιοθήκης του Μιλάνου και της εθνικής βιβλιοθήκης των Παρισίων.³⁷ Η πρόσφατη για τα χρονικά δεδομένα εκείνης την περιόδου έκδοση των επιστολών του Θεοδώρου Β΄ από τον Festa αποτελεί σημείο αναφοράς για τους μελετητές του έργου του σύμφωνα με τον Papadopoulos.

³⁶ Jean Pappadopoulos, *Théodore II Lascaris, Empereur de Nicée*, εκδ. A. Piccard, Paris, 1908, x-xv.

³⁷ Pappadopoulos, 1908, x.

Το πρώτο μέρος του βιβλίου του³⁸ Pappadopoulos, αναφέρεται με αναλυτικό τρόπο σε διάφορα βιογραφικά στοιχεία σχετικά με την ζωή του φιλοσόφου αυτοκράτορα, έχοντας ως στόχο να σκιαγραφήσει, με όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένο τρόπο, την προσωπικότητα του. Ανάμεσα σε αυτά ξεχωρίζουν η παιδική του ζωή, ο γάμος του, οι δάσκαλοί του, η μόρφωση που εξέλαβε, ο χαρακτήρας του, οι δυνατές φιλίες που ανέπτυξε κατά το σύντομο διάστημα της ζωής του, ο θάνατος της γυναίκας του, τα ταξίδια που έκανε, η πολιτική μόρφωση του Θεοδώρου Β΄, καθώς και ο καθοριστικός ρόλος που διαδραμάτισε ο πατέρας του όσον αφορά στα γενικά πολιτικά χαρακτηριστικά της περιόδου κατά την οποία κατείχε το αξίωμα του αυτοκράτορα της Νίκαιας.

Στο δεύτερο μέρος της πραγματείας του για τον Θεόδωρο Β΄³⁹, ο Pappadopoulos ασχολείται με τις διάφορες πτυχές της ζωής, της σκέψης και της συμπεριφοράς του Θεοδώρου Β΄ κατά την περίοδο της βραχύβιας αυτοκρατορικής κυριαρχίας του στο θρόνο της Νίκαιας (1254-1258). Τα περιστατικά της ζωής του φιλοσόφου αυτοκράτορα, που αναλύονται και σχολιάζονται στη συγκεκριμένη ενότητα της πραγματείας του Pappadopoulos, σχετίζονται με τη διαδικασία της ενθρόνισής του, την εκλογή του ευνοούμενου του Πατριάρχη Αρσενίου(1254), τις ιδέες του σε σχέση με την διακυβέρνηση, τις αιτίες της δυσαρέσκειάς του απέναντι στους πρώην δασκάλους του Νικηφόρο Βλεμμύδη και Γεώργιο Ακροπολίτη, τις σχέσεις του με την Εκκλησία και την πρώτη του πολεμική εκστρατεία εναντίον των Βουλγάρων(1255). Στη συνέχεια ο Pappadopoulos ασχολείται με την εσωτερική πολιτική του Θεοδώρου Β΄. Συγκεκριμένα, αφορά στο χάσμα που δημιουργήθηκε ανάμεσα σε αυτόν και στα μέλη των αριστοκρατικών οικογενειών, την αλλαγή του χαρακτήρα του, την αναδιοργάνωση του στρατού και την ενθαρρυντική πολιτική του σε σχέση με την ανάπτυξη των γραμμάτων. Στο 5^ο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους της πραγματείας του ο Pappadopoulos αναφέρεται στην εξωτερική πολιτική του Θεοδώρου Β΄ και στη δεύτερη εκστρατεία του εναντίον των Βουλγάρων. Στη συνέχεια, γίνεται αναφορά στον διάλογο μεταξύ του Θεοδώρου Β΄ και του Πάπα Αλέξανδρου του 4^{ου} για το ζήτημα της ένωσης των εκκλησιών. Με τις επιστολές αυτές θα ασχοληθούμε σε μια από τις επόμενες ενότητες της διατριβής μας. Το

---

³⁸ Pappadopoulos, 1908, σελ.1-58.

³⁹ Pappadopoulos, 1908, σελ.59-149.

υπόλοιπο του δευτέρου μέρους της πραγματείας του Pappadopoulos για τη ζωή και το έργο του Θεοδώρου Β΄ αφορά στις σχέσεις ανάμεσα στην αυτοκρατορία της Νίκαιας και στους Λατίνους που έχουν καταλάβει την Κωνσταντινούπολη, καθώς και την λιποταξία του Μιχαήλ Παλαιολόγου. Στη συνέχεια, αναφέρεται στα πολιτικά και στρατιωτικά πράγματα του Δεσποτάτου της Ηπείρου και στην παρέμβαση του Νικηφόρου Βλεμμύδη υπέρ του Μιχαήλ του Β΄. Ακολούθως προσανατολίζει τη μελέτη του στην εξωτερική πολιτική του Θεοδώρου Β΄ σχετικά με την Ευρώπη και τις σχέσεις του φιλοσόφου αυτοκράτορα με τον Μανφρέδο της Σικελίας, τη συμμαχία με τους Βουλγάρους, την φιλική του σχέση με τον Σουλτάνο του Ικονίου, τις διπλωματικές σχέσεις με τους Μογγόλους και τους Άραβες, ολοκληρώνοντας με την πραγμάτευση των γεγονότων της ασθένειας και του θανάτου του (1258). Στις τελευταίες σελίδες του δευτέρου μέρους της πραγματείας του για τον Θεόδωρο Β΄, ο Jean Pappadopoulos, παραθέτει τα γεγονότα που συνέβησαν μετά τον θάνατο του φιλοσόφου αυτοκράτορα, καθώς και τη διάδοχη κατάσταση που διαμορφώθηκε. Η εξιστόρηση των γεγονότων ξεκινά με την δολοφονία του πιστού φίλου του Θεοδώρου Β΄, Γεωργίου Μουζαλών, και ολοκληρώνεται με την αρπαγή της εξουσίας από τη δυναστεία των Παλαιολόγων. Στο τέλος του δευτέρου μέρους γίνεται μια αποτίμηση σε σχέση με την πρόσληψη της παρακαταθήκης του Θεοδώρου Β΄ από τους συγχρόνους του.

Το τρίτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου του Jean Pappadopoulos⁴⁰, είναι αφιερωμένο στα γραπτά έργα του Θεοδώρου Β΄. Στο πρώτο κεφάλαιο ο Pappadopoulos ξεκινάει με την περιγραφή των συγγραφικών ευαισθησιών του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Στη συνέχεια αναφέρεται με συνοπτικό τρόπο στα έργα και στις επιστολές του Θεοδώρου Β΄. Στα τελευταία κεφάλαια ο Jean Pappadopoulos προσεγγίζει με συνοπτικό τρόπο το λογοτεχνικό ύφος του γραπτού λόγου του Θεοδώρου Β΄, ολοκληρώνοντας με μια σύντομη περιγραφή συγκεκριμένων πτυχών των ιδεών του. Ακολουθεί μια ολιγοσέλιδη αποτύπωση των συμπερασμάτων του Pappadopoulos σχετικά με τον βίο και το έργο του Θεοδώρου Β΄. Στο τέλος της πραγματείας του για τον Θεόδωρο Β΄ ο διδάκτωρ του Πανεπιστημίου της Σορβώννης παραθέτει τον επικήδειο λόγο που συνέγραψε ο Θεόδωρος Β΄ για τον θάνατο του Φρειδερίκου Β΄ Χοενστάουφεν στην πρωτότυπη, αρχαία ελληνική του μορφή.

---

⁴⁰ Jean Pappadopoulos, 1908, σελ. 151-178.

Η σημασία του έργου του Pappadopoulos για τους μελετητές της σκέψης και του έργου του Θεοδώρου Β΄ είναι ιδιαίτερα μεγάλη, καθ' ότι αποτελεί την πρώτη ίσως ολοκληρωμένη πραγμάτευση τόσο των γεγονότων της ζωής του, όσο και του συγγραφικού του έργου. Κατά την γνώμη μας, η μεγαλύτερη συνεισφορά της πραγματείας του Pappadopoulos στους μελετητές των γραπτών έργων του Θεοδώρου Β΄ είναι η ταξινόμηση και η καταγραφή των έργων, των επιστολών και των πραγματειών, καθώς και η κατάδειξη της θέσης μιας σειράς χειρογράφων του Θεοδώρου Β΄, πολλά εκ των οποίων δεν έχουν ακόμη εκδοθεί και δημοσιευθεί.

Υποενότητα 2. Johannes Drasseke

Η ενασχόληση της Γερμανικής βιβλιογραφίας με το έργο και τη σκέψη του Θεοδώρου Β΄, είχε ξεκινήσει λίγα χρόνια νωρίτερα από την έκδοση του Théodore II Lascaris, Empereur de Nicée. Στο δημοφιλέστερο ανάμεσα στους Γερμανικούς ακαδημαϊκούς κύκλους των τελών του 19^{ου} αιώνα, περιοδικό *Byzantinische Zeitschrift*, υπό την διεύθυνση του μεγαλύτερου ίσως Γερμανού Βυζαντινολόγου Karl Krumbacher, ο Johannes Drasseke προχώρησε στην έκδοση ενός άρθρου με τίτλο *Theodoros Lascaris*⁴¹. Στον φύσει περιορισμένο χώρο ενός άρθρου (18 σελίδες), ο Drasseke μας παραθέτει μια σύντομη περιγραφή της ζωής του Θεοδώρου Β΄, συνεχίζοντας με την ερμηνεία και το σχολιασμό κάποιων πτυχών της φιλοσοφικής σκέψης του Θεοδώρου Β΄ από την πραγματεία «της Φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ΄». Στη συνέχεια ο Drasseke αναφέρεται σε κάποιες επιστολές του Θεοδώρου Β΄ που ήταν γνωστές κατά το διάστημα που γράφτηκε το άρθρο (τέλη 19^{ου} αιώνα), εστιάζοντας σε κάποια από τα θεολογικά του έργα τα οποία σχετιζόνταν με τις δογματικές διαφορές. Το άρθρο του Drasseke αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα σημεία αναφοράς σε σχέση με το έργο και τις ιδέες του Θεοδώρου Β΄ όσον αφορά κυρίως τη γερμανόγλωσση βιβλιογραφία. Με την ερμηνεία του Drasseke σχετικά με κάποιες συγκεκριμένες πτυχές της σκέψης του Θεοδώρου Β΄ θα ασχοληθούμε στην συνέχεια της διατριβής μας.

---

⁴¹ Johannes Drasseke, "Theodoros Lascaris" in *Byzantinische Zeitschrift iii band Jahrgang 1894*, εκδ. Teubner, Leipzig, 1894, σελ.498-515.

Υποενότητα 3. Ο Θεόδωρος Β΄ στο έργο του Β.Ν. Τατάκη, Βυζαντινή Φιλοσοφία

Συνεχίζοντας τη σύντομη αναδρομή μας σε έργα τα οποία, κατά τη γνώμη μας, αποτελούν σημείο αναφοράς για όσους έχουν ως επιδίωξη τη μελέτη της σκέψης του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη, δεν θα μπορούσαμε να μην αναφερθούμε στο μνημειώδες έργο του Β.Ν. Τατάκη *Βυζαντινή Φιλοσοφία* (1949). Το έργο αυτό μεταφράστηκε από τη γαλλική γλώσσα στην αγγλική, την ισπανική, τη σερβική αλλά και την ελληνική το 1977 από την Ε. Καπουρτζή υπό την επιμέλεια του Λ. Μπενάκη⁴². Το συγκεκριμένο έργο του Τατάκη αποτελεί μέχρι και σήμερα ένα από τα βασικότερα εγχειρίδια εισαγωγής στη μελέτη της Βυζαντινής φιλοσοφίας. Στην υποενότητα «η επιστημονική και φιλοσοφική κίνηση κατά τον 13^ο και 14^ο αιώνα από το κεφάλαιο του βιβλίου «οι τρεις τελευταίοι αιώνες», ο Τατάκης καταπιάνεται με την σύντομη περιγραφή του έργου των σημαντικότερων λογίων της εξόριστης βυζαντινής ελίτ της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ανάμεσα τους ξεχωρίζουν οι αναφορές στα έργα του δασκάλου του φιλοσόφου αυτοκράτορα Νικηφόρου Βλεμμύδη, του Γεωργίου Ακροπολίτη και του ίδιου του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη. Στην ολιγοσέλιδη πραγμάτευση του έργου του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη, ο Τατάκης ξεκινάει με τη διαπίστωση ότι «ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης ... ενσαρκώνει τις ανθρωπιστικές επιδιώξεις της εποχής του»⁴³. Στη σύντομη και γενικού τύπου επισκόπηση της φιλοσοφίας του Θεοδώρου Β΄, μέσα από την πραγματεία της «φυσικής κοινωνίας λόγοι έξι», ο Τατάκης υποστηρίζει ότι ο Θεόδωρος Β΄ «αποκαλύπτει μία πολύ τολμηρή και βαθιά αν και κάποτε σκοτεινή φιλοσοφική σκέψη», καθώς και μια πρωτοτυπία που έγκειται στο γεγονός ότι στην πραγματεία «της φυσικής κοινωνίας λόγοι έξι» «η βυζαντινή σκέψη τολμά για πρώτη φορά να αντιμετωπίσει την έννοια της φύσης με τρόπο καθαρά φιλοσοφικό»⁴⁴. Στο τέλος της ανάλυσής του για την πραγματεία της «φυσικής κοινωνίας λόγοι έξι» ο Τατάκης

---

⁴² Β.Ν. Τατάκης, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, εκδ. Εταιρεία σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1977.

⁴³ Τατάκης, 1977, σελ.220.

⁴⁴ Τατάκης, 1977, σελ.220-221.

αναδεικνύει την επιστημονικότητα και την μαθηματική λογική του Θεοδώρου Β΄, επισημαίνοντας τη γεωμετρική μέθοδο που χρησιμοποιεί ο Θεόδωρος Β΄, κατατάσσοντάς τον στους προδρόμους του Μπαρούχ Σπινόζα,⁴⁵ έχοντας πιθανόν επηρεαστεί από το άρθρο του Johannes Drasseke στο οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως.

Υποενότητα 4. Γ.Αραμπατζής, Mos Geometricus in Theodoros II Lascaris

Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημάνουμε ότι με την ανάλυση των στοιχείων της γεωμετρικής μεθόδου του Θεοδώρου Β΄ έχει ασχοληθεί ο Γ. Αραμπατζής στο άρθρο του «Mos Geometricus in Theodoros II Lascaris» που εκδόθηκε το 2012. Στην ενότητα κατά την οποία πραγματευόμαστε την ανάλυση των ιδεών του Θεοδώρου Β΄ στην πραγματεία «της φυσικής κοινωνίας λόγοι έξι» θα επανέλθουμε στο ζήτημα της γεωμετρικής μεθόδου, καθώς και στο άρθρο του Γ. Αραμπατζή.

Αν και η ενασχόληση του Β.Ν. Τατάκη με το φιλοσοφικό έργο του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη είναι σχετικά σύντομη, η πραγματεία του αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα εγχειρίδια για εκείνους που έχουν ως σκοπό να το χρησιμοποιήσουν ως έναυσμα για την περαιτέρω μελέτη του έργου του.

Υποενότητα 5. Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης στο έργο του

Α.Βακαλόπουλου

Περνώντας από την ξενόγλωσση βιβλιογραφία στην ελληνόγλωσση, περίοπτη θέση ανάμεσα στους μελετητές του έργου και της σκέψης του Θεοδώρου Β΄ κατέχει ο Αποστόλης Βακαλόπουλος. Ασχέτως του εάν συμφωνεί κάποιος με τον τρόπο με τον οποίο ο Βακαλόπουλος ερμήνευσε την σκέψη του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη, η μελέτη του Α. Βακαλόπουλου στον Α΄ τόμο της Ιστορίας του Νέου ελληνισμού διακρίνεται από την φιλότιμη προσπάθεια του να προσεγγίσει με επιστημονικό τρόπο την προγενέστερη βιβλιογραφία. Στο κεφάλαιο με τον πομπώδη τίτλο «η ελληνολατρεία των βασιλέων της Νίκαιας, ιδίως του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη και η έννοια του εθνικού συνόλου», ο Βακαλόπουλος προσπαθεί να επιχειρηματολογήσει, μέσω

⁴⁵ Τατάκης, 1977,σελ. 222.

γραφτών πηγών της περιόδου, υπέρ της άποψης ότι στα εδάφη της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, υπήρξε κάποιου είδους αφύπνιση της ελληνικής συνείδησης, συνδέοντας τη μάλιστα με την μεγάλη ιδέα του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει : « αναμφίβολο γεγονός είναι ότι, η εθνική αφύπνιση των κατοίκων των ελληνικών χωρών αναρριπίζεται εκ των άνω με την προβολή του αρχαίου ελληνικού ονόματος και του μεγαλείου»⁴⁶. Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου, οι γραπτές πηγές που χρησιμοποιεί ανήκουν στον πατέρα του φιλοσόφου αυτοκράτορα, Ιωάννη Δούκα Βατάτζη (επιστολή προς Πάπα Γρηγόριο Θ'), καθώς και στον δάσκαλό του Νικηφόρο Βλεμμύδη.⁴⁷

Ο κυριότερος σκοπός της ενασχόλησης του με το έργο του Θεοδώρου Β' Λάσκαρη είναι η εξεύρεση ικανοποιητικών στοιχείων προς απόδειξη της ελληνικότητας της εθνικής συνείδησης του φιλοσόφου αυτοκράτορα και όχι η εις βάθος ανάλυση του έργου του. Το βασικό του υλικό αντλείται από τις επιστολές του Θεοδώρου Β' που έχουν εκδοθεί από τον Festa. Στα πλαίσια αυτής της στοχευμένης αναζήτησής του ο Βακαλόπουλος δεν ασχολείται συγκεκριμένα με κάποιο από τα φιλοσοφικά στοιχεία ή τα θεολογικά έργα του Θεοδώρου Β'. Οι μοναδικές αναφορές στην φιλοσοφία του σχετίζονται με τον «ελιτίστικο» τρόπο με τον οποίο ο Θεόδωρος Β' αντιμετωπίζει τη δυτική φιλοσοφία, προσβλέποντας στην ανωτερότητα της ελληνικής⁴⁸. Εντύπωση προκαλεί η διαπιστώσή του σχετικά με την σύνδεση της πολιτικής σκέψης του Θεοδώρου Β' και της Μεγάλης Ιδέας. Όπως με χαρακτηριστικό τρόπο αναφέρει «Στις πολιτικές ίσως ιδέες του Θεοδώρου Β' οφείλεται το ότι πρώτος ο βασιλιάς εκείνος εικονίζεται πατώντας επάνω σε υποπόδιο με παράσταση του δικέφαλου αετού, αν βέβαια δεχθούμε ότι το έμβλημα αυτό συμβολίζει την προβολή των διεκδικήσεων του στην Ευρώπη και στην Ασία...»⁴⁹

Βλέποντας τα πράγματα υπό το πρίσμα μιας, όσο το δυνατόν, αντικειμενικότερης επιστημονικής οπτικής παρατηρούμε ότι η ενασχόληση του

---

⁴⁶ Βακαλόπουλος, 1977, σελ. 75.

⁴⁷ Βακαλόπουλος, 1977, σελ. 76-77.

⁴⁸ Βακαλόπουλος, 1977, σελ.80

⁴⁹ Βακαλόπουλος, 1977, σελ.82

Βακαλόπουλου με το έργο του Θεοδώρου Β΄ εξαντλείται στην προσπάθεια του να συνδέσει την σκέψη του με την αφύπνιση της ελληνικής συνείδησης, προσδοκώντας να προσφέρει επιχειρήματα στην εθνική ιδεολογία του σύγχρονου ελληνικού κράτους, λογική η οποία δεν του επέτρεψε κατά την γνώμη μας να εμβαθύνει περισσότερο στα στοιχεία της πολιτικής και φιλοσοφικής του σκέψης. Το γεγονός αυτό ωστόσο δεν αναιρεί, κατά την γνώμη μας, ούτε την ορθότητα του τρόπου με τον οποίο προσέγγισε το έργο του Θεοδώρου Β΄, αφού δεν αρκέστηκε στην παράθεση δευτερογενών πηγών, ούτε το ότι για τα δεδομένα της εποχής, κατά την οποία γράφτηκε το έργο του Βακαλόπουλου, αποτέλεσε μία πρωτότυπη και αξιόλογη προσπάθεια, τόσο για τα ελληνικά, όσο και για τα διεθνή ακαδημαϊκά δεδομένα. Οι αναφορές μας στην ιστορία του νέου Ελληνισμού του Βακαλόπουλου θα συνεχιστούν, τόσο κατα την πραγμάτευση της σκέψης του Θεοδώρου Β΄ στις επιστολές του, όσο και (κυρίως) στο κεφάλαιο που αναφέρεται στην εθνική και πολιτισμική ταυτότητα του φιλοσόφου αυτοκράτορα.

Στο σημείο αυτό δεν θα μπορούσαμε να μην αναφερθούμε στο γεγονός της απουσίας, από την παλαιότερη τουλάχιστον βιβλιογραφία, πέραν της περίπτωσης του Pappadopoulos, ενός συγγραφικού εγχειρήματος που θα εξετάζε κατά τρόπο ολοκληρωμένο και αναλυτικό την σκέψη του Θεοδώρου Β΄. Το κενό αυτό στα συγγραφικά και ερευνητικά δεδομένα καλούμαστε να συμπληρώσουμε μέσω της εκπόνησης της παρούσας διατριβής.

Υποενότητα 6. Η συμβολή του Dimitar Angelov

Ολοκληρώνοντας την αναφορά μας στους μελετητές που ασχολήθηκαν με το έργο και τη σκέψη του Θεοδώρου Β΄, ξεχωριστή θέση κατέχει η σύγχρονη απ'όλες τις απόψεις και με διεισδυτική ματιά πραγματεία του Dimitar Angelov “ Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330. Ο εκτενής τρόπος, με τον οποίο ο Angelov πραγματεύεται την αυτοκρατορική ιδεολογία και την πολιτική σκέψη στο ύστερο Βυζάντιο, κατατάσσει την πραγματεία του ανάμεσα στις σημαντικότερες μελέτες της ύστερης Βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας. Η φυσιογνωμία του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη, καθώς και η πολιτική του προσωπικότητα, φαίνεται ότι άσκησαν ιδιαίτερη γοητεία στο Angelov. Από την εισαγωγή κιόλας του βιβλίου του φαίνεται η διάθεση του να ασχοληθεί με την πολιτική σκέψη του

Θεοδώρου Β΄, εκφράζοντας την άποψη ότι, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε με την πλειοψηφία των λογίων της υστεροβυζαντινής περιόδου, ο Θεόδωρος Β΄ προώθησε τις πολιτικές του ιδέες μέσω ρητορικών ασκήσεων, ενός επικήδειου λόγου και πολεμικών πραγματειών που απευθύνονταν προς τον δάσκαλό του Νικηφόρο Βλεμμύδη⁵⁰.

Στο κεφάλαιο του βιβλίου του «*Theodoros II Lascaris as a Political Thinker*» ο ιστορικός πραγματεύεται σε έναν ικανοποιητικό αριθμό σελίδων (49) τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται την πολιτική σκέψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Η ενότητα αυτή ξεκινάει με μια σύντομη αναφορά στην ζωή, τη σκέψη και το έργο του Θεοδώρου Β΄, καθώς και στη δημιουργία ενός ψυχολογικού «προφίλ» του φιλοσόφου αυτοκράτορα, βασισμένου στις εμπειρίες του Θεοδώρου Β΄, και στο ρόλο τον οποίο διαδραμάτισαν οι διάφορες συναναστροφές με τον κοινωνικό του περίγυρο στην διαμόρφωση της προσωπικότητάς του.⁵¹

Στο μεγαλύτερο μέρος της ενότητάς του για την πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄, ο Angelon καταπιάνεται τόσο με την αντιαριστοκρατική ιδεολογία του φιλοσόφου αυτοκράτορα, όσο και με την εναντίωσή του προς την συγγένεια και την κληρονομικότητα ως δυνάμεις κοινωνικής εξέλιξης. Όπως ενδεικτικά αναφέρει «Στις πολιτικές, φιλοσοφικές, ρητορικές πραγματείες του, καθώς και στην επίστολογραφία του, ο Θεόδωρος Β΄ επιτέθηκε στο ρόλο της συγγένειας ως κοινωνικής δύναμης, προχωρώντας πολύ παρά περισσότερο από την απλή κριτική στην αρχή του της πίστης προς την οικογένεια»⁵².

Ο Angelon επισήμανε την πρωτοκαθεδρία της αρχής της φιλίας, εννοούμενης ως μίας μορφής σύνδεσης ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τους υπηκόους του στην πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄. Η έννοια της φιλίας στον Θεόδωρο Β΄, σύμφωνα με τον Angelon, είχε τη βάση της τόσο στα «*Ηθικά Νικομάχεια*» του Αριστοτέλη, όσο και στα Βυζαντινά κάτοπτρα ηγεμόνος της ύστερης περιόδου. Μετά την πραγμάτευση του ρόλου της φιλίας και της συγγένειας στην πολιτική σκέψη του

---

⁵⁰ Angelon, 2007, σελ.17.

⁵¹ Angelon, 2007, σελ. 205-215

⁵² Angelon,2007, σελ.215.

Θεοδώρου Β΄ ο Angelon προσπαθεί να συνδέσει την πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄ με αυτή του Μακιαβέλι, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι, παρ' όλες τις εκκοσμικευμένες του ιδέες και την κοινή βάση ορισμένων πτυχών της πολιτικής του σκέψης με αυτή του Μακιαβέλι, ο Θεόδωρος Β΄ στην πραγματικότητα άνηκε στον πνευματικό κόσμο του μεσαίωνα.⁵³

Στον σχολιασμό των συμπερασμάτων του Angelon, σε σχέση με την πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄, πρόκειται να επανέλθουμε στα επόμενα κεφάλαια της διατριβής μας κατά την διάρκεια της εξέτασης του πρωτογενούς υλικού του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Ο ίδιος συγγραφέας το 2019 προχώρησε στη δημοσίευση ενός νέου συγγράματος που πραγματεύεται τη ζωή του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη υπό τον τίτλο *The Byzantine Hellene: The Life of Emperor Theodore Laskaris and Byzantium in the Thirteenth Century*⁵⁴.

Οι ιδέες του Θεοδώρου Β΄

Όπως αναφέραμε προηγουμένως, η μόρφωση που πήρε ο Θεόδωρος Β΄ ήταν ιδιαίτερα πολύπλευρη και σημαντική. Θεωρείται, μάλιστα, ότι ήταν η πιο πολυποίκιλη και πλήρης γνώση που μπορούσε να λάβει κάποιος εκείνη την εποχή. Σε μια από τις επιστολές του προς τον αρχιεπίσκοπο Εφέσσου Νικηφόρο ο Θεόδωρος Β΄ απαριθμεί τα μαθήματα και τις γνώσεις που έχει λάβει από τους δασκάλους του. Ανάμεσα σ' αυτά πρωτεύοντα ρόλο κατέχει η φιλοσοφία⁵⁵. Η ενασχόληση με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία ουδέποτε διακόπη κατά την βυζαντινή περίοδο, ωστόσο τα έργα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη είχαν ήδη αρχίσει να αποτελούν αντικείμενο μελέτης από τον προηγούμενο αιώνα⁵⁶ με εντονότερο τρόπο απ' ό,τι στο παρελθόν. Η σπουδή των επιστημών και της φιλοσοφίας την εποχή εκείνη ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στα αυτοκρατορικά εδάφη εξαιτίας της πολιτικής που ακολούθησαν οι αυτοκράτορες Θεόδωρος Α' Λάσκαρης και Ιωάννης Δούκας

---

⁵³ Angelon, 2007, σελ.252.

⁵⁴ D. Angelon, *The Byzantine Hellene: The Life of Emperor Theodore Laskaris and Byzantium in the Thirteenth Century*, εκδ. Cambridge University Press, 2019.

⁵⁵ Jean Papadopoulos, 1908, σελ. 16

⁵⁶ Papadopoulos, 1908, σελ. 17.

Βατάτζης, για την οποία έχει γίνει αναφορά σε προηγούμενο κεφάλαιο της διατριβής μας. Μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον ευρυμάθειας ο Θεόδωρος μελέτησε τους φιλοσόφους της κλασικής αρχαιότητας και τους χρησιμοποίησε δημιουργικά, ώστε να παραγάγει τις δικές του φιλοσοφικές ιδέες σχετικά με την ιδανική διακυβέρνηση, τις σχέσεις μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας, αλλά και την ίδια την διάρθρωση της. Τις ιδέες αυτές θα μελετήσουμε σε αυτήν την ενότητα της εργασίας μας.

Υποενότητα 7. Οι γενικοί άξονες της ενασχόλησης μας με το έργο του Θεοδώρου Β' Λάσκαρη

Η μελέτη μας αναφορικά με το έργο του Θεοδώρου Β' θα κινηθεί γύρω από έξι βασικούς άξονες: 1) Η μελέτη των φιλοσοφικών ιδεών στην πραγματεία της «*Φυσικής κοινωνίας λόγοι έξι*». Οι κλασικές επιρροές και η σύγκριση με την προγενέστερη πολιτική και φιλοσοφική σκέψη. 2) η μελέτη και η ερμηνεία των φιλοσοφικών και πολιτικών του ιδεών στις επιστολές του προς τον δάσκαλο του Νικηφόρο Βλεμμύδη. Κατά πόσον η σκέψη του Θεοδώρου Β' έχει να επιδείξει κάτι διαφορετικό από τις θεολογικές και θρησκευτικού τύπου αναζητήσεις, δίνοντας έμφαση στην ανθρώπινη σκέψη και τη λογική. 3) περαιτέρω εξέταση του χαρακτήρα της αυτοκρατορικής του πολιτικής και της πολιτικής του σκέψης μέσω των στοιχείων που προέρχονται από τις επιστολές του. 4) η σκέψη του Θεοδώρου Β' σε σχέση με τις παραδοσιακές βυζαντινές πολιτικές ιδέες. 5) η πολιτική θεολογία στο έργο του Θεοδώρου Β'. 6) η συλλογική και πολιτισμική ταυτότητα του Θεοδώρου Β'.

Υποενότητα 8. Τι θα εξετάσουμε σε σχέση με την «πολιτική θεολογία» του Καρλ Σμιτ

Σύμφωνα με τον Γερμανό φιλόσοφο Καρλ Σμιτ, όλες οι σημαντικές έννοιες της σύγχρονης θεωρίας περί κράτους είναι εκκοσμικευμένες εκδοχές θεολογικών εννοιών, όχι μόνο εξαιτίας του ιστορικού τρόπου με τον οποίο αναπτύχθηκαν, καθώς μεταφέρθηκαν από την θεολογία στη θεωρία του κράτους – όπως για παράδειγμα ο «παντοδύναμος» θεός έδωσε την θέση του στον «παντοδύναμο» νομοθέτη –, αλλά

και εξαιτίας της συστηματικής τους δομής, η αναγνώριση της οποίας κρίνεται απαραίτητη για την κοινωνιολογική θεώρηση των εννοιών αυτών.⁵⁷

Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι θεωρίες περι κράτους και κοινωνίας του Θεοδώρου Β΄ έχουν εξελιχθεί με παρόμοιο τρόπο ; Κάτι τέτοιο θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε στο έργο του Θεοδώρου Β΄. Εάν θεωρήσουμε δεδομένη την ορθότητα της θέσης του Schmitt, η επαλήθευσή της στην περίπτωση του Θεοδώρου Β΄ δύναται να μας οδηγήσει σε χρήσιμα συμπεράσματα σε σχέση με την πολιτική σκέψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Επίσης, θα εξετάσουμε κατά πόσο οι ιδέες του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη για την πολιτική και την κοινωνία διακατέχονται από επιστημονικό και εκκοσμικευμένο πνεύμα. Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε, στο βαθμό που υπάρχει, τη θεολογική καταγωγή των ιδεών αυτών, ώστε να διαπιστώσουμε αν η πολιτική θεωρία του Θεοδώρου Β΄ ακολουθεί την – κατά τον Carl Schmitt – πορεία που ακολούθησαν όλες οι σύγχρονες εκκοσμικευμένες πολιτικές θεωρίες, αυτήν δηλαδή από το θεολογικό - θρησκευτικό υπόβαθρο προς την σύγχρονη – κοσμική σκέψη. Ο Θεόδωρος Β΄, όπως προαναφέραμε, παρ' όλη την εκκοσμικευμένη θέαση των πραγμάτων, όπως αυτή αντικατροπτίζεται στο έργο του, υπήρξε άνθρωπος βαθιά θρησκευόμενος, κάτι που, όπως παρατηρεί ο Γ. Αραμπατζής, μας εμποδίζει να τον κατατάξουμε στην κατηγορία των «ελεύθερα» σκεπτόμενων λογίων, όπως ο Μπαρούχ Σπινόζα. Ο Λάσκαρης υπήρξε, άλλωστε, θεολόγος της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης⁵⁸, δημιουργώντας μάλιστα ουκ ολίγα θεολογικά έργα, όπως ο *μεγάλος παρακλητικός κανόνας* που χρησιμοποιείται μέχρι και σήμερα από την ορθόδοξη χριστιανική εκκλησία. Υπάρχουν, λοιπόν, θεολογικές αναφορές στο κοσμικό έργο του που δείχνουν μία διάθεση αντικατάστασης του θεού και του ρόλου του από το κράτος και τον ηγεμόνα του ; Άλλωστε, όπως αναφέρει ο Schmitt για τα μοντέλα πολιτικών θεωριών του 19 αιώνα, «εάν δούμε τα πράγματα από την οπτική της ιστορίας των ιδεών, η ανάπτυξη των πολιτικών θεωριών του 19^{ου} αιώνα

---

⁵⁷ Carl Schmitt (transl. by George Schwab), *Political Theology , Four Chapters on the Concept of Sovereignty* , εκδ. M.I.T. Press, Cambridge, Massachusetts, 1985, σελ. 36.

⁵⁸ G. Arabatzis, Mos Geometricus in Theodoros II Lascaris in *Universality of Reason, Plurality of Philosophies in the Middle Ages*, XII Congresso Internazionale di Filosofia Medievale, Palermo, 17-22 Settemvire 2007, vol 3 Comunicazioni Orientalia, a cura di Alessandro Musco e di Rossana Gambino, Luciana Pepi, Patricia Spallino , Maria Vassalo, εκδ. Officina di Studi Medievali, 2012, σελ. 334.

αντικατοπτρίζει δύο χαρακτηριστικές στιγμές: την εξαφάνιση (αντικατάσταση) όλων των θεϊστικών και υπερβατικών αναφορών και τη δημιουργία μιας νέου τύπου νομιμότητας. Η παραδοσιακή αρχή της νομιμότητας έχασε κάθε εγκυρότητα⁵⁹». Θα ήταν υπερβολικό να ισχυριστούμε ότι κάτι τέτοιο απαντάται εώς έναν βαθμό στο έργο του Θεοδώρου Β΄ ; Αυτό είναι ένα από τα ερωτήματα που ερευνούμε στην παρούσα ενότητα.

Στο πέμπτο από τα έξι βιβλία που απαρτίζουν την πραγματεία του Θεοδώρου Β΄ της *φυσικής κοινωνίας λόγοι έξι* ο φιλόσοφος αυτοκράτορας αναφέρεται στα της ανθρώπινης κοινωνίας και, γι αυτό το λόγο, αποτελεί μία από τις κυριότερες αναφορές στη συγκεκριμένη ενότητα της έρευνας μας που έχει ως αντικείμενο τις φιλοσοφικές και πολιτικοκοινωνικές ιδέες του Θεοδώρου Β΄.

ΜΕΡΟΣ Α΄: ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΡΩΤΟΓΕΝΩΝ ΠΗΓΩΝ

1) Ανάλυση και σχολιασμός της πραγματείας «της φυσικής κοινωνίας λόγοι Έξι»

Στο ξεκίνημα του πέμπτου κεφαλαίου ο Θεόδωρος - όπως και στα προηγούμενα κεφάλαια του – μας γνωστοποιεί ότι στην συγκεκριμένη ενότητα θα εξετάσει τα φυσικά και τα συμβατικά πράγματα, αυτή τη φορά αναφορικά με την ανθρώπινη κοινωνία. «*Δύο εισί τὰ ζητούμενα εις εξέτασιν ὃ φύσει τε καί θέσει⁶⁰*». Από τις πρώτες γραμμές του κεφαλαίου του μπορούμε να διακρίνουμε τη διάθεση του Θεοδώρου Β΄ για επιστημονική, εκκοσμηκευμένη, φιλοσοφικο-κοινωνιολογικής φύσεως έρευνα επί των ανθρώπινων πραγμάτων, που δε σχετίζεται με τις - βιβλικής εμπνεύσεως - θεολογικές προσεγγίσεις σχετικά με τη δημιουργία του κόσμου και της κοινωνίας.

Υποενότητα 1. Χρησιμοποίηση όρων

---

⁵⁹ Schmitt, 1985, σελ. 51.

⁶⁰ PG, 1887, σελ. 1339.

«...Καὶ ἡ μὲν διαίρεσις τῶν κοινῶν τοσαυταχῶς ευρέθεισα διεῖλε τῶν φύσει τὰ θέσει, τῇ δὲ τομῇ ἀναγκαίως συναναφανεῖσα ἢ διαφορὰ τὰ κρείττονα ἐναπέδειξεν»⁶¹.

Εκείνο που μας προκαλεί το ενδιαφέρον στο χωρίο αυτό του Θεοδώρου Β΄ δεν ἔγκειται στο φιλοσοφικό του περιεχόμενο, ἀλλὰ στη χρησιμοποίηση λέξεων και εννοιῶν, ὅπως *τοσαυταχῶς*⁶² και *διεῖλε*⁶³ που ἀπαντῶνται στις πραγματείες του Ἀριστοτέλη. Οι λέξεις που χρησιμοποιεῖ ο κάθε λόγιος εἶναι δυνατόν να μας φανερώσουν πολλά πράγματα σχετικά με τις επιρροές που ἔχει δεχθεῖ και αποτελοῦν ἕνα πολύ χρήσιμο εργαλεῖο ὅσον αφορά στη μελέτη του ἔργου του. Η χρησιμοποίηση αὐτῶν των κατὰ - κύριο λόγο - ἀριστοτελικῆς προέλευσης λέξεων μας ἀποδεικνύει, ὄχι μόνο την βαθιά γνώση των ἔργων του φιλοσόφου της κλασικῆς ἀρχαιότητος ἀπὸ τον Θεοδῶρο Β΄, ἀλλὰ και τη δημιουργικὴ χρησιμοποίησή τους για την παραγωγή νέας σκέψης. Παρόμοιας φύσεως διαδικασία ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τους λογίους της δυτικῆς Ἑυρώπης κατὰ την διάρκεια της Ἀναγέννησης, θέτοντας τις βάσεις της νεωτερικῆς σκέψης στις τέχνες, την ἐπιστήμη και τη φιλοσοφία.

Οι λέξεις αὐτές συνυπάρχουν με ὄρους ὅπως *συναναφανεῖσα* που ἀπαντῶνται κυρίως σε συγγραφείς της πρωτοβυζαντινῆς και μεσοβυζαντινῆς περιόδου και δη στους χριστιανούς πατέρες της Ἐκκλησίας, ὅπως ο Βασίλειος ο Θεολόγος⁶⁴ και ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός⁶⁵. Αὐτό μας δείχνει τη βαθιά ἐπιρροή που δέχθηκε ο Θεόδωρος Β΄ ἀπὸ τα πρώιμα ἔργα των πατέρων της πρώιμης χριστιανικῆς θεολογίας.

Υποενότητα 2. Οι αἰτίες συγκρότησης της ἀνθρώπινης κοινωνίας.

Σε αὐτό το σημείο θα ἐξετάσουμε πῶς ἀκριβῶς ο Θεόδωρος Β΄ ἀντιλαμβάνεται τη δημιουργία και τις αἰτίες συγκρότησης της ἀνθρώπινης κοινωνίας.

---

⁶¹ PG, 1887, σελ. 1341.

⁶² I. Bekker, *Aristoteles Phil et Corpus Aristotelicum*, *Metaphysica*, σελ. 1013b line 3.

⁶³ I. Bekker, *Aristoteles Phil et Corpus Aristotelicum*, *De Anima*, σελ. 402a, line 23.

⁶⁴ Basilius Theologus, *Homiliae Super Psalmos* in *Migne PG*, vol.29, σελ. 225, line 48 *συναναφαίνουσιν*

⁶⁵ Gregorius Nazianzenus, *In Laudem Athanasii* in *Migne PG*, vol. 35, σελ. 1105, line 4 *συναναφανῆ*

« Καὶ πρῶται μὲν οὖν αἰτίαι τῶν κοινωνιῶν , ὡς εἴρηται , ἐν ἀνθρώποις χυμοὶ καὶ θυμὸς , λόγος καὶ ἐπιθυμία μετὰ δὲ ταύτας ἢ τῆς παιδείας . Ὡσπερ γὰρ ἐν ὕλῃ τὸ εἶδος , ἐν ἀνθρώποις παιδεία ⁶⁶» .

Οι πρώτες αιτίες που, κατά τον φιλόσοφο - αυτοκράτορα, συγκροτήθηκαν οι ανθρώπινες κοινωνίες είναι οι «χυμοί» και η ιδιοσυγκρασία των ανθρώπων, ο λόγος και η επιθυμία και, μετά από αυτές, η παιδεία. Στη συνέχεια, υποστηρίζει ότι η χρησιμότητα και η λειτουργία της παιδείας για τους ανθρώπους είναι παρόμοια με αυτήν της μορφής στην ύλη. Η χρήση από τον Θεόδωρο Β΄ της έκφρασης «ἐν ἀνθρώποις χυμοὶ» πιθανώς να απηχεί τη θεωρία του φυσικού φιλοσόφου του 2^{ου}-3^{ου} αιώνα Κλάυδιου Γαληνού περί τεσσάρων χυμῶν της ανθρώπινης προσωπικότητας⁶⁷, η οποία βασίστηκε σε παλαιότερες θεωρίες περί σωματικῶν χυμῶν του φιλοσόφου Εμπεδοκλή και του γνωστότερου φυσικού – ιατροῦ της αρχαιότητος Ἰπποκράτη. Σύμφωνα με τον τελευταίο, η ἔλλειψη, η υπερβολή ἢ η ἰσορροπία μεταξύ των τεσσάρων βασικῶν χυμῶν ἀπὸ τους οποίους ἀπαρτίζεται τὸ ἀνθρώπινο σῶμα καθορίζουν τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορά⁶⁸ .

Ο Θεόδωρος Β΄, λοιπόν, χρησιμοποιώντας γνώσεις ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας, προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴν αἰτίαν τῆς δημιουργίας τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν, ὄχι με κάποιον υπερβατικὸ, μεταφυσικὸ τρόπο, ὅπως θὰ ταίριαζε σὲ ἄνθρωπο τῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ με τὴν χρῆσιν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἐκτιμούμε ὅτι ἡ ἐκ μέρους τοῦ προσέγγισι διακατέχεται ἀπὸ νατουραλιστικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα.

Ἐχομε ἀναφέρει σὲ προηγούμενη ἐνότητα ὅτι τὸν 13^ο αἰῶνα σὲν αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας υπήρξε ἐντονη ἀνάπτυξη τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν. Ἡ κατεύθυνση αὐτὴ ἀποτελοῦσε ἐπίσημη πολιτικὴ τοῦ κράτους καὶ προωθήθηκε τόσο ἀπὸ τὸν πατέρα τοῦ Θεοδώρου Β΄, Ἰωάννη Δούκα Βατάτζη, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν παπποῦ τοῦ, Θεόδωρο Α΄ . Ὁ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, μεγαλωμένος σὲ

⁶⁶ PG, 1887, σελ. 1341.

⁶⁷ «...ὧν ἐν ταῖς ἀνατομικαῖς ἐγχειρήσεσι λέγεται. Μεταξὺ δὲ τούτων τε κάκεινων ἡμῖν μὲν οἱ τέτταρες χυμοί...» Galenus Med. : De elementis ex Hippocrate libri ii : Kühn volume 1, page 493, line 12.

⁶⁸ J.E. Roedelstein, *Elsevier's Dictionary of Psychological Theories*, ἐκδ. Elsevier B.V., Amsterdam, 2006 , σελ. 235.

αυτό το περιβάλλον ευρυμάθειας και καλλιέργειας των γραμμάτων και της επιστήμης, δεν θα μπορούσε να μην αναγνωρίσει την αξία που έχει η παιδεία για τον άνθρωπο και τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του.

Στα αποσπάσματα που ακολουθούν ο Θεόδωρος Β΄ προχωρά στην περαιτέρω ανάπτυξη της φιλοσοφικής του σκέψης:

Υποενότητα 3. Περαιτέρω ανάπτυξη της φιλοσοφικής του σκέψης.

Χρήση των μαθηματικών

« Ἔστι δέ καὶ ἡ παιδεία διάφορος . πᾶσα γὰρ μάθησις εἰς τὴν καθόλου ἀνάγεται, ποικίλλεται ἡ καθόλου δὲ διαφόρως , εἰς φιλοσοφίαν , εἰς στρατείαν , εἰς ναυτικὴν , εἰς υφαντικὴν , εἰς χρυσοποιητικὴν , εἰς ποιμαντικὴν , εἰς οψαρτυτικὴν . εἰς τεκτονικὴν καὶ πλείω τούτων πολὺ . Αἱ μὲν οὖν τῇ καθολικῇ κοινωνοῦσαι ὡς εἰκὸς ἄριστοι . Ἔστι δὲ αὕτη φιλοσοφία ... ἀνάγονται γάρ πᾶσαι πρὸς μίαν ἐκάστῳ αἱ τέχναι τῆς φιλοσοφίας ἰδέαν . Καὶ ὁ στρατηγὸς πολλῆς δεῖται φιλοσοφίας ἔν ταις βουλαῖς , ἔν τε κρίσεσιν ἔν τε παρατάξεσι καὶ σχηματισμοῖς πολέμου καὶ ναυμαχίαις καὶ πολιορκίαις καὶ ἐν ἄλλαις πολλαῖς πράξεσι ῥηταῖς τ' ἀρρήτοις . »⁶⁹

« ἔχει γὰρ ἡ στρατιωτικὴν τὴν ὕλην τῶν ἐργασιῶν καὶ τὰ ὑποκείμενα ἄοριστα. Πάντα γοῦν ταῦτα εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἀνάγονται . αὕτη δὲ παιδείας ἐστὶν οἶον ὀφθαλμὸς καὶ ἀκρωρία »⁷⁰

Στη συνέχεια της πέμπτης ενότητάς του ο Θεόδωρος Β΄ μας παρουσιάζει τις ιδέες του σχετικά με την παιδεία, τη φιλοσοφία και τη σχέση μεταξύ τους. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι ο βαθμός και το μέτρο της παιδείας ποικίλλει ανάμεσα στα πράγματα τα οποία εδύνατο κάποιος να διδαχθεί κατά την εποχή του Θεοδώρου Β΄, όπως για παράδειγμα η φιλοσοφία, η γνώση περι των στρατιωτικών, των ναυτικών, της υφαντικής, της αρχιτεκτονικής. Η καθολική, ωστόσο, υιοθέτησή της ανάγεται σε μια κεντρική καθ' ολοκληρία γνώση, αυτή της φιλοσοφίας, από τη γνώση της οποίας τα πάντα προέρχονται. Σύμφωνα με τον Θεόδωρο Β΄, η χρήση της

---

⁶⁹ PG, 1887, σελ. 1342.

⁷⁰ PG, 1887, σελ. 1343.

φιλοσοφίας κρίνεται απαραίτητη σε πάρα πολλές περιπτώσεις για έναν στρατηγό που διεξάγει τον πόλεμο, μια, δηλαδή, από τις πιο συχνές δραστηριότητες ενός κράτους της εποχής του. Μάλιστα, όπως μας αναφέρει ο φιλόσοφος αυτοκράτορας σε μια μεταφορική και εύστοχη αποστροφή του λόγου του, η φιλοσοφία για αυτόν είναι τα μάτια και η κορυφή του όρους που ονομάζεται παιδεία.

Η κεντρική θέση που καταλαμβάνει η φιλοσοφία σε σχέση με την εκπαίδευση και την ευρύτερη, αλλά και επιμέρους καλλιέργεια του ανθρώπου επισημαίνεται από τον δάσκαλο του φιλοσόφου-αυτοκράτορα Νικηφόρο Βλεμμύδη, ο οποίος υιοθετεί τους – αριστοτελικής και πλατωνικής εμπνεύσεως – «έξι ορισμούς της φιλοσοφίας» καθώς και την – κατά την κλασική περίοδο – κατηγοριοποίησή της σε θεωρητική και πρακτική, συμπεριλαμβανομένων όλων των επιστημών, δηλαδή της θεολογίας, της φυσικής, της γεωμετρίας, της αστρονομίας, της αριθμητικής, της αρμονίας (μουσικής), της ηθικής, της ρητορικής, της ποιητικής, των νομικών, των οικονομικών και των πολιτικών.⁷¹

Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης θα ήταν απίθανο να μην επηρεάστηκε από τις ιδέες και τις προσεγγίσεις του δασκάλου του, κάτι το οποίο είναι δυνατόν να διαπιστώσουμε σε πολλές πλευρές του έργου του. Παρομοίου τύπου προσεγγίσεις απαντούν και σε άλλους συγγραφείς του Βυζαντινού μεσαίωνα, όπως ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός.

« Διαχωρίσωμεν γοῦν τινα τούτων καί τῶν ἄλλων φύσει καί τινα θέσει . εὐρεθήσεται δὲ τοῦτο ἐκ τῶν τελῶν . τά γάρ τέλη δηλοποιεῖ τὴν ἀρχήν . Ὡσπερ γάρ ἡ τοῦ κύκλου μερῶν ἀναλογία πρὸς τὰ στοιχεῖα , τὸ φύσει δύκνεισι καί τὸ θέσει καί ἢ πρὸς αὐτὰ τῶν χυμῶν ὁμοίως καί αἱ συζυγίαι τῶν κοινωνιῶν⁷² ...» .

Αυτό που μας προκαλεί έντονα το ενδιαφέρον στο συγκεκριμένο χωρίο, το οποίο αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο συνυπάρχουν τα φυσικά με τα συμβατικά πράγματα, είναι η μεθοδολογία που χρησιμοποιεί. Η χρήση μαθηματικών και συγκεκριμένα γεωμετρικών όρων και συμβόλων, όπως η αναλογία των μερών του

---

⁷¹ George Zografidis, Nikephoros Blemmydis in Henrik Lagerlund, *Encyclopedia of Medieval Philosophy: Philosophy Between 500 and 1500*, Τόμος 1, εκδ. Springer, London, 2011, σελ. 892.

⁷² PG, 1887, σελ. 1343.

κύκλου, δείχνει την τάση του Θεοδώρου Β΄ προς μία ορθολογική και επιστημονική αντίληψη της φιλοσοφίας .

Ο Johannes Drasseke είναι ο πρώτος που αναφέρθηκε στον όρο *γεωμετρική μέθοδος* (mos geometricus), για να περιγράψει τη γενικότερη μεθοδολογία που χρησιμοποίησε ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης στο έργο που εξετάζουμε , παραπέμποντας, μάλιστα, στη γεωμετρική μέθοδο του Spinoza ⁷³

Εκείνο που στη συγκεκριμένη περίπτωση μας ενδιαφέρει περισσότερο και σχετίζεται με την δική μας έρευνα είναι ότι χρησιμοποιεί την ίδια ακριβώς μέθοδο για να περιγράψει τις σχέσεις που απαρτίζουν τη συγκρότηση των ανθρώπινων κοινωνιών. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, συγκλίνουμε ακόμη περισσότερο προς την άποψη ότι η σκέψη του Θεοδώρου Β΄ εμφορούταν έως ένα βαθμό από πρακτικό, επιστημονικό πνεύμα.

Υποενότητα 4. Τα μέρη και το όλο

Στο παρακάτω απόσπασμα ο Θεόδωρος Β΄ μας επισημαίνει ότι, με τον ίδιο τρόπο που τα πάντα ανάγονται στην φύση, έτσι και η κάθε ξεχωριστή μορφή τέχνης βρίσκεται μέσα στην επιστήμη:

«...διὰ τοῦτο οὐχ ἕτεραν φύσιν σπεύδοντες δεῖξαι , τουτονὶ τὸ σπούδασμα πονοῦμεν , ἀλλὰ τὴν φύσιν καὶ τὰ ἐν αὐτῇ κατὰ κράσεων ιδιότητας ἐπισυμβαίνοντα . Ἔστι δὲ πάντα ἐν τῇ φύσει , καὶ πᾶσα τέχνη ἐν ἐπιστήμῃ⁷⁴» .

Χρησιμοποιεί, δηλαδή, το κεντρικό επιχειρήμα του ότι τα πάντα ανάγονται σε μία κεντρική ιδέα, τα επιμέρους στο καθολικό, και αυτό ακριβώς το καθολικό βρίσκεται εγγύτερα στα «φύσει», δηλαδή στα φυσικά απ' ό,τι στα επιμέρους, τα οποία βρίσκονται πιο κοντά στα «θέσει», δηλαδή στα «κατά σύμβασιν». Το επιχειρήμα αυτό του φιλόσοφου αυτοκράτορα αντλεί την καταγωγή του από την κλασική παράδοση της φιλοσοφίας και εμφανίζεται στις πραγματείες πολλών φιλοσόφων και μελετητών είτε της κλασικής περιόδου, είτε μεταγενέστερων, όπως ο

---

⁷³ Arabatzis, 2007, σελ. 329.

⁷⁴ PG, 1887, σελ. 1345.

Πρόκλος (412 – 485 μ.χ.), ο οποίος χρησιμοποιεί τον Πλάτωνα και την *Πολιτεία* του και οποίος προσπαθεί να τοποθετήσει τα μαθηματικά σε διάφορα πεδία της γνώσης, υπογραμμίζοντας, μάλιστα, τη σημασία που αυτά έχουν σε σχέση με τη φιλοσοφία⁷⁵. Στην πρωτογενή του μορφή το επιχείρημα αυτό φαίνεται να απηχεί πλατωνικές ιδέες⁷⁶.

Υποενότητα 5. Ιστορικές πληροφορίες σχετικά με την αυτοκρατορία της Νίκαιας

Συνεχίζοντας την ανάλυση του 5^{ου} βιβλίου της πραγματείας του Θεοδώρου Β΄, διακρίνουμε ένα σημαντικό σχόλιο αναφορικά με τη σημασία της αυτοκρατορίας της Νίκαιας κατά την εποχή του:

«...οἶον τιμᾶται μεν Κορίνθῳ τὸ μουσικὸν , Θεσσαλία δὲ τὸ ὑφαντικὸν , ἢ Νικαία τὸ φιλοσοφεῖν...⁷⁷» .

Στο σημείο αυτό μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες ιστορικού περιεχομένου σχετικά με την ανάπτυξη των τεχνών και της φιλοσοφίας την εποχή του Θεοδώρου Β΄. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας μας καθιστά φανερό ότι κατά την εποχή του άνθιζε στην Κόρινθο η τέχνη της μουσικής, στη Θεσσαλία η τέχνη της υφαντικής και – κάτι που μας ενδιαφέρει ακόμα περισσότερο -, στην Νίκαια η φιλοσοφία. Λαμβάνοντας υπόψη τη μέθοδο που ακολουθεί ο Θεόδωρος Β΄, θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι, εφόσον θεωρεί ότι τα πάντα ενυπάρχουν στην φιλοσοφία – δηλαδή η κάθε τέχνη και η κάθε επιστήμη –, έτσι και η κοιτίδα της καθολοκληρίας γνώσης, η Νίκαια, αποτελεί το «κέντρο του κύκλου», απ' όπου οι επιμέρους τέχνες και γνώσεις προέρχονται.

---

⁷⁵ Radek Chlup, *Proclus: An Introduction*, εκδ. Cambridge University Press, 2012, σελ. 152.

⁷⁶ Victor Cousin, *Procli Philosophi Platonici opera: e codd. miss. biblioth. reg. Parisiensis*, Προκλου, Πλατωνικού διαδόχου των εις τον Παρμενίδην του Πλάτωνος, βιβλίον έκτο, Paris, 1827, σελ. 264.

⁷⁷ PG , 1887 , σελ . 1345.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει στο προηγούμενο μέρος της διατριβής μας, η Νίκαια, την εποχή των Λασκαριδών, θεωρείτο το πιο αξιόλογο πνευματικό και πολιτισμικό κέντρο του ανατολικού κόσμου.

Η ξεκάθαρη αναφορά του Θεοδώρου Β΄ στην ανάπτυξη της φιλοσοφίας υπερτονίζει ακόμα πιο πολύ τη σπουδαιότητα της πόλης της Νίκαιας κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

Όπως γνωρίζουμε, ο πατέρας του Θεοδώρου Β΄ Ιωάννης Δούκας Βατάτζης, έχοντας ανάμεσα στις βασικές προτεραιότητές του την πρόθεση να μορφώσει τους υπηκόους του, εκτός από την ίδρυση βιβλιοθηκών σε κάθε σημαντική πόλη της αυτοκρατορίας, δημιούργησε στη Νίκαια μια ανώτατη σχολή φιλοσοφίας, καθιστώντας την ένα από τα πιο σπουδαία κέντρα των ελληνικών γραμμάτων⁷⁸.

Υποενότητα 6. Η λειτουργία του Φυσικού κόσμου και των πραγμάτων.

Στη συνέχεια, ο φιλόσοφος αυτοκράτορας μας παραθέτει τις απόψεις του σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τη λειτουργία του φυσικού κόσμου και των πραγμάτων:

« ...Πᾶσαι γάρ αἱ συμφωνίαι καὶ αἱ τάξεις μουσικῆς εἰσι θεωρίας . Συμβάλλεται δὲ συμφωνία καὶ τάξις αἰεὶ εἰς οἰκισμὸν πόλεων τε καὶ κόσμου . ἐπειδὴ πόλεων , ὕφαντικὸν δὲ οὐ συνίστησι πόλιν . Τὸ μὲν γάρ ἀναιρεθὲν ἀφανίσει , τὸ δὲ ἀφανισθὲν , οὐκ ἀφανίσει ὅτι αὐτὸ ἠφάνισται . ὥστε το μὲν ἀναγκαῖον , τὸ δὲ χρησιμον . φυσικώτερον δ' ἔστι τὸ ἀναγκαῖον αἰεὶ . φυσικώτερον ἄρα καὶ τὸ μουσικὸν τοῦ ὕφαντικοῦ⁷⁹ .»

Ο Θεόδωρος Β΄ προχωράει σε μια αρκετά ενδιαφέρουσα παρατήρηση σε σχέση με τη διάκριση των φυσικών και των σημαντικών πραγμάτων. Το πιο αναγκαίο, σύμφωνα με το Θεόδωρο Β΄, είναι αυτό που αποτελεί και το θεμελιωδέστερο, το πιο φυσικό, εκείνο που χωρίς αυτό δεν μπορεί να υπάρξει οτιδήποτε άλλο. Για να επιχειρηματολογήσει υπέρ αυτής του της πρότασης, ο

---

⁷⁸ Papadopoulos, 1908, σελ. 10.

⁷⁹ PG, 1887, σελ. 1346.

Θεόδωρος Β΄ χρησιμοποιεί το παράδειγμα της σύγκρισης μεταξύ της τέχνης της μουσικής και της υφαντικής. Υποστηρίζει ότι η μουσική απαρτίζεται από συμφωνία και τάξη, όπως ακριβώς οι ανθρώπινοι οικισμοί και οι πόλεις. Χωρίς αυτά δε θα μπορούσε να υπάρξει οικοδόμηση της ανθρώπινης κοινωνίας. Η υφαντική, όμως, από μόνη της δε θα μπορούσε να συμβάλλει στη δημιουργία της πόλης. Επομένως, η τέχνη της μουσικής είναι αναγκαϊότερη, άρα και φυσικότερη από την τέχνη της υφαντικής. Στη συνέχεια του κειμένου του, ο Θεόδωρος Β΄ συνεχίζει την ανάπτυξη του συγκεκριμένου επιχειρήματος, χρησιμοποιώντας τη σύγκριση αυτή. Εάν διερευνήσουμε την αναφορά στη σχέση μεταξύ μουσικής και υφαντικής ως προς την πόλη, θα διαπιστώσουμε ότι στην προκειμένη περίπτωση ο Θεόδωρος Β΄ έχει επηρεαστεί από τα παλαιότερα πρότυπα ανάλυσης της πλατωνικής φιλοσοφίας⁸⁰. Η σκέψη του Θεοδώρου Β΄, όπως μπορούμε να διακρίνουμε μελετώντας το συγκεκριμένο παράδειγμα, εντάσσεται σε μια μακριά παράδοση. Τα χρήσιμα είναι χρήσιμα στα πιο αναγκαία και τα πιο αναγκαία είναι αυτά που διακρίνονται από τάξη και συμφωνία.

Υποενότητα 7. Η «συμφωνία» και το «τιμιώτερον»

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, διαπιστώνουμε ότι, πέραν του Αριστοτέλη, η φιλοσοφία του Θεοδώρου Β΄ μοιράζεται ουκ ολίγα κοινά στοιχεία με την πλατωνική σκέψη, την οποία ο φιλόσοφος αυτοκράτορας φαίνεται ότι γνώριζε καλά. Στις πλατωνικές επιρροές του έργου του θα επανερχόμαστε σε επόμενα στάδια της διατριβής μας αναλόγως της θεματολογίας των προς μελέτη και ερμηνεία αποσπασμάτων. Αναφέρει στη συνέχεια ο Θεόδωρος Β΄:

---

⁸⁰ «...Τί δὲ τέταρτον; ἄρ' ἕτερον εἶναι τούτων λεκτέον, ἐν ᾧ τὰ πλεῖστά ἐστι τῶν πάλαι ρηθέντων, ἐσθῆς τε σύμπασα καὶ τῶν ὀπλων τὸ πολὺ καὶ τείχη πάντα θ' ὅσα γήινα περιβλήματα καὶ λίθινα, καὶ μυρία ἕτερα; προβολῆς δὲ ἕνεκα συμπάντων αὐτῶν εἰργασμένων δικαιοτάτ' ἂν ὅλον προσαγορεύοιτο πρόβλημα, καὶ πολλῶ μᾶλλον τέχνης οἰκοδομικῆς ἔργον καὶ ὑφαντικῆς τὸ πλεῖστον νομίζοιτ' ἂν ὀρθότερον ἢ πολιτικῆς.» Plato Phil., “Politicus”, Stephanus, σελ.288.

«...Καί πανταχόθε τὸ δὲ τῆς τάξεως τιμιώτερον και της συμφωνίας , ὅτι και αὐτὸν οὐρανὸν και γῆν και σύμπαντα κόσμον ...⁸¹»

Η σημασία που προσδίδει ο Θεόδωρος Β΄ στις «αξίες» της τάξης και της συμφωνίας είναι ιδιαίτερα μεγάλη. Τάξη και συμφωνία υπάρχει, σύμφωνα με τον φιλόσοφο αυτοκράτορα, σε ολόκληρο τον φυσικό κόσμο από τα πιο μεγάλα και πιο σημαντικά στα πιο μικρά και ασήμαντα. Χρησιμοποιεί, μάλιστα, τη λέξη *τιμιώτερον* για να χαρακτηρίσει τις δύο αυτές αρχές από τις οποίες διέπεται ολόκληρη η φύση. Η λέξη αυτή, που έχει χρησιμοποιηθεί σε αρκετές περιπτώσεις από την κλασική περίοδο, εμφανίζεται σε αρκετές πραγματείες του Πλάτωνα⁸² και του Αριστοτέλη⁸³ και δηλώνει σχεδόν πάντοτε το καλό, το ενάρετο ή, όπως προτείνει ο Γ. Αραμπατζής, το *ευγενικό*⁸⁴. Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης παρατηρούμε ότι στην προκειμένη περίπτωση ταυτίζει ουσιαστικά το τιμιώτερο με το *φυσικό*, την φυσική, δηλαδή, τάξη των πραγμάτων που διέπει τον κόσμο.

Υποενότητα 8. Η ανθρώπινη ψυχή και το σώμα. Η χρησιμότητα της φιλοσοφίας

«... ο,τι και τῶ σωματι συμφωνία ψυχῆς και ὕλης , ἴσου και ἀνίσου , λευκοῦ και μέλανος εὐθέος και περιφεροῦς , ἐλαχίστου και μείζονος και ἄλλων τινῶν συνδραμουσα τῇ τοιαύδε τάξει Θεου δημιουργία , κρατεῖ και συνέχει κᾶν διήρθρωσε πρῶτον και ἔταξε...⁸⁵» .

Σύμφωνα με τον Θεόδωρο Β΄, αυτή ακριβώς η συμφωνία και η τάξη, που, όπως αναφέραμε προηγουμένως, υπάρχει διάχυτη σε ολόκληρο το φυσικό κόσμο, καθορίζει την ανθρώπινη ύπαρξη και συγκεκριμένα το ανθρώπινο σώμα, στο εσωτερικό του οποίου, ανάμεσα στα υπόλοιπα, υπάρχει συμφωνία και τάξη τόσο

---

⁸¹ PG, 1887, σελ. 1346.

⁸² Plato Phil. : Symposium : Stephanus , σελ. 210, section b, line 6.

⁸³ Aristoteles Phil. et Corpus Aristotelicum: De anima: Bekker σελ. 430a, line 17.

⁸⁴ Arabatzis, 2007, σελ. 331.

⁸⁵ PG, 1887, σελ. 1347.

ανάμεσα στην ψυχή και την ύλη, όσο και σε άλλα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φυλής .

Το ζήτημα της συνύπαρξης της ψυχής και του σώματος, καθώς και η μεταξύ τους σχέση, έχει απασχολήσει τους φιλοσόφους της κλασικής αρχαιότητας σε πολλές από τις διαφορετικών ειδών πραγματείες τους. Εξ αιτίας της έλλειψης μιας κοινής αντίληψης σχετικά με την φύση της ψυχής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο ήταν απόλυτα φυσικό ότι το ζήτημα προσεγγίστηκε και αναλύθηκε από τους φιλοσόφους με διαφορετικούς τρόπους .⁸⁶ Στόχος της έρευνας μας, όμως, δεν είναι η εξέταση της φύσης της ψυχής. Εκείνο που μας ενδιαφέρει περισσότερο είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Θεόδωρος Β΄ αντιλαμβάνεται τα περι σώματος και ψυχής .

Ο Αριστοτέλης στην πραγματεία του *περι ψυχής* μας αναφέρει ότι υπάρχουν δύο τρόποι, σύμφωνα με τους οποίους μπορεί κάποιος να μελετήσει την ψυχή, αυτός του φυσικού και αυτός του διαλεκτικού φιλοσόφου⁸⁷.

Λαμβάνοντας υπόψη μας ότι ο φιλόσοφος αυτοκράτορας εξετάζει τα της ψυχής και του σώματος ως μέρος μιας γενικότερης συμφωνίας που διέπει τα φυσικά πράγματα, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η προσέγγιση του ταιριάζει περισσότερο με αυτήν ενός φυσικού φιλοσόφου. Η φιλοσοφική σκέψη του Θεοδώρου Β΄ έρχεται πιο κοντά στη λογική και ρεαλιστική προσέγγιση που αντιμετώπιζε τα πράγματα ο Αριστοτέλης, ο οποίος αποτελεί τον πνευματικό πρόγονο της σύγχρονης επιστήμης.

Ένα άλλο στοιχείο που μας ενδιαφέρει στο συγκεκριμένο χωρίο της πραγματείας του Θεοδώρου Β΄ είναι η ξεκάθαρη αναφορά του φιλοσόφου αυτοκράτορα στον ρόλο του Θεού. Αυτή, λοιπόν, η τάξη και η συμφωνία που διέπει όλα τα φυσικά πράγματα είναι δημιούργημα του θεού, ο οποίος είναι ο εγγυητής της ισορροπίας αυτής .

---

⁸⁶ Dorothea Frede, Burkhard Reis, *Body and Soul In Ancient Philosophy*, εκδ. De Gruyter, Berlin, 2009, σελ. 2.

⁸⁷ ...καί διὰ ταῦτα ἤδη φυσικοῦ τὸ θεωρῆσαι περὶ ψυχῆς, ἢ πάσης ἢ τῆς τοιαύτης. διαφορόντως δ' ἂν ὀρίσαιντο ὁ φυσικὸς [τε] καὶ ὁ διαλεκτικὸς ἕκαστον αὐτῶν, οἷον ὀργή τί ἐστίν...] Aristoteles Phil. et Corpus Aristotelicum : De anima : Bekker σελ. 403a.

Θα μπορούσαμε εδώ να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι, όπως ακριβώς ο Θεός είναι ο εγγυητής της συμπαντικής ισορροπίας, έτσι και ο αυτοκράτορας έχει την ευθύνη να διατηρεί την τάξη και τη συμφωνία στα εγκόσμια, δηλαδή στα ανθρώπινα πράγματα. Σε αυτό το θέμα θα επανέλθουμε σε επόμενο κεφάλαιο της εργασίας μας, καθώς αποτελεί βασικό άξονα της πολιτικής σκέψης του Θεοδώρου β', αλλά και της γενικότερης βυζαντινής πολιτικής αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Στη συνέχεια, ο Θεόδωρος Β' χρησιμοποιεί ξανά το επιχείρημα της αναγκαιότητας και της χρησιμότητας:

«...Ὡστε σκυτευτικῆς μὲν ἀφανισθείσης ἴσως , οὐκ ἂν ποτέ τις εἶπη ἐφθάρθαι τὰς πόλεις φιλοσοφία δὲ κατὰ τὸ πᾶν μᾶλλον ἔψεται πάντων φθορά . Ἐπειδὴ δὲ ἡ ταύτης φθορὰ τῶν πλειόνων ἐστὶ φθορὰ ἀνάγκα ἰοτερα καὶ κρείττων ἐστὶ ...⁸⁸»

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα εξαίρει για άλλη μια φορά τον πρωταγωνιστικό ρόλο και την βαρύνουσα σημασία που έχει για την συγκρότηση της πόλης η φιλοσοφία. Μια πόλη θα μπορούσε να επιβιώσει χωρίς την ύπαρξη της σκυτευτικής, κάτι το οποίο δεν θα μπορούσε να συμβεί με την μη ύπαρξη της φιλοσοφίας, επειδή η δεύτερη σχετίζεται με πολύ περισσότερα πράγματα απ' ό,τι η πρώτη.

Ο Θεόδωρος Β', σκεπτόμενος με πρακτικό τρόπο, εξυψώνει την αξία της φιλοσοφίας, επειδή αυτή ενυπάρχει στα πιο πολλά (ποσοτικά) και στα πιο σημαντικά πράγματα που συγκροτούν την ανθρώπινη κοινωνία, σε αντίθεση με μια τέχνη, όπως η σκυτευτική (ενασχόληση με την δερματοτομή), η οποία αφ' ενός είναι χρήσιμη, εώς ένα βαθμό, αφ' ετέρου η εξαφάνισή της δεν θα ήταν δυνατόν να οδηγήσει μια ολόκληρη πόλη σε αφανισμό. Η σκέψη του Θεοδώρου Β' στο παραπάνω απόσπασμα διακρίνεται, επίσης, από έναν αριστοκρατισμό στην αντίληψη. Παρόμοιες απόψεις αναφορικά με την αξία της φιλοσοφίας διακρίνουμε στην πλατωνική σκέψη, στην οποία, όπως διαπιστώνουμε, ο Θεόδωρος Β' είχε εντυπώσει ενδελεχώς.

Υποενότητα 9. Η συμφωνία που διέπει τα πράγματα

Συνεχίζουμε με άλλο ένα απόσπασμα, χαρακτηριστικό της φιλοσοφικής σκέψης του Θεοδώρου Β':

---

⁸⁸ PG, 1887, σελ. 1348.

« Έχει δὲ πᾶν ὅτι τὸ φύσεως , ὡς εἴρηται , συμφωνίαν καὶ σχέσιν . Συμφωνία γάρ καὶ σχέσις κόσμον καὶ πόλιν καὶ κώμην καὶ οἶκον συνέστησε .⁸⁹ »

Κατὰ τον Θεόδωρο Β΄, οτιδήποτε υπάρχει στη φύση συσχετίζεται και υπάρχει σε συμφωνία με κάτι άλλο. Η συμφωνία αυτή διέπει τα πάντα και μάλιστα, σύμφωνα με τον φιλόσοφο αυτοκράτορα, από τη συμφωνία αυτή δημιουργήθηκε ο κόσμος, οι πόλεις, οι κωμοπόλεις, αλλά και οι οικογένειες των ανθρώπων.

Όπως παρατηρούμε, διατρέχοντας το έργο του Θεοδώρου Β΄, αυτός ο συσχετισμός και η συμφωνία ανάμεσα στα πράγματα που διαπερνάει όλο τον φυσικό κόσμο και κατά συνέπεια τις σχέσεις μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας αποτελεί τον βασικό πυρήνα της κοσμοαντίληψης και της κοινωνιολογικής προσέγγισης του φιλοσόφου αυτοκράτορα .

Υποενότητα 10. Η χρησιμοποίηση του κύκλου

« ... Κοινωνεῖ γὰρ εἰς τὴν παιδείαν ἅπανα τέχνη , ὡς ἔν τινι κέντρῳ κύκλου , εἰς ὃ πᾶσαι προπιπτουσιν αἱ ἐκ τῆς περιφερείας εἰσερχόμεναι εὐθεῖαι ⁹⁰ ...»

Ο Θεόδωρος Β΄ σε αυτό το χωρίο χρησιμοποιεί το παράδειγμα του κύκλου, για να μας καταδείξει τον τρόπο με τον οποίο σχετίζεται η παιδεία με τις τέχνες. Η παιδεία βρίσκεται στο κέντρο του κύκλου και η κάθε τέχνη αποτελεί μια ακτίνα που ξεκινάει από το κέντρο και καταλήγει στην περιφέρεια.

Μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ο Θεόδωρος Β΄, στην προσπάθεια του να προσεγγίσει με φιλοσοφικό τρόπο θεμελιώδεις για την κοινωνία έννοιες, όπως αυτή της παιδείας, χρησιμοποιεί όρους παρμένους από την γεωμετρία και τα μαθηματικά. Αυτό αποτελεί για εμάς μία ένδειξη του πρακτικού πνεύματος με το οποίο αντιμετώπιζε τα πράγματα ο φιλόσοφος αυτοκράτορας.

Το παράδειγμα του κύκλου, το οποίο χρησιμοποιεί για δεύτερη φορά στο ίδιο κεφάλαιο της πραγματείας του, φαίνεται να είναι ιδιαίτερα προσφιλές τόσο στον

---

⁸⁹ PG, 1887, σελ. 1350.

⁹⁰ PG, 1887, σελ. 1350.

φιλόσοφο αυτοκράτορα, όσο και στην πλατωνική σκέψη⁹¹. Πηγή έμπνευσής του ίσως να αποτελεί, πέρα από τον Πλάτωνα, το έργο του φυσικού φιλοσόφου, αστρονόμου και μαθηματικού Θεοδοσίου, ο οποίος ασχολήθηκε εκτενέστατα με την γεωμετρία της σφαίρας.

Ο Θεοδοσίος (160 – 100 π.χ.) ήταν φυσικός φιλόσοφος της ελληνιστικής περιόδου με καταγωγή από τη Βιθυνία της Μ. Ασίας, όπως ακριβώς και ο Θεόδωρος Β'. Η ενασχόλησή του με την γεωμετρία της σφαίρας αποτελεί το βασικό αντικείμενο της πραγματείας του *σφαιρικά*, η δομή της οποίας παραπέμπει σε μία πιο εξελιγμένη μορφή της ευκλείδειας πραγματείας *φαινόμενα*⁹² και μας δείχνει την έκταση της αρχαίας ελληνικής περι σφαίρας γνώσης, προτού αυτή μεταλλαχθεί από την τριγωνομετρία⁹³.

Είναι πολύ πιθανό ο Θεόδωρος Β' να γνώριζε και να είχε μελετήσει την πραγματεία *σφαιρικά* του Θεοδοσίου της Βιθυνίας καθώς η γνώση του περι της αστρονομίας, των μαθηματικών και της γεωμετρίας είναι αδιαμφισβήτητη και διατρέχει όλο το έργο του. Αδιαμφισβήτητη είναι, επίσης, η πρόσβαση που είχε σε μια τεραστίων διαστάσεων συλλογή έργων κλασικών, ελληνιστικών και βυζαντινών φιλοσόφων, καθ' ότι η Νίκαια ήταν το πολιτικό, πνευματικό και πολιτισμικό κέντρο της εποχής του.

Υποενότητα 11. Η παρουσία του μορφωμένου άνδρα

---

⁹¹ «...τὸ γὰρ ἐκ τῶν ἐσχάτων ἐπὶ τὸ μέσον ἴσον ἀπέχον πάντη, λόγος ἂν εἴη ἐκείνου ὧπερ στρογγύλον καὶ περιφερὲς ὄνομα καὶ κύκλος. τρίτον δὲ τὸ ζωγραφούμενόν τε καὶ ἐξαλειφόμενον καὶ τორνευόμενον καὶ ἀπολλύμενον ὧν αὐτὸς ὁ κύκλος...» Plato Phil., “Epistulae” [Dub.], Stephanus, σελ. 342.

⁹² James Evans, *The History and Practice of Ancient Astronomy*, εκδ. Oxford University Press, 1998, σελ. 89.

⁹³ Glen Van Brummelen, *The Mathematics of the Heavens and the Earth: The Early History of Trigonometry*, εκδ. Princeton University Press, 2009, σελ. 49.

« ... Ἀλέξανδρος μὲν Ἀριστοτέλει κοινωνεῖ , Ἐρμογένει δὲ Μάρκος . ἀμφότεροι γοῦν βασιλεῖς καὶ σοφοὶ , καὶ οἱ φίλοι , παιδείας μεστοὶ , διαφέρουσι δὲ γε . Μηδεὶς δὲ ἀπατηθῆ μὴ παιδείας φίλους εἶναι τοὺς βασιλεῖς κἄν ὃ μὲν τῆς ἀκροτάτης , ὃ δὲ τῆς πολὺ ταύτης ὑποδεεστέρας⁹⁴ ... »

Στο σημείο αυτό του πέμπτου κεφαλαίου ο Θεόδωρος Β΄ μας παρουσιάζει τη χρησιμότητα που έχει για τον ηγεμόνα η παρουσία ενός μορφωμένου άνδρα στην αυλή του, τονίζοντας, μάλιστα, την ανωτερότητα του φιλοσόφου και χρησιμοποιώντας συγκριτικά το παράδειγμα του Αριστοτέλη, ο οποίος υπήρξε δάσκαλος και φίλος του Μ. Αλεξάνδρου και του ρητοροδιδασκάλου Ερμογένη (160 – 230 π.χ.). Ο άνδρας αυτός έμεινε γνωστός από τους μελετητές ως Ερμογένης ο Ταρσεύς και υπήρξε ένα από τα εξέχοντα μέλη της αυλής του σπουδαίου Ρωμαίου αυτοκράτορα Μάρκου Αυρήλιου.

Είναι η πρώτη φορά, κατά την διάρκεια του κεφαλαίου αυτού, που ο Θεόδωρος Β΄ πραγματεύεται θέματα που έχουν να κάνουν με την, κατά την γνώμη του, σωστή συμπεριφορά και στάση ενός αυτοκράτορα σχετικά με την διακυβέρνηση και την πολιτική της αυτοκρατορίας, αντλώντας, μάλιστα, παραδείγματα από την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα. Κάτι τέτοιο αποτελούσε βασικό χαρακτηριστικό του λογοτεχνικού είδους των «κατόπτρων ηγεμόνων», τη δομή και τη σκέψη των οποίων, όπως έχουμε ήδη αναφέρει σε προηγούμενο κεφάλαιο της διατριβής μας, θα εξετάζουμε κατά περίπτωση σε σχέση με το έργο του Θεοδώρου Β΄.

Παραλληλισμοί είναι δυνατόν να υπάρξουν μεταξύ της θέσης που κατείχε ο Αριστοτέλης στην αυλή του Αλέξανδρου και λιγότερο ο Ερμογένης στην αυλή του Μάρκου Αυρήλιου σε σχέση με την θέση που κατείχε ο Νικηφόρος Βλεμμύδης στην αυλή των Λασκαρίδων.

Υποενότητα 12. Διάκριση της σπουδαιότητας των πραγμάτων

« Παράλογον δε όλικῶς κοινωνεῖν τὸν ἄρχοντα ταῖς ᾠδαῖς . ἐκλελυμένης γὰρ τοῦτο καὶ ἐκτεθλημένης ἐστὶ ψυχῆς . φίλους δ' ἔχειν τοῦς βασιλέας σοφοὺς , ἄριστον ... Ὡς δὲ οὗτοι πρὸς ταύτας καὶ Τίτος ὁ τῶν σοφῶν φίλος πρὸς τὸν γυναικωνικόν

⁹⁴ PG, 1887, σελ. 1355.

Νέρωνα . Ως ἄρα φιλοσοφία προς τά τῆς μουσικῆς ἀποπτώματα , οὕτω καὶ ὁ σοφὸς Τίτος πρὸς τὸν ἄσημον Νερωνα ... Αἰ ἐμαὶ θύραι πᾶσι σοφοῖς ἀνεωγμεναι εἰσὶ , τοῦ ἐνὸς περὶ τῶν δύο αὐτῶν μηνύσαντος καὶ εἰσελθεῖν αὐτοὺς εἰ ἄρεστόν αὐτῶ ἐρωτήσαντος ...⁹⁵ »

Εδώ ο Θεόδωρος Β΄ διατυπώνει την άποψη ότι το σωστότερο για ένα σοφό ηγεμόνα είναι να περιστειχίζεται από φιλοσόφους και να μετέχει εξ ολοκλήρου της φιλοσοφίας και όχι της ποίησης και της μουσικής, καθ' ότι αυτό είναι δείγμα απαίδευτης και μαλθακής ψυχής. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, σε προηγούμενο απόσπασμα που έχουμε παραθέσει, φαίνεται ότι εξαίρει την σπουδαιότητα της μουσικής ως σημαντικότερης από άλλες τέχνες. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα φαίνεται ότι έχει την άποψη πως ο ρόλος της σε σχέση με την φιλοσοφία είναι υποδεέστερος, όταν πρόκειται για την εκπαίδευση ενός ηγεμόνα.

Το παράδειγμα που χρησιμοποιεί για να επιχειρηματολογήσει υπέρ της άποψης αυτής είναι αυτό του «φίλου των φιλοσόφων» και κατακτητή της Ιερουσαλήμ, αυτοκράτορα Τίτου (39-81 μ.Χ.). Ο Τίτος Φλάβιος Βεσπασιανός κατέλαβε την Ιερουσαλήμ το 70-71 μ.Χ. ως διοικητής στρατού, διορισμένος από τον πατέρα του αυτοκράτορα Βεσπασιανό⁹⁶ και έμεινε στην Ιστορία ως υπόδειγμα τιμιότητας και γενναιοφροσύνης σε αντίθεση με τον καταφρονημένο, μαλθακό και άσημο Νέρωνα, ο οποίος έμεινε ευρύτερα γνωστός ως ο αυτοκράτορας της ηθικής, κοινωνικής και οικονομικής καταστροφής. Στην συνέχεια ο Θεόδωρος Β΄, γράφοντας πρώτη φορά σε α΄ ενικό πρόσωπο, αναφέρει ότι οι πόρτες της αυλής του είναι ανοιχτές σε οποιονδήποτε φιλόσοφο, προσπαθώντας να ακολουθήσει το παράδειγμα των αρχαίων αυτοκρατόρων που εξιδανικεύει στην ενότητα αυτή.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Τίτος Φλαβιος Βεσπασιανός έλαβε, όπως ακριβώς ο Θεόδωρος Β΄, σπουδαία μόρφωση στην αυτοκρατορική αυλή⁹⁷ και, κατά ειρωνικό

---

⁹⁵ PG, 1887, σελ. 1356.

⁹⁶ Daniel J. Boorstin, *The Creators: A History of Heroes of the Imagination*, εκδ. Knopf Doubleday Publishing Group, New York, σελ. 180.

⁹⁷ Ryan R. Abrecht, Flavian Family and Dynasty in *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome*, vol. 1, εκδ. Oxford University Press, 2010, σελ. 191.

τρόπο, η διάρκεια της βασιλείας του υπήρξε βραχύβια (79-81 μ.Χ.), όπως ακριβώς και του Θεοδώρου Β΄.

Θα μπορούσαμε σε αυτό το σημείο να σχολιάσουμε ότι η εξιδανίκευση της φιλοσοφίας – βασιλείας εκ μέρους του Θεοδώρου Β΄ σχετίζεται περισσότερο με την κλασική παράδοση, πρακτικιστικής φύσεως, ιδέα της διακυβέρνησης παρά με την χριστιανικά διαφοροποιημένη⁹⁸ εκδοχή της. Η έλλειψη μιας θρησκευτικής φύσεως επιχειρηματολογίας, η άντληση των επιχειρημάτων αυτών από την αρχαιότητα, καθώς και η χρήση μαθηματικής, γεωμετρικής δομής, υποδηλώνουν την πρόθεση του Θεοδώρου Β΄ να προσεγγίζει τα πράγματα περισσότερο με το επιστημονικό πνεύμα ενός ερευνητή παρά με τη μεταφυσική αντίληψη ενός χριστιανού διανοούμενου.

Αυτό, ωστόσο, δε σημαίνει ότι η ύπαρξη του θεού απουσιάζει εντελώς από το έργο του Θεοδώρου Β΄, διότι, όπως διαπιστώσαμε σε προηγούμενο σημείο της έρευνας μας, ο θεός, σύμφωνα με τον φιλόσοφο - αυτοκράτορα, κατέχει τον ρόλο του εγγυητή της συμφωνίας και της σταθερότητας που διέπει τα φυσικά πράγματα, σύμφωνα με το παραδοσιακό μοντέλο του Βυζαντίου.

Υποενότητα 13. Τα παραδείγματα της χρηστής βασιλείας

Στη συνέχεια ο Θεόδωρος Β΄, συνεπής με την μεθοδολογία που χρησιμοποιεί για να μας καταδείξει τον σωστό κατ' αυτόν τρόπο διακυβέρνησης ενός κράτους, μας παραθέτει το παράδειγμα δύο βασιλέων οι οποίοι δεν ανήκουν ούτε στην ελληνική αλλά ούτε και στην Ρωμαϊκή αρχαιότητα:

« ... Στρατηγία μὲν οὖν τέχνη καλὴ καὶ πρωτίστη , χρυσοχοικὴ δὲ περιττή . Κοινωνεῖ δὲ Κῶρος μὲν παιδείᾳ τῶ οἰκείῳ στρατεύματι διδάσκων αὐτὸ τὸ λιτόν καὶ πρὸς περιττὰς ἀπερίττον χρήσεις . Κροῖσος δὲ Πακτωλοῦ ρύσει πολλὴν συναθροίσας χρυσὸν , ποιεῖται πρὸς χρυσοχόους τὰς κοινωνίας , διὰ τὸν μακαρισμὸν , οὐπερ οὐκ ἤξιώθη κἄν παρὰ Σόλωνος , χρυσοῦς τινὰς τρίποδας κατασκευάζων καὶ πλίνθους ... Κρᾶσις ἤδη τούτοις καὶ κοινωνία . καὶ ἡ μὲν φυσικωτέρα , ἡ δ' ἄλλη ἐς τόσον βασιλεῖ

⁹⁸ Roger L. Huard, *Plato's Political Philosophy: The Cave*, εκδ. Algora Publishing, 2007, σελ. 44.

ἀπρεπής ... Βασιλέα γὰρ οὐ λαοῦ , ἀλλὰ σὺν τούτῳ καὶ τῶν παθῶν αὐτὸν δείκνυσιν. ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι βασιλεῖς παθῶν τοὺς ὑπὸ χεῖρα ποιεῖν ἐθέλει⁹⁹ . »

Ἡ πολιτικὴ που ἀκολούθησε ὁ Βασιλέας τῶν Περσῶν καὶ ἰδρυτὴς τῆς αυτοκρατορίας τῶν Αἰχμενίδων, Κύρος ὁ Β΄, ἀντιπαραβάλλεται με αὐτὴ τοῦ Κροίσου, βασιλέα τῶν Λυδῶν καὶ λάτρη τῆς πολυτελοῦς διαβίωσης.

Ὁ Κύρος, ὁ ὁποῖος φρόντισε, μέσω τῆς παιδείας που ἐμφύσησε στα στρατεύματα του, νὰ ἀγαγάει τὶς ἀξίες τοῦ λιτοῦ καὶ ἀπέριττου βίου ὡς τὶς ὑψίστες ἀρετὲς τῆς κοινωνίας, υπῆρξε δημιουργὸς τῆς πρώτης παγκόσμιας αυτοκρατορίας που γνόρισε ὁ πολιτισμένος κόσμος, ὄντας ὁ πρῶτος στὴν ἱστορία που του δόθηκε τὸ προσωνύμιο «μέγας».

Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ Κροῖσος, ὁ ὁποῖος ἐξήγαγε μεγάλες ποσότητες χρυσοῦ ἀπὸ τὸν ποταμὸ Πακτωλὸ καὶ δημιούργησε μίαν κοινωνία βασισμένη στους χρυσοχόους καὶ βουτηγμένη στὴν τρυφὴ καὶ τὴν πολυτέλεια, κατάφερε νὰ ἠττηθεῖ κατὰ κράτος ἀπὸ τὸν πρῶτο καὶ νὰ καταστρέψει τὴν αυτοκρατορία του, φτάνοντας πολὺ κοντὰ στὸ σημεῖο νὰ χάσει ἀκόμη καὶ τὴν ἴδια του τὴν ζωὴ.

Ἡ κοινωνία που δημιούργησε ὁ πρῶτος βρίσκεται, σύμφωνα με τὰ κριτήρια που ἔθεσε ὁ φιλόσοφος αυτοκράτορας, πολὺ κοντύτερα στὴ φυσικὴ τάξη τῶν πραγμάτων, ἄρα καὶ στὴν ἐννοια τοῦ «φυσικοῦ», ὅπως τὸ ἀντιλαμβάνεται ὁ Θεόδωρος Β΄, ἀπ' ὅ,τι ἡ δεύτερη. Ἡ πρώτη βασίστηκε στὴ στρατηγικὴ τέχνη, ἡ ὁποία εἶναι χρησιμότερη, ἄρα καὶ φυσικότερη ἀπὸ τὴν περιττή, γιὰ τὴν ἀσκηση τῆς βασιλείας, τέχνη τῆς χρυσοχοίας που ἀποτελοῦσε τὸν βασικὸ κορμὸ ὑπαρξης τῆς δεύτερης.

Ἡ κοινωνία τῶν ἀπλῶν στὶς ἀνάγκες καὶ ἐμπορούμενων ἀπὸ τὶς ἀξίες τοῦ λιτοῦ βίου στρατιωτῶν ἐπιβλήθηκε πάνω στὴν κοινωνία τῆς ἀκρατῆς πολυτέλειας καὶ τῆς τρυφῆς, ὀδηγώντας τὴν δεύτερη στὴν καταστροφὴ.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Θεόδωρος Β΄, ἐξυμνώντας τὸν Κύρο καὶ τὴν - ἐμπορούμενη φιλοσοφίας καὶ παιδείας - πολιτικὴ του, υιοθετεῖ τὸ παράδειγμα τῆς αυτοκρατορίας τῶν Αἰχμεινιδῶν, ἡ ὁποία ἦταν ἡ πρώτη που

---

⁹⁹ PG, 1887, σελ. 1359.

προσέφερε στον κόσμο « ένα μοντέλο συγκεντρωτικής εξουσίας πάνω σε λαούς και πληθυσμούς με διαφορετικές γλώσσες , θρησκείες, ήθη και έθιμα, που λειτουργούσε προς όφελος και κέρδος όλων, καθώς και στην επίτευξη ενός είδους ενιαίου (ιρανικού, περσικού στην προκειμένη περίπτωση) έθνους»¹⁰⁰ .

Ίσως αυτό θα μπορούσε να συγκριθεί με την εμφάνιση ενός *ελληνικού* πρωτοεθνικισμού, παράλληλα με την ανάπτυξη της παιδείας και των τεχνών, στα εδάφη της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Η επιστολή του πατέρα του φιλοσόφου αυτοκράτορα, Ιωάννη Δούκα Βατάτζη, προς τον Πάπα Γρηγόριο αποτελεί την πρώτη ίσως ένδειξη εμφάνισης ενός είδους πρωτοεθνικισμού, ο οποίος, μάλιστα, είναι η πρώτη φορά που συνδέεται με την κλασική αρχαιότητα¹⁰¹. Στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε σε επόμενο κεφάλαιο της εργασίας μας .

Στην συνέχεια ο Θεόδωρος Β΄ καταλήγει σε μια διαπίστωση, ενδεικτική του παραδειγματικού ρόλου που κατέχει ο φιλόσοφος ηγεμόνας για τους υπηκόους του. Υποστηρίζει ότι ο αυτοκράτορας είναι αυτός ο οποίος, ανάλογα με τα δικά του πάθη, την συμπεριφορά, τις δυνατότητες και τις αδυναμίες, διαπαιδαγωγεί τον λαό του. Με άλλα λόγια, ο λαός, σύμφωνα με τον Θεόδωρο Β΄, συμπεριφέρεται με τον ίδιο τρόπο που συμπεριφέρεται ο ηγεμόνας του, εξ΄ου και ο καθοριστικότερος ρόλος που διαδραματίζει η παιδεία που παρέχει στους υπηκόους της αυτοκρατορίας του ο εκάστοτε ηγεμόνας.

Υποενότητα 14. Η ανωτερότητα των φυσικών πραγμάτων.

Στο παρακάτω χωρίο ο Θεόδωρος Β΄ υπερτονίζει για άλλη μια φορά την φιλοσοφική του προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία σε κάθε περίπτωση τα «φυσικά» πράγματα υπερέχουν των «κατά σύμβασιν» πραγμάτων:

---

¹⁰⁰ R. Schmitt, Achaemenid Dynasty, in *Encyclopædia Iranica*, τόμος . 1/4, εκδ. Bibliotheca Persica Press, London, 1983, σελ. 418.

¹⁰¹ Anthony Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception Of the Classical Tradition*, εκδ. Cambridge University Press, 2007, σελ. 372.

« ... Έχει μὲν οὖν κατὰ πάντα , ὡς ἐδείχθη , τὸ φύσει τοῦ θέσει τὴν ὑπεροχὴν . κοινωνεῖ δὲ καὶ ἰατρῶ ὁ βασιλεὺς , τοῦτο φυσικὸν καὶ φιλόανθρωπον . τρεῖς γὰρ κοινωνίαι τῶ ἄρχοντι ἀρμοδιότατοι , φιλοσοφία , στρατεία , ἰατρικὴ ...¹⁰² » .

Εἶναι ἀπόλυτα φυσικό, ἀλλὰ καὶ (χρησιμοποιώντας τον ἠθικοχριστιανικὴς φύσεως ὄρο) φιλόανθρωπο, κατὰ τον Θεόδωρο Β΄, ἓνας αυτοκράτορας νὰ ἔχει κοντὰ του ἓναν ἰατρό, ἀνάμεσα σε ἄλλους ἐπιστήμονες .

Στη συνέχεια ἀναφέρεται, γιὰ πρώτη φορὰ, στα εἶδη τῆς συμβουλευτικῆς που, κατὰ τὴν γνώμη του, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ μετέχει ἓνας ἡγεμόνας . Πρῶτη ἀπ' ὅλες, ὅπως παρατηροῦμε, τοποθετεῖ τὴν φιλοσοφία, στη συνέχεια τὴν στρατηγικὴ καὶ μετὰ τὴν ἰατρικὴ. Γιὰ τὴν ἀξία που δίνει ὁ Θεόδωρος Β΄ στὴν φιλοσοφία, ἡ ὁποία «...κοινῆς οὔσης καὶ διεπούσης πάντα πολλαχῶς¹⁰³...» , σχετικὰ με τὴν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας ἀπὸ ἓναν ἡγεμόνα ἢ κατὰ τὴν βυζαντινὴ διάλεκτο ἄρχοντα, ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ με συνοπτικὸ τρόπο σε προηγούμενα σημεῖα τῆς διατριβῆς μας .

Υποενότητα 15. Ἡ σχέση τοῦ αυτοκράτορα με τοὺς υπηκόους του

Εκεῖνο που μας προκαλεῖ ἔντονα τὸ ἐνδιαφέρον σε τούτῃ τὴν παράγραφο εἶναι τὸ ἐξῆς: (ἀναφερόμενος στὴν φιλοσοφία) « ... Σωτήριος γὰρ ἐστὶ πασῶν καὶ πάντων αὐτῆ , καὶ διὰ τοῦτο δεῖ κοινωνεῖν ταύτῃ τὸν ἄρχοντα , ἐπειδὴ σωτὴρ καὶ ἐπιμελητὴς ψυχῶν καὶ σωμάτων ἐστὶ¹⁰⁴ ...»

Ὁ Θεόδωρος Β΄, ἔχοντας σκοπὸ νὰ ἀποσαφηνίσῃ μιὰ πλευρὰ τῆς σχέσης που διέπει ἓναν ἡγεμόνα με τοὺς υπηκόους του, χρησιμοποιεῖ τὰ ἐξῆς λόγια: « ὁ ἄρχοντας εἶναι ὁ σωτήρας καὶ ἀναλαμβάνει τὴ φροντίδα καὶ τὴν ἐπιμέλεια σωμάτων καὶ ψυχῶν » .

Ὁ ρόλος τοῦ θεραπευτῆ τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς ἔχει ἀποδοθεῖ ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ γραμματεία κατὰ καιροῦς σε πολλὰ πρόσωπα, ὅπως στὸν ἴδιο τον

---

¹⁰² PG, 1887, σελ. 1361.

¹⁰³ PG, 1887, σελ. 1361.

¹⁰⁴ PG, 1887, σελ. 1361.

Χριστό, στην Παναγία, καθώς και σε αρκετούς άγιους¹⁰⁵. Ο Θεόδωρος Β΄, κάνοντας αυτή την αναφορά, οικειοποιείται ουσιαστικά τον ρόλο του θεραπευτή ως μιας από τις ιδιότητες και τις συμπεριφορές που οφείλει ένας άρχοντας να έχει πάνω στα υποκείμενά του. Παρατηρούμε στο σημείο αυτό τον συγκερασμό της ρεαλιστικής, κοσμικής σκέψης παράλληλα με την χριστιανικής εμπνεύσεως επιχειρηματολογία. Ο συγκερασμός αυτός διαπερνάει το έργο του Θεοδώρου Β΄, προσδίδοντας στην γενικότερη εικόνα της φιλοσοφία του μία ιδιαίτερη χροιά.

Ολοκληρώνοντας τον σχολιασμό και την μελέτη του πέμπτου κεφαλαίου, θα προχωρήσουμε στην ανάλυση αποσπασμάτων από τα υπόλοιπα βιβλία της πραγματείας «της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ΄», εστιάζοντας στα στοιχεία εκείνα που συντελούν στην καλύτερη κατανόηση της ριζοσπαστικής σκέψης του Θεοδώρου Β΄.

Υποενότητα 16. Ο ρόλος της φύσης και της επιστήμης στη συγκρότηση της φυσικής κοινωνίας.

Ο Θεόδωρος Β΄, στο ξεκίνημα του έκτου κεφαλαίου της πραγματείας του, προσπαθεί να ξεκαθαρίσει και να αποσαφηνίσει τον - θεμελιώδους σημασίας για την ανθρώπινη κοινωνία - ρόλο που διαδραματίζουν η φύση και η επιστήμη για την συγκρότηση της φυσικής κοινωνίας:

« Άναγκαῖαι καὶ πρῶται πάντων φύσις καὶ ἐπιστήμη . τῇ μὲν γὰρ συνάγεται πᾶσα κρᾶσις , τῇ δὲ πᾶσα παιδεία . αἷς ἔστι τὸ φύσει τε καὶ τὸ θέσει . Λέγω δὲ φύσει πᾶν ὅτι καλὸν , θέσει δὲ τὸ δεικτικὸν καλοῦ καὶ μὴ καλοῦ καὶ κακοῦ.¹⁰⁶ »

Η σημασία της φύσης και της επιστήμης αποτέλεσε αντικείμενο του πέμπτου κεφαλαίου. Στο σημείο αυτό, όμως, γίνεται με πιο ξεκάθαρο τρόπο αναφορά στην λειτουργία τους σε σχέση με τα φυσικά πράγματα. Οποιαδήποτε ένωση, οποιοδήποτε μίγμα (κρᾶσις) έχει μέσα του το στοιχείο της φύσης . Η δε επιστήμη υπάρχει μέσα

---

¹⁰⁵ Κυρίλλου Αρχιεπισκόπου Ιεροσολύμων , Catechesis X. De Uno Domino Jesu Christo in *Τα Ευρισκόμενα Πάντα*, J.P. Mignae Patrologia Graeca, τόμος 33 , εκδ. Imprimerie Catholique, Paris, 1857, σελ . 677 ΙΓ.

¹⁰⁶ PG, 1887, σελ. 1363.

σε όλα τα είδη παιδείας. Γι' αυτό, ακριβώς, ο Θεόδωρος Β' θεωρεί όχι μόνο ότι η φύση και η επιστήμη αποτελούν τις θεμελιώδεις αρχές της φυσικής κοινωνίας, αλλά ότι αντιστοιχούν στις δύο αναγκαίες για την ύπαρξή της αρχές.

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο φιλόσοφος αυτοκράτορας τοποθετεί την επιστήμη αξιολογικά σε ανώτερο επίπεδο από την παιδεία, καθώς θεωρεί ότι η επιστήμη είναι πιο κοντά στο πρωτογενές και αναγκαίο στοιχείο, ενώ η παιδεία λειτουργεί στην κυριολεξία σαν το επικοδόμημα της επιστήμης, όπως ακριβώς και το μίγμα (κράσις) για την φύση.

Το πρωτογενές αυτό επίπεδο των θεμελιωδών αρχών της – στην προκειμένη περίπτωση – φύσης και της επιστήμης, μας θυμίζει τα κλασικής καταγωγής φιλοσοφικά ρεύματα. Αναφέρει στη συνέχεια ο Θεόδωρος Β':

« ... Ὡς γὰρ εἰς φύσιν κρᾶσις , οὕτω δὴ καὶ εἰς ἐπιστήμην τέχνη , καὶ ὡς τιμιωτέρα κράσεως φύσις , οὕτω τιμιωτέρα τέχνης ἢ ἐπιστήμη . διὰ τοῦτο καὶ τὸ κατ' ἐπιστήμην γιγνόμενον , τιμιώτερόν ἐστι τοῦ κατὰ τέχνη γιγνομένου ὡς καὶ τὸ κατὰ φύσιν τοῦ κατὰ κρᾶσιν . Δεῖ γοῦν διὰ ταῦτα ἀρετῆς κοινωνεῖν . τοῦτο γὰρ μίγμα καὶ ἐπιστήμης καὶ φύσεως . Δεῖται γὰρ αὕτη τῶν ἀμφοτέρων ... »¹⁰⁷ .

Στο σημείο αυτό φαίνεται ξεκάθαρα τι είναι αυτό που, κατά τον Θεόδωρο Β', αποτελεί το βασικό και το θεμελιώδες στην φυσική κοινωνία. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας επιβεβαιώνει την ανωτερότητα της επιστήμης πάνω στην τέχνη, παρομοιάζοντάς την με την ανωτερότητα που διέπει την φύση έναντι της κράσης (ένωσης). Άρα σύμφωνα με τον φιλόσοφο αυτοκράτορα, κάτι το οποίο αποτελεί παράγωγο επιστημονικής μεθοδολογίας και σκέψης είναι κατά πολύ ανώτερο εκείνου, το οποίο αποτελεί αποτέλεσμα κάποιας τέχνης ή τεχνικής δουλειάς. Στη θέση αυτή του Θεοδώρου Β', απηχούνται Πλατωνικές ιδέες σε σχέση με την ιεράρχηση των πραγμάτων.

Ο Θεόδωρος Β' υποστηρίζει ότι, προσεγγίζοντας την φύση και την επιστήμη, ερχόμαστε πιο κοντά στην αρετή, στην οποία για να φτάσει κάποιος, οφείλει να λειτουργεί σύμφωνα με τις δύο αυτές αρχές.

---

¹⁰⁷ PG, 1887, σελ. 1363.

Υποενότητα 17. Σχετικά με το περιεχόμενου του όρου «τιμιώτερον»

Έχουμε δει ότι ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, αρέσκεται στο να χρησιμοποιεί συχνά την λέξη *τιμιώτερον*, αποσκοπώντας στην επισήμανση της ανωτερότητας κάποιου πράγματος έναντι κάποιου άλλου. Ο τρόπος με τον οποίο γίνεται η χρήση του όρου από τον Θεόδωρο Β΄ μας φέρνει στον νου περισσότερο από τους υπόλοιπους αρχαίους φιλοσόφους τον Αριστοτέλη.

Ο Αριστοτέλης, ο οποίος σε πολλές από τις πραγματείες του χρησιμοποιεί αυτόν τον όρο, δεν αποσκοπεί τόσο στο να προσδιορίσει έννοιες που σχετίζονται με την ψυχή και το πνεύμα, όσο κυρίως πράγματα που περισσότερο δύνανται να συσχετιστούν με την μελέτη του φυσικού κόσμου,^{108 109} παρά με την ηθικολογικού τύπου - πλατωνικής¹¹⁰ και μετέπειτα χριστιανικής¹¹¹ εμπνεύσεως - έννοια η οποία προσδόθηκε στη χρήση του όρου.

Η χρήση του συγκεκριμένου όρου από τον Θεόδωρο Β΄ απηχεί περισσότερο τη λογική και την επιστημονική προσέγγιση του Αριστοτέλη παρά εκείνη του Πλάτωνα και των πατέρων της εκκλησίας.

Ο Θεόδωρος Β΄, τοποθετεί τα πράγματα στον φυσικό κόσμο υπό μία αξιολογική κλίμακα, η οποία με αντικειμενικό, σύμφωνα με αυτόν τρόπο, ξεχωρίζει τα πιο σημαντικά πράγματα από τα πιο ασήμαντα, τα βασικά, αυτά που βρίσκονται, δηλαδή, πιο κοντά στη φύση από τα αναμεμιγμένα ή τεχνητά, που αποτελούν προϊόντα παρέμβασης και – όπως είδαμε σε προηγούμενο σημείο της έρευνας μας - δεν μπορούν να σταθούν από μόνα τους στον φυσικό κόσμο .

Υποενότητα 18. Η έννοια της αρετής.

---

¹⁰⁸ Aristoteles Phil. et Corpus Aristotelicum, *De partibus animalium*: Bekker, σελ. 665b, line 20.

¹⁰⁹ Aristoteles Phil. et Corpus Aristotelicum: *De partibus animalium*: Bekker, σελ. 665a, line 22.

¹¹⁰ Plato Phil. : *Respublica*, Stephanus, σελ. 336, section e, line 7.

¹¹¹ Clemens Alexandrinus Theol., *Stromata*: Book 4, chapter 20, section 129, subsection 3, line 2.

Ενδιαφέρον μας προκαλεί στο χωρίο αυτό η διαπίστωση του Θεοδώρου Β΄ ότι η έννοια της αρετής αποτελεί ανάμειξη της φύσης με την επιστήμη. Η επίτευξη της αρετής, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, «*Δεῖται γὰρ αὐτῆ τῶν ἀμφοτέρων* » και δύναται να πραγματοποιηθεί μόνο μέσω του συνδυασμού αυτών των δύο.

Ο Αριστοτέλης σε πολλές από τις πραγματείες του αφιερώνει χώρο στην ανάλυση των σχέσεων μεταξύ αρετής και επιστήμης. Στο έργο του *Αναλυτικά Ὑστερα*, όπου καταπιάνεται με την επιστημονική γνώση, την απόδειξη και την διδασκαλία της, αναφέρεται διεξοδικά στην σχέση αυτή¹¹², αλλά και γενικότερα στη θέση της επιστήμης μέσα στην φύση. Ο Θεόδωρος Β΄ αποπειράται στο σημείο αυτό να συμβάλει, με τον δικό του τρόπο, στη συζήτηση περί των σχέσεων μεταξύ αρετής και επιστήμης, παραθέτοντας την δική του άποψη, στα πλαίσια πάντοτε της ορθολογικού τύπου αριστοτελικής σκέψης, θυμίζοντάς μας σύγχρονες μελέτες που καταπιάνονται με τη φιλοσοφία της επιστήμης.

Στο παρακάτω απόσπασμα ο Θεόδωρος Β΄ επεξηγεί αναλυτικότερα το επιχείρημά του σχετικά με την ανωτερότητα της φύσης και της επιστήμης, αναφερόμενος στο καθεστώς των σχέσεων που διέπουν την μεταξύ τους συνύπαρξη στα πλαίσια της φυσικής κοινωνίας.

« *...Ἀδύνατον δὲ ἐπιστήμην εἰδέναι τινὰ καλῶς καὶ γαθῶς , εἰ μὴ καὶ φύσιν ἔχει πάνυ χρηστήν . Ὑποβάθρα μὲν οὖν ἔστι φύσις καὶ οἶον ὕλη , ἐπιστήμη δὲ εἶδος οἶον καὶ ἔκφανσις...*¹¹³ » .

Σύμφωνα με τον φιλόσοφο αυτοκράτορα, η φύση είναι το θεμέλιο που ενυπάρχει σε όλα τα φυσικά πράγματα, όπως ακριβώς συμβαίνει με το υλικό ή το συστατικό από το οποίο αποτελούνται όλα τα αντικείμενα του κόσμου. Η επιστήμη έχει να κάνει με την μορφή και τον τρόπο που τα πράγματα αυτά αποκαλύπτονται και παρουσιάζονται στον φυσικό κόσμο.

---

¹¹² Aristoteles Phil. et Corpus Aristotelicum: *Analytica priora et posteriora* : Bekker , σελ 69a, line 25.

¹¹³ PG, 1887, σελ. 1364.

Υποενότητα 19. Σχετικά με την «μορφή», την « ύλη» και το «περιεχόμενο»

Εξετάζοντας το παραπάνω απόσπασμα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Θεόδωρος Β΄ παραθέτει την άποψη του σχετικά με την ύλη, τη μορφή και το περιεχόμενο.

Η ύλη, η μορφή το περιεχόμενο και οι σχέσεις μεταξύ τους έχουν υπάρξει αντικείμενο έρευνας σε πολλούς και διαφορετικούς τομείς της επιστήμης και της τέχνης, όπως μπορεί κάποιος να διαπιστώσει, ανατρέχοντας στην αντίστοιχη σύγχρονη βιβλιογραφία .

Ο Αριστοτέλης, στην πραγματεία του *Μετά τα Φυσικά*, ήταν ο πρώτος φιλόσοφος της αρχαιότητας που ασχολήθηκε διεξοδικά με αυτό τα ζητήματα της μορφής, του περιεχομένου και της ύλης¹¹⁴. Σύμφωνα με σύγχρονους μελετητές, η πρόταση του Αριστοτέλη είναι ότι η μορφή μπορεί να οριστεί χωρίς αναφορά στην ύλη και το σύνθετο μπορεί, επίσης, να οριστεί με την αναφορά σε κάποια, αλλά όχι σε όλα τα υλικά του μέρη ¹¹⁵.

Ο Θεόδωρος Β΄, έχοντας σαν πνευματικό εφόδιο την βαθιά γνώση του πάνω στο έργο του φιλοσόφου από τα Στάγειρα, όπως τη διδάχθηκε από τον δάσκαλο του Νικηφόρο Βλεμμύδη, προσθέτει, όπως είδαμε, τη δική του ερμηνεία σε σχέση με αυτό το ζήτημα, όπως έχουν κάνει και άλλοι σχολιαστές του Αριστοτέλη πριν από αυτόν.

Υποενότητα 20. Οι σχέσεις που διέπουν τα φυσικά πράγματα

Στην αρχή του πρώτου βιβλίου ο Θεόδωρος Β΄, σχολιάζοντας τις σχέσεις που διέπουν τα πράγματα μέσα στην φυσική κοινωνία, αναφέρει τα εξής :

---

¹¹⁴« ...Τοιοῦτων δὲ τρόπον μὲν τινα ἢ ὕλη λέγεται, ἄλλον δὲ τρόπον ἢ μορφή, τρίτον δὲ τὸ ἐκ τούτων ...» in Aristoteles Phil. et Corpus Aristotelicum : *Metaphysica*, Bekker, σελ. 1029a, line 3.

¹¹⁵ Mary Louise Gill, *Aristotle on Substance: The Paradox of Unity*, εκδ. Princeton University Press, 1991, σελ. 127.

«... ιδίως δέ γε εύρίσκεται , ένωτικόν γάρ έν έτέρου , τὸ λευκόν τὲ καὶ τὸ ζανθὸν , καὶ τὸ μουσικὸν συγγενὲς τοῦ ἀριθμητοῦ , καὶ τὸ φιλόσοφον τοῦ θεολογικοῦ καὶ τὸ ποιητικὸν τοῦ ρητορικοῦ ... καὶ ἄλλων ἄλλα κατ' ιδιότητα συγγενῆ. »¹¹⁶

Ο Θεόδωρος Β', στο σημείο αυτό, εκφράζει την άποψη ότι αυτά τα οποία βρίσκονται εγγύτερα το ένα με το άλλο στα πλαίσια της φύσης είναι εκείνα τα οποία είναι κατ' ιδιότητα συγγενῆ . Υπερτονίζει, μάλιστα, τη συγγενική, κατ' αυτόν, σχέση που διέπει τη φιλοσοφία με τη θεολογία, πράγμα το οποίο μας οδήγησε στην ενασχόληση με το συγκεκριμένο απόσπασμα. Η φιλοσοφία, η οποία έχει να κάνει πρωτίστως με την μελέτη των φυσικῶν πραγμάτων, συσχετίζεται με τη θεολογία, που αντικείμενό της είναι η υπερβατικής φύσεως αναζήτηση των «επουράνιων» πραγμάτων. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρουμε ότι η φύση είναι κτιστόν κατά τους βυζαντινούς. Άρα μόνο κατά ένα μέρος είναι εγκόσμια, δεν παύει όμως να είναι αποτέλεσμα της θείας δημιουργίας, σύμφωνα με την παραδοσιακή χριστιανική αντίληψη. Η σύνδεση αυτή στην οποία αναφέρεται ο Θεόδωρος Β' μεταξύ θεολογίας και φιλοσοφίας σχετίζεται με αυτή τη θέαση των πραγμάτων στην προκειμένη περίπτωση. Με την ανάλυση που έχουμε κάνει εώς τώρα φαίνεται ότι ο Θεόδωρος Β' αντιλαμβάνεται το φυσικό τόσο ως δημιουργία του θεού, σύμφωνα με το παραδοσιακό βυζαντινό πρότυπο, όσο και ως πεδίο φιλοσοφικής και «επιστημονικού τύπου» έρευνας σύμφωνα με το αρχαιοελληνικό πρότυπο.

Υποενότητα 21. Η φύση ως «μητέρα»

Στη συνέχεια του α' βιβλίου γράφει ο Θεόδωρος Β' :

« Ἡ φύσις ἄρα κατηγορηθήσετε πάσης κράσεως καὶ δέξεται ἅπαντα τὰ κατὰ κρᾶσιν καθέκαστα καὶ ἀνάξει πρὸς ἑαυτὴν ὡς μήτηρ αὐτῶν »¹¹⁷

Στο σημείο αυτό, όπου ο Θεόδωρος Β' αναφέρεται στην ανωτερότητα των φυσικῶν πραγμάτων σε σχέση με τα συμβατικά, ενδιαφέρον προκαλεί η προσωποποίηση της φύσης ως μητέρας.

---

¹¹⁶ PG, 1887, σελ. 1270.

¹¹⁷ PG, 1887, σελ. 1275.

Στους μυθολογικούς κύκλους της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, αλλά και άλλων πολιτισμών της μεσογείου μπορούμε να διακρίνουμε, για πρώτη φορά, την προσωποποίηση της φύσης ως μητέρας των πάντων. Στην «*Θεογονία*» και στα «*Έργα και ημέραι*» του Ησίοδου, οπού για πρώτη φορά αναπτύσσεται ολοκληρωμένα ο μύθος της δημιουργίας του κόσμου, μπορούμε να διακρίνουμε τον ρόλο της φύσης (Γαία) ως μητέρας ολόκληρης της εγκόσμιας τάξης¹¹⁸. Στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία ο ενοποιητικός ρόλος της φύσης ως περιέχουσας όλα τα φυσικά φαινόμενα αποτελεί αριστοτελική εφεύρεση και εξετάζεται γενικότερα στην πραγματεία του Αριστοτέλη περί των «*Φυσικών*». Ο Αριστοτέλης εξετάζει ειδικότερα ζητήματα που σχετίζονται με την μελέτη των φυσικών όντων και σε άλλες πραγματείες του, όπως για παράδειγμα στα «*περί Ψυχής*», τα «*Μετεωρολογικά*» και άλλα.¹¹⁹

Κατά την περίοδο της Αναγέννησης η φύση έπρεπε να πάψει πια να υπάρχει στο επίπεδο της μεταφυσικής αντίληψης και να περάσει στο ανθρώπινο, εγκόσμιο επίπεδο. Το γεγονός αυτό οδήγησε στη θηλυκοποίηση της «*μητέρας φύσης*» και στην απομάκρυνση της από το χριστιανικό - πατριαρχικής φύσεως - πρότυπο του χριστιανικού θεού.¹²⁰ Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι σε αυτό το σημείο ο Θεόδωρος Β΄, λειτουργώντας στα πλαίσια της απομάκρυνσης της φύσης και της φυσικής φιλοσοφίας από τα χριστιανικά πλαίσια, χρησιμοποιεί τη φύση ως «*μητέρα*»

Υποενότητα 22. Η παρουσία του Θεού στην πραγματεία.

Ο Θεόδωρος Β΄ στο τέλος του τρίτου βιβλίου αφιερώνει κάποιες γραμμές στην κατάδειξη της ταπεινοφροσύνης του και της μεταφυσικής του πεποίθησης περί ανωτερότητας του ενός και μοναδικού Θεού, που αποτελεί τη μοναδική πηγή σοφίας

---

¹¹⁸ David Adams Leeming, *Creation Myths of the World: An Encyclopedia, Second Edition*, εκδ. ABC-CLIO, LLC, California, 2010, σελ. 117.

¹¹⁹ Mariska Leunissen, *Explanation and Teleology in Aristotle's Science of Nature*, εκδ. Cambridge University Press, 2010, σελ.1.

¹²⁰ Evelyn Fox Keller, *Secrets Of God, Nature and Life in Muriel Lederman, Ingrid Bartsch, The Gender and Science Reader*, εκδ. Routledge, London, 2001, σελ. 100.

απέναντι στην ανολοκλήρωτη και περιορισμένη ανθρώπινη φύση των θνητών, κάτι το οποίο ενισχύει την άποψη της συνύπαρξης διαφορετικών στοιχείων στη φιλοσοφική του σκέψη, η οποία απαρτίζεται τόσο από την παραδοσιακή βυζαντινή-χριστιανική αντίληψη, όσο και από το επιστημονικό πνεύμα.

«... και πρὸς τούτοις καὶ ἐπὶ τούτοις ὅτι θνητὸς , ὅτι πρὸς συνδούλους βοῶ , ὅτι πρὸς ἐπιστήμονας διατίθεται ὅτι εἷς καὶ μόνος ἐστὶν ὁ κυρίως καὶ ὄντως σοφὸς οὕτως δὴ λέγω , πᾶσαν δὲ τὴν γνωμὴν ἡμῶν τοῖς κρειπτόνως εὐρίσκουσι προσκολλῶμεν.»¹²¹

Οι συγγραφείς της βυζαντινῆς περιόδου συνήθιζαν να ασκούνται σε ασκήσεις ταπεινοφροσύνης, αποσκοπώντας στο να παρουσιάσουν τον εαυτό τους σύμφωνα με τα πρότυπα της χριστιανικῆς ηθικῆς που καθιερώθηκαν ἀπὸ τους πατέρες της ἐκκλησίας. Ἡ ιστορική ἀξία του αποσπάσματος αὐτοῦ ἐγκείται στο γεγονός ὅτι ο Θεόδωρος Β΄ παρουσιάζεται ὡς ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος ἔχει ἀνοιχτές τις θύρες τῆς αυτοκρατορικῆς του αὐλῆς πρὸς τους ἐπιστήμονες τῆς επικράτειάς του, ἔτοιμος νὰ συνδιαλλαγεί μαζί τους ἀνα πάσα στιγμή, κάτι το ὁποῖο ἐπιβεβαιώνει σε ἀκόμα μεγαλύτερο βαθμὸ τὴν ἀποψη ὅτι ἡ αυτοκρατορία τῆς Νίκαιας κατὰ τὸν 13^ο αἰῶνα υπῆρξε τὸ ἀξιολογότερο κέντρο καλλιέργειας τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν γραμμάτων τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου καθὼς, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει σε προηγούμενο σημεῖο τῆς διατριβῆς μας, αὐτὸ ἀποτελοῦσε ἐπίσημη κρατική πολιτική.

Υποενότητα 23. Ανάδειξη των Αριστοτελικών στοιχείων στην πραγματεία Της Φυσικῆς Κοινωνίας Λόγοι Εξ΄

Στο τελευταῖο στάδιο τῆς παρούσας ἐνότητας τῆς διατριβῆς μας, με τὸ ὁποῖο ὀλοκληρώνεται ὁ σχολιασμὸς καὶ ἡ ἀνάλυση τῆς πραγματείας «τῆς φυσικῆς κοινωνίας λόγοι ἐξι», θα ἀσχοληθούμε με τὴ συνοπτική παράθεση τῶν στοιχείων αὐτῶν που καταδεικνύουν τὸν βαθμὸ τῆς ἐπίδρασης που δέχθηκε ἡ σκέψη τοῦ Θεοδώρου Β΄ ἀπὸ τις φιλοσοφικές καὶ ἐπιστημονικές πραγματείες τοῦ Ἀριστοτέλη .

---

¹²¹ PG, 1887, σελ. 1314.

«...Ἔστι μὲν οὖν φύσις καὶ κίνησις ἐν τῇ φύσει , ὡσαύτως δ' ἔστι καὶ μερισμὸς .
πρὸς γὰρ Ἀριστοτέλην καὶ Πυθαγόραν καὶ Ἑρμογένην καὶ Ὅμηρον κοινῶς ἢ διαίρεσις
...»¹²²

Στην πρώτη παράγραφο του πρώτου βιβλίου της πραγματείας του ο Θεόδωρος Β΄ κάνει αναφορά στο όνομα του Σταγειρίτη φιλοσόφου, κατατάσσοντάς τον πρώτο ανάμεσα σε σπουδαίες μορφές της κλασικής σκέψης, όπως ο Πυθαγόρας, ο Ἑρμογένης και ο Ὅμηρος . Αξίζει στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι η παρουσία του ονόματος του τελευταίου σε μία πραγματεία φυσικοφιλοσοφικής φύσεως μας δείχνει την αποδοχή και την αναγνώριση που απολάμβαναν τα ομηρικά έπη κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, όχι μόνο σε επίπεδο λογοτεχνικής πρόσληψης, αλλά και σε φιλοσοφικό – επιστημονικό επίπεδο, κάτι το οποίο καταδεικνύει τη σπουδαιότητα που είχε η ομηρική γνώση σε πολλούς και διαφορετικούς τομείς της ελληνικής σκέψης διαχρονικά.

«... Ἀριστοτέλην γὰρ καὶ Ὅμηρον διάστέλλει κατὰ τὴν ὥρα ἢ κίνησις ...»¹²³

«... διαφορὰ τοίνυν οὖν Ἀριστοτέλει καὶ Ὀμήρῳ κατὰ κίνησιν καιρικὴν...»¹²⁴

«...ἔστω τοίνυν Ἀριστοτέλης , Ὅμηρος ἢ ὅτι ἢ κίνησις ...»¹²⁵

Στη συνέχεια του α΄ βιβλίου, στην προσπάθεια του να αποδείξει τις φυσικές του θεωρίες περί κίνησης και στάσης, αναφέρεται στο όνομα του Ἀριστοτέλη, αλλά και του Ὀμήρου, κάτι που αποτελεί, κατά την γνώμη μας, ένα ακόμη στοιχείο προς απόδειξη της περίοπτης θέσης που απολάμβανε ο Σταγειρίτης φιλόσοφος στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄ .

---

¹²² PG, 1887, σελ. 1267.

¹²³ PG, 1887, σελ. 1268.

¹²⁴ PG, 1887, σελ. 1269.

¹²⁵ PG, 1887, σελ. 1269-70.

Υποενότητα 24. Η αναγνώριση της αξίας της αριστοτελικής φιλοσοφίας ως της μεγαλύτερης πηγής γνώσης

Στο δεύτερο βιβλίο ο φιλόσοφος - αυτοκράτορας προχωρά στην πιο σημαντική, κατά την άποψη μας, ευθείας μορφής αναφορά στον Αριστοτέλη. Γράφει ο Θεόδωρος Β΄ :

« ... Οἶδασι γὰρ οἱ διερχόμενοι ἐπεστήμην πῶς δεῖ φυσιολογεῖν καὶ πῶς οἰκονομεῖν τε καὶ συλλογίζεσθαι . διὸ πᾶσι μὲν καὶ πᾶντι καὶ κατὰ πάντα τῷ Σταγειρίτῃ πειθόμεθα ...»¹²⁶

Για τον Θεόδωρο Β΄ ο Σταγειρίτης φιλόσοφος αποτελεί την πιο έγκυρη πηγή γνώσης επί παντός επιστητού είτε αυτό είναι ζήτημα που έχει να κάνει με τις φυσικές επιστήμες, είτε με την διαχείριση και την οικονομία, είτε με την συλλογιστική.

Ο πρώτος που ανέδειξε με συγκροτημένο τρόπο την αδιάκοπη παρουσία της αριστοτελικής σκέψης με διάφορες μορφές στη βυζαντινή λογισύνη καθ'όλη την διάρκεια της ύπαρξης της αυτοκρατορίας, υπήρξε ο Λ. Μπενάκης. Στον τόμο «*Βυζαντινή Φιλοσοφία. Κείμενα και Μελέτες*» υπάρχει συλλογή της επιστημονικής αρθρογραφίας και δραστηριότητας του Λ. Μπενάκη γύρω από τη βυζαντινή φιλοσοφία, όπου αναδεικνύεται η παρουσία του Αριστοτέλη στο Βυζάντιο μέσα από τα έργα φιλοσόφων του Βυζαντίου.¹²⁷ Στην δυτική Ευρώπη τα έργα και οι πραγματείες του Αριστοτέλη¹²⁸ αποτελούσαν τα βασικά εγχειρίδια φιλοσοφίας και σκέψης κατά τον Μεσαίωνα.

Η άποψη μιας μερίδας ερευνητών της αναγεννησιακής περιόδου σχετικά με την πρόσληψη από τους λογίους της Αναγέννησης της αριστοτελικής επίτευξης της ευδαιμονίας παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον για εμάς .Η σχολή αυτή σκέψης

---

¹²⁶ PG, 1887, σελ. 1313.

¹²⁷ Λ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Φιλοσοφία. Κείμενα και Μελέτες*, Αθήνα, Παρουσία, 2002.

¹²⁸ Simo Knuutila, *Medieval Modal Theories and Modal Logic* in Dov M. Gabbay, John Woods ,*Handbook On The History Of Logic Volume II, Mediaeval and Renaissance Logic* εκδ. Elsevier, Amsterdam, 2008, σελ. 505.

υποστηρίζει ότι οι λόγοι της αναγεννησιακής περιόδου, σε αντίθεση με αυτούς του μεσαίωνα, ενέτασαν την – κατά τον Αριστοτέλη – επίτευξη της ανθρώπινης ευδαιμονίας στα πλαίσια της εγκόσμιας και όχι της μεταθανάτιας ζωής¹²⁹, κάτι που ερχόταν σε αντίθεση με την ηθική, αλλά και την χριστιανική κοσμοθεωρία.

Αποδεχόμενοι την ορθότητα αυτής της άποψης, εντάσσουμε το ζήτημα αυτό στα πλαίσια της διατριβής μας και θέτουμε το εξής ερώτημα: Ο τρόπος που αντιλαμβανόταν τις πραγματείες του Αριστοτέλη ο Θεόδωρος Β΄ μοιραζόταν πιο πολλά κοινά στοιχεία με την μεσαιωνική ή με την αναγεννησιακή σχολή σκέψης ;

Η πορεία της έρευνάς μας στο έργο « *της φυσικής κοινωνίας λόγοι έξι* » μας έχει δείξει ότι η προσέγγιση του Θεοδώρου Β΄ στο έργο του Αριστοτέλη γίνεται με διάθεση τόσο παραδοσιακή, όσο και πρακτική, αποσκοπώντας στο να παρουσιάσει τον κόσμο με επιστημονικό τρόπο, έξω από τα όρια των - υπερβατικής φύσεως - ερμηνειών, χωρίς, ωστόσο, αυτό να σημαίνει την απουσία του θεού από την πραγματεία. Το ζήτημα αυτό, καθώς και η συσχέτιση της σκέψης του Θεοδώρου Β΄ με την πολιτική θεολογία, θα μας απασχολήσουν σε επόμενη ενότητα της διατριβής μας, αφού έχουμε προχωρήσει στην ολοκλήρωση του σχολιασμού των επιστολών του Θεοδώρου Β΄ προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη.

Υποενότητα 25. «Το λογικό ζώον»

Συνεχίζοντας την έρευνά μας στο δεύτερο βιβλίο της πραγματείας, διαβάζουμε τα εξής:

«... Ὁ μὲν οὖν ἡμέτερος ἐνταυθοῖ λόγος τὴν τῶν ἐπτὰ τοῦ λογικοῦ ζώου μερῶν κοινωνία ἐσπούδασε δεῖξαι...»¹³⁰

Η αναφορά του Θεοδώρου Β΄ στην έννοια του *λογικοῦ ζώου* αποδεικνύει την γνώση που είχε ο φιλοσόφος αυτοκράτορας πάνω στις αρχές της αριστοτελικής λογικής. Ο Αριστοτέλης καθόρισε την αρχή της λογικής στην πραγματεία του

---

¹²⁹ Charles B. Schmitt, Quentin Skinner, *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, εκδ. Cambridge University Press, 1988, σελ. 342-343.

¹³⁰ PG, 1887, σελ. 1313.

Αναλυτικά πρότερα με τα εξής λόγια: «...δεῖ γὰρ πᾶν τὸ ἀληθές αὐτὸ ἑαυτῷ ὁμολογούμενον εἶναι πάντη...»¹³¹

Όπως αναφέραμε προηγουμένως, σε αυτές τις αρχές της λογικής βασίστηκε η μελέτη του Αριστοτέλη από τους λογίους της δυτικής Ευρώπης κατά την περίοδο του Μεσαίωνα¹³², αλλά και της αναγέννησης.

Ο καλύτερος τρόπος για να ολοκληρωθεί η σύντομη αυτή ερευνητική απόπειρα σχετικά με την επιρροή της αριστοτελικής σκέψης στην πραγματεία του Θεόδωρου Β΄ «...της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ...», είναι η παράθεση του παρακάτω αποσπάσματος :

«... ἀλλὰ φιλόσοφος ὢν καὶ τὸ ταπεινοῦσθαι γινώσκων καλόν , καὶ τὸ μέτριον ἀρετὴν , καὶ τὰ μὲσα ἀκρότητας , καὶ τὰς ἀκρότητας ἐν μεσότητι ...»¹³³

Στο σημείο αυτό ο Θεόδωρος Β΄ υποστηρίζει ότι ένας φιλόσοφος, όπως ο ίδιος αυτοπροσδιορίζεται, πρέπει να ζει και να εκφράζεται σύμφωνα με τις αρχές της ταπεινότητας και της μεσότητας ανάμεσα στα άκρα, ταυτίζοντας το μέτρο με την ίδια την έννοια της αρετής .

Χωρίς να παραβλέπουμε τη χριστιανική καταγωγή¹³⁴ του επιχειρήματος περί ταύτισης της ταπεινότητας με το καλό και την καλοσύνη, που προέρχεται κυρίως από την αδιαμφισβήτητη γνώση του αυτοκράτορα πάνω στο έργο των πατέρων της εκκλησίας, θεωρούμε ότι η υιοθέτηση των αρχών του Αριστοτέλη από τον Θεόδωρο Β΄ γίνεται με ξεκάθαρο τρόπο στο σημείο αυτό, πράγμα το οποίο μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση η σκέψη του Θεοδώρου Β΄ βρίσκεται κοντά στον τυπικό αριστοτελισμό του ελληνικού μεσαίωνα.

Αναφέρει ο Αριστοτέλης στην πραγματεία του «*Ηθικά Νικομάχεια*»: «... Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετικὴ, ἐν μεσότητι οὕσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ

¹³¹ Aristoteles Phil. et Corpus Aristotelicum, *Analytica priora et posteriora*: Bekker, σελ. 47a, line 8.

¹³² Knuutila, 2008, σελ. 505.

¹³³ PG, 1887, σελ. 1314.

¹³⁴ «...Τὸ γὰρ μέγιστον τοῦ Δαυῖδ κατόρθωμα ἡ ταπεινότης ἦν...», in Eusebius Scr. Eccl. et Theol. : Commentaria in Psalmos : in Migne , *Patrologia Graeca*, Volume 23, σελ. 493, line 13.

καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν. μεσότης δὲ δύο κακιῶν, τῆς μὲν καθ' ὑπερβολὴν τῆς δὲ κατ' ἔλλειψιν ...»¹³⁵

Στο σημείο αυτό μπορούμε να διακρίνουμε ότι ο φιλόσοφος αυτοκράτορας έχει ενστερνιστεί τόσο την επιστημονική μεθοδολογία, όσο και τις απόψεις του Αριστοτέλη σχετικά με τον τρόπο ζωής που οφείλει κάποιος να ακολουθεί. Κατά την εξέταση των επιστολών του Θεοδώρου Β΄ προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη που επακολουθεί, πρόκειται να διαπιστώσουμε με ακόμη πιο κατηγορηματικό τρόπο την αυθεντικότητα και την γνησιότητα της αριστοτελικής έκφανσης της σκέψης του φιλοσόφου αυτοκράτορα.

2) Οι επιστολές του Θεοδώρου Β΄ προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη

Έχοντας σκοπό να αποκτήσουμε μια πιο ολοκληρωμένη άποψη σχετικά με το έργο και τις ιδέες του φιλοσόφου αυτοκράτορα, στο σημείο αυτό της διατριβής μας, θα μελετήσουμε συνοπτικά της επιστολές του Θεοδώρου Β΄, όπως αυτές δημοσιεύτηκαν από τον Ιταλό λόγιο Nicola Festa στα τέλη του 19^{ου} αιώνα .

Υποενότητα 1. Βασική πηγή: Οι επιστολές του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη υπό την επιμέλεια του Nicola Festa

Το corpus αυτό των επιστολών, που περιέχει 217 επιστολές του φιλοσόφου αυτοκράτορα, δημοσιεύτηκε σε έντυπη μορφή στην Φλωρεντία το 1898. Οι επιστολές που συνέγραψε ο Θεόδωρος Β΄ απευθύνονται σε πρόσωπα τα οποία με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους επηρέασαν το έργο, τη σκέψη και τη ζωή του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Τη συντριπτική πλειοψηφία ανάμεσα στις επιστολές που συνέγραψε ο Θεόδωρος Β΄ καταλαμβάνουν εκείνες προς τους δασκάλους του Νικηφόρο Βλεμμύδη και Γεώργιο Ακροπολίτη, ο κομβικός ρόλος των οποίων σχετικά με την ανάπτυξη των γραμμάτων, των επιστημών και της φιλοσοφίας, επισημαίνεται συχνά από τους ιστορικούς και τους μελετητές της υστεροβυζαντινής περιόδου . Η αξία των επιστολών αυτών για τους ερευνητές έγκειται στο γεγονός ότι

¹³⁵ Aristoteles Phil. et Corpus Aristotelicum, *Ethica Nicomachea*, Bekker, σελ 1106b, line 35.

μας αποκαλύπτουν τον τρόπο σκέψης της - σε κοινωνικό αλλά και μορφωτικό επίπεδο - ανώτερης τάξης της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, φανερώνοντάς μας αρκετά στοιχεία για την πορεία της εξέλιξης των ιδεών της βυζαντινής γραφειοκρατικής ελίτ κατά την διάρκεια της υστεροβυζαντινής περιόδου .

Υποενότητα 2. Οι στενές σχέσεις του Θεοδώρου Β΄ με το Νικηφόρο Βλεμμύδη

Ο Θεόδωρος Β΄ , πριν την παράθεση των επιστολών του προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη, μας αναφέρει τα εξής :

« *Ἐπιστολαὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ μεγάλου βασιλέως κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Δούκα , Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρι , πρὸς τὸν ἐν φιλοσόφοις μέγαν διδάσκαλον καὶ ἀγιώτατον ἱερομόναχον κυρὸν Νικηφόρον τὸν Βλεμμύδην ...*»¹³⁶

Ο στενοί δεσμοί αλληλοσεβασμού και φιλίας που έδεναν τον Θεόδωρο Β΄ με τον Νικηφόρο Βλεμμύδη, καθώς και η ιδιαίτερη σημασία που απέδιδε στη σχέση αυτή ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, γίνονται αντιληπτές από την πρώτη κιόλας επιστολή.

Ο Θεόδωρος Β΄ επιλέγει πρώτον απ' όλους τον Νικηφόρο Βλεμμύδη, ώστε να ξεκινήσει την παράθεση των επιστολών, αποδίδοντάς του μάλιστα τον χαρακτηρισμό του μέγα διδασκάλου της φιλοσοφίας . Αυτό, αν μη τι άλλο, φανερώνει τον σεβασμό που έτρεφε ο μαθητής προς τον δασκαλό, αφού τον θεωρούσε μεγάλο διδάσκαλο των φιλοσοφικών θεμάτων.

Όπως γνωρίζουμε, ο πατέρας του Θεοδώρου Β΄, Ιωάννης Δούκας Βατάτζης, είχε ιδρύσει στα εδάφη της αυτοκρατορίας της Νίκαιας μια ανώτατη σχολή για την σπουδή της φιλοσοφίας, τοποθετώντας τον Νικηφόρο Βλεμμύδη ως επικεφαλής¹³⁷.

---

¹³⁶ Theodori Lascaris, Ad Nicephorum Blemmidam epistula I in Nicolaus Festa, *Theodori Ducae Lascaris Epistulae C CXVII, Sezione Di Filosofia e Lettere*, εκδ. Del r. Istituto Di Studi Superiori Pratici e Di Perfezionamento, Firenze, 1898, σελ. 1.

¹³⁷ Tatakis, 2003, σελ. 188.

Το γεγονός αυτό δείχνει τον γενικότερο σεβασμό και την εκτίμηση που απολάμβανε αρχικά ο Νικηφόρος Βλεμμύδης από την αυτοκρατορική οικογένεια.

Η χρήση της έκφρασης *έν φιλοσόφοις*, εννοώντας την ενασχόληση με θέματα που δεν έχουν να κάνουν με την θεολογία ή που αναζητούν την αλήθεια έξω από τα στενά πλαίσια της χριστιανικής αντίληψης, φαντάζουν δεδομένα για τον άνθρωπο της σύγχρονης εποχής, κάτι το οποίο, ωστόσο, δεν ίσχυε κατά την βυζαντινή περίοδο. Προς απόδειξη τούτου, μπορεί κανείς να ανατρέξει στη μεταγενέστερη χρονικά κατά δύο αιώνες διαμάχη μεταξύ του φιλοσόφου Πλήθωνα Γεμιστού και του πατριάρχη Γενναδίου.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, η θεσμοθετημένη ανάπτυξη των φιλοσοφικών σπουδών αλλά και της ρητορικής, της ιατρικής, των μαθηματικών και άλλων κλάδων της «θύραθεν» γνώσης στα εδάφη της Νίκαιας,¹³⁸ αποκτά ακόμα μεγαλύτερη σημασία.

Υποενότητα 3. Η επιλογή όρων από την αρχαία ελληνική γραμματεία

« Οί μάλιστα τῶν βροτῶν τιμῶσιν ἀεὶ τὰ μὴ τίμια διὰ τὸ εἶναι συμφυῶς τοῦτοις τὸ ὑλικόν. Ὅπου γὰρ ῥέπουσιν οἱ πολλοὶ , κατ' ἀλήθειαν οὐκ ἔστι τὸ τίμιον . ἐπειδὴ πρὸς τὴν ὕλην οἱ πλείους βλέπουσι καὶ διὰ τοῦτο αὐτοὶ ὀρῶσι τὰ ὑλικά καὶ μὴ τίμια...»¹³⁹

Στην πρώτη του επιστολή, που απευθύνεται στον παλιό του δάσκαλο και εκλεκτό μέλος της άρχουσας ελίτ της αυτοκρατορίας της Νίκαιας Νικηφόρο Βλεμμύδη, ο Θεόδωρος Β΄ ξεκινάει με μια διαπίστωση, η οποία μας επιτρέπει να κατανοήσουμε αρκετά πράγματα σχετικά με τον τρόπο που αντιλαμβάνονταν τα πράγματα τόσο σε πολιτικό, όσο και σε κοινωνικό επίπεδο.

Πριν ξεκινήσουμε την ενασχόληση μας με την διαπίστωση αυτή , δεν θα μπορούσαμε να μην σταθούμε στην προσπάθεια του Θεοδώρου Β΄ να προσδώσει στην επιστολή μία κλασικόμορφη χροιά , με τη χρήση εκ μέρους του της λέξης «

---

¹³⁸ Tatakis, 2004, σελ. 188.

¹³⁹ Festa, 1898, σελ.1.

βροτός », που έλκει την καταγωγή της από τα ομηρικά έπη¹⁴⁰ και χρησιμοποιήθηκε εκτενέστερα κατά την κλασική περίοδο από φημισμένους ποιητές, όπως ο Ευριπίδης¹⁴¹ και ο Πίνδαρος¹⁴².

Εκτός από την δεινότητα που τον χαρακτήριζε στην χρήση του γραπτού λόγου, ο Θεόδωρος Β΄ υπήρξε άριστος γνώσης όλων των εκφάνσεων της κλασικής σκέψης, που εκτείνονταν από την φιλοσοφία έως την επική ποίηση και την τραγωδία. Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα στην αυτοκρατορία της Νίκαιας, με την θεσμοθετημένη, όπως αναφέραμε από τους προγόνους του φιλοσόφου αυτοκράτορα, ανάπτυξη των γραμμάτων και του πολιτισμού, συνετέλεσε στην πολύπλευρη διαμόρφωση της σκέψης του Θεοδώρου Β΄.

Όπως παρατηρήσαμε, κατά την ανάλυση και τον σχολιασμό της πραγματείας «της φυσικής κοινωνίας λόγοι έξι» και διαπιστώνουμε κατά την μελέτη των επιστολών του, ο Θεόδωρος Β΄ αρέσκεται σε μεγάλο βαθμό στην άντληση και χρήση λέξεων, εκφράσεων, αλλά και παραδειγμάτων από τους συγγραφείς της κλασικής αρχαιότητας. Η τάση αυτή χαρακτήριζε αρκετούς λογίους της υστεροβυζαντινής περιόδου, καθώς και του υστερου δυτικού μεσαίωνα και της Αναγέννησης.

Σε αυτό το σημείο θα σχολιάσουμε κάποιες από τις ιδέες που απορρέουν από τα γραφόμενα του φιλοσόφου αυτοκράτορα.

Υποενότητα 4. Τα αισθήματα περιφρόνησης προς τις ανθρώπινες μάζες

Ο Θεόδωρος Β΄ φαίνεται ότι καταλαμβάνεται από σκεπτικισμό σε σχέση με τον τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς της πλειονότητας των ανθρώπων, καθώς, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, η ροπή των πολλών είναι προς τα υλικά αγαθά, εννοώντας προφανώς τις εγκόσμιες απολαύσεις που σχετίζονται με την ύλη και όχι προς τα τίμια πράγματα που έχουν σχέση με το πνεύμα και την αρετή.

¹⁴⁰ «...ούκ αν έπειτ' Όδυσσῆϊ γ' έρίσσειε βροτός άλλος...» Ομήρου, *Ιλιάδα*, βιβλίο 3, σειρά 222.

¹⁴¹ «... αἴμα τὸ διογενές ποτε Φοῖβον βροτός ές θεὸν ανάψαι ...» Ευριπίδης, *Ανδρομάχη*, σειρά 1195.

¹⁴² «... οὐ θεὸς οὐ βροτὸς ἔργοις οὔτε βουλαῖς ...», Πίνδαρος, *Πυθιονίκαις*, *Πυθιονίκαις* 3, σειρά 30.

Εξετάζοντας τα γραφόμενα του Θεόδωρου Β΄, από πολιτικοκοινωνική σκοπιά, διαπιστώνουμε τη βαθιά περιφρόνηση που νιώθει ο Θεόδωρος Β΄ σχετικά με τον ρόλο που δύνανται να διαδραματίσουν οι ανθρώπινες μάζες στο κοινωνικοπολιτικό γίνεσθαι. Η γνώμη των πολλών, σύμφωνα με τον φιλόσοφο αυτοκράτορα, ρέπει πάντοτε προς τα μη τίμια πράγματα κι αυτό εξαιτίας της φυσικής ροπής της πλειονότητας των ανθρώπων προς τα υλικά αγαθά. Είναι εμφανής η παρουσία του αριστοκρατισμού του Θεοδώρου Β΄ στο συγκεκριμένο απόσπασμα. Διακρίνουμε, επίσης, τη χρησιμοποίηση της λέξης «*τίμια*» με την έννοια που αναλύθηκε σε προηγούμενη ενότητα της πραγματείας, ώστε να υποτιμηθεί οτιδήποτε έχει να κάνει με την γνώμη και την συμπεριφορά των πολλών.

Ο Θεόδωρος Β΄, για να ενισχύσει την ορθότητα της άποψης του, χρησιμοποιεί στη συνέχεια αυτό το επιχείρημα :

« ...καὶ οἱ μὲν λίθους καὶ χρυσὸν καὶ μαργάρους καὶ ὑφασμάτων ποικιλίαν θαυμάζουσιν , ὡσαύτως δὲ καὶ ῥόδους καὶ τροφὰς καὶ τρυφὰς καὶ πᾶν ὅ,τι πλούτου τε καὶ σπατάλης ἐστίν . οἱ δὲ λόγῳ μόνῳ βιοτεύουσιν ἐς αἰὲ φιλοσοφίαν ἔχοντες σύννοικον . ὑπερανωκισμένον γὰρ ἔχοντες φρόνημα καὶ νοδὸς σταθερότητα...»¹⁴³ .

Η χυδαιότητα, κατά τον Θεόδωρο Β΄, της συμπεριφοράς της πλειονότητας, η οποία άγεται και φέρεται από τα κοσμήματα, τα τραγούδια, τις διασκεδάσεις και τις σπατάλες, έρχεται σε αντίθεση με την μετρημένη και συνετή συμπεριφορά των ολίγων, οι οποίοι στην πορεία της ζωής τους έχουν σαν μοναδική σύντροφο την φιλοσοφία που δύνανται να τους προσφέρει τόσο την πολυπόθητη νοητική οξυδέρκεια, όσο και την πνευματική σταθερότητα που επιζητούν.

Εντύπωση μας προκαλεί το γεγονός της « χαλαρής» παρουσίας του θεού στην επιχειρηματολογία αυτή, καθώς και της παράθεσης επιχειρημάτων που πηγάζουν από την φιλοσοφική παράδοση της κλασικής εποχής. Το γεγονός αυτό, ωστόσο, δε σημαίνει και την απουσία της χριστιανικής αρετής.

Υποενότητα 5. Πλατωνικές επιρροές στην πολιτική του σκέψη.

---

¹⁴³ Festa, 1898, σελ. 1-2.

Ο πολιτικός ιδεαλισμός του Πλάτωνα, που αποτέλεσε τον έναν από τους δύο βασικούς πυλώνες της ανάπτυξης της δυτικής πολιτικής σκέψης,¹⁴⁴ εμφανίζεται σε κάθε πτυχή των επιχειρημάτων του Θεοδώρου Β΄ που σχετίζεται με την λειτουργία της ανθρώπινης κοινωνίας. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, τα πνευματικής φύσεως αγαθά, όπως η φρόνηση, η σωφροσύνη της ψυχής που πηγάζει από τον νου, η δικαιοσύνη και η ανδρεία, οι τέσσερις, δηλαδή, θεμελιώδεις αρετές, όχι μόνο είναι ανώτερες των υλικών, αλλά αποτελούν προϊόντα θεικής προέλευσης.¹⁴⁵ Τέτοια είναι, κατά των Πλάτωνα, η διαφορά που διέπει τα υλικά από τα πνευματικά αγαθά και με αυτόν τον τρόπο πρέπει να τα οριοθετεί ο νομοθέτης στα πλαίσια της ιδανικής κοινωνίας. Οι πλατωνικές απόψεις περι αρετής, όπως θα δούμε σε επόμενη ενότητα, έχουν μερικώς υιοθετηθεί τόσο από τους πατέρες της εκκλησίας, όσο και από την μετέπειτα βυζαντινή φιλοσοφική σκέψη.

Στη συνέχεια του αποσπάσματος αναφέρει ο Θεόδωρος Β΄ ότι οι πραγματικά ενάρετοι άνθρωποι, οι οποίοι αποτελούν την μειοψηφία μέσα σε μια κοινωνία που το μεγαλύτερο μέρος της εκθαμβώνεται από την λάμψη των πολυτελών κοσμημάτων και την ευκολία του υλιστικού τρόπου ζωής, ευχαριστιούνται από την πνευματική τροφή που τους παρέχει ο λόγος και θεωρούν ως ένα και μοναδικό σύντροφο της ζωής τους την φιλοσοφία. Αποτελεί βεβαιότητα για εμάς ότι το παρόν απόσπασμα είναι καθαρά αυτοαναφορικό και μας δείχνει πολλά για τον πολιτικό, αλλά και πολιτισμικό ελιτισμό που διακατείχε τον Θεόδωρο Β΄.

Εάν λάβουμε υπόψη μας την κοινωνική θέση που απολάμβανε ο εν λόγω συγγραφέας, δε θα μπορούσαμε να αποφύγουμε τη σύγκριση με μια από τις πλέον πολυμελετημένες και πολυσυζητημένες εκφάνσεις της πλατωνικής φιλοσοφίας αυτή του βασιλέα φιλοσόφου. Όπως είναι γνωστό, ο Πλάτων στην *Πολιτεία* του υποστήριξε ότι το πιο πετυχημένο και πρακτικό μοντέλο διακυβέρνησης είναι αυτό

---

¹⁴⁴ N. D. Arora, S. S. Awasthy, *Political Theory and Political Thought*, εκδ. Har Anand Publications, 2008, σελ.77.

¹⁴⁵ « ὁ δὴ πρῶτον αὖ τῶν θείων ἡγεμονοῦν ἐστὶν ἀγαθῶν, ἡ φρόνησις, δεύτερον δὲ μετὰ νοῦ σώφρων ψυχῆς ἔξις, ἐκ δὲ τούτων μετ' ἀνδρείας κραθέντων τρίτον ἂν εἴη δικαιοσύνη, τέταρτον δὲ ἀνδρεία. ταῦτα δὲ πάντα ἐκείνων ἔμπροσθεν τέτακται φύσει, καὶ δὴ καὶ τῷ νομοθέτῃ τακτέον οὕτως...»: Πλάτωνας, Νόμοι in *Stephanus* σελ. 631, section d, line 2 (ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΕΠΙΣΗΣ ΟΠΟΥ ΠΡΩΤΑ ΤΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΤΩΝ ΤΕΣΑΡΩΝ ΑΡΕΤΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΣΗΣ ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΘΗΚΗ ΤΗΣ ΟΣΙΟΤΗΤΑΣ)

όπου στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας βρίσκεται ο φιλόσοφος αυτοκράτορας. Ο άνδρας αυτός, σύμφωνα με τον Σωκράτη (ο οποίος αποτελεί την κορυφαία μορφή των διαλόγων της *Πολιτείας*), ανήκει στη μειοψηφία εκείνων που έχουν προικισθεί από την φύση με το χάρισμα της φιλοσοφίας και της ηγεσίας σε αντίθεση με την πλειοψηφία, που προορίζεται να ακολουθεί και πρέπει να αγαπάει όλες τις μορφές πνευματικής γνώσης και να ψάχνει να βρεί την αλήθεια πέρα από τον απατηλό κόσμο των φυσικών αισθήσεων¹⁴⁶. Ο Θεόδωρος Β΄ φαίνεται ότι κατατάσσει τον εαυτό του ανάμεσα στους ανθρώπους αυτούς, κάτι το οποίο αποδεικνύεται τόσο από τα έργα του, τα οποία κάλυπταν ένα ευρύ φάσμα γνώσης, όσο και από τη θεωρητικοποίηση των σωστών, κατά τον ίδιο, αρχών της διακυβέρνησης, καθώς και τη μετέπειτα απόπειρα εφαρμογής των αρχών αυτών κατά το σύντομο χρονικό διάστημα της βασιλείας του.

Υποενότητα 6. Ρητορικές επιρροές από τα κάτοπτρα ηγεμόνων

«...τοῦτο ποιούντες δὲ καὶ φιλοσοφίαν ἀρμόττοντες οἰκείαις φρεσίν, ἀγαθὴν καὶ ἀρίστην πολιτείαν ἀσπάζονται, τὸν φόβον δηλαδὴ τοῦ Θεοῦ, ἐπεὶ καὶ ἀρχικωτάτη ἀρχὴ σοφίας οὗτος ἐστίν»¹⁴⁷

Στη συνέχεια της επιστολής του ο Θεόδωρος Β΄, χρησιμοποιώντας ομηρικές (*φρεσίν*), αλλά και πλατωνικές εκφράσεις (*ἀρίστην πολιτείαν*), υποστηρίζει ότι εκείνοι που φιλοσοφούν οφείλουν να τρέφουν σεβασμό και φόβο προς το θεό, ο οποίος αποτελεί τη μοναδική πηγή αληθινής σοφίας και γνώσης στον φυσικό κόσμο. Η παραδοχή αυτή παρουσιαζόταν αρκετά συχνά στις ιδέες του γραμματειακού είδους των κατόπτρων ηγεμόνων και αποτελούσε βασικό στοιχείο της βυζαντινής πολιτικής θεωρίας τόσο της πρωτοβυζαντινής, όσο και της μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής περιόδου. Στο σημείο αυτό φαίνεται ότι η θεωρητική βάση του Θεόδωρου Β΄ έχει ανάμεσα στις υπόλοιπες επιρροές δεχθεί στοιχεία από την ρητορική των κατόπτρων ηγεμόνων. Η σύνδεση αυτή θα εξεταστεί με αναλυτικότερο τρόπο στη συνέχεια της διατριβής.

¹⁴⁶ Tonnvane Wiswell, *Republic, The by Plato (MAXnotes)*, εκδ. Research and Education Association, New Jersey, 1999, σελ. 51-52.

¹⁴⁷ Festa, 1898, σελ.2.

Υποενότητα 7. Η θέση του Θεού σε σχέση με τον αυτοκράτορα

Στις αμέσως επόμενες γραμμές, ο Θεόδωρος Β΄ αναφέρει τα εξής:

«...ὄστις δὲ σοφίαν ἀσπάζεται, ἀναγκαίως οἶδ' ὅτι καὶ τοὺς σοφοὺς ἀσπάζεται. Διὰ τοῦτο κἀγὼ οὐχ ὡς σοφος ἀλλ' ὡς φοβούμενος τὸν Θεόν σὲ τὸν κυρίως καὶ ἄκρως σοφόν καὶ φοβούμενον τὸν Θεόν καὶ ἠσπασάμην καὶ ἀσπάζομαι καὶ δι' ὅλης ζωῆς ἀσπάσομαι τῆς ἐμῆς.»¹⁴⁸

Στο σημείο αυτό, εκτός από την παραδοσιακή - για τα βυζαντινά δεδομένα - μορφή ευσέβειας που εκφράζεται ανοιχτά από τον φιλόσοφο αυτοκράτορα, παρατηρούμε συγχρόνως μια απαγκίστρωση από τις ιδέες της ρωμαϊκής πολιτικής ιδεολογίας, που αποτελούσε πρόγονο της αντίστοιχης βυζαντινής, και η οποία προέβαλλε τον αυτοκράτορα ως θεό επί της γης¹⁴⁹. Όπως ισχυρίζεται ο Θεόδωρος Β΄, η θέση του αυτοκράτορα είναι εμφανώς κατώτερη από αυτή του θεού, καθ' ότι, όχι μόνο ο αυτοκράτορας δεν εμφανίζεται ως ισόθεος επί της γής, αλλά εξαιτίας της ταπεινότητάς του δεν αξίζει ούτε το χαρακτηρισμό σοφός. Ο χαρακτηρισμός αυτός, σύμφωνα με το φιλόσοφο αυτοκράτορα, ανήκει αποκλειστικά και μόνον στον θεό.

Σύμφωνα κάποιους μελετητές, η πολιτική ιδεολογία, που απέρρευε από τις δοξασίες της ελληνιστικής και μετέπειτα ρωμαϊκής περιόδου, ήθελε τον ιδρυτή της Κωνσταντινούπολης, τον πρώτο, δηλαδή, χριστιανό αυτοκράτορα Κωνσταντίνο να αντανakλά το φώς του θεού Ήλιου πάνω στη γη καθώς, υπό την καθοδήγηση του, ξημέρωνε για τους υπηκόους του μια «νέα χρυσή εποχή ειρήνης και ευημερίας»¹⁵⁰. Ωστόσο, η έλευση του χριστιανισμού, η οποία ταυτίζεται σχεδόν με τις απαρχές του βυζαντινού κράτους, οδήγησε στην απομάκρυνση από την ελληνιστικής, ρωμαϊκής και ανατολικής εμπνεύσεως ιδέα του «ισόθεου» καθ' όλη τη διάρκεια της μακραίωνης ύπαρξής του. Ενδεικτικά, όπως αναφέρει ο Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, «ο ίδιος ο Μ. Κωνσταντίνος, που παλαιότερα ιστορικοί τον θεωρούσαν ως τον κύριο

---

¹⁴⁸ Festa, 1898, σελ.2.

¹⁴⁹ Παιδάς, 2006, σελ. 51.

¹⁵⁰ Jonathan Bardill, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, εκδ. Cambridge University Press, 2012, σελ. 397.

οργανωτή της αυτοκρατορικής λατρείας, όταν κάποιος επίσκοπος είπε ότι ο αυτοκράτορας θα κάθεται πλάι στο θεό και θα βασιλεύει μαζί του, κατηγορηματικά απαντά ότι δεν επιθυμεί τίποτε άλλο, -τόσο για το παρόν όσο και για το μέλλον- παρά να λογαριάζεται ανάμεσα στους δούλους του θεού.»¹⁵¹ Κατά τη βυζαντινή περίοδο ο «αυτοκράτορα-θεός» μετατράπηκε σε αυτοκράτορα «δούλο του θεού», ακόμη και εάν στους τύπους υπήρχαν κάποιες αναβιώσεις της παλαιάς ρωμαϊκής λατρείας για λόγους πολιτικής προπαγάνδας¹⁵²

Υποενότητα 8. Αναφορά στο «όλον» και στα «μέρη». Χρησιμοποίηση Αριστοτελικών όρων. Οι Αριστοτελικές παραφράσεις

Στην επόμενη επιστολή του που έχει ως παραλήπτη τον Νικηφόρο Βλεμμύδη, ο Θεόδωρος Β΄, απευθυνόμενος στον παλιό του διδάσκαλο του, ο οποίος την περίοδο εκείνη είχε τοποθετηθεί από τον πατέρα του φιλοσόφου αυτοκράτορα στην αρχιεπισκοπή της επαρχίας της Κιλικίας, χρησιμοποιεί το αριστοτελικής εμπνεύσεως επιχείρημα σχετικά με το «όλον» που απαρτίζεται από τα «μέρη»

«...ἃ δὲ τῶ ὄλῳ συνάγονται, εἰ τεθῶσιν ἐν παραδείγματι, ἀναγκαίαν ἄξουσι τὴν ἀπόδειξιν. οὕτω δὴ καὶ ἡμεῖς ὥσπερ τι ἐλάχιστον μέλος συναγόμεθα τῶ ὄλῳ ἐν σοί, τὴν τῆς παιδείας δεικνύοντες παλλινόστησιν καὶ τὸ ὅτι εἰς τὰ καθόλου ἐξ' ἀνάγκης τὰ μέρη ἀνάγονται.»¹⁵³

Στο σημείο αυτό ο Θεόδωρος Β΄ αποδέχεται μία αξιωματική αριστοτελική αρχή. Η αριστοτελική γλώσσα, από την οποία διαπνέεται η πραγματεία «της φυσικής κοινωνίας λόγοι ἔξι» και αποτέλεσε αντικείμενο αναλυτικής έρευνας και μελέτης στην προηγούμενη ενότητα της διατριβής, δεν απουσιάζει ούτε από τις επιστολές του Θεοδώρου Β΄, κάτι που συνιστά απόδειξη της βαθιάς γνώσης και του σεβασμού που έτρεφε ο λόγιος αυτοκράτορας για τον φιλόσοφο από τα Στάγειρα.

---

¹⁵¹ Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1992, σελ. 18.

¹⁵² Καραγιαννόπουλος, 1992, σελ.17.

¹⁵³ Festa, 1898, σελ. 4.

Την ύστερη βυζαντινή περίοδο - και συγκεκριμένα μετά τον 11^ο αιώνα - ήταν η πρώτη φορά που το έργο του Αριστοτέλη ετύγχανε τόσο μεγάλης εκτίμησης και αποδοχής ανάμεσα στους μορφωμένους λογίους της αυτοκρατορίας. Αυτό φαίνεται από τη μεγαλύτερη σε σχέση με το παρελθόν συγγραφική παραγωγή του είδους των *Αριστοτελικών Παραφράσεων*. Οι *Αριστοτελικές Παραφράσεις* δεν ήταν τίποτε άλλο παρά απλουστευμένες, ταξινομημένες και σχολιασμένες εκδόσεις έργων του Σταγειρίτη φιλοσόφου, που αποσκοπούσαν κυρίως στην ευκολότερη κατανόηση της αριστοτελικής σκέψης. Ιδρυτής αυτού του είδους θεωρείται ο παγανιστής φιλόσοφος του 4^{ου} αιώνα Θεμιστίος και αναβιωτής του ο Μιχαήλ Ψελλός στα μέσα του 11^{ου} μ.Χ. αιώνα. Η συγγραφική δραστηριότητα, που σχετιζόταν με το γραμματειακό είδος των *Αριστοτελικών Παραφράσεων*, συνεχίστηκε από τον Σοφώνιο και άλλους λογίους, στα τέλη του 13^{ου} και στις αρχές του 14^{ου} αιώνα¹⁵⁴. Όπως παρατηρούμε, η ενασχόληση με τον Αριστοτέλη και τα έργα του παρουσιάζεται αρκετά μειωμένη κατά την περίοδο της εδραίωσης της νέας χριστιανικής ταυτότητας που αποκτούσε η αυτοκρατορική ιδεολογία για να επανέλθει δυναμικά επτά αιώνες αργότερα, όταν οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες της αυτοκρατορίας άλλαζαν δραματικά και η άρχουσα τάξη της προσπαθούσε, μέσω της στροφής προς τον ρεαλισμό και την πραγματικότητα, να αντιμετωπίσει τις νέες συνθήκες που διαμορφώνονταν γύρω της.

Ο Θεόδωρος Β΄, δεν προχώρησε στη συγγραφή παραφράσεων του Αριστοτέλη, ωστόσο είναι φανερό από την έρευνα και την μελέτη του έργου του ότι ο φιλόσοφος από τα Στάγειρα αποτέλεσε τη βασική πηγή εμπνεύσεως για την συγγραφή των πραγματειών του. Η διάσωση της αριστοτελικής παράδοσης μέσω της βυζαντινής φιλοσοφίας, όπως για παράδειγμα συνέβη με τον κύκλο της Άνας της Κομνηνής ή τα *διαλεκτικά* του Ιωάννη του Δαμασκηνού, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην όσον αφορά στην αριστοτελική πρόσληψη του Θεοδώρου Β΄. Τη διδασκαλία των αριστοτελικών ιδεών, οι οποίες, όπως προείπαμε, φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς ανάμεσα στους λογίους εκείνης της περιόδου, την εξέλαβε κυρίως από τον άνθρωπο στον οποίο απευθύνεται η συγκεκριμένη επιστολή του. Ο άνθρωπος

---

¹⁵⁴ Katerina Ierodiakonou, Börje Bydén, Byzantine Philosophy in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta, εκδ. <http://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/byzantine-philosophy/>, 2014.

αυτός δεν είναι άλλος από τον δάσκαλο του Νικηφόρο Βλεμμύδη, για τον οποίο γίνεται σαφής υπαινιγμός στο παρακάτω απόσπασμα:

Υποενότητα 9. Η σημασία της παιδείας

«...παιδείας γὰρ ἀρετὴ πρότιστός ἐστιν ὑπακοή, αὐτῆς δὲ ταπείνωσις, ταύτης δὲ φιλία σοφίας, ἀμφοτέρων δὲ ἀγαθοῦ διδασκάλου...ἀγαθῶν γὰρ σπερμάτων ἀγαθὰ τὰ γεώργια καὶ τοῦμπαλιν τὰ μὴ ὁμοίων εἰσὶ πονηρά...»¹⁵⁵

Στο σημείο αυτό της επιστολής του ο Θεόδωρος Β΄ επισημαίνει την αξία της παιδείας, απαριθμώντας τις αρετές από τις οποίες πρέπει, κατά την γνώμη του, να διακρίνεται ένας αγαθός διδάσκαλος. Στη συνέχεια, ο φιλόσοφος αυτοκράτορας καταλήγει σε μια συγκεκριμένη διαπίστωση, ότι, δηλαδή, η προσωπικότητα ενός ατόμου διαμορφώνεται κυρίως από αυτά που θα διδαχθεί, οπότε σε περίπτωση ενός καλού δασκάλου θα προκύψει και ένας καλός και άξιος μαθητής ενώ σε αντίθετη περίπτωση τα αποτελέσματα θα είναι αντιστρόφως ανάλογα. Το σίγουρο είναι ο Θεόδωρος Β΄, πέρα από τον αριστοκρατισμό και τον πνευματικό ελιτισμό που τον διακατείχε, έβλεπε τον εαυτό του ως παιδαγωγό και διαμορφωτή της κοινωνίας, κάτι που αποδεικνύεται και από την προσπάθεια πρακτικής εφαρμογής των φιλοσοφικών του πεποιθήσεων κατά την διάρκεια της σύντομης βασιλείας του.

«...καὶ πολλαχῶς ἐδιδάχθην ταύτην καὶ κατεπλούτησα, τὸ μὲν διὰ τῆς ἐκ τῶν σῶν χειλέων ἐξερχόμενης σοφίας καὶ ἐπιστήμης, τὸ δὲ διὰ τῶν σῶν πρακτικῶν ἀρετῶν τε καὶ ἠθικῶν καὶ παντοίως τὴν σὴν ἀγάπην τε καὶ παιδαγωγίαν ἐπλούτησα.»¹⁵⁶

Η πνευματική σχέση που διέπει τον Θεόδωρο Β΄ με τον δάσκαλό του Νικηφόρο Βλεμμύδη φαίνεται ότι ήταν αρκετά ισχυρή, κάτι το οποίο μπορεί να διαπιστώσει κανείς ανατρέχοντας στο παραπάνω απόσπασμα. Ο Θεόδωρος Β΄ θεωρεί ότι ο δάσκαλός του, εκτός από την γνώση που του προσέφερε μέσω της διδασκαλίας της επιστήμης και της φιλοσοφίας, υπήρξε για τον ίδιο ένα ιδανικό πρότυπο συμπεριφοράς εξαιτίας της ηθικής και των πρακτικῶν ἀρετῶν που τον χαρακτήριζαν

---

¹⁵⁵ Festa, 1898, σελ. 4.

¹⁵⁶ Festa, 1898, σελ.7.

ως άνθρωπο. Τις αρετές αυτές ο Νικηφόρος Βλεμμύδης φρόντισε ποικιλοτρόπως να εμφυσήσει στον νεαρό μαθητή του μέσω της παιδαγωγικής του μεθόδου.

Υποενότητα 10. Γενικές πληροφορίες για το έργο και την σκέψη του Νικηφόρου Βλεμμύδη

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούν κάποια πράγματα για το έργο και τη φιλοσοφία του δασκάλου του Θεοδώρου Β΄, Νικηφόρου Βλεμμύδη, ανθρώπου που επηρέασε, όσο κανένας άλλος, το έργο και τη σκέψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Έχουμε ήδη διαπιστώσει, από την έως τώρα έρευνα μας, το ιδιαίτερο ενδιαφέρον και την αγάπη του φιλοσόφου αυτοκράτορα προς την αριστοτελική φιλοσοφία και τη μελέτη των φυσικών πραγμάτων. Η *λογική* και η *φυσική* του Νικηφόρου Βλεμμύδη αποτελούν τα δύο μέρη του εγχειριδίου του, που συνιστούσε ένα από τα πιο διαβασμένα φιλοσοφικά έργα της βυζαντινής περιόδου, σύμφωνα με τους μελετητές¹⁵⁷. Στη *λογική* δίνει σε 40 κεφάλαια την ανάλυση του αριστοτελικού οργάνου με έναν σχετικά αυτοδύναμο τρόπο, ενώ στη *φυσική* ο συγγραφέας, ο οποίος υπήρξε άριστος γνώστης των φυσικών επιστημών, μιλάει κατά τρόπο ανεπιτήδευτο για τις βασικές έννοιες του χώρου και του χρόνου, για τα στοιχεία και τα φυσικά φαινόμενα χωρίς να περιπέσει ποτέ σε μυθικές δοξασίες¹⁵⁸. Στο πρόβλημα, μάλιστα, του αιθέρα φτάνει στο σημείο να πάρει θέση αντίθετη από την αριστοτελική,¹⁵⁹ κάτι που, κατά την άποψη μας, προσδίδει στο έργο του μία αυθεντικότητα.

Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας χρησιμοποιεί τον παρμένο από την κλασική περίοδο όρο «επιστήμη», ώστε να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο ο Νικηφόρος Βλεμμύδης ασκούσε τα διδασκαλικά του καθήκοντα και μετέδιδε τις γνώσεις του.

Στη συνέχεια, ο Θεόδωρος Β΄ επιδοκιμάζει τις πρακτικές (και ηθικές) αρετές του δασκάλου του οι οποίες, όπως ο ίδιος αναγνωρίζει, συνέβαλαν στην διαμόρφωση

---

¹⁵⁷ Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία: η Λόγια Κοσμική Γραμματεία των Βυζαντινών*, τ.α΄, εκδ. ΜΙΕΤ, 1987, σελ.41.

¹⁵⁸ Hunger, 1987, σελ.41.

¹⁵⁹ Hunger, 1987, σελ.41.

του χαρακτήρα του. Η πρώτη αναφορά στις «πρακτικές αρετές» των ανθρώπων γίνεται στα «*Ηθικά Νικομάχεια*» του Αριστοτέλη¹⁶⁰. Στο παραπάνω απόσπασμα είναι εμφανής η διάθεση του φιλοσόφου αυτοκράτορα να επαινέσει, αλλά και να ενστερνιστεί τον πρακτικό τρόπο σκέψης του δασκάλου του, («*τὸ δὲ διὰ τῶν σῶν πρακτικῶν ἀρετῶν τε... ἐπλούτησα...*») ο οποίος απορρέει, εώς ένα βαθμό, από την γενικότερη τάση προς τον ρεαλισμό και τον πραγματισμό που διακατείχε την βυζαντινή άρχουσα τάξη, κυρίως εξαιτίας των πρωτοφανών δυσμενών πολιτικών συνθηκών που αντιμετώπιζε η εξόριστη αυτοκρατορία κατά την διάρκεια εκείνης της περιόδου.

Υποενότητα 11. Ο επηρεασμός του Θεοδώρου Β΄ από τον Νικηφόρο Βλεμμύδη. Ο όρος «λυσιτελής»

Στο τέλος της δεύτερης επιστολής του ο Θεόδωρος Β΄ περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο ο δάσκαλος του τον παρακίνησε στην ενασχόληση με την σπουδή και την γνώση της φιλοσοφίας και της αρετής.

«... διὸ καὶ νουθέτησον ἡμᾶς ὡς υἱούς, καὶ παίζοντας παραίνεσον, καὶ σπουδάζοντας ὄθησον εἰς πλείονα ἔκτανσιν ἀγαθῶν, καὶ ῥαθυμοῦντας διέγειρε καὶ παντοίως ἡμᾶς πρὸς τὸ λυσιτελὲν ἄγαγε. οὐδεὶς γὰρ ἄλλος, ἢ μετὰ Θεὸν σύ, τὰ ἡμέτερα ῥυθμίζειν δυνήσεται. πρὸς φιλοσοφίαν καὶ ἀρετήν»¹⁶¹.

Η μεταξύ τους σχέση παρομοιάζεται με εκείνη του πατέρα, ο οποίος, εμφυσώντας τις σωστές ιδέες και τα κίνητρα, κατευθύνει τον γιό του προς το «λυσιτελές», που στη συγκεκριμένη περίπτωση υποδηλώνει την ορθή διάπλαση και διαμόρφωση του χαρακτήρα του και την αγάπη του προς την σπουδή και την γνώση.

Ο Θεόδωρος Β΄ χρησιμοποιεί την έκφραση «*πρὸς τὸ λυσιτελὲν*», για να περιγράψει την ορθή πορεία ενός ανθρώπου προς το αντικειμενικά χρήσιμο και ωφέλιμο. Ο όρος «λυσιτελής» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά απο ρήτορες, ιστορικούς και φιλοσόφους της αρχαιότητας, δηλώνοντας τις πιο πολλές φορές τον

¹⁶⁰ «...*Τῶν μὲν οὖν πρακτικῶν ἀρετῶν, ἐν τοῖς πολιτικοῖς ἢ τοῖς πολεμικοῖς αἰ ἐνέργειαι...*» Aristoteles Phil. et Corpus Aristotelicum, *Ethica Nicomachea*: Bekker, σελ. 1177b, line 2.

¹⁶¹ Festa, 1898, σελ. 6.

χρήσιμο για την κοινωνία¹⁶². Άλλες φορές χρησιμοποιείται απο φυσικούς φιλοσόφους, για να περιγράψει έννοιες και πράγματα που σχετίζονται με τις θετικές επιστήμες, δηλαδή την ιατρική, τη φυσική και τη βιολογία.¹⁶³ Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται, κατα περίπτωση, τόσο στην ρητορική, όσο και στις φυσικές επιστήμες. Κατά την περίοδο του χριστιανισμού ο συγκεκριμένος όρος χρησιμοποιήθηκε απο τους πατέρες της εκκλησίας, έχοντας αποκτήσει - πράγμα το οποίο συνέβη με πολλούς όρους και έννοιες που ανάγονται στην κλασική περίοδο - μια ηθικολογικής φύσεως χροιά.¹⁶⁴ Ο Θεόδωρος Β΄, γνώστης των έργων τόσο της κλασικής γραμματείας, όσο και της πατερικής σκέψης, φαίνεται ότι ήταν αρκετά εξοικειωμένος με τη σημασία του όρου, χρησιμοποιώντας τον κυρίως με την «κοσμική» του έννοια, ως κάτι, δηλαδή, που υποδηλώνει τη σωστή διάπλαση του ατόμου μέσα στην κοινωνία και συνδέεται άρρηκτα με την εκπαίδευσή και την καλλιέργεια της φιλομάθειας. Με τον τρόπο αυτό συνδέεται και με την αριστοτελική τελεολογία, την επιρροή της οποίας στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄ θα αναλύσουμε διεξοδικότερα σε επόμενη ενότητα της διατριβής μας.

Η σχέση δασκάλου - μαθητή, που αναπτύχθηκε μεταξύ του Θεοδώρου Β΄ και του δασκάλου του, Νικηφόρου Βλεμμύδη, είναι βέβαιο ότι αποτελεί την κορυφή της πυραμίδας μεταξύ πολλών άλλων παρόμοιων περιπτώσεων, καθ' ότι, όπως έχουμε ήδη αναφέρει σε προηγούμενο κεφάλαιο της διατριβής μας, η ρεαλιστική πολιτική των Λασκαριδών ευνοούσε την ανάπτυξη της φιλοσοφίας και της μελέτης του

---

¹⁶² «ἀλλ' ὄραμα τοῦτ' ἐποιεῖθ' ὁ δῆμος αὐτοῦ καλόν, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, καὶ λυσιτελὲς τῇ πόλει.» , Ed. Rennie, W.Oxford, *Demosthenis orationes*, vol. 3", Ed. Rennie, W.Oxford: Clarendon Press, 1931, Repr. 1960. Exordium 54, section 1, line 5

¹⁶³ «αἰ δὲ ξηραὶ τρίψεις ἔχουσι μὲν τι λυσιτελὲς (καὶ γὰρ θερμαίνουσι καὶ τὴν περισσὴν ὑγρότητα ἀναλίσκουσιν), ὑποπτοὶ δ' εἰσὶ, μὴ ἄρα τὴν σάρκα πλέον τοῦ καιροῦ σκληρώσωσιν.» , Oribasius Med., *Collectiones medicae libri incerti*, in "*Oribasii collectionum medicarum reliquae*, vol. 4", Ed. Raeder, J.Leipzig: Teubner, 1933; *Corpus medicorum Graecorum*, vol. 6.2.2. Chapter 19, section 2, line 3

¹⁶⁴ «Διὰ τοῦτο λυσιτελὲς εἶναι νομίζομεν τοῖς ἀσθενεστέροις εἰς τὴν παρθενίαν ὡς εἰς ἀσφαλὲς τι φρούριον καταφεύγειν καὶ μὴ πρὸς τὴν ἀκολουθίαν κατιόντας τοῦ βίου προκαλεῖσθαι καθ' ἑαυτῶν πειρασμούς καὶ «τοῖς ἀντιστρατευομένοις τῷ νόμῳ τοῦ νοδὸς ἡμῶν» διὰ τῶν τῆς σαρκὸς παθημάτων συμπλέκεσθαι», Gregorius Nyssenus Theol., *De virginitate* (2017: 043) in "*Grégoire de Nysse. Traité de la virginité*", Ed. Aubineau, M. Paris: Cerf, 1966; *Sources chrétiennes* 119. Chapter 9, section 1, line 20.

αρχαίου ελληνικού πνεύματος, δημιουργώντας και στερεώνοντας μία ελίτ που απαρτίζεται από τα μέλη της ανώτερης τάξης της αυτοκρατορίας της Νίκαιας.

Υποενότητα 12. Η περιφρόνηση προς την συμπεριφορά των ανθρώπων. Αριστοκρατισμός.

Στην αρχή της τέταρτης επιστολής του αναφέρει ο Θεόδωρος Β΄: «Οἱ μὲν ἄλλοι τοὺς τῆς φιλοσοφίας καρποὺς οὐκ αἰεὶ ἀποδέχονται ἐπὶ δὲ ἡ ἀνάγκη κατεπεῖγῃ αὐτούς, ἐπιθυμοῦσιν αὐτῶν καὶ οὐ τυγχάνουσιν· ἡμᾶς δὲ πρότερον ἢ ῥίζα καταπικράνασα, αὐτοφυεῖς εἰς ἡμᾶς τοὺς καρποὺς ἐποίησε. »¹⁶⁵

Σε αυτό το σημείο διακρίνουμε ξεκάθαρα την αντίληψη του Θεοδώρου Β΄ για το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας των ανθρώπων στην οποία ζει, η οποία κατ' αυτόν δεν ενδιαφέρεται για την φιλοσοφία, αλλά αποζητά τους καρπούς της μόνο, όταν βρεθεί σε απόλυτη ανάγκη σε αντίθεση με τον ίδιο, στον οποίο οι ρίζες της φιλοσοφίας έχουν φυτρώσει για τα καλά μέσα του και διάγει τον βίο του σύμφωνα με τις επιταγές της. Η περιφρόνηση αυτή προς τη συμπεριφορά του μεγαλύτερου μέρους των ανθρώπων - και αυτό συμπεριλαμβάνει και τις ανώτερες τάξεις - έρχεται σε αντίθεση προς την χριστιανική κοσμοαντίληψη.

Ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται ο Θεόδωρος Β΄ τη θέση του μέσα στο κοινωνικό σύνολο της εποχής του δεν φαίνεται ότι διαφοροποιείται από τον ηθικό¹⁶⁶ και πνευματικό ελιτισμό της πλατωνικής αντίληψης της κοινωνίας περί κυριαρχίας της αριστοκρατίας του πνεύματος στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας. Η αριστοκρατία του πνεύματος δεν είναι ακριβώς μια αριστοκρατία, αλλά εκείνοι που κατανοούν σε βάθος τον κόσμο των ιδεών. Ο αριστοκρατισμός, λοιπόν, του Θεοδώρου Β΄ προέρχεται τόσο από την κοινωνική του θέση, όσο και από την πεποίθηση ότι η κατανόηση εκ μέρους του του κόσμου των ιδεών μέσω της φιλοσοφίας, τον νομιμοποιεί στην ηγεσία της αυτοκρατορίας. Αξίζει, επίσης, να επισημανθεί ότι η χρησιμότητα της κληρονομικής διαδοχής, όπως θα δούμε στην

---

¹⁶⁵ Festa, 1898, σελ. 8

¹⁶⁶ Georgios Anagnostopoulos, Fred D. Miller Jr., *Reason and Analysis in Ancient Greek Philosophy: Essays in Honor of David Keyt*, εκδ. Springer, New York, 2013, σελ. 184.

συνέχεια της διατριβής μας, αμφισβήτηθηκε από τον φιλόσοφο αυτοκράτορα, κάτι το οποίο διαφοροποιεί έως ένα βαθμό τη σκέψη του από το παραδοσιακό βυζαντινό μωσαϊκό της αυτοκρατορικής πολιτικής σκέψης.

Εκείνοι από τους οποίους αισθάνεται την ανάγκη να διαφοροποιηθεί ο φιλόσοφος αυτοκράτορας δεν πρέπει να αναζητηθούν ανάμεσα στα μέλη των χαμηλότερων κοινωνικών τάξεων, τα οποία χαρακτηρίζονταν τόσο από την υλική, όσο και από την πνευματική τους ένδεια. Αυτό, άλλωστε, αποτελούσε κανόνας για τις προνεωτερικές κοινωνίες της μεσαιωνικής περιόδου. Αντίθετα, πρόκειται για το κοινωνικό περιβάλλον το οποίο συναναστρεφόταν, τα μέλη, δηλαδή, των αριστοκρατικών οικογενειών και της βασιλικής οικογένειας.

Ο Θεόδωρος Β΄, χρησιμοποιώντας την προσωπική ανωνυμία «*ἡμᾶς*», διαχωρίζει τον εαυτό του, τον δάσκαλό του, και άλλους ίσως ανθρώπους του κύκλου του από αυτούς που παραδίδονται στην «εύκολη» ζωή, για τους οποίους μόνο περιφρόνηση δύναται να αισθανθεί. Ο ρόλος που έχει αποδεχθεί για τον εαυτό του ο Θεόδωρος Β΄ είναι αυτός του αποστασιοποιημένου - απο τη «*χυδαιότητα*» της κοινωνίας - λογίου, ο οποίος, έχοντας μέσα του «φυτρώσει» η ρίζα της φιλοσοφίας, είναι έτοιμος να την αναμορφώσει και να την επαναδημιουργήσει - όπως θα δούμε στην συνέχεια - σύμφωνα με τους δικούς του όρους και κανόνες.

Υποενότητα 13. Η χρησιμοποίηση του όρου «Έλληνας»

Στη συνέχεια της τέταρτης επιστολής του προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη ο Θεόδωρος Β΄ «*αποκαλύπτει*» στους σύγχρονους ερευνητές μια αλλαγή, η φυσιολογία της οποίας φαίνεται ότι σταθεροποιείται, κατά την περίοδο εκείνη, και συντελείται ανάμεσα στους μορφωμένους λογίους της τάξης των αρχόντων της παλαιάς βυζαντινής γραφειοκρατίας, που έχει μετακινηθεί σύσσωμη στην αυτοκρατορία της Νίκαιας: « *... οἱ νῦν δὲ νέοι καὶ ἄπειροι ὅποταν μὲν μικρὸν θροηθῶσι, σοφίας καρπὸς θέλουσιν· τοῦ ἐνοχλοῦντος δὲ διελθόντος ματαίαν ταύτην ἀποκαλοῦσιν· τεκμαίρομαι γοῦν κάκ τούτου ἀποχωρίσειν ἀφ' ἡμῶν τὴν*

φιλοσοφίαν(Ἑλλήνων γὰρ αὐτὴν, παρ' ὧν νῦν ὡς ἀλλοδαπὴ ἀτιμάζεται) καὶ τοῖς βαρβάροις προσκολληθῆναι καὶ δοξάσαι αὐτούς.»¹⁶⁷

Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ἔχει νὰ κάνει με τὸν τρόπο τὸν ὁποῖο ἡ μορφωμένη ἐλίτ τῆς αυτοκρατορίας ἀντιμετώπιζε τὸν εαυτὸ τῆς ἀναφορικὰ με τοὺς ὑπόλοιπους λαοὺς που τὴν περικυβερτοῦσαν. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Θεόδωρος Β΄ προχωρᾷ σὲ ἕναν σαφέστατο ὑπαινιγμὸ γιὰ τὴν «πατρότητα» τῆς φιλοσοφίας, ἡ ὁποία, σύμφωνα με τὸν φιλόσοφο-αυτοκράτορα, ἀνήκει στοὺς Ἕλληνας, παρ' ὅλη τὴν «καπήλευση» τῶν καρπῶν που δύναται νὰ προσφέρει ἀπὸ τοὺς ἀλλοδαποὺς. Οἱ τελευταῖοι, μάλιστα, χαρακτηρίζονται ὑποτιμητικὰ ὡς «βάρβαροι», κατὰ τὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ πρότυπο διαχωρισμοῦ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν φυλῶν ἀνάμεσα σὲ «Ἕλληνες» καὶ «βαρβάρους»¹⁶⁸.

Ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς συνεχίστηκε κατὰ τὴν ρωμαϊκὴ, ἀλλὰ καὶ τὴ βυζαντινὴ περίοδο ἀνάμεσα σὲ «Ῥωμαίους καὶ βαρβάρους».¹⁶⁹¹⁷⁰ Ἡ διαφορὰ με τὸ πλῆθος ἀναφορῶν τοῦ ὅρου «βάρβαρος» που δύναται κάποιος νὰ ἀνακαλύψει, εἰάν ἀνατρέξει στὴ βιβλιογραφία τῆς βυζαντινῆς περιόδου, εἶναι ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ Θεοδώρου Β΄ γίνεται ἐπαναφορὰ στὸν παλαιὸ διαχωρισμὸ τῆς κλασικῆς καὶ ἐλληνιστικῆς περιόδου ἀνάμεσα σὲ «Ἕλληνες καὶ βαρβάρους», πράγμα τὸ ὁποῖο ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐμμεση παραδοχὴ τοῦ αυτοπροσδιορισμοῦ τοῦ Θεοδώρου Β΄ ὡς «Ἕλληνα». Γιὰ τὴν πρόσληψη τοῦ ὅρου *Ἕλληνας* καὶ *ἐλληνικός* στὴ

---

¹⁶⁷ Festa, 1898, σελ. 8.

¹⁶⁸ «Ὅτι τε δὴ βάρβαροι οἱ ἀμφὶ Ξέρξην προσήισαν καὶ οἱ ἀμφὶ Λεωνίδην Ἕλληνες», Herodotus Hist., *Historiae* (0016: 001), Hérodote. *Histoires*, 9 vols., ἐκδ. Legrand, Ph.– E. Paris: Les Belles Lettres, 1932-1968. Book 7, section 222, line 1.

¹⁶⁹ «ἐν τοιαύτῃ οὖν δὴ τινὶ ἀμηχανίᾳ τότε τῶν Ῥωμαίων ὄντων, οἱ βάρβαροι πανταχόθεν ἅμα αὐτοὺς ἔξαπιναιῶς δι' αὐτῶν τῶν λοχμωδεσάτων...», Cassius Dio Hist., *Historiae Romanae* Book 56, chapter 20, section 4, line 2.

¹⁷⁰ «οἱ γὰρ βάρβαροι τὴν Θράκην κατεληφότες τὴν Ῥωμαίων καρπούμενοι χώραν τὴν εὐτυχίαν οὐκ ἤνεγκαν», Constantinus VII Porphyrogenitus Imperator Hist., *De legationibus in Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta*, vol. 1: *excerpta de legationibus*, pts. 1–2", Ed. de Boor, C. Berlin: Weidmann, 1903, Page 387, line 29.

σκέψη του Θεοδώρου Β΄ πραγματευόμαστε με πιο αναλυτικό τρόπο σε επόμενη ενότητα της διατριβής μας.

Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας σε αυτές τις γραμμές διατείνεται πως η φιλοσοφία αποτελεί μέρος της «δικής του» ελληνικής κληρονομιάς και, κατά την περίοδο στην οποία ζει, έχει αποτελέσει αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους «αλλοδαπούς, βάρβαρους» λαούς της Δύσης, οι οποίοι έχουν παράλληλα υπό την κατοχή τους την πρωτεύουσα της πατρίδας του. Γεγονός, επίσης, αποτελεί ότι η επανακατάληψη της πρωτεύουσας συνιστά τον κύριο στρατηγικό στόχο όλων των αυτοκρατόρων της Νίκαιας. Ο στόχος αυτός επιτεύχθηκε λίγες δεκαετίες μετά τον θάνατο του Θεοδώρου Β΄, αφού η ρεαλιστική πολιτική που άσκησαν οι αυτοκράτορες της Νίκαιας απέδωσε καρπούς και, μέσα σε λιγότερο από έναν αιώνα, η αυτοκρατορία ανασυγκρότησε τις δυνάμεις της και ανέτρεψε τον αρνητικό συσχετισμό δυνάμεων, καταλαμβάνοντας εκ νέου την Κωνσταντινούπολη από τους δυτικούς¹⁷¹.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σταθούμε στο θέμα της «ελληνικής» κληρονομιάς που, με άμεσο τρόπο, ο Θεόδωρος Β΄ φαίνεται ότι αποδέχεται. Υπάρχει η άποψη ανάμεσα σε πολλούς μελετητές της βυζαντινής περιόδου ότι, μετά την κατάληψη την Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους της δυτικής χριστιανοσύνης και την μεταφορά της εξόριστης αυτοκρατορικής γραφειοκρατίας από την - για σχεδόν μία χιλιετία - έδρα της στη Νίκαια της Βιθυνίας, υπήρξε ανάμεσα σε κάποιους Βυζαντινούς, μέλη της μορφωμένης ελίτ της αυτοκρατορίας, η τάση για εντονότερη ενασχόληση με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, και γενικότερα τις αξίες της αρχαιότητας, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μίας «ελληνικής» (πρώτο)εθνικής ταυτότητας.

«Πάγια πολιτική των βυζαντινών αυτοκρατόρων ήταν να αποκρούουν τα κύματα των εχθρών τους, μισθώνοντάς τους και στρέφοντας τον έναν εναντίον του άλλου. Το 1204 η προσπάθεια αυτή απέτυχε οικτρά, κάτι που είχε σαν αποτέλεσμα μια πιο ξεκάθαρη αίσθηση της ταυτότητάς τους και μια απόδειξη για αυτό, ήταν ο τρόπος που αποκαλούσαν τους εαυτούς τους»¹⁷². Ο ετεροκαθορισμός τους απέναντι στους

---

¹⁷¹ Nicol, 2002, σελ 22.

¹⁷² Jonathan Harris, *The Lost World of Byzantium*, εκδ. Yale University Press, 2015, σελ. 211.

δυτικούς εισβολείς σίγουρα διαδραμάτισε τον κεντρικότερο ρόλο για την επιτάχυνση των πνευματικών αυτών διεργασιών υπό την έννοια της αίσθησης της διαφορετικότητας σε σχέση με τη γλώσσα, τον πολιτισμό αλλά και τη θρησκεία. Σύμφωνα με κάποιους μελετητές «Οι βυζαντινοί άρχισαν τώρα να καθορίζουν την ταυτότητα τους, σύμφωνα με τους όρους της (ελληνικής) γλώσσας τους και της «εθνικότητας» τους, παρά με τους όρους της αυτοκρατορικής οικουμενικότητας»¹⁷³.

Εξετάζοντας την αναφορά του Θεοδώρου Β΄ στην ελληνική καταγωγή της φιλοσοφίας - σε αντιδιαστολή με την δυτικογενή καπήλευση και «ατίμωση» της -, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε κάτι τέτοιο ; Κατά την γνώμη μας, είναι δυνατόν να μιλήσουμε για την ανάπτυξη κάποιου είδους «ελληνικού» πρωτοεθνικισμού στα πλαίσια, όμως, πάντοτε της βυζαντινής (ρωμαϊκής) πολιτικής ιδεολογίας,. Κατά την άποψη μας, δε θα ήταν μεθοδολογικά σωστό να συγκρίνουμε τον «ελιτίστικο» πρωτοεθνικισμό του Θεοδώρου Β΄ και της μορφωμένης άρχουσας τάξης της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, με αυτόν των εθνικών κρατών που συγκροτήθηκαν μέσα από τα σπλάχνα των αυτοκρατοριών του 18^{ου}, 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Αυτά προέκυψαν μέσα από μαζικές, βίαιες και κοινωνικές ανατροπές. Το θέμα αυτό θα εξεταστεί διεξοδικά σε επόμενο κεφάλαιο της εργασίας μας.

Υποενότητα 14. Η «ελληνική» καταγωγή της φιλοσοφίας

Ολοκληρώνοντας την ενασχόληση μας με το παραπάνω απόσπασμα, δε θα μπορούσαμε να μη σταθούμε στην αναφορά που κάνει ο Θεόδωρος Β΄ σχετικά με τη φιλοσοφία, η οποία, σύμφωνα με τα γραφόμενα του, «ατιμάζεται» στις αλλοδαπές χώρες. Η - έστω και ειρωνικής φύσεως - νύξη αυτή αποδεικνύει ότι, ακόμη και εκείνη την εποχή, όπου τα μέσα ήταν περιορισμένα και οι ιδέες αργούσαν να «ταξιδέψουν» ανάμεσα στους λαούς, ο Θεόδωρος Β΄ είχε γνώση της ενασχόλησης των δυτικών με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, η οποία, σύμφωνα με τον ίδιο, «ατιμάζεται» στα χέρια τους.

Τέλος, ο Θεόδωρος Β΄, αναφερόμενος στην ενασχόληση των «αλλοδαπών, των βαρβάρων», με τη φιλοσοφία, είναι δυνατόν να περικλείει και τους λαούς του

---

¹⁷³ Harris, 2015, σελ, 211.

μουσουλμανικού κόσμου. Οι τελευταίοι, κατά τη χρυσή εποχή της ισλαμικής αναγέννησης (8^{ος} – 12^{ος} αιώνας), καταπιάνονταν με τη δημιουργική ενασχόληση και τη διάδοση των έργων των αρχαίων ελλήνων φιλοσόφων¹⁷⁴, που είχε σχεδόν ολοκληρωτικά διακοπεί την ίδια περίοδο στην δυτική Ευρώπη.

Υποενότητα 15. Η φιλοσοφική ευρυμάθεια του Θεοδώρου Β΄

Στην έκτη επιστολή του προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη ο Θεόδωρος Β΄ γράφει τα εξής : « ...οί τοῦ Ἐπικούρου καὶ τοῦ Δημοκρίτου καπηλοδήμιοι καὶ τῶν ἀτόμων λόγῳ ἀτμητότεροι τῶ σκληρῶ...»¹⁷⁵ . Η μομφή του Θεοδώρου Β΄ προς τους άλλους φιλοσόφους του περίγυρού του, εκτός από το ότι συνιστά αποδειξη της ύπαρξης ενός ζωντανού διαλόγου και αντιλογίας μεταξύ των μορφωμένων λογίων, μας δείχνει ότι οι γνώσεις του Θεοδώρου Β΄ κάλυπταν ένα ευρύ φάσμα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Η σφαιρικότητα της ευρυμάθειας του εκτείνονταν στα έργα διανοητών, οι οποίοι κατά την περίοδο της αναγέννησης, συμπεριλήφθηκαν στην κατηγορία των κλασικών φιλοσόφων, όπως στην προκειμένη περίπτωση ο Δημόκριτος. Χρησιμοποιώντας μάλιστα τη συγκεκριμένη παρομοίωση περι ατμητότητας του ατόμου και ακαμπτότητας του λόγου, ο Θεόδωρος Β΄ φέρεται ότι ήταν εξοικειωμένος με την επιστημονική θεωρία του φιλοσόφου από τα Άβδηρα που υπεδείκνυε τα άτομα ως τα μικρότερα «άτμητα» σωματίδια που υπάρχουν στην φύση¹⁷⁶.

Υποενότητα 16. Ο ελιτισμός του Θεοδώρου Β

---

¹⁷⁴ Fernand Braudel, *Γραμματική Των Πολιτισμών*, μτφρ. Άρης Αλεξάκης, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2005, σελ. 138-139.

¹⁷⁵ Festa, 1898, σελ. 9.

¹⁷⁶ «...τουτέστι τὰ φυσικά καὶ πρῶτα καὶ ἄτομα σώματα·», Democritus Phil., *Testimonia in Die Fragmente der Vorsokratiker*, vol. 2, 6th edn.", εκδ. Diels, H., Kranz, W. Berlin: Weidmann, 1952, Repr. 1966, Fragment 56, line 6.

«... οί πολλοί μὲν τῷ λέγειν, ὀλίγοι δὲ τῷ νοεῖν καὶ τοῦ συνιέναι πόρρω ἀπέχοντες...οί πνεῦμα ἀληθείας μὴ ἔχοντες καὶ φιλοσοφοῦντες περὶ τοῦ πνεύματος...»¹⁷⁷.

Το ελιτίστικο πνεῦμα που διακατέχει τον Θεόδωρο Β΄ αποτυπώνεται ξεκάθαρα σε αυτές τις γραμμές. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας κατηγορεί την πλειονότητα των ανθρώπων του πνεύματος της εποχής του για ημιμάθεια και σολοικισμό, ενώ θεωρεί ότι λίγοι είναι αυτοί που πραγματικά μπορούν να σκεφτούν και να χρησιμοποιούν με ωφέλιμο τρόπο τους καρπούς της φιλοσοφίας, πράγμα το οποίο αφήνει να εννοηθεί ότι συμβαίνει με τον ίδιο και τον δάσκαλό του. Εντύπωση μας προκαλεί η σκληρή γλώσσα που χρησιμοποιεί, η οποία υποδηλώνει μια υποφώσκουσα εχθρότητα μεταξύ του ιδίου και άλλων ανθρώπων του περιβάλλοντός του. Όπως θα δούμε στη συνέχεια της διατριβής μας, οι διαμάχες αυτές έπαιξαν αρκετά σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της κοινωνικής του θεωρίας και της πολιτικής που προσπάθησε να εφαρμόσει κατά τη σύντομη διάρκεια της αυτοκρατορικής του θητείας. Φανερώνει, επίσης, την ύπαρξη της ίδιας της διαμάχης, αλλά και του ζωντανού διαλόγου μεταξύ των φιλοσόφων της εποχής του, κάτι που είναι απόλυτα φυσιολογικό να συμβαίνει σε μια περιοχή που εκείνη τη χρονική περίοδο ευνοούνταν η καλλιέργεια του πνεύματος και του πολιτισμού. Με άλλα λόγια πρόκειται για μια περίοδο ουμανιστικής αναγέννησης.

Υποενότητα 17. Τα ανθρώπινα γένη κατά τον μύθο του Ησιόδου

Συνεχίζοντας στο ίδιο «πεσιμιστικό» μοτίβο, στην έκτη επιστολή του ο Θεόδωρος Β΄, αποκαλύπτοντας μας την απογοήτευσή του σχετικά με την εξέλιξη του ανθρώπινου γένους, γράφει τα εξής : « ἦσαν μὲντοι γὰρ ἐξ ἀρχῆς ἄνθρωποι ἐκ χρυσοῦ, ὑστάτως ἀλλοιωθέντες εἰς ἄργυρον· νυνὶ δὲ καὶ χαλκοῦς προεστῶς ἐτάχθη προχειρισθείς...»¹⁷⁸. Ο Θεόδωρος Β΄, αποδεικνύοντας για ακόμη μία φορά την ευρύτητα της αρχαιογνωσίας του, προχωράει στη χρήση μυθολογικής αναφοράς, η οποία προέρχεται μέσα από τα «σπλάχνα» της κλασικής περιόδου και έλκει απευθείας την καταγωγή της από τον Ησίοδο και το «Ἔργα καὶ ἡμέραι». Η,

¹⁷⁷ Festa, 1898, σελ. 9.

¹⁷⁸ Festa, 1898, σελ. 9-10.

ησιοδικής και μυθολογικής προέλευσης, αναφορά στην εξέλιξη των ανθρώπινων γενών απαντά και στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία με βασικότερη πηγή τον Πλάτωνα.¹⁷⁹

Στο πρώτο μέρος του διδακτικού αυτού έπους ο Ησίοδος διηγείται τον μύθο των γενών, σύμφωνα με τον οποίο η πορεία του ανθρώπινου γένους έχει ως εξής: πέντε γένη ανθρώπων διαδέχονται σταδιακά το ένα με το άλλο, με την πορεία τους να έχει πάρει την κατιούσα. Τα γένη αυτά, ανάλογα με την αξία τους, η οποία έχει να κάνει με την ηθική τους, τον ηρωισμό τους και γενικότερα με αυτά που εκλαμβάνονταν ως κοινώς αποδεκτά πρότυπα σκέψης και συμπεριφοράς από την κοινωνία της αρχαϊκής και της κλασικής περιόδου, αντιστοιχούν σε κάποιο από τα γνωστά μέταλλα (χρυσός, άργυρος, χαλκός, σίδηρος).¹⁸⁰

Ο Θεόδωρος Β΄ χρησιμοποιεί τον μύθο αυτό, θέλοντας να δείξει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τη συμπεριφορά της μεγάλης πλειονότητας της κοινωνίας και των ανθρώπων γύρω του. Οι συχνές αναφορές που κάνει ο φιλόσοφος αυτοκράτορας στην αρχαία ελληνική γραμματεία, εκτός από την ευρύτητα της κλασικομάθειάς του, φανερώνουν, επίσης, την πρόθεση του Θεοδώρου Β΄ να χρησιμοποιήσει τον πλούτο της αρχαίας σκέψης, ώστε να εξηγήσει τον κόσμο και τους ανθρώπους γύρω του, στοιχείο που τον διαφοροποιεί από άλλους λογίους και συγγραφείς της εποχής του, οι οποίοι επιδίδονται κυρίως σε ηθικολογικού τύπου παροτρύνσεις, κινούμενοι πάντοτε σύμφωνα με το κομφορμιστικό - χριστιανικό πνεύμα της εποχής τους. Το γεγονός αυτό δεν αναιρεί την αυθεντικότητα της ορθόδοξης χριστιανικής του πίστης, η οποία φαίνεται ότι έχει βαθιές ρίζες μέσα του καθώς, εάν ανατρέξει κάποιος στις επιστολές του, θα βρεθεί μπροστά σε ουκ ολίγες

---

¹⁷⁹ «...έκ δέ τούτων ἄρχοντες οὐ πάνυ φυλακικοὶ καταστήσονται πρὸς τὸ δοκιμάζειν τὰ Ἡσιόδου τε καὶ τὰ παρ' ὑμῖν γένη, χρυσοῦν τε καὶ ἀργυροῦν καὶ χαλκοῦν καὶ σιδηροῦν ὁμοῦ δὲ μιγέντος σιδηροῦ ἀργυρῶ καὶ χαλκοῦ χρυσοῦ ἀνομοιότης ἐγγενήσεται καὶ ἀνωμαλία ἀνάρμοστος, ἃ γενόμενα, οὗ ἂν ἐγγένηται, αἰεὶ τίκει πόλεμον καὶ ἔχθραν» Plato Phil., Republica, Stephanus, σελ. 547.

¹⁸⁰ «...Χρῦσεον μὲν πρῶτιστα γένος μερόπων ἀνθρώπων ἀθάνατοι ποίησαν Ὀλύμπια δώματ' ἔχοντες... Δεύτερον αὖτε γένος πολὺ χειρότερον μετόπισθεν ἀργύρεον ποίησαν Ὀλύμπια δώματ' ἔχοντες...» Hesiodus Epic., Opera et dies in *Hesiodi Opera*, εκδ. Solmsen, F. Oxford: Clarendon Press, 1970. Line 94, 126.

επιθέσεις εναντίον των «αιρετικών» και διαφόρων άλλων που παρεκκλίνουν από το γράμμα της «ορθής πίστης».

Για να υπερτονίσει την απογοήτευση που νιώθει, γράφει στη συνέχεια «...πέιθει καὶ γὰρ τὴν ἀρετὴν τὸ δαιμόνιον καὶ ἀνταλλάττεται τοῦ ἀμείνονος τὴν τῶν χειρίστων συνάθροισιν.»¹⁸¹. Ο ελιτίστικος τρόπος, με τον οποίο αναφέρεται στην κοινωνία γύρω του, καθώς και τα συναισθήματα ματαιότητας και απογοήτευσης που φαίνεται ότι τον διακατείχαν, καθόρισαν έως ένα μεγάλο βαθμό τις απόψεις του για τις ανθρώπινες σχέσεις και τη σωστή λειτουργία της κοινωνίας. Με τις απόψεις αυτές θα ασχοληθούμε σε επόμενο κεφάλαιο της εργασίας μας.

Υποενότητα 18. Αποστροφή προς τα υλιστικά κίνητρα της μάζας

«...χρυσός γάρ ἐστὶν ἅπαντα, καὶ ἄτερ τούτου οὐ κατορθωθήσεται ἀρετή. ποῦ ἐστὶ σήμερον ἡ εὐλάβεια; ποῦ ἡ θειότης; ποῦ τὸ πρακτικόν; ποῦ τὸ ἀπέρριτον; πάντα ὄντως πρὸς ὕλην ὁρμᾷ· πάντα τῶν χρημάτων ἐφίενται· πάντα τοὺς ὀβολοὺς ἀπάντων προτίθησιν, ὕλης τε ἐρᾷ καὶ τρυφῆς...»¹⁸².

Στην όγδοοη επιστολή του προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη, ο Θεόδωρος Β΄, σχολιάζοντας τη φυλαργυρία ενός επισκόπου, καυτηριάζει με έντονο τρόπο την τάση που διακρίνει την πλειονότητα των ανθρώπων προς τα υλικά αγαθά και τον πλούτο, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με τις ηθικές αρχές του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Το πράγμα γίνεται ακόμη χειρότερο, όταν τέτοιου τύπου συμπεριφορές προέρχονται απο ανθρώπους της εκκλησίας.

Το απόσπασμα αυτό είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικό και μας παρέχει αρκετές πληροφορίες σε σχέση με την πολιτική και οικονομική αντίληψη του Θεοδώρου Β΄. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, σε μία επίδειξη ηθικής εγκράτειας και πρακτικής σκέψης, εμφανίζεται υπέρμαχος του λιτού και απέρριτου βίου τόσο για τον ίδιο, όσο και για τους ανθρώπους του περιβάλλοντος του, προχωρώντας σε μομφή για τον πολυτελή τρόπο διαβίωσης των αριστοκρατικών οικογενειών της εποχής του. Συνδυάζει, μάλιστα, τις διδαχές του χριστιανισμού περι ηθικής εξύψωσης του υλικά

¹⁸¹ Festa, 1898, σελ. 10.

¹⁸² Festa, 1898, σελ. 12.

φτωχού και ταπεινού¹⁸³ με το πρακτικό και οικονομικό μοντέλο που ο ίδιος ήθελε να εφαρμόσει στα εδάφη της αυτοκρατορίας.

Υποενότητα 19. Πως επηρεάστηκε από την κοινωνική και οικονομική πολιτική του πατέρα του

Η κοινωνική και οικονομική πολιτική του πατέρα του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη, Ιωάννη Δούκα Βατάτζη, συνετέλεσε τα μέγιστα στη διαμόρφωση της σκέψης του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Κατά τη διάρκεια της δικής του παρουσίας στον αυτοκρατορικό θώκο (1222-1254), ο Ιωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης εφάρμοσε οικονομική πολιτική σύγχρονου τύπου και μακράς πνοής, η οποία βασιζόταν σε επενδύσεις που γίνονταν στην διαχείριση των αχανών «κρατικών» αυτοκρατορικών γαιών. Παράλληλα, παρείχε διευκολύνσεις και έδινε διάφορα κίνητρα σε άλλους μεγαλογαιοκτήμονες να κάνουν το ίδιο¹⁸⁴. Η μεγάλη σημασία που απέδιδε ο Ιωάννης Δούκας Βατάτζης στην ορθή διαχείριση και στον λιτό και πρακτικό βίο φαινόταν από το ότι παρότρυνε τους υπηκόους του να είναι αυτάρκεις, παίρνοντας, μάλιστα, ο ίδιος μέρος στη διαχείριση των αυτοκρατορικών γαιών. Του άρεσε να χρησιμοποιεί ως παράδειγμα την προσεκτική φροντίδα της κτηνοτροφικής του μονάδας, η οποία του απέφερε έσοδα αρκετά, ώστε να μπορέσει να προχωρήσει στην αγορά μιας καινούργιας τιάρας για την γυναίκα του. Η οικονομία της αυτοκρατορίας της Νίκαιας ήταν στην καλύτερη κατάσταση που είχε βρεθεί η βυζαντινή αυτοκρατορία εδώ και πολλούς αιώνες¹⁸⁵.

Ο Θεόδωρος Β΄, μεγαλωμένος σε ένα τέτοιο περιβάλλον πρακτικής σκέψης και ορθής διαχείρισης, δε θα μπορούσε να σκέφτεται διαφορετικά. Απόδειξη για αυτό αποτελεί το παραπάνω απόσπασμα.

¹⁸³ «δέ και ὁ πτωχός Λάζαρος ἐν πενίᾳ ὧν εἰς ἀνδρείαν καὶ μεγαλοψυχίαν τῇ σοφίᾳ καὶ τῷ λογισμῷ ἐνηλείφετο». Athanasius Theol., Homilia in illud: Euntem autem illo in *Athanasiana I*, Ed. Nordberg, H. Helsinki: Centraltryckeriet, 1962; Commentationes humanarum litterarum 30. 2. Chapter 2, section 9, line 1.

¹⁸⁴ Angeliki E. Laiou, Cécile Morrisson, *Cambridge Medieval Textbooks: The Byzantine Economy*, εκδ. Cambridge University Press, 2007, σελ. 224.

¹⁸⁵ Nicol, 2002, σελ. 25.

Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι, στην περίπτωση της πολιτικής δράσης του Ιωάννη Δούκα Βατάτζη και της πολιτικής σκέψης του Θεοδώρου Β', συνδυάστηκε το αξιακό σύστημα του χριστιανισμού με την επιβράβευση της δουλειάς, της ορθής διαχείρισης και της πρακτικότητας. Η χριστιανική ηθική, δηλαδή, συνδυάστηκε με τον εξορθολογισμό της οικονομικής συμπεριφοράς τόσο του ίδιου του αυτοκράτορα, όσο και των υπηκόων του. Ο Θεόδωρος Β', όπως βλέπουμε στο απόσπασμα μας, δίνει μεγάλη σημασία στο πρακτικό πνεύμα (*ποῦ τὸ πρακτικόν*), το οποίο αποτελεί το επιστέγασμα όλων των παραπάνω.

Αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, την εποχή του Θεοδώρου Β', συντελείτο πράγματι μια ριζοσπαστική αλλαγή σκέψης τόσο στο κοινωνικο-οικονομικό, όσο και στο πολιτισμικό πεδίο με την - με δημιουργικό τρόπο - καλλιέργεια της αρχαίας ελληνικής γραμματείας.

Οι εξωτερικές συνθήκες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαφοροποίηση και την αλλαγή της σκέψης και της πολιτικής, αφού η αυτοκρατορία για να επιβιώσει αναγκάστηκε εκ των πραγμάτων να αναζητήσει νέους τρόπους τόσο σε επίπεδο αυτοκρατορικής ιδεολογίας, όσο και σε επίπεδο εφαρμοσμένης κοινωνικο-οικονομικής πολιτικής.

Υποενότητα 20. Αυστηρότητα στην επιβολή των νόμων

«Ἐστείλαμεν τὴν ἡμίονον, ἐπληρώσαμεν τὸ διάταγμα, οὐκ ἠθετήσαμεν τὸ παράγγελμα· Ὁ Μουζάλων δὲ ἐγκαλεῖ τὸν Σίμωνα· ἡμέλησε γὰρ τῆς τῆς ἡμίονου τροφῆς· λαθραίως ἀπέστη, οὐκ ἐνδεχομένως ἐποίησε...»¹⁸⁶

Το μοντέλο παραγωγής του πατέρα του φαίνεται ότι ακολούθησε ο Θεόδωρος Β', δίνοντας μεγάλη σημασία στην οικονομία, που έχει ως βάση της τη σωστή αξιοποίηση των αγροτικών, αλλά και κτηνοτροφικών δυνατοτήτων της αυτοκρατορίας, ασχολούμενος, μάλιστα, ο ίδιος προσωπικά με τη φροντίδα των ζώων, όπως ακριβώς ο Ιωάννης Δούκας Βατάτζης έκανε με τα προσωπικά του εκτροφεία, παραδειγματίζοντας τους υπηκόους του να κάνουν το ίδιο.

---

¹⁸⁶ Festa, 1898, σελ. 13.

Εντύπωση μας προκαλεί η αυστηρότητα με την οποία αντιμετωπίζει ο Θεόδωρος Β΄ οποιαδήποτε χαλάρωση ή αμέλεια που οδηγεί στην απορρύθμιση της εύρυθμης λειτουργίας του κράτους, όπως φαίνεται από το παραπάνω απόσπασμα.

Στην ίδια επιστολή ο Θεόδωρος Β΄ αναφέρεται με τον καλύτερο τρόπο στον Γεώργιο Μουζαλώνα, τον άνθρωπο για τον οποίο ο φιλόσοφος αυτοκράτορας έτρεφε συναισθήματα φιλίας και απόλυτης εμπιστοσύνης.

«Ἡμεῖς δὲ τὸν Μουζαλώνα ὡς προέτρεψας συσφίζαντες, διακοσίους κριθῆς μεδίμνους ἐγέννησεν, ἀρίστους δὲ ὄντας ἐπειδὴ ἐκ τοῦ Ἀριστηνοῦ ἀνεβλάστησαν...»¹⁸⁷

Απόδειξη της εμπιστοσύνης αυτής αποτελεί το γεγονός ότι, με το που ανέλαβε τα ηνία της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, τον τοποθέτησε στη θέση του «μεγάλου δομέστικου», ανώτατου, δηλαδή, διοικητή των αυτοκρατορικών στρατευμάτων.

Υποενότητα 21. Η ανάδειξη του Γεωργίου Μουζαλώνα. Άνθρωποι μη αριστοκρατικής καταγωγής στις κορυφαίες θέσεις

Ο Θεόδωρος Β΄ εκτιμούσε τόσο πολύ της δυνατότητες του Γεωργίου Μουζαλώνα, που προτίμησε να διορίσει αυτόν στην θέση του επιτρόπου του ανήλικου γιου του, Ιωάννη Λάσκαρη, και να αγνοήσει την αριστοκρατικής καταγωγής οικογένεια των Παλαιολόγων.¹⁸⁸

Η ταπεινή καταγωγή του Γεωργίου Μουζαλώνα και η αγνόηση εκ μέρους του φιλοσόφου αυτοκράτορα της οικογενείας των Παλαιολόγων, ασχέτως της αιματηρής κατάληξης που είχε, μας δείχνει πολλά για την κοινωνικο-πολιτική θεωρία του Θεοδώρου Β΄ και την προσπάθεια εφαρμογής της στην πράξη, οδηγώντας σε ανακατατάξεις στην ελίτ.

Η εχθρότητα του Θεοδώρου Β΄ και η καχυποψία του απέναντι στην αριστοκρατία τον οδήγησε στο να εγκαινιάσει μια νέα πολιτική, διαφορετική από

---

¹⁸⁷ Festa, 1898, σελ. 12.

¹⁸⁸ Dimitri Korobeinikov, *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*, εκδ. Oxford University Press, 2014, σελ. 59.

αυτή που ακολουθούνταν έως εκείνη την περίοδο, που είχε ως βασικό της χαρακτηριστικό την ανάδειξη «νέων ανθρώπων» (novi homines) σε κομβικές και σημαντικές αυτοκρατορικές θέσεις¹⁸⁹. Ακόμη και αν τα κίνητρα του ήταν ταπεινά, ο Θεόδωρος Β΄ προσπάθησε να εφαρμόσει μια πολιτική αξιοκρατίας, παρόμοια με αυτή που εφάρμοσαν τα κράτη της Δύσης από την περίοδο του διαφωτισμού και μετά. Ανέδειξε έτσι στα ανώτερα αυτοκρατορικά αξιώματα ανθρώπους σύμφωνα με την ικανότητα τους και όχι με την καταγωγή τους, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο ρωγμές στην παραδοσιακή τάξη πραγμάτων, που ήθελε αποκλειστικά και μόνο τους ανθρώπους των ανώτερων κοινωνικών τάξεων να καταλαμβάνουν τις ανώτερες θέσεις εξουσίας.

Μάλιστα, τους τελευταίους μήνες της βραχύβιας παραμονής του στον αυτοκρατορικό θρόνο, ο Θεόδωρος Β΄ φαίνεται ότι είχε διαρρήξει, σε πολύ μεγάλο βαθμό, τις σχέσεις του με την αριστοκρατία της Νίκαιας.¹⁹⁰ Απέναντι στην κληρονομική διαδοχή και την εξ αίματος ανέλιξη ο Θεόδωρος Β΄ προέκρινε τις αξίες της φιλίας και της ικανότητας.

Στην πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄ συνυπάρχουν, όπως είδαμε, ο εξορθολογισμένος οικονομικά τρόπος διαχείρισης και παραγωγής που κληρονόμησε από τον πατέρα του, όχι όμως με τη νεωτερική έννοια, μαζί με μια τάση για την ανάδειξη υψηλόβαθμων κρατικών στελεχών, απαλλαγμένα από τα στενά δεσμά της αριστοκρατικής οικογενειοκρατίας.

Έστω και βραχυπρόθεσμα ο Θεόδωρος Β΄ ριζοσπαστικοποίησε την πολιτική στην αυτοκρατορία της Νίκαιας, δημιουργώντας τομές τόσο στην κοινωνική πυραμίδα, όσο και στην εφαρμοζόμενη αυτοκρατορική πολιτική.

Εφόσον αναφερόμαστε στην πολιτική που εφάρμοσε ο Θεόδωρος Β΄, στο σημείο αυτό, αξίζει να σταθούμε σε μια φράση από τη δεύτερη επιστολή του προς το Νικηφόρο Βλεμμύδη, ώστε να εμβαθύνουμε λίγο περισσότερο στον τρόπο σκέψης του. Αναρωτιέται ο φιλόσοφος αυτοκράτορας απευθυνόμενος στον δάσκαλό του :

---

¹⁸⁹ Donald M. Nicol, *The Byzantine Lady: Ten Portraits:1250-500*, εκδ. Cambridge University Press, 1994, σελ. 34.

¹⁹⁰ Nicol, 2002, σελ. 28-29.

Υποενότητα 22. Γενικότερος τρόπος πολιτικής σκέψης. Η έννοια της τυραννίδας.

«Πότερον ἐρῶν ἡμῶν ἡμᾶς τυραννεῖς ἢ τυραννεῖσθαι τοιαύτην ἡμᾶς τυραννίδα ποθεῖς...»¹⁹¹

Στην μέχρι τώρα έρευνά μας σχετικά με την αλληλογραφία του Θεοδώρου Β΄, έχουμε διαπιστώσει τρία πράγματα για το τρόπο με τον οποίο σκέπτεται και πράττει ως πολιτικό ον και μέλος της κοινωνίας της εποχής του: α) διαφοροποιεί τον τρόπο άσκησης της επίσημης κρατικής πολιτικής, τοποθετώντας στελέχη μη αριστοκρατικής καταγωγής σε κομβικές θέσεις εξουσίας, οδηγώντας σε ανακατατάξεις στα πλαίσια της ανώτερης ελίτ, β) τον διακατέχει ένας μελαγχολικός πεσιμισμός καθώς και αισθήματα απογοήτευσης για τον τρόπο συμπεριφοράς της συντριπτικής πλειοψηφίας των ανθρώπων και γ) η εφαρμογή της πολιτικής γίνεται με αυταρχικό και απόλυτο τρόπο.

Ο Θεόδωρος Β΄ φαίνεται ότι ήταν εξοικειωμένος με τον - κλασικής προελεύσεως - όρο «τυραννίδα», αφού τον χρησιμοποιεί μεταφορικά στο συγκεκριμένο απόσπασμα, αποσκοπώντας στο να εξετάσει τις προθέσεις του δασκάλου του. Ο κλασικός αυτός όρος εμφανίζεται σε πάρα πολλά έργα της κλασικής αρχαιότητας είτε αυτά έχουν να κάνουν με την ιστορία¹⁹² είτε με τη φιλοσοφία¹⁹³. Η αρχική και κυριολεκτική της σημασία συνδέεται με την επιβολή του καθεστώτος της τυραννίδας κατά την αρχαιότητα.

---

¹⁹¹ Festa, 1898, σελ. 4.

¹⁹² «...ἐπιστάμενος γὰρ ὁ δῆμος ἀκοῆ τὴν Πεισιστράτου καὶ τῶν παίδων τυραννίδα χαλεπὴν τελευτῶσαν γενομένην καὶ προσέτι οὐδ' ὑφ' ἑαυτῶν καὶ Ἀρμοδίου καταλυθεῖσαν...», Thucydides Hist., *Historiae in "Thucydidis historiae, 2 vols."*, Ed. Jones, H.S., Powell, J.E. Oxford: Clarendon Press, 1:1942 (1st edn. rev.); 2:1942 (2nd edn. rev.), Repr. 1:1970; 2:1967. Book 6, chapter 53, section 1, line 1

¹⁹³ «...τὴν γὰρ τοῦ θυμοῦ καὶ φόβου καὶ ἡδονῆς καὶ λύπης καὶ φθόνων καὶ ἐπιθυμιῶν ἐν ψυχῇ τυραννίδα, ἐάντε τι βλάβη καὶ ἐὰν μή, πάντως ἀδικίαν προσαγορεύω...», Plato Phil., *Leges*, "Platonis

Η έννοια της τυραννίας χρησιμοποιήθηκε κατά την περίοδο επικράτησης του χριστιανισμού από τους Πατέρες της Εκκλησίας με τρόπο μεταφορικό, ώστε να δηλώσει, τις πιο πολλές φορές, είτε την καταπίεση του πνεύματος και της ψυχής¹⁹⁴, είτε ακόμα και το απόλυτο «δαιμονικό» κακό¹⁹⁵. Δεν χωράει αμφιβολία ότι οι πατέρες της χριστιανισμής προσέδωσαν στην έννοια της τυραννίας μια καθαρά θρησκευτική, μεταφυσικού τύπου ιδιότητα, που απέιχε παρασάγγας απο την καθαρά κοσμικού τύπου θεώρηση της τυραννίας ως πολιτεύματος κατά το πρότυπο της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας.

Αναφερόμενοι στη ρωμαϊκή αρχαιότητα, δε θα μπορούσαμε να μη σταθούμε στην πρόσληψη της έννοιας της τυραννίας κατά την ρωμαϊκή περίοδο, διότι δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι η ρωμαϊκή πολιτική ιδεολογία αποτελεί τον πρόγονο της βυζαντινής αυτοκρατορικής ιδεολογίας καθώς και της αυτοκρατορικής ιδεολογίας της Νίκαιας, βασικός εκπρόσωπος της οποίας είναι ο Θεόδωρος Β΄. Η τυραννία, ακόμη και σε αυτό το κατά βάση μοναρχικό πολίτευμα, εκλαμβάνόταν ως κάτι το αρνητικό και, τις πιο πολλές φορές, υποδήλωνε τον βασιλιά, ο οποίος κυβερνούσε χωρίς την νομιμοποίηση που του προσέφερε η σύμφωνη γνώμη είτε των πατρικίων και της συγκλήτου, είτε του λαού. Αυτό δε σημαίνει, ωστόσο, ότι οι κοινωνικές και πολιτικές αυτές ομάδες έθεταν περιορισμούς στην εξουσία του¹⁹⁶, η οποία, όπως και στο Βυζάντιο, υπήρξε απόλυτη και μη θεσμικά αμφισβητήσιμη.

Ο Θεόδωρος Β΄ στο φιλοσοφικής φύσεως ερώτημα που θέτει στη δεύτερη επιστολή του που παραθέσαμε προηγουμένως, δε φαίνεται να προσδίδει στον όρο

---

opera, vol. 5", Ed. Burnet, J. Oxford: Clarendon Press, 1907, Repr. 1967. Stephanus page 863, section d, line 5

¹⁹⁴ «...Τὴν σύντονον δὲ καὶ προσθυμίαν λέγω· τὸ δὲ ἀκούσιον, βουλήσεως τυραννίδα.» Gregorius Nazianzenus Theol., Carmina moralia in *Migne Patrologia Graeca*, vol 37.σελ. 947, line 11.

¹⁹⁵ «...Τεκμήρια δὲ ταῦτα ἐναργῆ τῆς τοῦ Θεοῦ βασιλείας καθαιρούσης καὶ ταπεινούσης πᾶσαν ἀρχὴν καὶ ἐξουσίαν καὶ δύναμιν, καὶ πᾶσαν τὴν πολυθεον καὶ δαιμονικὴν τυραννίδα, τῶν δ' ἐπιγῆς ἀνθρώπων ἐπικρατεῖν ἀρχομένης.» Eusebius Scr. Eccl., Theol., Fragmenta in Lucam in *Migne Patrologia Graeca Volume 24*, σελ. 553.

¹⁹⁶ Fay Glinister, Kingship and Tyranny In Archaic Rome in Sian Lewis, *Ancient Tyranny*, εκδ. Edinburgh University Press, 2006, σελ.19.

κάποια αρνητική έννοια ή υποψία κριτικής. Απλώς το δέχεται σαν κάτι το οποίο είναι φυσικό να συμβαίνει. Το γεγονός αυτό απομακρύνει τη σκέψη του τόσο από την χριστιανικού τύπου ηθική ερμηνεία, όσο και από αυτή των παραδοσιακών κατόπτρων ηγεμόνων. Στο θέμα αυτό θα επανέρθουμε στη συνέχεια της διατριβής μας.

Υποενότητα 23. Η έννοια της φιλαρχίας

« Πέπνται τῶν ἀθέων ἢ φιλαρχία· ἔστι τῶν ἐπηρμένων τὸ τύφωμα· τῶν δοξομανῶν περιέστη τὸ ρέεθρον εἰς ἀρχήν, εἰς ὕψος, εἰς ἔπαρσιν...»¹⁹⁷

Στο παραπάνω απόσπασμα ο Θεόδωρος Β΄ αποκηρύσσει την αγάπη για την εξουσία ως ένα από τα βασικότερα μειονέκτηματα ανθρώπων μωροφιλόδοξων που δεν έχουν μέσα τους θεό, καθώς άγονται και φέρονται από την ταπεινής φύσεως δίψα τους για την εξουσία η οποία, ούτε λίγο, ούτε πολύ, παρουσιάζεται ως ασθένεια απο τον φιλόσοφο αυτοκράτορα.

Η προέλευση της λέξης «φιλαρχία» έχει τις ρίζες της στους ρωμαϊκούς χρόνους και στους Έλληνες συγγραφείς εκείνης της περιόδου, όπως ο Πλούταρχος¹⁹⁸ και ο Πολύβιος¹⁹⁹. Η εμφάνισή της στα κείμενα του πρώιμου χριστιανισμού είναι αρκετά συχνή²⁰⁰, κάτι το οποίο αποδεικνύει την πλήρη ένταξή της στο αξιακό του σύστημα. Η έννοια της προσδιορίζεται ως αγάπη κάποιου για την εξουσία, την οποία,

---

¹⁹⁷ Festa, 1898, σελ. 15.

¹⁹⁸ «... οὕτω δὲ διακειμένοις αὐτοῖς τὰς μεγίστας ἐνέδωκαν ἀπὸ τῆς Ῥώμης οἱ δημαγωγοὶ προφάσεις, φθόνῳ τοῦ Λευκόλλου κατηγοροῦντες ὡς ὑπὸ φιλαρχίας...» Plutarchus Biogr., Phil., Lucullus Plutarchi vitae parallelae, vol. 1.1, 4th edn.", Ed. Ziegler, K. Leipzig: Teubner, 1969. Chapter 33, section 2, line 7.

¹⁹⁹ «...καὶ δόξαντες τὸν πρὸς Ῥωμαίους πόλεμον ἀνηρηκέναι πρὸς αὐτοὺς ἑστασίαζον, ἀεὶ παρατριβόμενοι διὰ τὴν ἔμφυτον Φοῖνιξι πλεονεξίαν καὶ φιλαρχίαν. » Polybius Hist., Historiae "Polybii historiae, vols. 1–4", Ed. Büttner–Wobst, T. Leipzig: Teubner, 1:1905; 2:1889; 3:1893; 4:1904, Repr. 1:1962; 2–3:1965; 4: 1967. Book 9, chapter 10, section 13, line 1.

²⁰⁰ «...φιλαρχία τε πᾶσα καὶ κενῆς δόξης ἐπιθυμία καὶ ὁ λοιπὸς ὄμιλος τῶν συνοικούντων παθῶν τοῖς ἀνθρώποις.» Gregorius Nyssenus Theol., De virginitate "Grégoire de Nysse. Traité de la virginité", Ed. Aubineau, M. Paris: Cerf, 1966; Sources chrétiennes 119. Chapter 4, section 4, line 51.

για να αποκτήσει κάποιος, δε θα διστάσει να χρησιμοποιήσει όλα τα νόμιμα και παράνομα μέσα, γεγονός το οποίο τον καθιστά εξ ορισμού αμοραλιστή και αντίθετο με τις αρχές της χριστιανικής ηθικής. Από αυτό συνάγεται και η παρουσίαση των φιλάρχων ως άθεων από τον Θεόδωρο Β΄. Ο φιλόσοφος της αρχαιότητας Θεόφραστος, που θεωρείται συνεχιστής της αριστοτελικής περιπατητικής σχολής, παρουσιάζει τη φιλαρχία ως ένα από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ολιγαρχίας.²⁰¹

Ο Θεόδωρος Β΄, με τον λόγο του εναντίον της φιλαρχίας, στρέφεται για άλλη μια φορά εναντίον των πολιτικών του αντιπάλων που ανήκουν στην τάξη των αριστοκρατικών οικογενειών με τις οποίες έχει ήδη έρθει σε ανοικτή σύγκρουση.

Υποενότητα 24. Βιβλικές επιρροές στην πολιτική του σκέψη

«...οὐκ ἀποδιώξει ἐν κρίσει τοὺς καθημένους ἐν τραπέζαις τῶν ἀγορῶν, ἵνα τὸ ἀνήκον τῆς θέμιδος ἐν καιρῷ λάβῃ κρίσεως...»²⁰²

Στην ενδέκατη επιστολή του προς το Νικηφόρο Βλεμμύδη ο Θεόδωρος Β΄ αναφέρεται με ύφος περίτεχνο και λογοτεχνικό στον τρόπο με τον οποίο είναι αποφασισμένος ως αυτοκράτορας να ασκήσει τη διακυβέρνηση πάνω στους υπηκόους του. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα υπάρχει μια έμμεση αναφορά στην Αγία Γραφή, και συγκεκριμένα, στο περιστατικό, κατά το οποίο ο Ιησούς προχωρά με βίαιο τρόπο στην εκδίωξη των εμπόρων από τον περίβολο του ιερού ναού, καυτηριάζοντας, με αυτόν τον τρόπο, την εμπορευματοποίηση και την καπήλευση του θρησκευτικού συναισθήματος του λαού.²⁰³

---

²⁰¹ «...Δόξειεν δ' ἂν εἶναι ἡ ὀλιγαρχία φιλαρχία τις ἰσχύος καὶ κέρδους γλιχομένη, ὁ δὲ ὀλιγαρχικὸς τοιοῦτος, ...» Theophrastus Phil., Characteres in "Theophrast. Charaktere, vol. 1", Ed. Steinmetz, P. Munich: Hueber, 1960; Das Wort der Antike 7. Chapter 25, section 5, line 1.

²⁰² Festa, 1898, σελ. 16.

²⁰³ «...καὶ ἐγγὺς ἦν τὸ πάσχα τῶν ἰουδαίων, καὶ ἀνέβη εἰς ἱεροσόλυμα ὁ ἰησοῦς. καὶ εὔρεν ἐν τῷ ἱερῷ τοὺς πωλοῦντας βόας καὶ πρόβατα καὶ περιστερὰς καὶ τοὺς κερματιστὰς καθημένους, καὶ ποιήσας φραγέλλιον ἐκ σχοινίων πάντας ἐξέβαλεν ἐκ τοῦ ἱεροῦ, τὰ τε πρόβατα καὶ τοὺς βόας, καὶ τῶν κολλυβιστῶν ἐξέχεεν τὸ κέρμα καὶ τὰς τραπέζας ἀνέτρεψε, καὶ τοῖς τὰς περιστερὰς πωλοῦσιν εἶπεν,

Ο Θεόδωρος Β΄, σε αντίθεση με τον Ιησού, δεν θα προχωρήσει ο ίδιος σε αυτήν την πράξη, τιμωρώντας, δηλαδή, εκείνους που εκμεταλλεύονται την ιερότητα του ναού έχοντας ως κίνητρο το κέρδος, αλλά θα αφήσει τη *θέμιδα*, όταν έρθει η κατάλληλη στιγμή να πάρει την οποιαδήποτε απόφαση.

Υποενότητα 25. Η χρησιμοποίηση της «Θέμιδας»

Η Θέμιδα, δεσπόζουσα μορφή της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας και θρησκείας, είναι παιδί των Τιτάνων, της Γαίας, δηλαδή, και του Ουρανού, και αντιπροσωπεύει το νόμο και το θείο δίκαιο, το οποίο είναι αιώνιο και अपαράλλακτο και βρίσκεται πάνω από θεούς και ανθρώπους σε ανώτερη θέση ακόμη και από τον ίδιο τον Δία. Η Θέμιδα είναι αυτή που ξεκινάει και κλείνει όλες τις κρίσιμες συνελεύσεις, συνεδριάσεις και δίκες στα ομηρικά έπη και είναι επικεφαλής των «αγορών», εξ ου και ο τίτλος «*άγοραία*» που της αποδόθηκε από τον Ησύχιο τον Αλεξανδρινό²⁰⁴.

Η μυθολογική μορφή της Θέμιδος στα έργα των πατέρων της εκκλησίας είναι ακόμη συνδεδεμένη με την αρχαιοελληνική θρησκευτικότητα της. Οι πατέρες, μάλιστα, δε διστάζουν να τη χρησιμοποιήσουν ως αρνητικό πρότυπο στα πλαίσια της πολεμικής τους εναντίον της αρχαίας θρησκείας²⁰⁵. Στο απόσπασμα που παραθέσαμε προηγουμένως ο Θεόδωρος Β΄ αναφέρεται στη Θέμιδα με τον ίδιο τρόπο που αναφέρονταν σε αυτή οι ποιητές, φιλόσοφοι και συγγραφείς της αρχαιότητας με την έννοια, δηλαδή, της θείας κρίσης και δικαιοσύνης, χωρίς ωστόσο αυτό να έρχεται σε

---

*ἄρατε ταῦτα ἐντεῦθεν, μὴ ποιεῖτε τὸν οἶκον τοῦ πατρὸς μου οἶκον ἐμπορίου...» ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ
Ευαγγέλιον κατὰ Ἰωάννην 2, 13-25.*

²⁰⁴ J.E. Harrison, *Themis: A Study Of The Social Origins Of Greek Religion*, εκδ. Cambridge University Press, 1912, σελ. 482.

²⁰⁵ «...καὶ προσέτι τῆς Θέμιδος τὰ ἄρρητα σύμβολα, ὀρίγανον, λύχνος, ξίφος, κτεῖς γυναικεῖος, ὅς ἐστιν εὐφήμως καὶ μυστικῶς μόριον γυναικεῖον. ὦ τῆς ἐμφανοῦς ἀναισχυντίας», Eusebius Scr. Eccl., Theol., Praeparatio evangelica in *Eusebius Werke, Band 8: Die Praeparatio evangelica*”, Ed. Mras, K. Berlin: Akademie-Verlag, 1956; *Die griechischen christlichen Schriftsteller 43.1 & 43.2*. Book 2, chapter 3, section 35, line 3.

αντίθεση με τη χριστιανική του πίστη, διότι την εντάσσει με ομαλό τρόπο στο αξιακό του σύστημα.

Πριν απο το Θεόδωρο Β' ο Μιχαήλ Ψελλός, ένας απο τους σημαντικότερους εκπροσώπους του βυζαντινού ουμανισμού, αναφέρεται στη Θέμιδα, σύμφωνα με τις ιδιότητες που της απέδιδαν οι αρχαίοι ελληνικοί μυθολογικοί κύκλοι²⁰⁶.

Υποενότητα 26. Η σιδηρά ράβδος ως μέθοδος πολιτικής επιβολής

«...ποιμανεῖ καὶ γὰρ τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ ἐν ῥάβδῳ σιδηρᾷ ἦν οὗτος ἐσφυρηλάτησε καὶ διὰ ταύτης πατάζει τοὺς ἀθέσμως ἐπισκοπεύοντας, καὶ συνάζει πάντα τὸν σῆτον εἰς τὰς ἀποθήκας αὐτοῦ, τὸ δὲ ἄχυρον βοησκηθήσονται τὰ τούτου ὀνάρια...»²⁰⁷

Στη συνέχεια της ενδέκατης επιστολής του προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη ο Θεόδωρος Β' αφήνει να εννοηθούν πολλά σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τη διαδικασία της διακυβέρνησης και της άσκησης της εσωτερικής πολιτικής προς τους υπηκόους της αυτοκρατορίας του. Ο σωστός «ποιμένας» ή αυτοκράτορας οφείλει να εξουσιάζει τους υπηκόους του με μία «σιδερένια ράβδος», την οποία ο ίδιος έχει «σφυρηλατήσει». Αυτή θα διέπεται υπό τους όρους της σιδηράς πειθαρχίας και του αυταρχισμού. Σύμφωνα με τους κυβερνητικούς αυτούς όρους, ο βασιλεύς θα πρέπει να προχωρά στην άσκηση των αυτοκρατορικών του καθηκόντων. Ο ηγεμόνας αυτός, έχοντας εξ ολοκλήρου στην κατοχή του τα μέσα παραγωγής και επιβίωσης, θα παρακάμπτει τους τοπικούς «ἀθέσμως ἐπισκοπεύοντας» άρχοντες, προχωρώντας στη διανομή του πλούτου και των σιτηρών, όποτε ο ίδιος το θελήσει, σύμφωνα με την σοφία που τον διακρίνει.

Η αποθέωση της - αυταρχικού τύπου - διακυβέρνησης που παρομοιάζεται με τη σιδερένια ράβδος, καθώς και η σκληρή πειθαρχία που χρειάζεται να σφυρηλατηθεί

---

²⁰⁶ «...πῶς δ' ἂν χρήσαιο ταῖς ῥοπαῖς καὶ ταῖς ἀγωγαῖς; τί δὲ διέλης τῶν νόμων; Τί δ' ἀναλύσεις; εἰ δ' ἐπιτραπίης τὰς τῆς Θέμιδος διαλύσαι φωνάς, εἰ μὲν αὐτόθεν ἀπαγορεύσεις...» Michael Psellus Pol-
yhist., *Oratoria minora in "Michaelis Pselli oratoria minora"*, Ed. Littlewood, A. R. Leipzig: Teubner,
1985. Oration 14, line 3.

²⁰⁷ Festa, 1898, σελ. 16.

αναμεσα στον ίδιο και στους υπηκόους του, ώστε η πολιτική του να πετύχει τους στόχους της ως προς το αυταρχικό μέρος, δεν ταιριάζει με τις χριστιανικές αξίες.

Γνωρίζουμε από την ιστορική βιβλιογραφία ότι η έλλειψη εμπιστοσύνης ανάμεσα στον Θεόδωρο Β΄ και στις αριστοκρατικές οικογένειες της αυτοκρατορίας, που συσπειρώνονταν κυρίως γύρω από το περιβάλλον του Μιχαήλ Παλαιολόγου, είχαν δημιουργήσει ένα είδος εμμονής στον Θεόδωρο Β²⁰⁸. Η διαμάχη του με την αριστοκρατική τάξη των αρχόντων, αλλά και με τις άλλες αυτοκρατορικές οικογένειες βρίσκονταν σε πλήρη εξέλιξη, αφού μέσω των γραφόμενων του αρνείται σε αυτούς την οποιαδήποτε θεσμικού τύπου συμμετοχή στη νομή της εξουσίας, θέλοντας να έχει ο ίδιος τον πρώτο και τον τελευταίο λόγο σε σχέση με όλα αυτά που αφορούν τη διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας του. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τη διαμόρφωση της πολιτικής του σκέψης και πρακτικής με συγκεκριμένο τρόπο: στις μέρες του ευνοούνταν η προώθηση ανθρώπων από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα στις υψηλές αυτοκρατορικές θέσεις εξουσίας, κάτι το οποίο είχε σαν αποτέλεσμα τη σύγκρουση με την αριστοκρατική ελίτ. Στο απόσπασμα το οποίο εξετάσαμε, δύναται να διακριθούν κάποιες πτυχές των πολιτικών που άσκησε ο Θεόδωρος Β΄ κατά τη βραχύχρονη παραμονή του στο θρόνο της Νίκαιας.

Πριν προχωρήσουμε στην έρευνα και στο σχολιασμό της υπόλοιπης αλληλογραφίας του Θεοδώρου Β΄, αξίζει να σταθούμε λίγο περισσότερο στο κατά πόσο η οργή και ο θυμός που εκφράζονται, καθώς και η πειθαρχία «*έν ράβδω σιδηρᾷ*» που επιθυμεί να επιβάλλει ο Θεόδωρος Β΄ στους υπηκόους του συμβαδίζουν με τις βασικές ηθικές αρχές της χριστιανικής πίστης.

Ένα από τα πρώτα πράγματα που παρατηρεί ο μελετητής των Ευαγγελίων είναι η έλλειψη κάθε μορφής κάθετων εντολών και νόμων σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στην Παλαιά Διαθήκη.²⁰⁹ Ο Ιησούς χρησιμοποιούσε τη μέθοδο των παραβολών, επιδιώκοντας με αυτόν τον τρόπο να πείσει τα πλήθη των ανθρώπων να τον ακολουθήσουν. Η έννοια της πειθαρχίας για τον χριστιανισμό είναι ανθρωποκεντρική και έχει να κάνει με την υπακοή στην κοινή μαθητεία των

---

²⁰⁸ Nicol, 2002, σελ. 30.

²⁰⁹ Kyle D. Fedler, *Exploring Christian Ethics: Biblical Foundations for Morality*, εκδ. Westminster John Knox Press, Kentucky, 2006, σελ. 140.

ανθρώπων που ακολουθούν εν γνώσει τους και με τη βούληση τους ένα συγκεκριμένο δρόμο πίστης. Η χριστιανική, δηλαδή, πειθαρχία αποτελεί περισσότερο προσωπικό θέμα βούλησης παρά «μηχανικής» υπακοής σε κάποιο νόμο²¹⁰.

Ο Θεόδωρος Β΄ υπήρξε συγγραφέας πολλών εκκλησιαστικών κειμένων, όπως για παράδειγμα ο «*Μέγας Παρακλητικός Κανόνας*», που χρησιμοποιεί ακόμη και σήμερα η ορθόδοξη χριστιανική εκκλησία. Γεγονός αποτελεί ότι, εκτός από την ευρύτατη κλασικομάθεια που τον διακατείχε, ο φιλόσοφος αυτοκράτορας υπήρξε άριστος γνώστης τόσο της χριστιανικής θεωρίας και φιλοσοφίας, όσο και της ηθικής που απέρρευε από αυτήν.

Σε αντίθεση με τα εκκλησιαστικά του κείμενα τα κοσμικά του γραπτά χαρακτηρίζονται πολλές φορές από την απουσία του χριστιανικού αυτού πνεύματος, πράγμα το οποίο δύναται να διαπιστώσουμε στο απόσπασμα που παραθέσαμε προηγουμένως. Το γεγονός αυτό έχει περισσότερο να κάνει με τη θεώρησή του για την κοινωνία και τις σχέσεις των ανθρώπων, η οποία σχετίζεται περισσότερο με τον ρεαλισμό στην πολιτική, αλλά και την έμφαση που δίνει στην αρχαία ελληνική σκέψη και φιλοσοφία.

Υποενότητα 27. Ο εγκωσμιασμός των αρετών του δασκάλου του.

Πίστη στην «ανόθευτη(χριστιανική) φιλοσοφία»

*...ἀλλ' ἀπλοῦς καὶ γε ὢν ὁ ἀνὴρ τὴν ἀνόθευτον φιλοσοφίαν ἠσπάσατο, τὴν πάσης γραμματικῆς ἰλῶδος ἀμέθεκτον, πάσης κακίας ποιητικῆς ἄψαυστόν τε καὶ ἄβατον, πάσης βορβορώδους Ἀριστοτελικῆς συγχύσεως ἀνεπίβατον καὶ πάσης μαθηματικῆς καὶ θεολογικῆς κακίας ἀμέτοχον καὶ ἀπαξαπλῶς ὡς εἰκεῖν τὴν πάσης φιλοσοφίας ἀμέθεκτον...*²¹¹

Αναφερόμενος ξανά στις αρετές του δασκάλου του, ο Θεόδωρος Β΄ μας αποκαλύπτει το ιδανικό κατ' αυτόν πρότυπο ανθρώπινου βίου, δείχνοντάς μας ταυτόχρονα την ευρύτητα της αρχαιομάθειας τόσο της δικής του, όσο και του

²¹⁰ Duncan B. Forrester, *Forrester on Christian Ethics and Practical Theology: Collected Writings on Christianity, India, and the Social Order*, εκδ. Ashgate Publishing, Surrey, 2010, σελ. 460.

²¹¹ Festa, 1898, σελ. 16.

Νικηφόρου Βλεμμύδη. Ο Θεόδωρος Β΄ θεωρεί ότι ο δάσκαλός του, παρότι κατέχει την ολόπλευρη γνώση του συνόλου των γνωστικών αντικειμένων της εποχής του, τα οποία σχετίζονται με τη γραμματική, τη φιλοσοφία, τα μαθηματικά και γενικότερα τη σπουδή των κοσμικών επιστημών, έχει μείνει πιστός στην «ανόθευτη» φιλοσοφία, που χωρίς να κατονομάζεται ευθέως υπονοείται ότι είναι η χριστιανική. Εντύπωση μας προκαλεί το γεγονός ότι ο Θεόδωρος Β΄ χρησιμοποιεί τον όρο «κακία» για να καυτηριάσει τις πνευματικές αναζητήσεις που σχετίζονται τόσο με τα μαθηματικά, όσο και με ζητήματα θεολογικού περιεχομένου. Είναι γνωστό ότι οι αναζητήσεις περί της θεολογίας κατέληγαν πολλές φορές στη δημιουργία αιρέσεων, φανατικός πολέμιος των οποίων υπήρξε ο Θεόδωρος Β΄. Ο ίδιος ο φιλόσοφος αυτοκράτορας παρουσιαζόταν ως υπέρμαχος της ορθής πίστης.

Υποενότητα 28. Χρησιμοποίηση ιατροτεχνικών όρων

Προχωρώντας στη δέκατη τρίτη επιστολή του προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη, ο Θεόδωρος Β΄ ανταλλάσσει απόψεις με τον δάσκαλό του σχετικά με τα διάφορα ιατρικής φύσεως θέματα που τους απασχολούν.

«...φολύγγων καὶ γὰρ ἐσμὸς κύκλωσε ταύτην περιεστοίχησε, τῶν κατὰ φύσιν χυμῶν ἐκτροπήν ἐργαζόμενος, ἔλκος φέρων ἐκ τῶν φουομένων ἀναστημάτων, ἐξ' αὐτοῦ δὲ ὀδύνην...».²¹²

Η γλώσσα που χρησιμοποιούν δείχνει την μεγάλη εξοικίωση που είχαν αμφότεροι με τους ιατροτεχνικούς όρους. Γνωρίζουμε ότι ο Νικηφόρος Βλεμμύδης υπήρξε πολύπλευρος γνώστης τόσο της φυσικής φιλοσοφίας, όσο και της ιατρικής επιστήμης. Είναι σίγουρο ότι οι γνώσεις αυτές, αλλά και η αγάπη του για την φυσική φιλοσοφία και την ιατρική μεταξύ άλλων, μεταλαμπαδεύτηκαν στον μαθητή του Θεόδωρο Β΄.

Στη φράση «τῶν κατὰ φύσιν χυμῶν ἐκτροπήν ἐργαζόμενος» αποτυπώνεται η γνώση του Θεοδώρου Β΄ που είχε σχετικά με τη θεωρία της «χυμοπαθολογίας», την οποία αναφέραμε κατα την έρευνα μας στο «της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ' |». Η «χυμοπαθολογία» έλκει την καταγωγή της από την αρχαία ελληνική

²¹² Festa, 1898, σελ. 18.

φυσικοφιλοσοφική σχολή του Ιπποκράτη και του Γαληνού και σχετίζεται με τα τέσσερα στοιχεία που απαρτίζουν την ανθρώπινη φύση²¹³.

Ο Θεόδωρος Β΄ συζητάει τα ιατρικά θέματα με τον δάσκαλο του, κάτι το οποίο καταδεικνύει το επίπεδο ευρυμάθειας του φιλοσόφου αυτοκράτορα, καθώς και την πολυδιάστατη γνώση του πάνω σε διαφορετικούς τομείς της αρχαίας ελληνικής σκέψης και επιστήμης.

Υποενότητα 29. Παράθεση μεταφοράς με την χρήση επιστημονικής γλώσσας

Αναφέρει στη συνέχεια ο Θεόδωρος Β΄:

«...καί γὰρ λόγος σκληρὸς ταρράτει ψυχὰς, εὐφημος δὲ καὶ ἡδὺς, ἡδύνει τὰ αἰσθητήρια· Διότι αὐτομάτως διὰ τῶν ἑλικοειδῶν πόρων ἔνδοθεν χωρηθεὶς ἐκπέμπει πρὸς τὴν ψυχὴν τὴν ἐνέργειαν τῷ ταύτης μιγνυμένην πολυειδεῖ...»²¹⁴

Ο μεταφορικός τρόπος που χρησιμοποιεί ο Θεόδωρος Β΄, για να περιγράψει την κατάσταση στην οποία εισέρχεται μέσα του ο λόγος και η ενέργεια που εκπέμπει, μας θυμίζει περιγραφή κυριολεκτικής εισδοχής μιας ουσίας μέσα στο ανθρώπινο σώμα. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα παρατηρείται η «επίδειξη» γνώσεων ανατομίας και φυσιολογίας του ανθρώπινου σώματος εκ μέρους του Θεοδώρου Β΄. Αξίζει, επίσης, να επισημανθεί η - κατά επιστημονικό τρόπο - χρήση της έννοιας της ψυχής, καθώς και ο όρος «μιγνυμένην» που επιλέγει ο φιλόσοφος αυτοκράτορας για να υποδηλώσει την ανάμειξη δύο πραγμάτων, πράγμα το οποίο φανερώνει την εξοικίωση του με τη φυσική φιλοσοφία, το αντικείμενο της οποίας διδάχτηκε από τον Νικηφόρο Βλεμμύδη.

---

²¹³ «...ὁ δ' Ἰπποκράτης ἔν γε τῷ περὶ φύσεως ἀνθρώπου βιβλίῳ τὰ τ' ἄλλα καὶ τὴν τάξιν τῆς διδασκαλίας ἄμεινον ἐποίησατο Πλάτωνος. ὅτι τε γὰρ οἱ τέσσαρες χυμοὶ κατὰ φύσιν εἰσὶν ἀπέδειξεν...», Galenus Med., De placitis Hippocratis et Platonis (0057: 032) in Galen. *On the doctrines of Hippocrates and Plato*, Ed. De Lacy, P. Berlin: Akademie-Verlag, 1978; Corpus medicorum Graecorum, vol. 5.4.1.2, pts. 1–2. Book 8, chapter 5, section 22, line 5.

²¹⁴ Festa, 1898, σελ. 19.

Ο όρος αυτός έλκει την καταγωγή του απο την ελληνική αρχαιότητα και χρησιμοποιήθηκε απο ιατρούς και φυσικούς φιλοσόφους, όπως ο Γαληνός²¹⁵ και ο περιπατητικός φιλόσοφος του 3^{ου} αιώνα, Αλέξανδρος ο Αφροδισιεύς²¹⁶, για να περιγράψει αυτό που δύναται να προσδιοριστεί ως διαδικασία ανάμιξης διαφορετικών μεταξύ τους στοιχείων ή πραγμάτων είτε αυτό αφορά στην πρακτική εφαρμογή της χημείας ή της ιατρικής επιστήμης, είτε της μέσω κάποιας «θεικής ενέργειας» ή ενέργειας της φύσης που καταλαμβάνει το ανθρώπινο σώμα και το αλλάζει ή το βελτιώνει σε μια επιστημονικοφιλοσοφικού τύπου διαδικασία που έχει τις ρίζες της στην αριστοτελική σκέψη²¹⁷. Ο Θεόδωρος Β΄ υπήρξε άριστος γνώστης των αριστοτελικών θεωριών, καθώς και των μεταγενέστερων σχολιασμένων εκδόσεων του φιλοσόφου απο τα Στάγειρα, όπως για παράδειγμα του έργου του Μιχαήλ Εφέσιου, στο οποίο αναφερθήκαμε κατά την εισαγωγή της διατριβής μας. Κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας έχουμε διαπιστώσει την ύπαρξη δεκάδων τέτοιων αναφορών στον Αριστοτέλη είτε με τρόπο άμεσο, είτε έμμεσο, που «κρύβεται» πίσω από θεολογικό μανδύα χριστιανικού τύπου.

Υποενότητα 30. Ιδιότητες που αποδίδονται στο Θεό

«...καὶ γὰρ πᾶν ἀγαθὸν διὰ τῆς ἐντέχνου καὶ οἰκονομικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς Χειρὸς πεπλαστουργῆται οὐκ ἄπο δεσμοῦ καὶ ζυμπνοίας καὶ ἁρμονίας καὶ συνδέσμου τε

---

²¹⁵ «...διὸ καὶ μιγνυμένην αὐτὴν ἐν ταῖς τῶν φαρμάκων γραφαῖς εὐρήσεις, ἔνθα ξηρᾶναί τι καὶ διαφορῆσαι προσήκει...» Galenus Med., De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus libri xi in *Claudii Galeni opera omnia, vols. 11–12*”, Ed. Kühn, C.G. Leipzig: Knobloch, 1826, Repr. 1965. Volume 12, page 186, line 16.

²¹⁶ «...τὰ μὲν οὖν κατὰ κρᾶσιν τῶν ἀπλῶν σωμάτων καὶ κατ’ ἀλλοίωσιν γινόμενα σύνθετα σώματα τῶ ἔχειν καὶ τὴν τοιαύτην δύναμιν ἐν τῇ τῶν ἐχόντων αὐτὴν σωμάτων μίξει συγκρινομένην πως καὶ μιγνυμένην κατ’ αὐτὴν τελειότερα γίνεται σώματα καὶ θειοτέρας φύσεως καὶ ἀρχῆς κεκοινωνηκότα...» Alexander Phil., Ἀπορίαι καὶ λύσεις in *Alexandri Aphrodisiensis praeter commentaria scripta minora*, Ed. Bruns, I. Berlin: Reimer, 1892; *Commentaria in Aristotelem Graeca, suppl. 2.2*. Page 49, line 7.

²¹⁷ Claudio Ronchi, *The Tree of Knowledge: The Bright and the Dark Sides of Science*, εκδ. Springer, Heidelberg, 2014, σελ. 79.

καὶ ἐνώσεως, ἀλλὰ μᾶλλον διὰ τῆς εἰς ἄλληλα μεταβάσεως καὶ τῆς (εἰς τὰ) τῶν ἐτέρων πρὸς ἕτερα σχέσεως.»²¹⁸

Στη συνέχεια της 13^{ης} επιστολής του ο Θεόδωρος Β΄ αποδίδει στο Θεό τις ιδιότητες του επιστήμονα και του σωστού διαχειριστή, ο οποίος δημιούργησε τα πράγματα με τον τρόπο που πρέπει. Παράλληλα, μας επισημαίνει ότι η ορθή τους εξέλιξη οφείλεται στην αντιθετική σχέση που έχουν μεταξύ τους και όχι στην αρμονία που τα χαρακτηρίζει. Η σημασία του παραπάνω αποσπάσματος είναι ιδιαίτερα μεγάλη, διότι, εάν εξεταστεί υπό το πρίσμα της ιστορίας των ιδεών και της φιλοσοφίας, φανερώνεται, κατά την άποψή μας, ο κεντρικός πυρήνας της φιλοσοφίας του Θεοδώρου Β΄ και της αντίληψης που τον χαρακτηρίζει σε σχέση με την φύση του κόσμου, των πραγμάτων αλλά και της ανθρώπινης κοινωνίας.

Η θέση αυτή του Θεοδώρου Β΄, μας θυμίζει παλαιότερες απόψεις που έχουν εκφρασθεί από τον Αριστοτέλη στην πραγματεία του «*Τα φυσικά*» και σχετίζονται με την αρχή τόσο της αέναης κινήσεως, όσο και της συνεχούς μεταβολής της κατάστασης στην οποία βρίσκονται τα φυσικά πράγματα. Σύμφωνα με την φιλοσοφική αυτή θεώρηση, όταν κάτι ξεφεύγει από μια κατάσταση, έρχεται σε μια άλλη.²¹⁹ Με άλλα λόγια, η κάθε κατάσταση η οποία έχει μεταβληθεί εκφράζει την απουσία κάποιας άλλης προγενέστερης στην οποία έχει βρεθεί κατά το παρελθόν.²²⁰

Ο Θεόδωρος Β΄ δίνει στην αριστοτελική αυτή θεώρηση της φύσης και των πραγμάτων τη δική του ερμηνεία, καθ' ότι αντιπαραβάλλει τον δεσμό, την σύμπνοια και τελικά την αρμονία με την αιώνια αλλαγή και κίνηση. Σύμφωνα με το φιλόσοφο αυτοκράτορα, η σταθερή κατάσταση των πραγμάτων που διέπεται από τη συμφωνία και την αρμονία μεταξύ τους δεν οδηγεί στο επιδιωκόμενο «ορθό» αποτέλεσμα είτε πρόκειται για κάτι που έχει να κάνει με την επιστήμη, είτε με την οικονομία και την

---

²¹⁸ Festa, 1898, σελ. 19.

²¹⁹ «...ὁ δ' αὐτὸς λόγος καὶ περὶ τοῦ ἄφθαρτον εἶναι τὴν κίνησιν· καθάπερ γὰρ ἐπὶ τοῦ γενέσθαι κίνησιν συνέβαινεν προτέραν εἶναι τινα μεταβολὴν τῆς πρώτης, οὕτως ἐνταῦθα ὑστέραν τῆς τελευταίας.» Aristoteles et Corpus Aristotelicum Phil., *Physica in Aristotelis physica*, Ed. Ross, W.D.Oxford: Clarendon Press, 1950, Repr. 1966 (1st edn. corr.). Bekker page 251b, line 16.

²²⁰ Werner Marx, *Introduction to Aristotle's Theory of Being as Being*, εκδ. Martinus Nihoff, 1977, σελ.32, (ΚΑΙ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΑ ΠΑΡΑΘΕΜΑΤΑ.)

πολιτική. Το όφελος, σύμφωνα με τον Θεόδωρο Β', προέρχεται μόνο από την αλλαγή και την αντιθετική ίσως και συγκρουσιακή σχέση στην οποία δύναται να βρεθούν τα πράγματα.

Λαμβάνοντας υπόψη μας τα παραπάνω, θα μπορούσαμε να αντιληφθούμε την πολιτική που εφάρμοσε ο Θεόδωρος Β' στα «συμφραζόμενα» μίας συνεχούς σύγκρουσης ανάμεσα στο παραδοσιακό-κληρονομικό αριστοκρατικό κατεστημένο, που εκπροσωπούσε για αυτόν τη σταθερότητα και την αρμονία, με το νέο και το διαφορετικό. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, μέσω της ανάδειξης «νέων ανθρώπων», προσπάθησε να φέρει την επιδιωκόμενη αλλαγή και τις ευεργετικές, κατ' αυτόν, συνέπειες που θα μπορούσε αυτή να φέρει σε σχέση με τη χρηστότητα της διοίκησης και της πολιτικής διαχείρισης της αυτοκρατορίας.

Η αποθέωση της συμπαντικής αρμονίας και της ενότητας του κόσμου υπό τη θεία σκέπη αποτελούσε ένα από τα πιο συχνά επαναλαμβανόμενα μοτίβα της χριστιανικής θρησκείας και θεολογίας.²²¹ Σύμφωνα με τους Πατέρες της εκκλησίας, όλα τα φυσικά πράγματα, αν και διαφορετικά μεταξύ τους, συμπληρώνουν το ένα το άλλο, συμβάλλοντας στην υπό του θεϊκού βλέμματος ύπαρξη της αρμονίας και της σταθερότητας στον κόσμο και στην φύση. Αυτή, ακριβώς, η «θεϊκή» αρμονία παρουσιάζεται από τη χριστιανική φιλοσοφία ως ο κινητήριος μοχλός που διαμορφώνει ένα σχήμα του σύμπαντος και του κόσμου, κατά το οποίο αποθεώνεται τόσο η κοσμική, όσο και η πνευματική σταθερότητα του ατόμου. Η σταθερότητα αυτή επιτυγχάνεται μέσω του «αλληλοσυμπληρώματος» των αναγκών μεταξύ των

---

²²¹ «...ἤδη δὲ καὶ ἡ ὑπάτη ἐναντία τῇ νεάτῃ οὖσα, ἀλλ' ἄμφω γε ἀρμονία μία, ἔν τε ἀριθμοῖς ὁ ἄρτιος τῶ περιττῶ διαφέρεται, ὁμολογοῦσι δὲ ἄμφω τῇ ἀριθμητικῇ, ὡς τῶ σχήματι ὁ κύκλος καὶ τὸ τρίγωνον καὶ τὸ τετράγωνον καὶ ὅσα τῶν σχημάτων ἀλλήλων διενήνοχεν. ἀτὰρ καὶ ἐν τῶ κόσμῳ παντὶ τὰ μέρη σύμπαντα, κἂν διαφέρηται πρὸς ἀλλήλα, τὴν πρὸς τὸ ὅλον οἰκειότητα διαφυλάττει. οὕτως οὖν ἢ τε βάρβαρος ἢ τε Ἑλληνικὴ φιλοσοφία τὴν αἰδίου ἀλήθειαν σπαραγμὸν τινα...» Clemens Alexandrinus Theol., Stromata in *Clemens Alexandrinus, vols. 2, 3rd edn. and 3, 2nd edn.*, Ed. Stählin, O., Früchtel, L., Treu, U. Berlin: Akademie-Verlag, Die griechischen christlichen Schriftsteller, Book 1, chapter 13, section 57, subsection 1, line 3.

ανθρώπων²²², ενώ επικρατεί ένας απόλυτος δυισμός μεταξύ του κτιστού και του άκτιστου.

Υποενότητα 31. Η σιδηρά πειθαρχία ως μέσο επίτευξης των στόχων

Ο Θεόδωρος Β΄, αντιπαραβάλλοντας τη διαφορετικότητα, τη μεταβολή αλλά και τη σύγκρουση, το θυμό και την αυστηρή εγκόσμια «σιδηρά» πειθαρχία ως τα στοιχεία εκείνα που οδηγούν στην επίτευξη του αγαθού, διαφοροποιείται στην περίπτωση αυτή με τις συγκεκριμένες αρχές της χριστιανικής φιλοσοφίας, λειτουργώντας περισσότερο με γνώμονα τις ρεαλιστικές ανάγκες της αυτοκρατορικής διοίκησης και της κοινωνίας παρά με το χριστιανικό πνεύμα. Αυτό, ωστόσο, δε σημαίνει ότι ο ίδιος προχωράει σε κάποιου είδους γενικότερη αμφισβήτηση της παραδοσιακής πολιτικής θεολογίας. Στα θέματα της φιλοσοφίας, της πολιτικής και της διοίκησης φαίνεται ότι βασική επιρροή του Θεοδώρου Β΄ δεν αποτελεί τόσο ο χριστιανισμός, όσο η αρχαία ελληνική φιλοσοφική και πολιτική σκέψη, στην άριστη γνώση της οποίας μυήθηκε κυρίως από τον δάσκαλό του Νικηφόρο Βλεμμύδη.

Υποενότητα 32. Στοιχεία διαλεκτικής

Αναφερόμενοι στην επιρροή του Θεοδώρου Β΄ από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και σκέψη, δε θα μπορούσαμε να μη διακρίνουμε το - έστω και σε κάποιο βαθμό - διαλεκτικό υπόβαθρο της άποψής του περί εξέλιξης και συνεχούς αλλαγής μέσω της διαφορετικότητας των σχέσεων μεταξύ των φυσικών πραγμάτων. Η διαλεκτική βασίστηκε κυρίως στην ηρακλείτεια και την πλατωνική σκέψη²²³.

Ο Ηράκλειτος από την Έφεσο (6^{ος}-5^{ος} αιώνας π.χ.) ήταν ο πρώτος από τους προσωκρατικούς φιλοσόφους που, πειραματιζόμενος με τη φωτιά, ανήγαγε τη μεταβολή, τη συνεχή αλλαγή και τη διαφορετικότητα - ποικιλομορφία της φύσης ως

---

²²² Karen L. King, *Hearing, Seeking and Knowing God in Early Christian Voices: In Texts, Traditions, and Symbols: Essays in Honor of François Bovon* ed. by David H. Warren, François Bovon, Ann Graham Brock, David W. Pao, εκδ. Brill, Boston, 2003 σελ. 328.

²²³ Henri Wald, *Introduction to Dialectical Logic*, εκδ. Gruner, Amsterdam, 1975, σελ. 119.

τις βασικές αρχές που διέπουν τη λειτουργία του φυσικού κόσμου.²²⁴ Η άποψη που εκφράζει ο Θεόδωρος Β΄ στο παραπάνω απόσπασμα βρίσκεται πολύ κοντά στην Ηρακλείτεια θεώρηση του κόσμου στα πλαίσια μίας αντι-ουσιοκρατικής διαλεκτικής. Το γεγονός αυτό μας αποδεικνύει ότι η σκέψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα διακρινόταν από την πολύπλευρη και τη βαθιά γνώση της κλασικής γραμματείας, σε σημείο, μάλιστα, που του έδινε τη δυνατότητα, βασιζόμενος σε αυτή, να ερμηνεύει τον κόσμο και τα πράγματα σύμφωνα με την δική του αντίληψη.

Προτού προχωρήσουμε στη συνέχεια του σχολιασμού των επιστολών του Θεοδώρου Β΄, αξίζει να σταθούμε εν τάχει σε κάποια από αυτά που αναφέρει ο φιλόσοφος αυτοκράτορας στις πρώτες γραμμές του αποσπάσματος. Όλα τα καλά και τα σωστά που συμβαίνουν στο σύμπαν γίνονται απο την «έντεχνη, οικονομική και επιστημονική χείρα του θεού». Ο Θεόδωρος Β΄ δίνει ιδιότητες στον θεό που αφορούν κυρίως τα ανθρώπινα πράγματα, παρομοιάζοντάς τον ως τον μεγαλύτερο τεχνίτη, οικονομικό διαχειριστή και επιστήμονα. Αποδίδοντας στο θεό τις ανθρώπινες, και σε καμία περίπτωση, μεταφυσικές ιδιότητες και αρετές που ο ίδιος θεωρεί απαραίτητες για την εύρυθμη λειτουργία του κόσμου και της φύσης, ο Θεόδωρος Β΄ «εξανθρωπίζει» τον θεό, φέρνοντάς τον εγγύτερα στα πρότυπα που θεωρεί ότι οφείλει να ακολουθεί ένας άνθρωπος και δη ένας αυτοκράτορας. Στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄ οι ίδιες αρχές που διέπουν τη σχέση του θεού με το φυσικό κόσμο και το σύμπαν πρέπει να διέπουν αυτή του ηγεμόνα με την αυτοκρατορία του και τους υπηκόους του, κάτι το οποίο θα αναλυθεί διεξοδικότερα στο κεφάλαιο περί πολιτικής θεολογίας. Έχουμε ήδη δει, εξάλλου, κατά την έρευνά μας, τόσο στην πραγματεία «της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ΄» όσο και στις επιστολές του Θεοδώρου Β΄, την εξύψωση της επιστημονικής γνώσης σε συνδυασμό με τη σωστή οικονομική διαχείριση ως βασικές αρχές που πρέπει να διακρίνουν την ορθή λειτουργία της ανθρώπινης κοινωνίας.

Τέλος, αξίζει να επισημανθεί ότι αυτή ακριβώς η λειτουργία της εξανθρωποποίησης του θεού, η οποία αντί να εξυψώνει τη θέση του αυτοκράτορα δια της καθιερωμένης - τόσο στον δυτικό όσο και στον ανατολικό βυζαντινοχριστιανικό

---

²²⁴ Richard G. Geldard, *Remembering Heraclitus*, εκδ. Lindisfarne Books, 2000, σελ. 63.

κόσμο - «ελέω θεού βασιλείας»²²⁵ στο επίπεδο της μεταφυσικής νομιμοποίησης της εξουσίας, του προσδίδει ανθρώπινες αρετές και ιδιότητες, όπως ακριβώς οι αρχαίοι Έλληνες έκαναν με τους δικούς τους θεούς.

Υποενότητα 33. Περί φιλίας

Στη συνέχεια της 13ης επιστολής του προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη ο Θεόδωρος Β΄ αναλύει την περίφημη τοποθέτησή του περι φιλίας:

«Ὅθεν ἅπαντα τῷ λόγῳ διαρθρωθέντα δεσμῶ φυσικῆς φιλίας φυλάσσονται· οὐ μὲν οὖν φυσικῆς, ὡς ἂν τις εἶποι, καὶ προαιρετῆς, ἀλλ' ἀπεριέργου καὶ φυσικῆς... καὶ τῶν ἀπλουστάτων καὶ μερικῶν σύναψις καὶ σώματα πῆγνυσι καὶ ὕλας ποιεῖ καὶ κόσμον ὅλον συνδέει καὶ συγκρατεῖ...²²⁶... τί οὐκ ἂν ἡμεῖς ἡμέτερον ἐν δεσμῶ φιλίας συνδήσωμεν; πάντως πάντα ἐνώσωμεν, πάντα συνάψωμεν, πάντα εἰς ἔνωσιν ἀδιάλυτον περισφύζωμεν, εἰ καὶ πρόην τοῦτο γέγονε πρακτικῶς.»²²⁷

Οι δεσμοί φιλίας είναι αυτοί που ενώνουν όλα αυτά που έχουν δομηθεί με λογικό τρόπο, δηλαδή τα πάντα στη φύση, φτάνοντας, μάλιστα στο σημείο να ταυτίσει τη λειτουργία του κόσμου και τη σύνδεση που τον «συγκρατεῖ» με την ύπαρξη των φυσικών αυτών δεσμών φιλίας. Ο πρώτος που έχει αναφερθεί με αναλυτικό τρόπο στον πρωτεύοντα ρόλο που κατέχει η έννοια της φιλίας στην κοσμοθεωρία του Θεοδώρου Β΄ είναι ο Dimitar Angelov στην πραγματεία του «*Imperial ideology and political thought in Byzantium*». Σύμφωνα με τον Angelov, η φιλία αποτελεί τη σημαντικότερη σύνδεση ανάμεσα στον ηγέτη και τους υπηκόους του. Η έννοια αυτή της φιλίας είναι πολιτικά φορτισμένη και έλκει την καταγωγή της κυρίως από τα *Ηθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλη και λιγότερο από τα κάτοπτρα

---

²²⁵ David Cawthon, *Philosophical Foundations Leadership (Cl)*, εκδ. Transaction Publishers, New Jersey, 2002, σελ. 48.

²²⁶ Festa, 1898, σελ. 19.

²²⁷ Festa, 1898, σελ. 20.

ηγεμόνων της ύστερης βυζαντινής περιόδου, ενώ σχετίζεται άμεσα με τη γενικότερη αντιαριστοκρατική ρητορική στην πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β'²²⁸.

Όπως παρατηρούμε, είναι τόσο μεγάλη η σημασία που αποδίδει ο Θεόδωρος Β' στην έννοια της φιλίας που δεν την περιορίζει αποκλειστικά και μόνο στους δεσμούς και στις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των ανθρώπινων όντων που απαρτίζουν τα μέλη μιας κοινωνίας, αλλά της αποδίδει χαρακτηριστικά που έχουν να κάνουν με την γενικότερη λειτουργία του κόσμου και της φύσης, τοποθετώντας την μελέτη της στο πεδίο της φυσικής φιλοσοφίας, κάτι το οποίο αποτελεί καινοτομία. Υπήρξε, άραγε, τόσο μεγάλο το μένος του εναντίον της κληρονομικής αριστοκρατίας και τόσο σημαντική για αυτόν η εμπιστοσύνη που απέρρεε από τις φιλικές του σχέσεις, ώστε να χρησιμοποιεί την έννοια της φιλίας για να χαρακτηρίζει τους δεσμούς και τις ενώσεις που παρατηρούμε στην φύση ; Όπως έχουμε ήδη αναφέρει σε προηγούμενο σημείο της εργασίας μας, η καχυποψία και η ανασφάλεια που ένιωθε ο Θεόδωρος Β' απέναντι στους αριστοκράτες, τον είχε οδηγήσει στην ανοικτή σύγκρουση και στον παραγκωνισμό των μελών της άρχουσας τάξης από τα ανώτατα κρατικά αξιώματα. Η τοποθέτηση, όπως προείπαμε, τόσο του Γεωργίου Μουζαλώνα, στενού φίλου του αυτοκράτορα, στο ανώτατο αυτοκρατορικό αξίωμα του πρωτοβεστιάριου, όσο και των αδερφών του Ανδρόνικου και Θεοδώρου σε αντίστοιχες υψηλόβαθμες θέσεις δηλώνουν ακριβώς ότι η «φιλία» πρωτίστως σε πρακτικό, αλλά και σε θεωρητικό επίπεδο, κατείχε πρωταγωνιστικό ρόλο στην κοσμοθεωρία του Θεοδώρου Β'.

Υποενότητα 34. Οι σχέσεις που διέπουν τον λόγο και τη φύση

«...καίπερ, εἰ καὶ λόγος τούτοις οὐκ ἐγχορεύει, ἀλλ' ἡ φύσις αὐτὴ παρὰ τοῦ λόγου πάντα κατὰ λόγον ποιέει. ἐπεὶ γοῦν καὶ τοῖς ἀμύχοις καὶ ἄνευ λόγου πράγμασι λόγος ἠνιοχεῖ συνδέων καὶ συγκρατῶν καὶ τῇ ἐνώσει παραφυλάττων αὐτὰ τῇ δὲ λύσει μειώσει παραδιδούς...»²²⁹

---

²²⁸ Angelov, 2007, σελ. 215.

²²⁹ Festa, 1898, σελ. 20.

Στο χωρίο αυτό ο Θεόδωρος Β΄ προχωρά σε άλλη μια ενδιαφέρουσα φιλοσοφική διατύπωση σχετικά με τον λόγο και την φύση. Όπως υποστηρίζει ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, επηρεασμένος από την αρχαία ελληνική φιλοσοφική σκέψη στη φύση, υπάρχει ένα είδος «κοσμικής» λογικής, από το οποίο διαπνέονται όλα τα έμψυχα και άψυχα δημιουργήματά της. Ο λόγος αυτός αποτελεί τη συνεκτική δύναμη της φύσης. Σύμφωνα με αυτόν, όλα τα όντα είναι δημιουργημένα είτε έχουν τη δική τους λογική, όπως οι άνθρωποι, είτε όχι, όπως τα άψυχα. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο αυτοκράτορα, ο «φυσικός» αυτός λόγος αποτελεί τη δύναμη που συνενώνει τα πάντα στον κόσμο.

Ο Αριστοτέλης στην πραγματεία του «τα φυσικά» είχε προσδιορίσει την έννοια της φύσης ως βασικής αιτίας για την τάξη που υπάρχει στον κόσμο, προχωρώντας μάλιστα στην απόλυτη ταύτιση του λόγου και της τάξης²³⁰. Είναι βέβαιο ότι ο Θεόδωρος Β΄ υιοθετούσε τις βασικές αρχές της αριστοτελικής θέσης.

Υποενότητα 35. Προσήλωση προς την Αριστοτελική λογική

Στην αρχή της 19η επιστολής του προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη ο Θεόδωρος Β΄ επιδεικνύει, για ακόμη μια φορά, την προσήλωσή του προς τις αρχές της αριστοτελικής λογικής.

«...Καιρός ἤδη πολὺς ἐξ' ὅτου πρὸς τὴν τῶν λόγων πηγὴν οὐκ ἐπορεύθημεν λογικῶς· καὶ τοῦτο ζηράναν ἡμᾶς τὸ αἴτιον ζημίαν ὅτι πολλὴν ἔδωκε...»²³¹

Μας δείχνει ότι ο τρόπος που επιδιώκει να λειτουργεί ο νους του και η σκέψη του σε σχέση με τα διάφορα ζητήματα που έχουν να κάνουν είτε με τη διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας, είτε, όπως ήδη έχουμε διαπιστώσει, με την εξήγηση του κόσμου και των φυσικών πραγμάτων, διέπεται πρωτίστως από τη λογική και δη την αριστοτελική. Οι βασικές αξίες της αριστοτελικής φιλοσοφίας που διαπερνούν το σύνολο του έργου του είναι φανερές σε κάθε πτυχή του γραπτού του λόγου είτε αυτό

---

²³⁰ «ἡ γὰρ φύσις αἰτία πᾶσιν τάξεως· τὸ δ' ἄπειρον πρὸς τὸ ἄπειρον οὐδένα λόγον ἔχει· τάξις δὲ πᾶσα λόγος.» Aristoteles et Corpus Aristotelicum Phil., *Physica in Aristotelis physica*, Ed. Ross, W.D. Oxford: Clarendon Press, 1950, Repr. 1966 (1st edn. corr.). Bekker page 251b, line 33.

²³¹ Festa, 1898, σελ. 25.

έχει να κάνει με τη φυσική φιλοσοφία, είτε με την εφαρμοσμένη πολιτική και πρακτική που ακολούθησε κατά τη διάρκεια της σύντομης βασιλείας του. Ενδεικτικό της εκτίμησης που έχαιραν τόσο η λογική όσο και η φυσική του Σταγειρίτη φιλοσόφου εκείνη την περίοδο αποτελούν τα γραφόμενα του Θεοδώρου Μετοχίτη (1260-1332). Ο Μετοχίτης, παρ'ολη την κριτική του στο έργο του φιλοσόφου από τα Στάγειρα, αναφέρει τα εξής: «Όποιος είναι ανίκανος να θαυμάσει με όλη την ψυχή τον Αριστοτέλη, κυρίως για την φυσική του και τη λογική του, στερείται εντελώς νου, είναι παράφρων, τρελός»²³²

Υποενότητα 36. Το αίτιο και το αιτιατό

Στο απόσπασμα αυτό, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει για εμάς ο τρόπος με τον οποίο ο Θεόδωρος Β΄ αντιλαμβάνεται τη λειτουργία του αίτιου και του αιτιατού. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο αυτοκράτορα, η αιτία που έχει προκαλέσει διάφορες αρνητικές παρενέργειες είναι η έλλειψη του σωστού τρόπου προσέγγισης στα πράγματα που, κατά την γνώμη του, πρέπει να διέπεται από τη λογική. Σημασία για εμάς δεν έχει τόσο αυτή καθεαυτή η διαπίστωση του Θεοδώρου Β΄, όσο το σχήμα του αίτιου και του αιτιατού που χρησιμοποίησε για τη διατύπωσή της.

Το φιλοσοφικό σχήμα που χαρακτηρίζει τη σχέση μεταξύ αιτίου και αιτιατού δεν αποτελεί αποκλειστικό πνευματικό πόνημα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, καθ' ότι θρησκευτικοπολιτισμικά συστήματα ανατολικής προέλευσης, όπως ο Βουδισμός, είχαν αναγάγει ως κεντρικό τους δόγμα τη σχέση αυτή²³³. Στην αρχαία ελληνική σκέψη το ζήτημα αυτό είχε αναδειχθεί από πολλούς φιλοσόφους και σοφιστές. Ο Αριστοτέλης ήταν ο πρώτος που θεωρητικοποίησε τις αρχές της αιτιότητας, θεωρώντας, μάλιστα, ότι αποτελεί καθήκον του φυσικού φιλοσόφου να καταλάβει και να επεξηγήσει τις τέσσερις κατ' αυτόν βασικές αιτίες, με βάση τις

---

²³² Β.Ν.Τατάκης, *Η Κριτική του Θεοδώρου Μετοχίτη στον Αριστοτέλη*, σελ. 241.

²³³ Joanna Macy, *Mutual Causality in Buddhism and General Systems Theory: The Dharma of Natural Systems*, εκδ. SUNY Press, New York, 2010, σελ. i.

οποίες κάτι το οποίο υπάρχει «εν δυνάμει», μέσω μιας διαδικασίας, μεταμορφώνεται σε κάτι το οποίο υπάρχει πραγματικά²³⁴.

Στη σύγχρονη εποχή το ζήτημα της αιτιότητας, της σχέσης, δηλαδή, του αιτίου με το αιτιατό, έλκει την καταγωγή του απο την αρχαία ελληνική σκέψη και είναι θεμελιώδες για την ύπαρξη των φυσικών επιστημών²³⁵

Υποενότητα 37. Η Ιατρική στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄

« Οί δὲ ἰατροὶ ἀκμὴν ἡμᾶς δοκιμάζουσιν· εἴτε γοῦν τὰ φάρμακα δοκιμάζουσιν, εἴτε τὴν τέχνην αὐτήν, εἴτε ἀπειθοῦσι τῷ Γαληνῷ, οὐκ ἴσμεν, ἐν μόνῳ εἰδότες ὡς ἀνταρσίαν ποιῆσαι οἱ τοιοῦτοι βούλονται κατὰ πάσης τέχνης ἰατρικῆς καὶ ταῦτα βουλή καὶ διαταγὴ τοῦ τῶν νόσων προτραπέντος ἐπιμελεῖσθαι ἀρίστου βροτολοιγοῦ...»²³⁶

Στο απόσπασμα αυτό από την 20^η επιστολή του Θεοδώρου Β΄ μας αποκαλύπτονται σημαντικές πληροφορίες τόσο για τον ίδιο τον φιλόσοφο αυτοκράτορα, όσο και για την κοινωνία της εποχής του. Η - με σκωπτικό τρόπο - αμφισβήτηση του τρόπου εφαρμογής της ιατρικής επιστήμης, με την οποία, όπως μας αποκαλύπτει ο Θεόδωρος Β΄, πειραματίζονταν οι γιατροί της εποχής του, φανερώνει την ύπαρξη μιας ζωηρής δραστηριότητας που σχετιζόταν με την ιατρική. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει την ανάπτυξη των επιστημών στην αυτοκρατορία της Νίκαιας. Η χρήση απο τον Θεόδωρο Β΄ τεχνικών όρων, όπως «φάρμακα», και η αποκάλυψη των πειραματισμών που ελάμβαναν χώρα φανερώνουν την έντονη δραστηριότητα στον τομέα της ιατρικής κατά την περίοδο εκείνη.

Ο όρος «φάρμακα» που χρησιμοποιείται μέχρι και σήμερα, ώστε να δηλώσει τα ιατρικά σκευάσματα με σκοπό τη θεραπεία κάποιας ασθένειας, χρησιμοποιήθηκε

---

²³⁴ John Losee, *Theories of Causality: From Antiquity to the Present*, εκδ. Transaction Publishers, New Jersey, 2011, σελ. 3.

²³⁵ Mario Bunge, *Causality and Modern Science: Third Revised Edition*, εκδ. Dover Publication, New York, 2012, σελ. Xv.

²³⁶ Festa, 1898, σελ. 27.

ήδη απο την αρχαϊκή εποχή του Ομήρου. Με την ίδια ακριβώς έννοια αποτελεί έναν από τους ελάχιστους όρους που η σημασία του παρέμεινε αναλλοίωτη στο πέρασμα των χρόνων, έστω και αν η «θεική», κατά τον Όμηρο, καταγωγή τους²³⁷ περιορίστηκε στο πεδίο της πρακτικής εφαρμογής της ιατρικής επιστήμης.

Η ονομαστική αναφορά του Θεοδώρου Β΄ στον Έλληνα φυσικό φιλόσοφο και ιατρό της ρωμαϊκής εποχής Κλαύδιο Γαληνό ενισχύει την άποψη ότι ο φιλόσοφος αυτοκράτορας είχε έρθει σε επαφή με το έργο του σπουδαίου αυτού ιατρού της αρχαιότητας, λαμβάνοντας υπόψη μας και την παράθεση των ιδεών του στην πραγματεία «της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξι» που έχουμε ήδη σχολιάσει σε προηγούμενο κεφάλαιο της διατριβής μας. Το πόσο μεγάλη εκτίμηση έτρεφε ο Θεόδωρος Β΄ στο έργο του Κλαύδιου Γαληνού μπορεί να διαπιστωθεί από το γεγονός της χρησιμοποίησης και της εξύψωσης του εκ μέρους του φιλοσόφου αυτοκράτορα ως ιατρικό πρότυπο σε αντίθεση με τους ιατρούς της εποχής του, οι οποίοι αρέσκονταν στο να δοκιμάζουν συνεχώς διάφορα πράγματα ξεφεύγοντας, σύμφωνα με τον Θεόδωρο Β΄, απο τις βασικές αρχές της φιλοσοφίας του. Η εκτίμηση αυτή αποτελεί μία ένδειξη μάλλον οπισθοδρομίας εκ μέρους του Θεοδώρου Β΄, καθώς το έργο του είχε ήδη αμφισβητηθεί από τον 11^ο αιώνα από πιο εμπειρικούς βυζαντινούς ιατροφιλοσόφους.

Υποενότητα 38. Αναφορά στον Πλάτωνα και τη μουσική

Γράφει ο Θεόδωρος Β΄ στην 23^η επιστολή του:

«...μόνος και γὰρ μουσικὸς ὁ φιλόσοφος ἔγνωσται κατὰ Πλάτωνα· κακὸν δὲ οὗτος καὶ ἄμουσον λέγει τὸν ἀφιλόσοφον...»²³⁸

Στο σημείο αυτό, το ενδιαφέρον μας κεντρίζει τόσο η ονομαστική αναφορά του φιλοσόφου αυτοκράτορα στον Πλάτωνα, όσο και στη θεωρία του που συνδέει τη μουσική με τη φιλοσοφία, επισημαίνοντας πως ο φιλόσοφος δεν πρέπει να είναι

---

²³⁷ «...ὁ δ' ὀφθαλμοῖσιν ὄρῳτο. τοῖα Διὸς θυγάτηρ ἔχε φάρμακα μητιόντα, ἐσθλά, τὰ οἱ Πολύδαμνα πόρην, Θῶνος παράκοιτις...» Homerus Epic., *Odyssea* in "Homeri Odyssea", Ed. von der Mühl, P.Basel: Helbing & Lichtenhahn, 1962, Book 4, line 213.

²³⁸ Festa, 1898, σελ. 29.

άμουσος. Δεν είναι η πρώτη φορά που συναντούμε τέτοιου είδους ιδέες στο έργο του Θεοδώρου Β΄, καθότι σε παρόμοιες νύξεις του περί αρμονίας, μουσικής και φιλοσοφίας έχουμε ήδη αναφερθεί σε προηγούμενη ενότητα της διατριβής μας. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα η σύνδεση αυτή γίνεται με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο.

Η έννοια της μουσικής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο υπήρξε μέρος μιας γενικότερης φιλοσοφικής κοσμοαντίληψης. Η μουσική από τα ομηρικά ακόμη χρόνια διαδραμάτιζε ρόλο άκρως παιδευτικό για τους ανθρώπους. Παράλληλα, αποτελούσε ένα από τα βασικότερα αντικείμενα μελέτης των φιλοσόφων της αρχαίας, ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου. Ανάμεσα σε αυτούς που ασχολήθηκαν με τη μουσική ξεχωρίζουν τα ονόματα του αριστοτελιστή φιλοσόφου Θεόφραστου (371 - 287/5 π.χ.) και του φυσικού φιλόσοφου του 2-3^{ου} αιώνα μ.Χ. Αθηναίου Ναυκρατίτη. Ο πρώτος, μάλιστα, έφτασε στο σημείο να της αποδώσει ακόμα και θεραπευτικές ιδιότητες ιατρικού τύπου²³⁹.

Ο Κλαύδιος Γαληνός, με το έργο του οποίου ο Θεόδωρος Β΄, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, είχε έρθει σε επαφή, κατέτασσε τη μουσική ανάμεσα στις πιο σημαντικές επιστήμες της εποχής του, δίνοντάς της την ίδια σημασία για τον ανθρώπινο νου με εκείνη που είχαν τα μαθηματικά, η ιατρική, η γραμματική και η αστρονομία²⁴⁰.

Η σπουδαιότητα της σημασίας που απολάμβανε στη σκέψη του Πλάτωνα η μουσική και η διδασκαλία της μπορεί να αποδειχθεί από τις συνεχείς αναφορές του σε διάφορες από τις πραγματείες του. Ο κορυφαίος ρόλος που καλείται να

---

²³⁹ «ὅτι δὲ καὶ νόσους ἰᾶται μουσικὴ Θεόφραστος ἰστορήσεν ἐν τῷ περὶ Ἐνθουσιασμοῦ...» (fr. 87 W), Athenaeus Soph., Deipnosophistae in "Athenaei Naucraticae deipnosophistarum libri xv, 3 vols.", Ed Kaibel, G. Leipzig: Teubner, 1-2:1887; 3:1890, Repr. 1-2:1965; 3:1966. Book 14, Kaibel paragraph 18, line 15.

²⁴⁰ «...εἰσὶ δ' ἐκ τοῦ προτέρου γένους ἰατρικὴ τε καὶ ῥητορικὴ καὶ μουσικὴ, γεωμετρία τε καὶ ἀριθμητικὴ καὶ λογιστικὴ, καὶ ἀστρονομία καὶ γραμματικὴ καὶ νομικὴ.» Galenus Med., Adhortatio ad artes addiscendas " " Galens Protrepikosfragment"', Ed. Wenkebach, E., 1935; Quellen und Studien zur Geschichte der Naturwissenschaften und Medizin 4.3. Section 14, line 10.

διαδραματίσει η μουσική σε σχέση με την παιδεία και τη βασική μόρφωση των μελών της ιδανικής κοινωνίας επισημαίνονταν συχνά από τον Πλάτωνα.²⁴¹

Στον πλατωνικό Φαίδωνα ο Σωκράτης παρομοιάζει την ενασχόληση με την πρακτική και την σύνθεση της μουσικής ως πρόσκληση για τη σπουδή της μέγιστης μουσικής που, κατ' αυτόν, δεν είναι άλλη από τη φιλοσοφία²⁴². Διατρέχοντας το έργο του Θεοδώρου Β', διαπιστώνουμε ότι ενστερνίζεται τις ιδέες αυτές για τη σημασία της μουσικής και τη σχέση της με τη φιλοσοφία.

Υποενότητα 39. Ο «άρχων» και ο «αρχόμενος»

Στη συνέχεια της επιστολής ο Θεόδωρος Β', κατά την διάρκεια της ανάπτυξης μιας πτυχής της φιλοσοφικής του σκέψης, αφήνει να φανερωθούν αρκετά πράγματα σχετικά με τον τρόπο που αντιλαμβάνονταν τη λειτουργία της φύσης και των πραγμάτων.

*« διπτῶν καὶ γὰρ ὄντων πραγμάτων, τοῦ ἄρχοντός τε καὶ ἀρχομένου φημί, οὐδὲν τούτοις γενήσεται πρὸς συγγένειαν, ἢ ὅπερ ἐστὶ μεσότης τῶν ἀμφοτέρων· τοῦτο δὲ ἐστὶ τὸ τῶν ἄκρων ψαύειν τῶν ἑαυτοῦ καὶ τὰ ἀμφότερα τῇ συμφυῖᾳ ἐνοῦν· »*²⁴³

Στο απόσπασμα αυτό, εκτός από την πολιτικής φύσεως παραδοχή του σχήματος του «άρχοντα» και του «αρχομένου», συνδέεται τόσο η κοινωνική του θέση στην κορυφή της εγκόσμιας ιεραρχίας, όσο και η γενικότερη παραδοσιακή πολιτική ιδεολογία του βυζαντινού κράτους, φορέας της οποίας υπήρξε εώς ένα βαθμό ο Θεόδωρος Β', όντας απόγονος αυτοκρατορικής οικογενείας και διάδοχος του θρόνου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον μας προκαλεί η χρήση, για ακόμη μια φορά, της

---

²⁴¹ «...Τίς οὖν ἡ παιδεία; ἢ χαλεπὸν εὐρεῖν βελτίω τῆς ὑπὸ τοῦ πολλοῦ χρόνου ἠύρημένης; ἔστιν δὲ που ἡ μὲν ἐπὶ σώμασι γυμναστική, ἡ δ' ἐπὶ ψυχῇ μουσική. » Plato Phil., Respublica "Platonis opera, vol. 4", Ed. Burnet, J. Oxford: Clarendon Press, 1902, Repr. 1968. Stephanus page 376, section d, line 1.

²⁴² Francesco Pelosi, *Plato on Music, Soul and Body*, εκδ. Cambridge University Press, 2010, σελ. Ι.

²⁴³ Festa, 1898, σελ. 29.

αριστοτελικής φιλοσοφίας και συγκεκριμένα της περί μεσότητας θεωρίας ως βασικού άξονα της επιχειρηματολογίας του.

Η αναγόρευση της μεσότητας από τον Αριστοτέλη ως μέρους της γενικότερης ανθρώπινης κοσμοαντίληψης²⁴⁴, αλλά και της σοφίας που προέρχεται από τη φύση, δύναται να διαπιστωθεί σε πολλά από τα έργα του Σταγειρίτη φιλοσόφου. Η αριστοτελική μεσότητα, όπως έχουμε ήδη διακρίνει κατά την διάρκεια της έρευνάς μας στα πρωτότυπα έργα του Θεοδώρου Β΄, φαίνεται ότι επηρέασε σε πολύ μεγάλο βαθμό το έργο και τη σκέψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα.

Ο Θεόδωρος Β΄ φαίνεται ότι έχει ενστερνιστεί και προσαρμόσει την αριστοτελική θεωρία της μεσότητας στη δική του ρητορική και φιλοσοφική κοσμοαντίληψη.

Στο ίδιο απόσπασμα το ενδιαφέρον προκαλεί η επισήμανση του διαφορετικού τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονται τα πράγματα ο άρχων, δηλαδή αυτός που έχει την εξουσία, και ο αρχόμενος, ο δέκτης, δηλαδή, της εξουσίας αυτής. Εν προκειμένω, αναφέρεται είτε στον υπήκοο της αυτοκρατορίας της Νίκαιας σε σχέση με τον αυτοκράτορα, είτε στον άνθρωπο που προέρχεται από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα και αποτελεί αντικείμενο καταπίεσης και εκμετάλλευσης από τους άρχοντες, την ανώτερη, δηλαδή, κοινωνική τάξη της υστεροβυζαντινής περιόδου.

Η διαμάχη του Θεοδώρου Β΄ με την τάξη των αρχόντων, των αριστοκρατών, δηλαδή, της εποχής του, υπήρξε ιδιαίτερα έντονη, κάτι που, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, οδήγησε τον φιλόσοφο αυτοκράτορα στην ανάδειξη ανθρώπων από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα²⁴⁵, όπως ο Γεώργιος Μουζαλών.

---

²⁴⁴ «...κακῶ δὲ ὅτε μὲν ἀγαθὸν ἐναντίον ἐστίν, ὅτε δὲ κακόν· τῇ γὰρ ἐνδεία κακῶ ὄντι ἢ ὑπερβολὴ ἐναντίον κακόν ὄν· ὁμοίως δὲ καὶ ἡ μεσότης ἐναντία ἐκατέρω οὔσα ἀγαθόν...» in Aristoteles et Corpus Aristotelicum Phil., *Categoriae "Aristotelis categoriae et liber de interpretatione"*, Ed. Minio-Paluello, L. Oxford: Clarendon Press, 1949, Repr. 1966. Bekker page 13b, line 27.

²⁴⁵ George Finlay, *History of the Byzantine and Greek Empires from 716 to 1453*, εκδ. Blackwood, London, 1854, σελ. 412.

Η παράθεση εκ μέρους του της διαφορετικότητας των συμφερόντων των κοινωνικών τάξεων(άρχοντες-αρχόμενοι) δείχνει ότι έχει συναίσθηση της κοινωνίας στην οποία ζει. Ο Θεόδωρος Β΄, λειτουργώντας με όρους φιλοσοφικούς, προσπαθεί να εξηγήσει τις κοινωνικές σχέσεις της εποχής του.

Υποενότητα 40. Η έλλειψη της φιλικής παρουσίας

«...όποταν και γάρ τῶν φιλούντων δέξεται στέρησιν και μόνωσιν ὑποστή, ὡσαύτως δὲ γε και φιλικῆς παραμυθίας ἄμοιρος τελεσθῆ, διπλασιάζει τῷ παθήματι πάθημα και τῷ ἄλγει ὀδύνην προστίθησιν...»²⁴⁶

Στο σημείο αυτό της επιστολής του η - με έντονα αυτοαναφορικό τρόπο - διεκτραγώδηση της κατάστασης στην οποία μπορεί να βρεθεί κάποιος κατά την διάρκεια της στέρησης της φιλικής παρουσίας είναι αδύνατον να μην συνδέεται με την εξιδανίκευση της φιλίας ως κινητήριας δύναμης της κοινωνίας, όπως ακριβώς την αντιλαμβάνεται ο Θεόδωρος Β΄. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο Angelon υποστήριξε ότι για τον Θεόδωρο Β΄ η φιλία αποτελεί τον κορυφαίο δεσμό μεταξύ ενός αυτοκράτορα και των υπηκόων του, φτάνοντας, μάλιστα, στο σημείο να επιτίθεται με συνεχόμενο και έντονο τρόπο τόσο στον ρόλο της συγγένειας, όσο και στους δεσμούς καταγωγής ως κινητήριες κοινωνικές δυνάμεις, ξεπερνώντας τα όρια της απλής κριτικής ενάντια στην οικογενειακή αφοσίωση²⁴⁷.

Η έλλειψη εμπιστοσύνης σε βαθμό εμμονής που τον χαρακτήριζε απέναντι στα μέλη των υπόλοιπων αριστοκρατικών οικογενειών, η οποία τον οδήγησε, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στην τοποθέτηση φιλικών του προσώπων τόσο στα κορυφαία αυτοκρατορικά αξιώματα - προχωρώντας σε μία σύνθεση μεταξύ φιλίας και συμφέροντος -, όσο και στο στενό του προσωπικό του περιβάλλον, είχε σοβαρές επίπτώσεις, όπως παρατηρούμε στο παραπάνω απόσπασμα. Οι συνέπειες αφορούν στην ψυχολογική σταθερότητα του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Αυτό μπορεί να διαπιστωθεί από την ταύτιση της έλλειψης της φιλικής παρουσίας με τον διπλασιασμό του ανθρώπινου πόνου.

---

²⁴⁶ Festa, 1898, σελ. 29.

²⁴⁷ Angelon, 2008, σελ. 215.

Το απόσπασμα αυτό είναι το τελευταίο που θα μας απασχολήσει απο την 22^η επιστολή του Θεοδώρου Β΄.

Υποενότητα 41. Ο Θεός ως ο τέλειος «μηχανικός»

«...διὰ τοῦτο καὶ σοφοὺς ὁ μόνος Σοφὸς εἰς ἡμετέραν παραμυθίαν τῶν ἀσόφων διέθετο, ἵνα διὰ τῆς αὐτῶν ἐπιστημονικῆς οἰκονομίας τε καὶ κατασκευῆς τὰ δυσαχθῆ τῆς λύπης ἐκφεύγωμεν...»²⁴⁸

Σε αυτό το σημείο ο φιλόσοφος αυτοκράτορας φαίνεται πως θεωρεί ότι ο Θεός ως ανώτατη πηγή της σοφίας προσέφερε τους σοφούς ανθρώπους ως παρηγοριά και συντροφιά των υπολοίπων, ώστε εξ αιτίας της «επιστημονικής οικονομίας» και «κατασκευής», όπως την ονομάζει, να βοηθούν τους συνανθρώπους τους να αποφεύγουν τις δυσάρεστες συνέπειες και τις διάφορες δυσκολίες της ζωής.

Το ενδιαφέρον που μας προκαλεί το συγκεκριμένο απόσπασμα έγκειται στο γεγονός της χρήσης της έκφρασης «ἵνα διὰ τῆς αὐτῶν ἐπιστημονικῆς οἰκονομίας τε καὶ κατασκευῆς», ώστε να προσδιορίσει τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των σοφών αυτών δημιουργημάτων. Ο Θεός, πράττοντας όπως ακριβώς ένας άριστος μηχανικός-επιστήμονας, δημιουργεί αυτούς τους ανθρώπους με συγκεκριμένο τρόπο, ο οποίος διέπεται από τις «αρχές» της πρακτικότητας. Συνεπώς, τους προσδίδει τα «κατασκευαστικά» εκείνα χαρακτηριστικά ώστε να αντεπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους απέναντι στην υπόλοιπη κοινωνία των ανθρώπων.

Η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Θεόδωρος Β΄, ώστε να εξηγήσει την διαδικασία αυτή, μας θυμίζει όρους ανατομίας και φυσιολογίας, νε βάση τους οποίους ο άνθρωπος δεν αντιμετωπίζεται ως δημιούργημα κυρίως πνευματικό, αλλά ως μία βιολογικού τύπου κατασκευή που διέπεται από ορισμένες «φυσικές» αρχές και χαρακτηριστικά. Η παρουσία του Θεού ως κορυφαίου μηχανικού και «κατασκευαστή» των ανθρώπων εγγυάται την δημιουργία αυτή. Αυτά, ακριβώς, τα χαρακτηριστικά που προσδίδει στον Θεό ο φιλόσοφος αυτοκράτορας τον τοποθετούν εγγύτερα στα ανθρώπινα πράγματα και στην ανθρώπινη θέαση των πραγμάτων.

---

²⁴⁸ Festa, 1898, σελ. 30.

Στο απόσπασμα αυτό ο Θεόδωρος Β΄ αναφέρεται στα συναισθήματα χαράς, ευτυχίας και παρηγοριάς που του προκαλεί η πνευματική επαφή με τον λόγο και την σκέψη του δασκάλου του Νικηφόρου Βλεμμύδη.

Υποενότητα 42. Η στοιχειακή ουσία

«... τοῦτο μου τὴν στοιχειακὴν οὐσίαν συγκρατεῖ καὶ συνδέει, ἵνα μὴ πρὸ καιροῦ τῷ μόρῳ τῇ ταύτης διαλύσει παραδοθῶ...»²⁴⁹

Το ενδιαφέρον μας κεντρίζει η αναφορά στην «στοιχειακή ουσία», η οποία, σύμφωνα με τον φιλόσοφο αυτοκράτορα, μένει σταθερή και συνδεδεμένη εξαιτίας αυτής ακριβώς της επαφής.

Ο Αριστοτέλης, ο οποίος υπήρξε η βασικότερη πηγή της φιλοσοφίας που σχετίζεται με την «ουσία» των πραγμάτων, υποστήριξε ότι το βασικότερο στοιχείο των όντων είναι η ουσία τους, αυτό, δηλαδή, που εξ αιτίας της απώλειάς του το «ον» παύει να υπάρχει. Τα κριτήρια της πρωταρχικότητας αυτής βασίζονται τόσο σε οντολογικό, όσο και σε εννοιολογικό επίπεδο, καθιστώντας την πρωταρχική ουσία την μόνη που μπορεί να εξηγηθεί από μόνη της χωρίς την ανάγκη παραπομπής σε άλλες θεμελιώδης ουσίες²⁵⁰

Η «ουσία» αυτή του Θεοδώρου Β΄, από την οποία δεν απουσιάζει το στοιχείο της αριστοτελικής πρωταρχικότητας, μεταφέρεται από τον φιλόσοφο αυτοκράτορα σε ένα φυσικοφιλοσοφικό επίπεδο εξ αιτίας κυρίως της αναφοράς του στην ενότητα της στοιχειακής ουσίας, η οποία μας παραμπέμπει στην ενότητα των στοιχείων ενός ανθρώπινου οργανισμού, ιδωμένου από τη σκοπιά της της φυσικής.

Οι απαρχές της θεωρίας αυτής δύναται να αναζητηθούν στους προσωκρατικούς φιλοσόφους και πιο συγκεκριμένα στην ατομική θεωρία του Δημόκριτου, σύμφωνα με την οποία το βασικότερο αμετάβλητο στοιχείο ενός όντος

---

²⁴⁹ Festa, 1898, σελ. 31.

²⁵⁰ Mary Louise Gill, *Aristotle on Substance: The Paradox of Unity*, εκδ. Princeton University Press, New Jersey, 1989, σελ. 3.

είναι το άτομο και από αυτό αποτελούνται τα πάντα²⁵¹. Η στοιχειακή, δηλαδή, ενότητα της ουσίας του οργανισμού, όπως την αντιλαμβάνεται ο Θεόδωρος Β΄, σχετίζεται με αυτήν την φυσικοφιλοσοφικού τύπου θεώρηση, κάτι που μας δείχνει ότι η σκέψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα προσεγγίζει ένα πιο επιστημονικό επίπεδο εξήγησης του κόσμου και των πραγμάτων.

Η έννοια της στοιχειακής ουσίας απαντάται, επίσης, στον νεοπλατωνικό φιλόσοφο του 6^{ου} αιώνα Σιμπλίκιο (480-540 μ.χ.). Ο υπομνηματιστής Σιμπλίκιος συνέγραψε σχόλια τόσο για το έργο του Αριστοτέλη, όσο και άλλων φιλοσόφων. Εξ αιτίας του Σιμπλίκιου διατηρήθηκε μείζονος σημασίας υλικό από την αρχαιότητα στα πεδία της αστρονομίας, των μαθηματικών και της μετεωρολογίας²⁵². Είναι πολύ πιθανό ο Θεόδωρος Β΄ να είχε έρθει σε επαφή με το έργο τόσο του Σιμπλίκιου, όσο και άλλων νεοπλατωνικών σχολιαστών.

Υποενότητα 43. Γνώσεις περί ανατομίας

«...μη ναρκωθείς πόδας εἰς τὴν διάζευξιν, μὴ τρωθείς σπλάγχνα καὶ καρδίαν, μὴ διαρραγείς, μὴ ὁστᾶ διαρρήξας, μὴ διαλύσας τὴν τῶν ἀρμῶν ἀρμονίαν... μὴ σάρκας ἐκρέυσας καὶ νεῦρα τρώσας καὶ ἀρτηρίας ἀπολωληκῶς, μὴ μυελούς ἐκμυελύσθεις καὶ ὄλην τὴν στοιχειακὴν οὐσίαν ἀνατραπείς...»²⁵³

---

²⁵¹ «...τουτέστι τὰ φυσικὰ καὶ πρῶτα καὶ ἄτομα σώματα· ταῦτα γὰρ ἐκεῖνοι <φύσιν> ἐκάλουν καὶ ἔλεγον κατὰ τὴν ἐν αὐτοῖς βαρύτητα κινούμενα ταῦτα διὰ τοῦ κενοῦ εἴκοντος καὶ μὴ ἀντιτυποῦντος κατὰ τὸν κινεῖσθαι· <περιπαλάσσεσθαι> γὰρ ἔλεγον αὐτά. καὶ οὐ μόνον πρώτην ἀλλὰ καὶ μόνην ταύτην οὔτοι κίνησιν τοῖς στοιχείοις ἀποδιδόασιν, τὰς δὲ ἄλλας τοῖς ἐκ τῶν στοιχείων· αὐξάνεσθαι γὰρ καὶ φθίνειν καὶ ἀλλοιοῦσθαι καὶ γίνεσθαι καὶ φθειρεσθαι προσκρινομένων καὶ ἀποκρινομένων τῶν πρώτων σωμάτων φασίν...» in Democritus Phil., Testimonia in “Die Fragmente der Vorsokratiker, vol. 2, 6th edn.”, Ed. Diels, H., Kranz, W. Berlin: Weidmann, 1952, Repr. 1966. Fragment 56, line 6.

²⁵² Han Baltussen, *Philosophy and Exegesis in Simplicius: The Methodology of a Commentator*, εκδ. A&C Black, New York, 2013, σελ. 2.

²⁵³ Festa, 1898, σελ. 33.

Στην επόμενη επιστολή του προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη ο Θεόδωρος Β΄, διακατεχόμενος από έντονα συναισθήματα λύπης, αποκαλύπτει την ευρύτητα των γνώσεών του πάνω στην ανατομία του ανθρώπινου σώματος. Με τρόπο συστηματικό και ιδιαίτερα αναλυτικό, που φανερώνει την ευχέρεια και την μεγάλη του εξοικείωση με το αντικείμενο, αναφέρεται στα διάφορα όργανα του ανθρώπινου οργανισμού. Δεν είναι η πρώτη φορά που ο Θεόδωρος Β΄ χρησιμοποιεί τέτοιου είδους ορολογία. Το ύφος της γλώσσας του και οι όροι που έχει επιλέξει μας θυμίζουν έντονα τον ιατρό και φυσικό φιλόσοφο της αρχαιότητας Κλαύδιο Γαληνό²⁵⁴, την γνώση του έργου του οποίου φαίνεται ότι κατείχε σε μεγάλο βαθμό ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, όπως έχουμε ήδη επισημάνει σε προηγούμενη ενότητα της διατριβής μας. Η ενασχόληση του Γαληνού με την λειτουργική ανατομία του ανθρώπινου σώματος τον κατατάσσει στις κορυφή των ιατρών της αρχαιότητας, κάτι που, όπως παρατηρήσαμε, προκάλεσε το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του φιλόσοφου αυτοκράτορα, καθότι τόσο οι φιλοσοφικές του πραγματείες, όσο και οι επιστολές του βρίθουν από αναφορές στην ανατομία και στα όργανα του ανθρώπινου σώματος.

Πριν από τον Κλαύδιο Γαληνό ο Αριστοτέλης υπήρξε ο πρώτος Έλληνας φιλόσοφος που ασχολήθηκε με την ανατομία. Σύμφωνα με την άποψη μελετητών της ιστορίας της ανατομίας, ο Σταγειρίτης φιλόσοφος υπήρξε ο πρώτος που προσπάθησε να αντιληφθεί και να εξηγήσει τα φυσικά φαινόμενα με όρους επιστημονικούς και νατουραλιστικούς αντί να θεωρήσει ότι αυτά ελέγχονται από θεούς, δαίμονες, πνεύματα και υπερφυσικές δυνάμεις, όπως ευρύτερα πιστεύονταν στις προεπιστημονικές κοινωνίες.²⁵⁵ Ο Αριστοτέλης, όπως γνωρίζουμε, υπήρξε η κυριότερη πηγή έμπνευσης του Θεοδώρου Β΄ σε θέματα φυσικής φιλοσοφίας, οπότε το γεγονός της απήχησης αριστοτελικών ιδεών στη συγκεκριμένη περίπτωση δε θα πρέπει να μας προκαλεί καμία ιδιαίτερη έκπληξη.

---

²⁵⁴ «...εί δὲ τοῦτο, καὶ δύο μυελοῦς νωτιαίου·εἰ δὲ ταῦτα, καὶ τὴν τῆς παρεγκεφαλίδος κοιλίαν οὐχ οἷον τ' ἦν γενέσθαι διττὴν, ἐξ αὐτῆς γε τοῦ νωτιαίου μυελοῦ θλαστάνοντος...» Galenus Med., De usu partium in "Galenus de usu partium libri xvii", Ed. Helmreich, G. Leipzig: Teubner, 1: 1907; 2: 1909, Repr. 1968. Kühn volume 3, page 664, line 4.

²⁵⁵ Bruce D. Olsen, *Understanding Human Anatomy Through Evolution - Second Edition*, εκδ. Lulu Press inc, South Carilona, 2009, σελ xi.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι η αναφορά του Θεοδώρου Β΄ στην σημασία της ορθής λειτουργίας του μυελού και στην τραγικότητα της συνέπειας της δυσλειτουργικότητάς του (...μὴ μυελός ἐκμυελώσθεις καὶ ὄλην τὴν στοιχειακὴν οὐσίαν ἀνατραπείς...) ταυτίζεται με αυτήν ακριβώς τη σημασία που έδινε στον νωτιαίο μυελό των οστών ο Κλαύδιος Γαληνός. Ο ιατρός από την Πέργαμο φαίνεται ότι αντιλαμβανόταν τον νωτιαίο μυελό των οστών ως προέκταση του ίδιου του ανθρώπινου εγκεφάλου²⁵⁶. Ο Θεόδωρος Β΄, επηρεασμένος από το έργο του Γαληνού, φαίνεται ότι πίστευε πως οι φυγόκεντροι οδοί του νευρικού συστήματος του ανθρώπου βρίσκονται στον νωτιαίο μυελό και για αυτόν το λόγο συνδέει τα νεύρα και την καταστροφή τους με τον «εκμυελισμό» του μυελού.

Τα στοιχεία αυτά μας δείχνουν ότι το ενδιαφέρον του Θεοδώρου Β΄ για την φυσική φιλοσοφία και την εφαρμοσμένη επιστήμη υπήρξε ιδιαίτερα έντονο.

Υποενότητα 44. Ο φιλικός δεσμός μεταξύ του Θεοδώρου Β΄ και του Νικηφόρου Βλεμμύδη

«...ἐπεὶ καὶ λόγος καὶ φιλικὸς σύνδεσμος τὰ ἡμῶν ἅπαντα εἰς ἓν ἐστοιχείωσε συμπήζας ἀρίστως καὶ συνενώσας...»²⁵⁷.

Στο σημείο αυτό ο Θεόδωρος Β΄ αναφέρεται, με τρόπο χαρακτηριστικά γλαφυρό στο φιλικό δεσμό που τον συνδέει με τον δάσκαλό του Νικηφόρο Βλεμμύδη, κάτι που συνιστά άλλη μια απόδειξη ως προς την εξύψωση της φιλίας και των φιλικών δεσμών από τον φιλόσοφο αυτοκράτορα. Η φιλία εκλαμβάνόταν από τον Θεόδωρο Β΄ ως ο κινητηριός μοχλός της εξέλιξης των ανθρωπίνων σχέσεων σε μια κοινωνία σε αντίθεση με τους οικογενειακούς και κληρονομικούς δεσμούς αίματος, όπως πιο αναλυτικά περιέγραψε ο Dimitar Angelov.²⁵⁸

---

²⁵⁶ «...ἀρχαὶ μὲν οὖν εἰσιν ἐγκέφαλος, καρδία, ἥπαρ, καὶ ὄρχεις. ἀπ'ἐκείνων δ' ἐκπέφυκε, κἀκείνοις ὑπηρετεῖ, νεῦρα μὲν καὶ νωτιαῖος μυελὸς ἐγκεφάλω...» Galenus Med., Ars medica "Claudii Galeni opera omnia, vol. 1", Ed. Kühn, C. G. Leipzig: Knobloch, 1821, Repr. 1964. Volume 1, page 318, line 8.

²⁵⁷ Festa, 1898, σελ. 35.

²⁵⁸ Angelov, 2007, σελ. 215.

Υποενότητα 45. Αναφορά στον Γεώργιο Ακροπολίτη

«...Εὕρομεν δὲ καὶ τὸν πάνσοφον Ἀκροπολίτην ἐναβρυνόμενον τὰ πολλὰ ἔκ τε τῶν ὧν πρότερον ἔγνωσ ἔκ τε τῆς τόσσης αποδημίας· καὶ ἀμφοτέρωθεν ἔκ τῆς προαιρέσεως ἡμῶν τῇ λυδία λίθῳ τὰ ἐμὰ καὶ αὐτοῦ φιλόσοφα δόγματα καὶ θεωρήματα προσεγγισάντων...»²⁵⁹

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα, από την 27^η επιστολή του Θεοδώρου Β΄ προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη εντύπωση μας προκαλεί η αναφορά του στον έτερο αγαπημένο του διδάσκαλο Γεώργιο Ακροπολίτη και στο διάλογο περί φιλοσοφίας που έχουν μεταξύ τους. Λαμβάνοντας υπόψη την κουβέντα αυτή ως ιστορικό δεδομένο αποκαλύπτονται πολλά πράγματα για το τι πραγματικά συνέβαινε στα εδάφη της Νίκαιας κατά τον 13^ο αιώνα και τον ζωνρό διάλογο που ελάμβανε χώρα μεταξύ των λογίων της αυτοκρατορίας.

Οι κλασικές αναφορές στις πραγματείες και στις επιστολές του Θεοδώρου Β΄ συνεχίζονται με την παρομοίωση του φιλοσοφικού διαλόγου μεταξύ των δύο λογίων ως εξακρίβωση της αληθινής σοφίας μέσω της λυδίας λίθου, της διαδικασίας, δηλαδή, που πρώτοι χρησιμοποίησαν οι αρχαίοι έλληνες, ώστε να εξακριβώσουν την πραγματική περιεκτικότητα κάποιου κράματος σε χρυσό. Η χρήση εκ μέρους του Θεοδώρου Β΄ ως ρητορικού τόπου της παρομοίωσης αυτής που χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα κατά την αρχαιότητα για να περιγράψει ακριβώς αυτήν την - μετα κόπων και βασάνων - αναζήτηση της αλήθειας και της γνησιότητας ενός πράγματος καταδεικνύει τη γνώση του φιλοσόφου αυτοκράτορα πάνω σε διαφορετικές εκφάνσεις της αρχαίας ελληνικής σκέψης.

Υποενότητα 46. Προσέγγιση των πραγμάτων με τη λογική

«...οὔτε μὴν κατὰ λογικὴν ἐπιστήμην καὶ παιδείας ἔνδοξον θεωρίαν καὶ ᾧ πάντων ἄλλων ἐξηρημένοι οἱ ταῦτ' ἔχοντες ὑπάρχουσι, τῇ τιμῇ· ἀλλὰ τὴν ὕλικωτέραν καὶ κοσμικωτέραν, εἶπουν εἰπεῖν κυριώτερων, οἰκονομικωτέραν προσλαλιάν»²⁶⁰

---

²⁵⁹ Festa, 1898, σελ. 36.

²⁶⁰ Festa, 1898, σελ. 36-37.

Στο απόσπασμα αυτό από την 28^η του επιστολή ο Θεόδωρος Β΄, προσπαθώντας να εξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν οι ανθρώπινες σχέσεις μέσα σε μια κοινωνία και βασιζόμενος σε μια - όπως θα λέγαμε με σημερινούς όρους - κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση, αποκαλύπτει δύο πράγματα που μας προκαλούν έντονα το ενδιαφέρον. Σχετίζονται, μάλιστα, τόσο με την ιστορική περίοδο κατά την οποία έζησε, όσο και τον βασικό πυρήνα της φιλοσοφικής του αντίληψης.

Σύμφωνα με τα λεγόμενα του φιλοσόφου αυτοκράτορα, μεταξύ των μελών την μορφωμένης γραφειοκρατικής ελίτ της αυτοκρατορίας της Νίκαιας είχε ευνοηθεί, μέσα στο γενικότερο πνευματικό κλίμα καλλιέργειας την παιδείας και των γραμμάτων, η ανάπτυξη της επιστήμης της λογικής. Η ανάπτυξη αυτή δεν θα μπορούσε να έχει ως βάση της οποιοδήποτε άλλη πηγή πέραν της μεγάλης πολιτισμικής κοιτίδας της κλασικής φιλοσοφίας.

Ο τρόπος με τον οποίο ο Θεόδωρος Β΄ προσπαθεί να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που τον απασχολούν θυμίζει στο σημείο αυτό τους λόγιους της Αναγέννησης. Οι διανοούμενοι αυτοί, χρησιμοποιώντας τις αρχαίες φιλοσοφικές πηγές, προσπάθησαν να δημιουργήσουν και να καθιερώσουν ένα σύστημα ηθικής για τους ανθρώπους της εποχής τους που ζούσαν στον παρόντα κόσμο, χωρίς, ωστόσο, να πάνε ποτέ να βλέπουν τους ανθρώπους αυτούς ως χριστιανούς, οι οποίοι προετοίμαζαν τις αθάνατες ψυχές τους για το ταξίδι προς στην αιώνια ζωή²⁶¹.

Ο Θεόδωρος Β΄, αντιλαμβανόμενος τη λειτουργία της κοινωνίας με κριτήρια ανθρώπου που έδειχνε ότι πατάει γερά στα πόδια του πάνω στην γη, χωρίς να διακατέχεται από αυταπάτες, δεν παραλείπει να δώσει το μεγαλύτερο βάρος στο υλικό και πρακτικό μέρος στην κατ' αυτόν «οικονομικωτέραν», δηλαδή «προσλιαλιάν». Αυτό δεν είναι κάτι που πρέπει να μας προξενεί ιδιαίτερη εντύπωση καθότι, όπως έχουμε διαπιστώσει αρκετές φορές, η ροπή του προς την πρακτικότητα, την ορθή διαχείριση, τόσο σε καθαρά οικονομικό, όσο και φιλοσοφικό επίπεδο είναι από εκείνα τα στοιχεία της σκέψης του που έχουμε ανακαλύψει ουκ ολίγες φορές

---

²⁶¹ C. B. Schmitt, Quentin Skinner, Eckhard Kessler, *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, εκδ. Cambridge University Press, 1988, σελ. 319.

κατά την ενασχόληση μας με την μελέτη των επιστολών του φιλοσόφου αυτοκράτορα.

Ίσως αυτά μαζί με άλλα στοιχεία της φιλοσοφικοκοινωνικής του σκέψης, όπως για παράδειγμα η εναντίωση του στους κληρονομικούς δεσμούς, προσδίδουν στο φιλόσοφο αυτοκράτορα την εικόνα ενός ιδιαίτερου μονάρχη

Υποενότητα 47. Χρήση ποιητικής γλώσσας, Ομηρικές επιρροές

«...ἢ κερδίστου κερασβόλα οὐατα ἐμβαλεῖν ἀπηγήματα. κέρκωψ γὰρ ὁ λέγων καὶ τὰ λεγόμενα ὅμοια. κεστός γὰρ ἀπρεπής μάλιστα ἴβειος ἀποδιίσταται ... ὅς και γυλλίω φέρεσθαι δεῖ και θέμιδι παρακρούεσθαι τὰ ἀκίχητα παίζων και παίζεσθαι... οἷ τινος αἱ τιμωρίαί πολλαὶ ἐκ Διός, ἐξ' Ἑρμοῦ ἐκ μερόπων αὐτῶν... »²⁶²

Το κυριότερο ενδιαφέρον που μας προκαλεί η συγκεκριμένη επιστολή έγκειται στο γεγονός της έντονης χρήσης ποιητικής γλώσσας, η οποία έλκει την καταγωγή της τόσο απο την αρχαϊκή περίοδο του Ομήρου²⁶³ και του Ησιόδου, όσο και απο την ελληνιστική²⁶⁴ και ρωμαϊκή περίοδο. Στη μέχρι τώρα πορεία της έρευνάς μας δεν έχει τύχει να συναντήσουμε σε τόσο μεγάλο βαθμό τέτοιας έκτασης αλληλουχία αρχαϊκής καταγωγής λέξεων.

Η διάθεση επίδειξης της ευρύτερης αρχαιομάθειας του Θεοδώρου Β' σχετίζεται άμεσα με τους σκοπούς που εξυπηρετεί η συγκεκριμένη επιστολή, οι οποίοι, ωστόσο, δεν αποτελούν το αντικείμενο της έρευνάς μας. Ωστόσο, οι συνεχείς αναφορές του στους μυθολογικούς κύκλους της αρχαϊκής εποχής που επηρέασαν βαθύτατα όλους τους τομείς της προχριστιανικής ζωής, καθώς και η παράθεση τους με τρόπο που ευνοεί το συσχετισμό τους με τη ζωή και τις σκέψεις του φιλοσόφου αυτοκράτορα μας δείχνουν κάποια πράγματα. Το παρελθόν αυτό δεν αποτελεί κάποιο

---

²⁶² Festa, 1898, σελ. 38.

²⁶³ «Ἐκτορ νῦν σὺ μὲν ὧδε θέεις ἀκίχητα διώκων ἵππους Αἰακίδαο δαΐφρονος.» Homerus Epic., Ilias "Homeri Ilias, vols. 2–3", Ed. Allen, T. W. Oxford: Clarendon Press, 1931. Book 17, line 61.

²⁶⁴ «...ὁ ποιητικὸς ἐκεῖνος κεστός. ἀκούεις δὲ και τῶν ποιητῶν λεγόντων.» Lucianus Soph., Gallus "Lucian, vol. 2", Ed. Harmon, A.M. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1915, Repr. 1960. Section 14, line 22.

είδος συμβολικής αναπόλησης των περασμένων μεγαλείων, αλλά χρησιμοποιείται με τρόπο ζωντανό και αποτελεί βασικότατο παράγοντα καθορισμού της σκέψης του Θεοδώρου Β΄.

Οι κατ' εξακολούθηση αναφορές του στους μυθολογικούς κύκλους της Ιλιάδας και της Οδύσσειας δείχνουν το σημαντικότατο ρόλο που καταλαμβάνει η ομηρική σκέψη στον τρόπο έκφρασης του Θεοδώρου Β΄, αλλά και στην γενικότερη φιλοσοφία της γραφής και της σκέψης του. Γνωρίζουμε ότι τα ομηρικά έπη αποτελούσαν την πρώτη «πρωτοφιλοσοφική» πηγή μάθησης και αναζήτησης απαντήσεων στα βαθυστόχαστα υπαρξιακά προβλήματα των αρχαίων Ελλήνων, συνιστώντας τις πνευματικές ρίζες του ελληνικού πνεύματος που παρήγαγε την φιλοσοφία.²⁶⁵ Εξετάζοντας τα γραπτά του Θεοδώρου Β΄ φαίνεται ότι η διαδικασία της σκέψης του ακολουθεί παρόμοια «διανοητικά» βήματα με αυτά των αρχαίων Ελλήνων.

Παρόμοια διαδικασία ακολουθήθηκε από τους δυτικούς λογίους της Αναγέννησης, αφού η χρήση μοτίβων και μοντέλων σκέψης από την επική ποίηση (κυρίως από την Αινειάδα του Βιργιλίου και λιγότερο από τα Ομηρικά έπη) τόσο στην παραγωγή γραπτού λόγου, όσο και στις άλλες τέχνες, όπως για παράδειγμα στη ζωγραφική, ήταν ένα αρκετά συνηθισμένο φαινόμενο.

Οι λόγιοι και οι ποιητές της δυτικής Αναγέννησης γνώριζαν τα έργα τόσο του Ομήρου, όσο και του Βιργιλίου. Εντούτοις, προτιμούσαν να χρησιμοποιούν μοτίβα από τον δεύτερο. Αυτό οφείλεται, σύμφωνα με κάποιους μελετητές της Αναγέννησης, στις πρωτοεθνικιστικές τάσεις που εξέφραζαν οι ποιητές αυτοί καθότι, ενώ ο Όμηρος υπήρξε ο υμνητής κατορθωμάτων σπουδαίων ηρώων, ο Βιργίλιος έγραψε για την ιστορία ενός σπουδαίου λαού²⁶⁶.

Στην περίπτωση του Θεοδώρου Β΄ μπορούμε να υποθέσουμε ότι, εκτός από την δεδομένη «αριστοκρατικότητα» της επικής ποίησης του Ομήρου που τον εξέφραζε, η χρήση του Ομηρικού κόσμου, η οποία είναι διάχυτη στο έργο του

---

²⁶⁵ Giovanni Reale, John R. Catan, *A History of Ancient Philosophy I: From the Origins to Socrates*, εκδ. State University of New York Press, 1987, σελ. 11.

²⁶⁶ Sandra Sider, *Handbook to Life in Renaissance Europe*, εκδ. Oxford University Press, 2007, σελ. 130.

Θεοδώρου Β΄, ίσως να εμπεριέχει τα σπέρματα ενός «ελληνικού» πρωτοεθνικισμού, κάτι το οποίο δεν θα πρέπει καθόλου να αποκλειστεί ως ενδεχόμενο, λαμβάνοντας, μάλιστα, υπόψη μας τις ιστορικές συγκυρίες που δημιούργησαν από μόνες τους, μια ανάγκη ετεροκαθορισμού απέναντι στους «βάρβαρους» καταληψίες της πρωτεύουσας του κράτους. Ιστορικοί, όπως ο Angelon, ο Καλδέλης, ο Βακαλόπουλος, ο Irmscher, οι οποίοι έχουν ασχοληθεί με την εμφάνιση κάποιου είδους «ελληνικής» πολιτισμικής ταυτότητας κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, θεωρούν την αυτοκρατορία της Νίκαιας ως έναν από τους βασικότερους πυλώνες παραγωγής της ιδεολογίας αυτής. Με την έννοια της πολιτισμικής ταυτότητας στον Θεόδωρο Β΄ ασχολούμαστε πιο αναλυτικά σε επόμενη ενότητα της διατριβής μας.

Υποενότητα 48. Η χρήση του όρου επιστήμη από τον Θεόδωρο Β΄ και η πρόσληψη του στο Βυζάντιο

«...ὄν σὺ μὲν ἐξ' ἐκείνου μεμάθηκας διὰ τὸ ἄκρον τῆς ἐπιστήμης σοῦ, ἐγὼ δὲ ἐξ' ἐκείνου διὰ σοῦ...»²⁶⁷

Η λέξη «επιστήμη» που χρησιμοποιείται προκειμένου να δηλωθεί το σύνολο των γνώσεων που έχει λάβει ο Θεόδωρος Β΄ από τους δασκάλους του είναι ενδεικτική του κλίματος καλλιέργειας των γνώσεων όλων των επιστημονικών ειδών. Το γεγονός αυτό εκφράζεται στον διάλογο μεταξύ των μορφωμένων λογίων της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Η συνεχής χρήση της λέξης αυτής, με την αριστοτελική έννοια της, μας δείχνει αυτόν ακριβώς τον αναγεννησιακό τόνο που επικρατούσε εκείνη την περίοδο ανάμεσα στους συνομιλητές, οι οποίοι, παρ' όλες τις κατά καιρούς διαφωνίες τους, δεν σταματούσαν ποτέ την προσπάθεια για την παραγωγή νέας σκέψης. Η νέα αυτή σκέψη δεν σχετιζόταν άμεσα με το παλαιότερο παραδοσιακό χριστιανικό πνεύμα, το οποίο δεν ευνοούσε γενικότερα την επιστημονική και την φιλοσοφική έρευνα για τον φυσικό κόσμο και τα πράγματα.

Στο σημείο αυτό αξίζει να κάνουμε μία σύντομη παρέκβαση σε σχέση με την γνώση και την επιστήμη στο Βυζάντιο. Σύμφωνα με τους μελετητές, από τη μία πλευρά αρκετοί βυζαντινοί λόγιοι, όπως ο Ιωάννης ο Φιλόπονος τον 6^ο αιώνα μ.Χ., ο

---

²⁶⁷ Festa, 1898, σελ. 38.

Ιωάννης Ψυχαΐτης τον 9^ο και ο Βασίλειος ο Καματερός, στρέφονταν ενάντια στην γνώση που προέρχεται από τα «παγανιστικά» έργα. Απο την άλλη πλευρά, υπήρξαν λόγιοι που όχι μόνο ενδιαφέρονταν για την διατήρηση της (αρχαίας) ελληνικής επιστήμης, αλλά προσπάθησαν, μάλιστα, να συμβάλλουν σε αυτή και να την αναπτύξουν σύμφωνα με την δική τους κοσμοθεωρία και τα μέσα που διέθεταν στην εποχή τους²⁶⁸. Σύμφωνα με την νεώτερη έρευνα, η βυζαντινή επιστήμη είχε δύο διαφορετικές πηγές: α) την ελληνική αρχαιότητα μέσα από τα σωζόμενα αντίγραφα και β) το ξένο υλικό που προερχόταν από ισλαμικές, λατινικές και εβραϊκές πηγές²⁶⁹. Ο Θεόδωρος Β΄ ανήκει αναμφισβήτητα στην κατηγορία των λογίων που αγαπούσαν την ελληνική γνώση και επιστήμη.

Υποενότητα 49. Αναφορά στον Ασκληπιό

«Οὐκ ἔστι τοῖς Ασκληπιοῦ παισὶ μάγαλα. θεραπευτικόν ἢ ἀλεξιτήριον φάρμακον κατ' ἄμφω θεραπεύοντα καὶ καθαιρόντα τὰ νοσηλευόμενα σώματα...»²⁷⁰

Όπως παρατηρούμε στην 30^η επιστολή του Θεοδώρου Β΄ προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη, οι αναφορές του σε θέματα που έχουν άμεση σχέση με την ιατρική επιστήμη συνεχίζονται, φανερώνοντας μας αρκετά πράγματα σε σχέση με τον τρόπο σκέψης του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Οι αναφορές αυτές, εκτός από το επιστημονικής απόψεως ενδιαφέρον του Θεοδώρου Β΄ με την ιατρική, σχετίζονται τόσο με την σωματικής φύσεως ασθένειά του, όσο και με τα ψυχολογικής φύσεως ζητήματα που αντιμετωπίζει, όπως για παράδειγμα η θλίψη και η μελαγχολία που βρίσκονται διάχυτες στις περισσότερες από τις επιστολές του.

Αυτό που μας κεντρίζει το ενδιαφέρον στο παραπάνω απόσπασμα είναι η αναφορά του στον αρχαίο θεο Ασκληπιό, η λατρεία του οποίου γνώρισε ευρύτατη διάδοση κατά τις περιόδους των αρχαϊκών, κλασικών, ελληνοιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Ο μύθολογικός κύκλος του Ασκληπιού, γιου του Απόλλωνα και μιας θνητής,

---

²⁶⁸ Stavros Lazaris "Introduction" in *A Companion to Byzantine Science*, εκδ. Brill, Leiden, 2020, σελ. 10.

²⁶⁹ Lazaris, 2020, σελ. 11.

²⁷⁰ Festa, 1898, σελ. 39.

είχε σχέση με τις υπηρεσίες θεραπευτικού τύπου, για τις οποίες υπήρχε η άποψη ότι προσφέρονταν στους ανθρώπους μετά απο τις κατάλληλες προσφορές τους προς τον θεό σε έναν από τους εκατοντάδες βωμούς που ήταν αφιερωμένοι στο όνομά του. Οι βωμοί αυτοί βρίσκονταν διάσπαρτοι σε ολόκληρη την επικράτεια του ελληνικού και του ρωμαϊκού κόσμου.

Η εκκοσμικευμένης φύσεως ιατρική επιστήμη της ελληνικής αρχαιότητας που είχε τις ρίζες της στη φυσική φιλοσοφία και στη λογική σκέψη δεν ερχόταν σε αντίθεση με την γενικότερη παραδοχή της (ανθρωποκεντρικής) μυθολογικής φυσιολογίας του Ασκληπιού ως θεραπευτή των ανθρώπινων ασθενειών κατά τους χρόνους της αρχαιότητας. «Ο βωμός του Ασκληπιού, γεμάτος με μαγεία και θαύματα, κατείχε την «μεταφυσική» πλευρά ενός άξονα, στην αντίθετη πλευρά του οποίου, βρισκόταν η αρχαία ελληνική ιατρική»²⁷¹.

Το αρχετυπικό μοντέλο της εκ θεού προερχόμενης θεραπευτικής δύναμης του Ασκληπιού φαίνεται ότι αντικαταστάθηκε με αυτό του Ιησού κατά την περίοδο της εξάπλωσης και της επικράτησης του χριστιανισμού.²⁷²

Ο Θεόδωρος Β΄, αναφερόμενος στη μυθολογική φυσιολογία του Ασκληπιού, καθώς και στις θεραπευτικές του ικανότητες, δείχνει ότι η ενασχόληση με την αρχαία ελληνική σκέψη στο επίπεδο της επιστήμης και φιλοσοφίας, αλλά και της μυθολογίας ήταν έντονη, τουλάχιστον ανάμεσα στους λογίους και στην μορφωμένη ελίτ του κράτους της Νίκαιας.

Υποενότητα 50. Ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών από τα επαγγέλματα της εποχής

«...συγκατάβηθι γοῦν πρὸς τὸν φοιτητὴν ὁ διδάσκαλος, πρὸς τὸν νενοσηκότα ὁ ἰατρός πρὸς τὸν οὐ σοφὸν ὁ σοφώτατος, πρὸς τὸν δεόμενον παιδεύσεως ὁ

---

²⁷¹ Bronwen L. Wickkiser, *Asklepios, Medicine, and the Politics of Healing in Fifth-Century Greece, Between Craft and Cult*, εκδ. John Hopkins University Press, Baltimore, 2008, σελ. 3.

²⁷² Wickkiser, 2008, σελ. 2.

παιδαγωγός, πρὸς τὸν σὸν ὁ ἐμὸς, ἵν' ἐξ' ἀνάγκης τῇ συνέλευσει ἄσωμεν τὰ χαρμόσυνα...»²⁷³

Στο παραπάνω απόσπασμα, από την 30^η του επιστολή προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη, ο Θεόδωρος Β΄ μας δείχνει αρκετά πράγματα, σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τις ανθρώπινες και τις κοινωνικές σχέσεις, όταν αυτές σχετίζονται με τις διαφορετικές κατα περίπτωση ανάγκες που μπορεί να έχει ένας άνθρωπος. Έτσι,, σε αναλογία με τις διαφορετικές ανάγκες που δύναται να προκύψουν για έναν άνθρωπο, αυτός ο οποίος ταιριάζει στον φοιτητή είναι ένας διδάσκαλος, σε έναν ασθενή ο γιατρός, σε έναν μη σοφό άνθρωπο ο φιλόσοφος, σε κάποιον που χρειάζεται παιδεία, ο παιδαγωγός.

Ο Θεόδωρος Β΄, βασιζόμενος στην δική του εμπειρία απο την ζωή, αντιστοιχεί τις διαφορετικές ανθρώπινες ανάγκες που μπορεί να προκύψουν, με την «επαγγελματική ομάδα (διδάσκαλος, ιατρός, παιδαγωγός)» που γνωρίζει οτι θα τις αντιμετωπίσει με τον πιο κατάλληλο τρόπο. Η κοινωνική θέση που κατείχαν οι γνώστες των αντικειμένων αυτών κατά την εποχή του Θεοδώρου Β΄, οι οποίοι εξυπηρετούσαν κυρίως τις ανάγκες των μελών της άρχουσας τάξης της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, αλλά και γενικότερα των ανώτερων τάξεων της υστεροβυζαντινής περιόδου, φαίνεται οτι ήταν ιδιαίτερα υψηλή. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουμε, λαμβάνοντας υπ' όψιν και την ιδιαίτερα σημαντική σχέση την οποία ο Θεόδωρος Β΄ είχε αναπτύξει με τους δασκάλους του, Νικηφόρο Βλεμμύδη και Γεώργιο Ακροπολίτη.

Όσον αφορά στην αλληλουχία της σκέψης του Θεοδώρου Β΄, αναλογιζόμενοι τον τρόπο με τον οποίο αντιστοιχεί τις ανάγκες αυτές με τα αντίστοιχα επαγγέλματα, δεν θα μπορούσαμε να μην αναφερθούμε στην χρησιμότητα και στην λογική του τρόπου αυτού, που έχει έντονα τα στοιχεία μιας σύγχρονου τύπου διαχείρισης των πραγμάτων και βασίζεται σε ένα ορθολογικό πνεύμα. Το γεγονός αυτό αποκτά ακόμη πιο βαρύνουσα σημασία, όταν προσδιορίζει έναν αυτοκράτορα, έναν άνθρωπο, δηλαδή, που ασκεί πολιτική.

Ο Θεόδωρος Β΄, στοχαζόμενος πάνω σε αυτές ακριβώς τις ανθρώπινες ανάγκες και γενικεύοντας τα συμπεράσματα που ο ίδιος εξήγαγε μέσω της δικής του

---

²⁷³ Festa, 1898, σελ. 40.

εμπειρίας από τη ζωή, έρχεται κοντά σε ένα είδος φιλοσοφικού εμπειρισμού, ο οποίος απαντάται αρχικά στην αριστοτελική σκέψη.

Κάτι άλλο που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι στο συγκεκριμένο απόσπασμα ο Θεόδωρος Β΄ προχωράει στον καταμερισμό των επαγγελμάτων ανά περίπτωση, κάτι που, όπως γνωρίζουμε από την ιστορία της εποχής εκείνης, δεν αποτελούσε συνηθισμένη πρακτική. Ένας λόγιος της υστεροβυζαντινής περιόδου καταπιανόταν τις περισσότερες φορές με πολλά και συνήθως εντελώς διαφορετικής φύσεως αντικείμενα, κάτι το οποίο ίσχυε τόσο στην περίπτωση του Θεοδώρου Β΄, όσο και σε αυτή των δασκάλων του.

Υποενότητα 51. Αναφορά σε φιλοσοφικά ζητήματα. Προτίμηση στην αριστοτελική φιλοσοφία

«Στέργω μὲν πάντα, στέργω δὲ καὶ τὰ πλείω· ὡς γὰρ τὸ εἶδος τὴν ὕλην ἐμόρφωσεν, οὕτως καὶ τὰ ἐκ σοῦ λεγόμενα τὰ ἐμά...εἰ μὲν δυσειδῶς, οὐ τῆς ὕλης τὸ σφάλμα.· εἰ δὲ ἀφυῶς, οὐ θελήματι τῶν ἐμῶν...»²⁷⁴

Στην επιστολή του αυτή ο Θεόδωρος Β΄ αναφέρεται σε φιλοσοφικά ζητήματα, προχωρώντας, μάλιστα, σε ονομαστική αναφορά, όπως θα δούμε, των φιλοσοφικών του προτιμήσεων. Τις φιλοσοφικές αυτές προτιμήσεις καθ' όλη τη μέχρι τώρα έκταση του έργου του έχει φροντίσει πολλές φορές να υπαινιχθεί τόσο στην πραγματεία του «...της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ», όσο και στις επιστολές του.

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα ο φιλόσοφος αυτοκράτορας χρησιμοποιεί το αριστοτελικής εμπνεύσεως δόγμα περί μορφής και ύλης κατά τρόπο μεταφορικό, ώστε να εξυπηρετήσει τους δικούς του αφηγηματικούς σκοπούς κατά την ανταλλαγή επιστολών με τον δάσκαλό του Νικηφόρο Βλεμμύδη.

Ο Αριστοτέλης έχει ασχοληθεί σε ουκ ολίγες από τις πραγματείες του με τα θέματα της μορφής και της ύλης, καθώς και τις σχέσεις που διέπουν αυτές τις έννοιες.

---

²⁷⁴ Festa, 1898, σελ. 41.

Η πιο αναλυτική από τις αναφορές του στα ζητήματα αυτά γίνεται στο περι ψυχής²⁷⁵. Ο Θεόδωρος Β΄ έχει καταπιαστεί με την πραγμάτευση των αριστοτελικών αυτών εννοιών, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει και αναλύσει διεξοδικά κατά την έρευνά μας στην πραγματεία «της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ». Το γεγονός αυτό αποδεικνύει την βαθύτητα της γνώσης του φιλοσόφου αυτοκράτορα πάνω στο έργο και στην σκέψη του φιλοσόφου από τα Στάγειρα.

«...οὐδὲ γὰρ ὡς Ἡράκλειτος ἔγωγε φιλοσοφῶ· ἀληθέστερα δὲ τῶν ἐνδεχομένων. περιπατητικὸς ὑπάρχω καὶ γάρ· ἔστι δὲ καὶ τοῖς περιπατοῦσι τὸ ἐπισφαλὲς διὰ τὸ ἀδόκητον, τοῖς δὲ ἐπὶ τὴν Στοὰν τὸ ἀκλινὲς διὰ τὸ μόνιμον, πᾶσι δὲ τοῖς φίλοις τὸ ἀληθές.»²⁷⁶

Στη συνέχεια αυτής της εξαιρετικά ενδιαφέρουσας για το αντικείμενο της έρευνας μας επιστολής ο φιλόσοφος αυτοκράτορας αυτοπροσδιορίζεται ως ακόλουθος της περιπατητικής αριστοτελικής φιλοσοφικής οδού, αποκλείοντας μάλιστα από τις φιλοσοφικές του προτιμήσεις τόσο την ηρακλείεια, όσο και την στωική φιλοσοφία. Η περιπατητική σχολή σκέψης, που είχε ως βάση της το λύκειο του Αριστοτέλη, επικεντρωνόταν σε μια πιο συγκεκριμένη, ορθολογική και επιστημονική, με τους σημερινούς όρους, μέθοδο για την απόκτηση της γνώσης. Λειτουργούσε αντιθετικά ως προς την ακαδημαϊκή σχολή σκέψης του Πλάτωνος, της οποίας η μέθοδος για την ανακάλυψη της αλήθειας βασιζόταν σε μια πιο απροσδιόριστη, πνευματικής φύσεως, προσέγγιση. Για τους περιπατητές, η παρατήρηση, η συλλογή δεδομένων, η ανάλυση και ο πειραματισμός παρείχαν αρκετά στοιχεία προς τους επίδοξους αναζητητές της αλήθειας. Η αλήθεια αυτή,

---

²⁷⁵ «...λέγομεν δὴ γένος ἔν τι τῶν ὄντων τὴν οὐσίαν, ταύτης δὲ τὸ μὲν, ὡς ὕλην, ὃ καθ' αὐτὸ οὐκ ἔστι τόδετι, ἕτερον δὲ μορφήν καὶ εἶδος, καθ' ἣν ἤδη λέγεται τόδετι, καὶ τρίτον τὸ ἐκ τούτων. ἔστι δ' ἡ μὲν ὕλη δύναμις, τὸ δ' εἶδος ἐντελέχεια, καὶ τοῦτο διχῶς, τὸ μὲν ὡς ἐπιστήμη, τὸ δ' ὡς τὸ θεωρεῖν. Aristoteles et Corpus Aristotelicum Phil., De anima (0086: 002) "Aristotle. De anima", Ed. Ross, W. D. Oxford: Clarendon Press, 1961, Repr. 1967. Bekker page 411b, line 25.

²⁷⁶ Festa, 1898, σελ. 41.

σύμφωνα με τους περιπατητές, βρίσκεται μπροστά μας, και όχι κρυμμένη μέσα σε κάποιο αιθέριο βασίλειο της ύπαρξης.²⁷⁷

Ο Θεόδωρος Β΄ τοποθετείται ξεκάθαρα υπέρ της αριστοτελικής περιπατητικής σχολής σκέψης, παίρνοντας θέση σε μια προαιώνια διαμάχη ιδεών ανάμεσα στην αριστοτελική και στην πλατωνική φιλοσοφία από την μια πλευρά και στις διαφορές τους με την στωική παράδοση από την άλλη.²⁷⁸

Η προγενέστερη έρευνά μας στην πραγματεία «*της φυσικής κοινωνίας λόγοι εζ΄*» μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Θεόδωρος Β΄ συγγράφει το έργο του με τρόπο που ανταποκρινόταν στα κριτήρια των περιπατητικών και διέπετο από τις αρχές που, σε γενικές γραμμές, χαρακτηρίζουν έναν επιστημονικό τρόπο αντίληψης. Οι αρχές αυτές είναι η παρατήρηση, το πείραμα και ο ορθολογικός τρόπος αντιμετώπισης των ζητημάτων που έχουν σχέση με την λειτουργία του φυσικού κόσμου και της κοινωνίας.

Η άρνηση αυτοπροσδιορισμού του Θεοδώρου Β΄, μέσω της ηρακλείτειας και της στωικής φιλοσοφίας, αποδεικνύει ότι ο φιλόσοφος αυτοκράτορας είχε πρωτίτερα μελετήσει και απορρίψει τις φιλοσοφικές αυτές σχολές, κάτι που αποτελεί για εμάς στοιχείο ως προς την απόδειξη της ευρύτερης αρχαιομάθειας του Θεοδώρου Β΄ που εκτείνονταν πέρα από τα όρια της αριστοτελικής φιλοσοφίας. Από την άλλη πλευρά, η επιλογή εκ μέρους του της αριστοτελικής περιπατητικής σκέψης φανερώνει το γνήσια «αναγεννησιακό» πνεύμα του και την τάση του για μια εκκοσμικευμένη φύσεως προσέγγιση της αναζήτησης της αλήθειας. Αυτό είναι ένα από τα στοιχεία της σκέψης του που τον διαφοροποιεί κατά την άποψη μας από την παραδοσιακή βυζαντινή κοσμοαντίληψη.

Υποενότητα 52. Πραγμάτευση της μέσης οδού. Αναφορές στον «ερμητικισμό»

---

²⁷⁷ Russell M. Lawson, *Science in the Ancient World: An Encyclopedia*, εκδ. ABC-CLEO Inc, California, 2004, σελ. 179.

²⁷⁸ R. W. Sharples, *Peripatetic Philosophy, 200 BC to AD 200: An Introduction and Collection of Sources in Translation*, εκδ. Cambridge University Press, 2010, σελ. Xi.

«... οὐδ' γὰρ βοῦθοίνας τις ἔγωγε τριέσπερος, οὐδ' ἐπὶ τὰς ὑπερβαινούσας τοῦ πόλου μοίρας κρονικῶς καὶ ζηροτέρως περιπατῶ, ἀλλ' ἔρμαικῶς ἐπὶ τὴν μέσσην τε καὶ βασιλικήν...»²⁷⁹

Στην συνέχεια της επιστολής αυτής, εκτός από την αναφορά του στην αριστοτελική μέση οδο, την οποία ο φιλόσοφος αυτοκράτορας έχει επιλέξει να ακολουθεί και να εξαίρει σε πολλά σημεία του έργου του, άλλα στοιχεία, αρκετά ενδιαφέροντα, τα οποία έχουν σχέση με τον κεντρικό πυρήνα της σκέψης του Θεοδώρου Β' είναι δυνατόν να εξαχθούν από τη μελέτη του παραπάνω απόσπασματος.

Ένα από αυτά είναι η φυσικοφιλοσοφικής φύσεως ορολογία που χρησιμοποιεί, ώστε να κατατάξει τον εαυτό του ανάμεσα στους θιασώτες της μέσης οδού, απορρίπτοντας αυτό που ο ίδιος οριοθετεί ως άκρο (*οὐδ' ἐπὶ τὰς ὑπερβαινούσας τοῦ πόλου μοίρας κρονικῶς*), κάτι που φανερώνει την εξοικείωσή του με το αντίστοιχο αντικείμενο.²⁸⁰

Το δεύτερο είναι το αντιθετικής μορφής επιχείρημα που χρησιμοποιεί, ώστε να υπερτονίσει την απόρριψη του ενός και την αποδοχή του άλλου φιλοσοφικού σχήματος που έχει στο μυαλό του. Ο Θεόδωρος Β' παρομοιάζει τον έναν δρόμο, αυτόν που όπως προείπαμε, ως ακραίο, με αυτόν της μυθολογικής φιγούρας του Ηρακλή (*βοῦθοίνας*)²⁸¹, (*τριέσπερος*)²⁸². Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας απορρίπτει

---

²⁷⁹ Festa, 1898, σελ. 41.

²⁸⁰ «...εἰ δ' οἱ μεσημβρινοὶ οἱ παρ' ἑκάστοις [διὰ] τοῦ πόλου γραφόμενοι πάντες συννεύουσιν ἐν τῇ σφαίρᾳ πρὸς ἓν σημεῖον...» Strabo Geogr., Geographica "Strabonis geographica, 3 vols.", Ed. Meineke, A. Leipzig: Teubner, 1877, Repr. 1969. Book 2, chapter 5, section 10, line 13.

²⁸¹ «...εἶτα ὁ Ἡρακλῆς ἓνα τῶν ἀροτριώντων βοῶν λαβὼν ἔσφαξε, καὶ ἐθονήθη καὶ αὐτὸς καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ. καὶ ἐκλήθη διὰ τὴν αἰτίαν ταύτην Βουθοίνας, ἐπειδὴ ὅλον ἐθονήθη τὸν βοῦν.» Pseudo-Nonnus, Scholia mythologica "Pseudo-Nonniani in iv orationes Gregorii Nazianzeni commentarii", Ed. Nimmo Smith, J. Turnhout: Brepols, 1992; Corpus Christianorum. Series Graeca 27. Oration 4, historia 40, line 4.

²⁸² «Ἐγέννησε δὲ Ζεὺς καὶ ἕτερον υἱὸν ὀνόματι Ἡρακλῆ μετὰ Ἀλκμήνης τῆς Θηβαίας, ὃς ἐκλήθη τριέσπερος...» Herodorus Hist., Fragmenta "FHG 2", Ed. Müller, K. Paris: Didot, 1841–1870. Fragment 23, line 4.

αυτόν τον δρόμο και αυτοπροσδιορίζεται άμεσα με την μέση οδό, την οποία, μάλιστα, χαρακτηρίζει ως ερμαϊκή. Στην προκειμένη περίπτωση η μέση αυτή οδός ταυτίζεται με τον θεό της αρχαιότητας Ερμή²⁸³. Εκτός από το ότι χρησιμοποιεί παραδείγματα από την ελληνική μυθολογία, ώστε να αυτοπροσδιοριστεί φιλοσοφικά ως υποστηρικτής ενός συγκεκριμένου τρόπου σκέψης, αξίζει να σταθούμε λίγο περισσότερο στην αναφορά που κάνει σχετικά με τον θεο Ερμή (*έρμαικῶς*).

Τόσο η μυθολογική φυσιογνωμία, όσο και τα κείμενα του Ερμή του τρισμέγιστου ήταν ένα προϊόν του συγκρητισμού ελληνιστικής φυσικής φιλοσοφίας, η οποία αποτελούσε ένα αμάγαμα αριστοτελικών, πλατωνικών, στωικών, και πυθαγόρειων φιλοσοφικών δογμάτων, που αλληλεπίδρασαν με μοτίβα παρμένα απο την Αιγυπτιακή μυθολογία, και θέματα περσικής και εβραϊκής καταγωγής.²⁸⁴ Ο ερμητικισμός, κάποια από τα δόγματα του οποίου υιοθετήθηκαν απο τους πατέρες της εκκλησίας, ως προάγγελος του χριστιανισμού²⁸⁵ (κάτι που όπως γνωρίζουμε συνέβη και με τις πλατωνισμό) γνώρισε μια μακρά περίοδο διάδοσης. Κατά την περίοδο της Αναγέννησης ο ερμητικισμός απέκτησε μια θρησκευτικότητα μυστικιστική, καθώς και την πεποίθηση ότι ένας «φωτισμένος» και αγνός άνθρωπος μπορεί να χειραγωγήσει και να ελέγξει τις δυνάμεις της φύσης.²⁸⁶ Με άλλα λόγια, ο ερμητικισμός από δογματικά χριστιανικός και θεολογικός την περίοδο της Αναγέννησης έφερε, μέσα απο την διαδικασία της εκκοσμίκευσης, τον άνθρωπο και τις δικές του δυνάμεις στο επίκεντρο, όπως συνέβη και με πολλά άλλα ρεύματα σκέψης και φιλοσοφίας εκείνη την περίοδο.

---

²⁸³ «...τούς μὴ μόνον Ἑρμαϊκῶς κηρύσσοντας κατὰ τὸ «Ἑρμοῦ τήνδε πομπεύω τέχνην βέβαιον...» Logo Eustathius Philol., Scr. Eccl., Commentarii ad Homeri Iliadem “Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes, vols. 1–4”, Ed. van der Valk, M. Leiden: Brill, 1:1971; 2:1976; 3:1979; 4:1987. Volume 4, page 922, line 16.

²⁸⁴ Florian Ebeling, *The Secret History of Hermes Trismegistus: Hermeticism from Ancient to Modern Times*, εκδ. Cornell University Press, New York, 2007, σελ. 9.

²⁸⁵ Ebeling, 2007, σελ. 41.

²⁸⁶ Robert S. Kinsman, *The Darker Vision of the Renaissance: Beyond the Fields of Reason*, εκδ. University of California Press, 1974, σελ. 101.

Ο Θεόδωρος Β΄ επιλέγει, όπως μας αναφέρει στο απόσπασμα, να ακολουθήσει τον δρόμο του ερμητικισμού. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, κάτι το οποίο φαίνεται από τα έργα του, έχει επηρεαστεί τόσο από τη φυσική φιλοσοφία της ελληνιστικής εποχής, όσο και από την θεολογική εκδοχή των πατέρων της εκκλησίας. Οι τελευταίοι προσέδωσαν στην ερμαϊκή φιλοσοφία πρωτοχριστιανικά χαρακτηριστικά.

Ο νεοπλατωνιστής φιλόσοφος του 5^{ου} αιώνα μ.Χ. Πρόκλος, με το έργο του οποίου έχουμε ήδη δει ότι έχει έρθει σε επαφή ο Θεόδωρος Β΄, αναφέρεται στον ερμητισμό χρησιμοποιώντας τον ίδιο ακριβώς όρο (*έρμαικῶς*)²⁸⁷. Η χρήση του συγκεκριμένου όρου δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη ούτε κατά την κλασική, ούτε κατά την ελληνιστική, αλλά και βυζαντινή περίοδο. Το γεγονός αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Πρόκλος αποτελεί την πιθανότερη πηγή προέλευσης του όρου που χρησιμοποιεί ο Θεόδωρος Β΄.

Υποενότητα 53. Η χρησιμότητα, η αναγκαιότητα και το δίκαιο

*«...διὸ δὴ, εἴπερ διὰ τὸ συνεισφέρεσθαι ἡμᾶς εἰς τὴν τῶν πολλῶν ἐπιμέλειαν ἄκριτοι διεκρίθημεν, ἐάσωμεν τὸ χρεῖῶδες καὶ οἰκειωθῶμεν τῷ ἀναγκαίῳ· ὅπερ καὶ δίκαιον.»*²⁸⁸

Συνεχίζοντας την ανάγνωση της 32^{ης} επιστολής του Θεοδώρου Β΄ μπορούμε να διακρίνουμε τον ξεκάθαρο τρόπο με τον οποίο ο φιλόσοφος αυτοκράτορας τοποθετείται όσον αφορά στην διαχείριση των κρατικών υποθέσεων, δηλαδή την γενικότερη πολιτική του κατεύθυνση απέναντι στα πράγματα.

Ο Θεόδωρος Β΄ έχει την άποψη σχετικά με τα πολιτικά πράγματα ότι αυτό το οποίο είναι χρήσιμο και αναγκαίο είναι ταυτόχρονα και δίκαιο. Με άλλα λόγια, εμφανίζεται ως θιασώτης της εξιδανίκευσης της χρησιμότητας, δόγμα το οποίο

---

²⁸⁷ «...ὅτι πάντα μὲν ἐν πᾶσιν, ἕκαστος δὲ κατὰ τὴν ιδιότητα τὴν ἑαυτοῦ πάντα ἐστὶ καὶ πάντων ἔχει τὴν αἰτίαν, ὃ μὲν Ἡλιακῶς, ὃ δὲ Ἑρμαϊκῶς.» Proclus Phil., In Platonis Timaeum commentaria “Procli Diadochi in Platonis Timaeum commentaria, 3 vols.”, Ed. Diehl, E. Leipzig: Teubner, 1:1903; 2:1904; 3:1906, Repr. 1965. Volume 1, page 35, line 26.

²⁸⁸ Festa, 1898, σελ. 42.

έχουμε ήδη διαπιστώσει ότι εφαρμόζει ως προς τη γενικότερη συμπεριφορά του σχετικά με τα πνευματικά, αλλά και τα υλικής φύσεως θέματα που δύνανται να προκύψουν.

Αυτή ακριβώς η εξιδανίκευση της αναγκαιότητας και η ταύτιση της με το δίκαιο έρχεται κοντά σε μία ρεαλιστική προσέγγιση της πολιτικής φιλοσοφίας, οι οποίες δεν βασίζονται στις παραδοσιακού τύπου, ηθικοχριστιανικής προελεύσεως, πολιτικές αρετές, αλλά στην εκάστοτε πολιτικοκοινωνική πραγματικότητα και στις ανάγκες που δύνανται να υπάρξουν. Το κατά πόσο, δηλαδή, κάτι είναι δίκαιο έχει να κάνει με τη χρησιμότητα και την αναγκαιότητά του και όχι με κάποιους γραπτούς ή άγραφους κανόνες ηθικής.

Η πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄, κάτι το οποίο δύνανται να διαπιστώσουμε τόσο απο το συγκεκριμένο, όσο και απο άλλα αποσπάσματα που έχουμε συναντήσει στην μέχρι τώρα αλληλογραφία του, διακατέχεται από την εξιδανίκευση τόσο της οικονομίας, όσο και της χρησιμότητας και της πρακτικότητας όσον αφορά στην κυβερνητική διαχείριση των πραγμάτων της αυτοκρατορίας.

Η εφαρμογή της πολιτικής αυτής, η οποία ως βάση της έχει το χρήσιμο και το αναγκαίο, πρέπει να γίνεται, όπως έχουμε δει σε προηγούμενο απόσπασμα, με σιδερένια πυγμή (*ράβδω σιδηρά*), ώστε να επιτυγχάνεται η απαραίτητη πειθαρχία ανάμεσα στον ηγέτη και τους υπηκόους του, κάτι που ισχύει και ως γενικότερος κανόνας άσκησης εξουσίας. Τα στοιχεία αυτά και κυρίως η λογική σκέψη από την οποία πηγάζουν μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι η πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄ έρχεται κοντά σε έναν πολιτικό ρεαλισμό.

Υποενότητα 54. Η αξία της φιλοσοφίας και της παιδείας

«...ἀντιχαρήθι, ἀντιφίλησον, ἀντιδέδεξο· πεφίλησαι γάρ, πεπόθησαι γάρ, τετίμησαι γάρ, ἐκ τοῦ σοῦ προσφυῶς ταῦτα δὲ φιλοσοφία, ἀρετὴ καὶ παιδεία προὔξενησεν.»²⁸⁹

---

²⁸⁹ Festa, 1898, σελ. 42.

Στην επιστολή αυτή, κατά την οποία ο Θεόδωρος Β΄ αναφέρεται με εγκωμιαστικούς όρους και απεριόριστο σεβασμό προς τον δάσκαλό του Νικηφόρο Βλεμμύδη, ξετυλίγεται με σχετική σαφήνεια το περιεχόμενο εκείνου που δύναται να προσδιοριστεί ως η «πεμτουσία» του υστεροβυζαντινού ουμανισμού. Η αναφορά του Θεόδωρου Β΄ στην αξία της φιλοσοφίας, της παιδείας και της αρετής, καθώς και τα συναισθήματα αυτοεκπλήρωσης και ευγνωμοσύνης που του προκαλούν αποτελούν ενδείξεις ως προς τον ουμανιστικό χαρακτήρα της πνευματικής (και κατά συνέπεια κοινωνικής) κατάστασης που επικρατούσε εκείνη την περίοδο στα εδάφη της αυτοκρατορίας της Νίκαιας.

Υποενότητα 55. Αναφορά στην Περιπατητική σχολή

«...ὄντως ἐπισφαλῆς οἱ τοῦ Περιπάτου, ὡς εἴρηκα διὰ τὸ ἀδόκητον καὶ ἀνεπιτήδειον, ἐπεὶπερ καὶ ἀδοκῆτως κατονειδίζονται...»²⁹⁰

Το περιεχόμενο και η θεματολογία της μακροσκελούς αυτής επιστολής σχετίζεται με κάποια πρόσκαιρης φύσεως προσωπικά ζητήματα του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα παρατηρούμε ότι ο Θεόδωρος Β΄ αυτοπροσδιορίζεται ως ακόλουθος της περιπατητικής φιλοσοφικής σχολής του Αριστοτέλη. Η προτίμηση που δείχνει ο φιλόσοφος αυτοκράτορας προς την συγκεκριμένη φιλοσοφική σχολή σκέψης έχει ήδη επισημανθεί κατά την ανάλυση ενός αποσπάσματος που ανήκε σε μια από τις προηγούμενες επιστολές του.

Ο Θεόδωρος Β΄ αυτοπροσδιορίζεται ως περιπατητής και κατά συνέπεια ακόλουθος της αριστοτελικής σχολής σκέψης, συμπέρασμα στο οποίο δύναται να καταλήξουμε λαμβάνοντας υπόψη μας τόσο τις ξεκάθαρες αναφορές του στην περιπατητική σχολή, όσο και τη δημιουργική χρήση των αριστοτελικών μεθόδων που καταλαμβάνει μεγάλη έκταση του έργου του. Φαίνεται, ωστόσο, ότι αναγνωρίζει στο φιλοσοφικό αυτό ρεύμα κάποια μειονεκτήματα, τα οποία το καθιστούν περισσότερο επισφαλές σε σχέση με άλλες διαφορετικές σχολές σκέψης. Αυτή, ακριβώς, η παραδοχή των μειονεκτημάτων, τα οποία, σύμφωνα με τον Θεόδωρο Β΄, έχουν σχέση με τη δυσκολία προσαρμογής στο ξαφνικό και στο απροσδόκητο ισχυροποιεί την

---

²⁹⁰ Festa, 1898, σελ. 47.

αριστοτελικότητα της σκέψης του φιλοσόφου αυτοκράτορα, καθότι φανερώνει το μέγεθος της εξοικείωσης και της τριβής του Θεοδώρου Β΄ με τις μεθόδους του Αριστοτέλη και των επιγόνων του, οι οποίοι άνηκαν στην περιπατητική σχολή.

Υποενότητα 56. Η μεγάλη αξία της φιλίας

«Ἰσχυρόν ἢ ἀλήθεια, ἰσχυρόν καὶ ἡ φιλία· ἐπὶ δὲ καὶ ἀληθῆς ἡ φιλία, ἰσχυροτάτη τότε πάντη ἐστίν· ἀληθὲς δὲ τὸ φύσει, τὸ δὲ τοῦ φύσει ὄντως ἀμετακίνητον· διὰ τοῦτο τῆς φύσει φιλίας οὐδὲν ἰσχυρότερον.»²⁹¹

Η επισήμανση της μεγάλης αξίας της φιλίας και η με φιλοσοφική διάθεση κατοχύρωση της αξίας αυτής είναι τα στοιχεία που μπορούμε να αντλήσουμε από το παραπάνω απόσπασμα, που προέρχεται από την 37^η επιστολή του Θεοδώρου Β΄ προς τον δάσκαλό του Νικηφόρο Βλεμμύδη.

Η σημαντικότητα της αξίας που έχει η φιλία για τον Θεόδωρο Β΄ και ακόμη περισσότερο η φιλία που βασίζεται σε συναισθήματα αλήθειας και ειλικρίνειας (εν αντιθέσει με την υποκριτική φιλία ή τη φιλία λόγω συμφέροντος) βρίσκεται στην πιο υψηλή θέση. Όπως έχουμε ήδη επισημάνει σε προηγούμενη ενότητα της διατριβής μας, ο συχνός και έντονος τρόπος με τον οποίο αναφέρεται ο Θεόδωρος Β΄ στην αξία της φιλίας σχετίζεται, όπως αναφέρει και ο Dimitar Angelov, με τη γενικότερη πολιτικοκοινωνική αντίληψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Η αντίληψη αυτή έρχεται αρκετές φορές σε σύγκρουση τόσο με την αξία της κληρονομικής διαδοχής και της συγγένειας, όσο και με την αριστοκρατική πράξη πραγμάτων. Ωστόσο, σε αυτό το απόσπασμα ο Θεόδωρος Β΄ χρησιμοποιεί ένα προσφιλές - για αυτόν - φιλοσοφικού τύπου επιχείρημα, το οποίο έχουμε συναντήσει ξανά, κατά την πορεία της έρευνας μας στην πραγματεία «της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξι». Στην προκειμένη περίπτωση το επιχείρημα αυτό χρησιμοποιείται ώστε να αιτιολογήσει με τρόπο επιστημονικό και φιλοσοφικό την αξία της αληθινής φιλίας.

Ο Θεόδωρος Β΄ έχει πολλές φορές έως τώρα εγκωμιάσει εκείνα τα οποία στην δική του φιλοσοφική θεώρηση γίνονται αντιληπτά ως «κατα φύσιν», αυτά δηλαδή που υπάρχουν από την φύση και είναι αυθύπαρκτα και σταθερά σε αντίθεση με τα

---

²⁹¹ Festa, 1898, σελ. 47.

συμβατικά «κατα θέσιν», τα οποία αποτελούν προϊόντα μεταγενέστερων μιγμάτων και προσθηκών. Αυτή, ακριβώς, η προσπάθεια του να εντάξει την αληθινή φιλία σε ένα σχήμα που έχει ως στόχο να εξηγήσει την ύπαρξη και τις λειτουργίες της φυσικής κοινωνίας συνιστά για εμάς απόδειξη του ορθολογικού τρόπο σκέψης του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Οι ιδέες που απηχούνται σχετικά με την ανωτερότητα των φυσικών πραγμάτων, έλκουν την καταγωγή τους από τον Αριστοτέλη²⁹².

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο που απορρέει από το συγκεκριμένο απόσπασμα είναι ότι σε αυτόν τον έπαινο της αξίας της φιλίας, απουσιάζει με εμφιασμένο τρόπο η χριστιανική επιχειρηματολογία, η οποία εξαιτίας της ηθικολογικής της φύσεως θα έπρεπε υπο φυσιολογικές συνθήκες, αναλογιζόμενοι τόσο τα θρησκευτικά συναισθήματα του συγγραφέα όσο και την εποχή κατά την οποία γράφτηκαν οι επιστολές, να διαδραματίζει τον κεντρικότερο ρόλο. Αντ' αυτού ο Θεόδωρος Β' δείχνει με σαφήνεια την προτίμηση του ως προς το αριστοτελικό καταγωγής επιχείρημα, δείχνοντας με αυτόν τον τρόπο ότι αντιλαμβάνεται την αναζήτηση αυτή περι φιλίας περισσότερο με το πνεύμα ενός ακολούθου της περιπατητικής σχολής, παρά με αυτό ενός θεολόγου. Η αναλυτική εξέταση των «φύσει» και των «θέσει» πραγμάτων που κάνει ο φιλόσοφος αυτοκράτορας στο «της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ» δείχνει το πόσο σημαντική είναι για αυτόν η συγκεκριμένη φιλοσοφική θεώρηση, κατατάσσοντας την έννοια της αληθινής φιλίας ανάμεσα σε αυτά που υπάρχουν κατα φύσιν και όχι κατά συνθήκη.

Οι φιλοσοφικού τύπου κοινωνιολογικές προεκτάσεις που δύναται να έχει αυτή η διαπίστωση, τείνουν προς την επαλήθευση της θέσης του Angelon περί του σημαντικότερου ρόλου που διαδραματίζει η φιλία στα πλαίσια των κοινωνικών σχέσεων κατα τον Θεόδωρο Β'.

---

²⁹² «...Τοῦ δὲ πολιτικοῦ δικαίου τὸ μὲν φυσικόν ἐστι τὸ δὲ νομικόν, φυσικὸν μὲν τὸ πανταχοῦ τὴν αὐτὴν ἔχον δύναμιν... ὁμοίως δὲ καὶ τὰ μὴ φυσικὰ ἀλλ' ἀνθρώπινα δίκαια οὐ ταῦτά πανταχοῦ, ἐπεὶ οὐδ' αἱ πολιτεῖαι, ἀλλὰ μία μόνον πανταχοῦ κατὰ φύσιν ἡ ἀρίστη. » Aristoteles et Corpus Aristotelicum Phil., *Ethica Nicomachea* "Aristotelis ethica Nicomachea", Ed. Bywater, I. Oxford: Clarendon Press, 1894, Repr. 1962. Bekker page 1134b, line 4.

Υποενότητα 57. Η Φιλοσοφία ως αναγκαιότητα και τρόπος εξεύρεσης της αλήθειας. Ο όρος «αφιλόσοφος».

«Ἡ ἀλήθεια οὐδεμίαν ἔχει ἀντιδικίαν, ἢ φιλόσοφος γνῶσις ἀναγκαῖα, τὸ ἀληθές ἀναγκαῖον τε καὶ ἄμαχον ὡς φιλόσοφον...»²⁹³

Στο απόσπασμα αυτό ο τρόπος με τον οποίο επιχειρηματολογεί ο Θεόδωρος Β΄, ώστε να αναπτύξει τον συλλογισμό του περί ταύτισης της φιλοσοφίας και της φιλοσοφικής γνώσης, τόσο με την αναγκαιότητα, όσο και με την αλήθεια, μας θυμίζει τους αντίστοιχους συλλογισμούς της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Η ταύτιση συγκεκριμένα του αληθούς με την φιλόσοφο γνώση, δηλαδή την φιλοσοφία θυμίζει τις αριστοτελικές αναζητήσεις περί αλήθειας.

Ο Αριστοτέλης επικεντρώνεται στους πολλούς τρόπους με τους οποίους τα πράγματα λέγονται. Ο φιλόσοφος από τα Στάγειρα προσδίδει ιδιαίτερο βάρος στους τρόπους με τους οποίους τα πράγματα «εκφράζουν» τους εαυτούς τους, προσέχοντας πάντοτε αυτά τα οποία οι άνθρωποι έχουν πει, ακούγοντας ταυτόχρονα την ηχώ της αλήθειας που ενυπάρχει μέσα τους. Η φιλοσοφική του πρακτική, αν και στερείται μιας καθαρής «φιλοσοφίας της γλώσσας», εντούτοις διέπεται πάντοτε από την λογική των πραγμάτων²⁹⁴

Η περιπατητική μεθοδολογία, της οποίας ο Θεόδωρος Β΄ αυτοπροσδιορίζεται ως ακόλουθος, βασίζεται στην αριστοτελική σκέψη, η οποία προσπαθεί να μετουσιώσει τα πράγματα σε λέξεις και μέσω αυτών να προσεγγίσει την αληθινή τους φύση. Με άλλα λόγια, η φύση, εκφράζει τον εαυτό της μέσω του λόγου, ο οποίος «δανείζει» τον εαυτό του στην ανθρώπινη έκφραση και άρθρωση²⁹⁵. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο ο Θεόδωρος Β΄, επηρεαζόμενος άμεσα από την αριστοτελική σκέψη και φιλοσοφία, προχωράει στη σύνδεση του αληθινού με το φυσικό και στην

---

²⁹³ Festa, 1898, σελ. 48.

²⁹⁴ Christopher P. Long, *Aristotle on the Nature of Truth*, εκδ. Cambridge University Press, 2011, σελ. 6.

²⁹⁵ Long, 2011, σελ. 7.

προκειμένη περίπτωση με το αναγκαίο, το οποίο αποκαλύπτεται στους ανθρώπους μέσω της φιλοσοφικής τριβής.

Ο Θεόδωρος Β΄, αφιερώνοντας τον εαυτό του στην εξέταση του φυσικού κόσμου και των πραγμάτων και χρησιμοποιώντας επιχειρήματα που έχουν ως βάση τους την αριστοτελική λογική, αλλά και άλλες εκφράσεις του αρχαίου ελληνικού πνεύματος και της φιλοσοφίας, δείχνει ότι παρά την αδιαμφισβήτητη θεολογική του κατάρτιση και θρησκευτική πίστη προσπαθεί να ανιχνεύσει την αληθινή φύση των πραγμάτων σύμφωνα με επιστημονικό πνεύμα, πράγμα το οποίο του προσδίδει μια ξεχωριστή θέση ανάμεσα στους λογίους του ύστερου Βυζαντίου.

Η πεποίθηση του Θεοδώρου Β΄ στην ύπαρξη μιας και μόνο αλήθειας, η οποία δεν επιδέχεται αμφισβήτηση και αντιδικίας και ταυτίζεται άμεσα με την αναγκαιότητα, αποτελεί μία έκφραση της απολυτότητας του χαρακτήρα του. Η απολυτότητα αυτή μαζί με την εξιδανίκευση της σιδηράς πειθαρχίας, στην οποία προβαίνει, δείχνει πράγματα για τον τρόπο με τον οποίο άσκησε ή καλύτερα επρόκειτο να ασκήσει την πολιτική εξουσία κατά τη βραχύβια παραμονή του στο αξίωμα του αυτοκράτορα.

«...ἀντιδικούντες οὐκ ἔσμεν ἀληθεῖς, καὶ εἰ τοῦτο, οὐδὲ φιλόσοφοι· νομίζω δὲ οὐ τοῦ ἔμοῦ πατρὸς ἀνατροπή, ἀλλ' ἔμῃ, τοῦ ὄντως ἀφιλοσόφου...»²⁹⁶

Ο Θεόδωρος Β΄, συνδέοντας την έλλειψη αλήθειας με την έλλειψη φιλοσοφίας, χρησιμοποιεί τον όρο αφιλόσοφος, ώστε να αυτοπροσδιοριστεί σε περίπτωση που δύναται ο ίδιος να υποπέσει σε ένα τέτοιο σφάλμα. Η εξέταση της προέλευσης του όρου αφιλόσοφος και των διαφορετικών σημασιολογικών αποχρώσεων που απέκτησε καθ' όλη την χρονική περίοδο της χρήσης της θα βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα τον τρόπο σκέψης και αντίληψης του Θεοδώρου Β΄.

Ο όρος αφιλόσοφος χρησιμοποιείται για πρώτη φορά στους πλατωνικούς διαλόγους, ώστε να δηλώσει τον άνθρωπο που στερείται φιλοσοφίας και συνδυάζεται

---

²⁹⁶ Festa, 1898, σελ. 48.

τόσο με την έλλειψη αρμονίας (*οὐκ ἔμμελές*) όσο και μουσικότητας (*ἀμούσου*).²⁹⁷ Ο Θεόδωρος Β΄ τόσο στην πραγματεία του «της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ», όσο και σε προηγούμενη επιστολή του έχει επισημάνει τη βαρύνουσα σημασία των δύο αυτών εννοιών σε σχέση με την λειτουργία του φυσικού κόσμου, απηχώντας, μάλιστα, όπως ήδη έχουμε αναφέρει κατα την ανάλυση των αποσπασμάτων αυτών, ιδέες της κλασικής περιόδου. Ο ιατρός - φιλόσοφος της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας Κλαύδιος Γαληνός, με το έργο του οποίου ο Θεόδωρος Β΄, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει από την προγενέστερη έρευνά μας, ήταν ιδιαίτερα εξοικειωμένος, συνδέει και αυτός τη στέρηση φιλοσοφίας με την έλλειψη αρμονίας και μουσικότητας.²⁹⁸

Ένας άλλος φιλόσοφος με το έργο του οποίου γνωρίζουμε ότι έχει έρθει σε επαφή ο Θεόδωρος Β΄, ο φημισμένος νεοπλατωνικός φιλόσοφος Πρόκλος, χρησιμοποιεί τον όρο αφιλόσοφος,²⁹⁹ ώστε να δηλώσει την έλλειψη ήθους, προετοιμάζοντας παράλληλα το έδαφος για την ηθικολογικού τύπου χρήση του όρου από τους λόγιους του χριστιανισμού, όπως ο Γρηγόριος ο Νανζιαζηνός³⁰⁰ και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος³⁰¹. Κατα τον Γρηγόριο, οι πραγματικοί φιλόσοφοι (*ἀληθῶς*

---

²⁹⁷ «...Καὶ γάρ, ὡγαθέ, τό γε πᾶν ἀπό παντός ἐπιχειρεῖν ἀποχωρίζειν ἄλλως τε οὐκ ἔμμελές καὶ δὴ καὶ παντάπασιν ἀμούσου τινός καὶ ἀφιλοσόφου.» Plato Phil., Sophista “Platonis opera, vol. 1”, Ed. Burnet, J. Oxford: Clarendon Press, 1900, Repr. 1967. Stephanus page 259, section c, line 5.

²⁹⁸ «...σιτίων δ' εἴπερ ὁμοίως ἐδεόμεθα, δεινῶς ἂν ἀφιλόσοφός τε καὶ ἄμουσος ἦν ἡμῶν ἡ ζωὴ καὶ τῶν καλλίστων ἄσχαλος. » Galenus Med., De usu partium “Galenus de usu partium libri xvii”, Ed. Helmreich, G. Leipzig: Teubner, 1:1907; 2:1909, Repr. 1968. Kühn volume 3, page 600, line 14.

²⁹⁹ «...Οὐδὲ ἀφιλόσοφός ἐστι κατὰ τὸ ἦθος οὐδὲ σοφιστικός, αὐτὸς γοῦν τὴν συνουσίαν ἀπαγγέλλων... Proclus Phil., In Platonis Parmenidem “Procli philosophi Platonici opera inedita, pt. 3”, Ed. Cousin, V. Paris: Durand, 1864, Repr. 1961. Page 780, line 12.

³⁰⁰ «...καὶ οὐ θεὸς ἐδείχθη μετ' ἄνθρωπον, ἀλλ' ἄνθρωπος κενόδοξος, καὶ ἀφιλόσοφος μετὰ θάνατον, καὶ οὐδὲ τὰ κοινὰ συνετός...» Gregorius Nazianzenus Theol., Contra Julianum imperatorem 1 (orat. 4) (2022: 018); MPG, Volume 35, page 581, line 18.

³⁰¹ «...Ἐτι τῆς αὐτῆς ἔχεται εὐχῆς καὶ προφητείας ὁ προφήτης. Δοκεῖ δὲ πάλιν ἀφιλόσοφος οὗτος ὁ λόγος εἶναι...» Joannes Chrysostomus Scr. Eccl., Fragmenta in Jeremiam (in catenis) (2062: 186); MPG 64. Vol 64, pg 905, ln 37

φιλόσοφοι) είναι μόνο οι ένθεοι χριστιανοί,³⁰² πράγμα το οποίο τους ξεχωρίζει από τους υπόλοιπους. Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο ο Μιχαήλ Ψελλός ταυτίζει την αφιλοσοφία με την αδυναμία,³⁰³ λειτουργώντας σύμφωνα με το ουμανιστικό πνευμα που τον διακατείχε.

Ο Θεόδωρος Β΄ χρησιμοποιεί τον όρο με διάθεση φιλοσοφική και όχι για να εκθειάσει κάποια χριστιανική αρετή, αλλά για να αποδείξει κάτι που ο ίδιος θεωρεί σωστό ότι η έλλειψη αλήθειας ταυτίζεται με την έλλειψη φιλοσοφίας. Η φιλοσοφία αυτή δεν πρέπει να ταυτίζεται απόλυτα με την χριστιανική φιλοσοφία, τα πνευματικά όρια της οποίας έχουν ξεπεραστεί από τον ίδιο σε πολλές των περιπτώσεων.

Υποενότητα 58. Στοιχεία για το πολιτισμικό περιβάλλον του Θεοδώρου Β΄

«...συνέρρευσε γοῶν πλῆθος πολὺν· καὶ οἱ μὲν ἐμβρόντητον τὸν Μαρκίωνα τῆ τοῦ θεωρήματος λύσει γενέσθαι ἔλεγον, πρὸς ὃν ἦν καὶ ὁ σύλλογος... μικροῦ γὰρ πᾶν τὸ βασιλείον συναθροισθέν, ἐκεῖσε κατεκρατεῖτο τὴν ἡδονή...»³⁰⁴

Το ενδιαφέρον στο παραπάνω απόσπασμα από τη 40^η επιστολή του φιλοσόφου αυτοκράτορα έγκειται στο γεγονός ότι μας παρέχει άλλη μια ιστορικού τύπου απόδειξη ως προς το ευρύτερο πολιτισμικό κλίμα ανάπτυξης των γραμμάτων και της φιλοσοφίας. Όπως παρατηρούμε, ο διάλογος μεταξύ των λογίων που ελάμβανε χώρο εκείνη την εποχή στην αυτοκρατορία της Νίκαιας αποσκοπούσε στη διερεύνηση και στην επίλυση ζητημάτων που σχετίζονται με τη φιλοσοφία. Ο Θεόδωρος Β΄ παρέχει ιστορικές πληροφορίες τόσο για το μέγεθος του πλήθους που συμμετείχε στην συνάντηση αυτή, όσο και για το θέμα της φιλοσοφικής αυτής συνάθροισης που σχετίζονταν με κάποιο θεωρητικό ζήτημα που ανακινήθηκε από

³⁰² «μᾶλλον δὲ καὶ ὑπὲρ ταύτην, ὃ γε ἀληθῶς φιλόσοφοι καὶ φιλόθεοι...» Gregorius Nazianzenus Theol., Contra Julianum imperatorem 1 (orat. 4) (2022: 018); MPG 35. Volume 35, page 581.

³⁰³ «...φιλόσοφος τε δύναμις καὶ ἀφιλόσοφος, ἴν' οὕτως εἴπω, ἀδυναμία...» Michael Psellus Polyhist., Theologica "Michaelis Pselli theologica, vol. 1", Ed. Gautier, P. Leipzig: Teubner, 1989. Opusculum 98, line 57.

³⁰⁴ Festa, 1898, σελ. 52.

κάποιον αλλοδαπό με το όνομα Μαρκίωνα. Το γεγονός και μόνο της ύπαρξης φιλοσοφικού διαλόγου και μάλιστα ανοικτού ως προς τον αριθμό των ανθρώπων που το παρακολουθούσαν, μας θυμίζει τις φιλοσοφικού τύπου συνάξεις που γίνονταν κατά την κλασική περίοδο καθώς και την περίοδο της αναγέννησης και του διαφωτισμού.

Αξίζει στο σημείο αυτό να επισημανθεί, ότι δεν υπάρχει πουθενά υπόνοια συσχέτισης του θέματος της συζήτησης με κάποιον θεολογικού τύπου προβληματισμό, κάτι το οποίο από μόνο του έχει ιδιαίτερη σημασία, λαμβάνοντας υπόψη μας την χρονική περίοδο κατά την οποία έλαβε χώρα η συνάντηση αυτή. Τον 13^ο αιώνα στην αυτοκρατορία της Νίκαιας ελάμβαναν χώρο τέτοιου είδους συζητήσεις και ο ίδιος ο αυτοκράτορας της αυτοπροσδιοριζόταν ως αριστοτελιστής και ακόλουθος της περιπατητικής σχολής, ενώ παράλληλα ασχολούνταν με την φυσική φιλοσοφία. Την ίδια περίπου περίοδο στην δυτική Ευρώπη υπήρξαν προσπάθειες προερχόμενες από την εκκλησιαστική διανόηση, ώστε να απαγορευτούν τα φυσικοφιλοσοφικά έργα του Αριστοτέλη, κάτι που αποτύπωνε τους φόβους της για την δύναμη της μη ελεγχόμενης από την ίδια φιλοσοφικής μάθησης³⁰⁵. Όλα αυτά μας δείχνουν ότι το αναγεννησιακό και ουμανιστικό πνεύμα που επικρατούσε στην Νίκαια ίσως και να προηγούνταν χρονικά εκείνου της δυτικής αναγέννησης, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι ερχόταν σε πλήρη ρήξη με το θεοκρατικό παρελθόν, κάτι που όπως γνωρίζουμε όμως δεν συνέβη ούτε στην δύση.

Υποενότητα 59. « νίκη εναντίον των Ιταλών σε φιλοσοφικά ζητήματα.

»

«...Εὐφημίαι τοίνυν πολλαὶ διὰ ταῦτα καὶ ἡδονὴ καὶ νίκη Ἑλλήνων πρὸς Ἰταλοῦς... οὐς εἶχομεν δὲ νοημονεστέρους ἐστείλαμεν, ἵνα καλῶς παρὰ σοῦ ἀναδιδραχθέντες τὴν τε θέσιν καὶ λύσιν τοῦ θεωρήματος... τῇ δὲ ὅτι τὸ ὄλον ἀνάκτορον

---

³⁰⁵ Edward Grant, *The Nature of Natural Philosophy in the Late Middle Ages*, εκδ. The Catholic University Of America Press, 2010, σελ. 249.

ἐνὶ ἔσθῃ θεωρήματι καὶ ὅτι ἐν τούτῳ ἢ τοῦ Μαρκίωνος πρεσβεία νῶτα δίδωσι τῇ τῶν Ἑλλήνων φιλοσοφία...»³⁰⁶

Στην ίδια επιστολή, ο Θεόδωρος Β΄, όπως παρατηρούμε εκφράζει την ευτυχία του και τον θαυμασμό του, για τη λύση του φιλοσοφικού αυτού ζητήματος, χαρακτηρίζοντάς την, μάλιστα, ως μια νίκη των Ελλήνων απέναντι στους Ιταλούς, κάτι το οποίο κάνει την ηδονή και τη χαρά που νοιώθει ακόμα μεγαλύτερη. Ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται ο Θεόδωρος Β΄ την ελληνικότητα αυτή είναι ένα από τα κυριότερα ζητήματα που μας απασχολούν κατά την έρευνα μας στο έργο του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Αξίζει, λοιπόν, να σταθούμε στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται ο Θεόδωρος Β΄ τον όρο «Έλληνας» στο συγκεκριμένο απόσπασμα, ώστε να καταφέρουμε να αντλήσουμε ακόμη περισσότερα στοιχεία σε σχέση με την πολιτική σκέψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα, εντάσσοντάς την, μάλιστα, στα ευρύτερα ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια της εποχής του.

Ξεκινώντας με μια ιστορικού και κοινωνιολογικού τύπου προσέγγιση ως εξετάσουμε πρώτα απ' όλα ποιοι είναι αυτοί που συμμετείχαν στην συγκέντρωση αυτή, η οποία έχει ως θέμα της το συγκεκριμένο φιλοσοφικό ζήτημα. Όπως μας αναφέρει ο Θεόδωρος Β΄, εκείνοι που συμμετείχαν και συνέβαλαν στη λύση του θεωρήματος ήταν οι πιο νοήμονες και είχαν προετοιμαστεί με τον καλύτερο τρόπο από τον Νικηφόρο Βλεμμύδη. Οι άνθρωποι αυτοί ήταν προσκείμενοι πιθανότατα στον κύκλο των μαθητών του δασκάλου του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Είναι σίγουρο ότι οι μαθητές του Νικηφόρου Βλεμμύδη, όπως άλλωστε και ο ίδιος ο Θεόδωρος Β΄, ήταν μέλη της ανώτερης γραφειοκρατικής και οικονομικής ελίτ, των ανώτερων, δηλαδή αριστοκρατικών οικογενειών της αυτοκρατορίας και της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, καθότι δεν πρέπει καθόλου να μας διαφεύγει το γεγονός ότι αναφερόμαστε σε εποχές και περιόδους προνεωτερικές.

Κατα την διάρκεια των προνεωτερικών χρόνων, το δικαίωμα στην παιδεία δεν ήταν σε καμία περίπτωση καθολικό και οι ευκαιρίες που προσφέρονταν για κοινωνική και οικονομική ανέλιξη ήταν ελάχιστες, ακόμη και αν λάβουμε υπόψη μας την, σε προηγούμενο κεφάλαιο, αναφορά μας περί αξιοκρατικής πολιτικής του Θεοδώρου Β΄, που αποτελούσε την εξαίρεση και όχι τον κανόνα στην περίοδο

---

³⁰⁶ Festa, 1898, σελ. 52.

εκείνη. Το δικαίωμα στην υψηλού επιπέδου εκπαίδευση, καθόλη την διάρκεια της Βυζαντινής περιόδου, κάτι που συνδεόταν κυρίως με την γνώση των κλασικών, αποτελούσε προνόμιο ελαχίστων, μόνο από εκείνους που εκλαμβάνονταν από την κοινωνία ως μορφωμένοι.³⁰⁷ Η συμμετοχή σε εκδηλώσεις, όπως αυτή που περιγράφει στο παραπάνω απόσπασμα ο Θεόδωρος Β΄, προϋποθέτει τόσο την ολόπλευρη γνώση του έργου των κλασικών φιλοσόφων, όσο και κάποιου είδους «εξειδίκευση» πάνω στο συγκεκριμένο φιλοσοφικό ζήτημα. Η εξειδίκευση αυτή, όπως μας πληροφορεί ο Θεόδωρος Β΄, είναι απότοκο της προετοιμασίας που είχε γίνει από τον δάσκαλο του Νικηφόρο Βλεμμύδη. Αξίζει να σημειωθεί, ότι κατά την περίοδο των Λασκαριδών, η υψηλού επιπέδου εκπαίδευση ετύγχανε του πατροναρίσματος και της οικονομικής στήριξης τόσο του κράτους, όσο και της εκκλησίας. Οι δύο αυτοί φορείς συνιστούσαν τους αποκλειστικούς σχεδόν εργοδότες της μορφωμένης γραφειοκρατίας³⁰⁸.

Το μεγαλύτερο ιδανικό της βυζαντινής παιδείας της ύστερης περιόδου ήταν η πολυμάθεια, κάτι που αντικατοπτριζόταν τόσο στις σπουδές όσο και στα μαθήματα που παρέδιδε ο Νικηφόρος Βλεμμύδης και περιείχαν τη γραμματική, την ποίηση, τη ρητορική, τη φιλοσοφία, τα μαθηματικά, τη γεωγραφία, την ιατρική αλλά και την αγία γραφή³⁰⁹. Η πολυμάθεια αυτή, στην οποία, όπως παρατηρούμε, το στοιχείο της κοσμικής γνώσης κατείχε βαρύνουσα σημασία αποτυπώνεται πλήρως στο έργο και στην σκέψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα.

Η νίκη, λοιπόν, αυτή για την οποία ο Θεόδωρος Β΄ εμφανίζεται τόσο υπερήφανος, επιτυγχάνεται μέσω αυτών των ανθρώπων, οι οποίοι αναφέρονται από τον Θεόδωρο Β΄ ως Έλληνες απέναντι σε κάποιους άλλους οι οποίοι αναφέρονται με τον όρο Ιταλοί. Το σίγουρο είναι ότι δεν υπάρχει κοινωνική διαφοροποίηση μεταξύ των πρώτων και των δεύτερων. Η φιλοσοφία αποτελεί για τον Θεόδωρο Β΄ προνομιακό πεδίο για τους Έλληνες, καθότι προέρχεται από αυτούς (*τῆ τῶν Ἑλλήνων φιλοσοφία*). Τα μέλη της μορφωμένης ελίτ που συμμετέχουν στο συνέδριο και

---

³⁰⁷ Deno John Geanakoplos, *Byzantium: Church, Society, and Civilization Seen Through Contemporary Eyes*, εκδ. University Of Chicago Press, 1984, σελ. 409.

³⁰⁸ C.N Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries: (1204 - Ca. 1310)*, εκδ. Cyprus Research Centre, 1982, σελ. 2.

³⁰⁹ Constantinides, 1982, σελ. 161.

καλούνται, σύμφωνα με τις οδηγίες που έχουν λάβει από τον Νικηφόρο Βλεμμύδη, να επιλύσουν το φιλοσοφικό ζήτημα που έχει τεθεί, προσδιορίζονται ως Έλληνες από τον Θεόδωρο Β΄ σε αντίθεση με τους Ιταλούς ανταγωνιστές τους. Όσον αφορά τους δεύτερους, δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι τα αισθήματα του Θεοδώρου Β΄ απέναντι τους είναι αρνητικά εξαιτίας των γνωστών θρησκευτικοπολιτικών λόγων. Κατα μια έννοια, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι, λαμβάνοντας υπόψη το συγκεκριμένο απόσπασμα, η ελληνικότητα ταυτίζεται σε μεγάλο βαθμό με τη φιλοσοφία και τη παιδεία στην σκέψη του Θεοδώρου Β΄. Ο Ι. Βακαλόπουλος, χρησιμοποιώντας ως πηγές αποσπάσματα από τις επιστολές του Θεοδώρου Β΄, μιλά περί «ελληνολατρείας» του φιλοσόφου αυτοκράτορα, αποσκοπώντας στο να υποστηρίξει την θεωρία της αφύπνισης της ελληνικής εθνικής συνείδησης κατά την περίοδο εκείνη.³¹⁰ Στο ζήτημα αυτό θα επανέρθουμε πιο συγκεκριμένα και αναλυτικά σε επόμενη ενότητα της διατριβής μας.

Υποενότητα 60. Η άνοδος στο αυτοκρατορικό αξίωμα. Ο όρος «εντελέχεια»

«...Τοῦ σοφωτάτου βασιλέως κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρι ἐπιστολαὶ πρὸς τὸν ἀγιώτατον καὶ μέγα ἐν φιλοσόφοις κυρόν Νικηφόρον τὸν Βλεμμίδην μετὰ τὴν τῆς βασιλείας ἐντελέχειαν...»³¹¹

Η ιστορική πληροφορία που παρέχεται στο εισαγωγικό σημείωμα πριν από την 42^η επιστολή του προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη συνίσταται στην αναγγελία του γεγονότος της ανόδου του Θεοδώρου Β΄ στο αυτοκρατορικό αξίωμα. Το ενδιαφέρον για την έρευνά μας έγκειται στον τρόπο με τον οποίο ο Θεόδωρος Β΄ επέλεξε να προχωρήσει στην αναγγελία αυτή. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, αφού επικαλείται αρχικά το μεγαλείο του δασκάλου του σε σχέση με τα φιλοσοφικά πράγματα χρησιμοποιεί στην συνέχεια τον όρο «έντελέχεια» ώστε να περιγράψει την ελεύθερη κληρονομική διαδοχή αναγόρευση του στο αξίωμα του αυτοκράτορα της Νίκαιας.

---

³¹⁰ Βακαλόπουλος, 1974, σελ. 78.

³¹¹ Festa, 1898, σελ. 53.

Ο όρος «έντελέχεια» αποτελεί έναν από τους περισσότερο χρησιμοποιημένους όρους της Αριστοτελικής φιλοσοφίας και σχετίζεται άμεσα με την διαδικασία της εξελικτικής δημιουργίας, κατά την οποία η ύλη από την εν δυνάμει κατάσταση στην οποία αρχικά βρίσκεται, μετατρέπεται σε μια συγκεκριμένη μορφή³¹², ώστε να είναι σε θέση να επιτελέσει τον σκοπό για τον οποίο δημιουργήθηκε. Ο σταγειρίτης φιλόσοφος χρησιμοποίησε τον όρο εντελέχεια τόσο με τρόπο φιλοσοφικό, ώστε να προσδιορίσει τόσο την σχέση μεταξύ σώματος και ψυχής³¹³, όσο και με τρόπο επιστημονικό ώστε να περιγράψει διαδικασίες που σχετίζονται με φυσικά φαινόμενα³¹⁴

Ο Θεόδωρος Β΄ χρησιμοποιεί τον όρο εντελέχεια, ώστε να περιγράψει την πραγμάτωση αυτού που ο ίδιος αντιλαμβάνεται ως κάτι το φυσικό και για το οποίο προετοιμαζόνταν ολόκληρη σχεδόν τη ζωή του, την άνοδο, δηλαδή, στο αυτοκρατορικό αξίωμα και την ανάληψη της πολιτικής εξουσίας. Το πόσο σημαντική υπήρξε η επίδραση της αριστοτελικής φιλοσοφίας στην σκέψη του Θεοδώρου Β΄ φανερώνεται από το γεγονός ότι για να προσδιορίσει την κορυφαία για αυτόν στιγμή της αναγόρευσης στον αυτοκρατορικό θώκο ο Θεόδωρος Β΄ επιλέγει όρους παρμένους από την αριστοτελική φιλοσοφία.

Χρησιμοποιώντας τον όρο εντελέχεια ο φιλόσοφος αυτοκράτορας επιχειρεί να προσθέσει αίγλη στην αυτοκρατορική του αναγόρευση αποδίδοντάς της την «φυσική» νομιμοποίηση, σύμφωνα με τον καλύτερο κατ' αυτόν τρόπο, την αριστοτελική δηλαδή μέθοδο. Με αυτόν τον τρόπο από την αρχή της αυτοκρατορικής

---

³¹² «...ἐκάστου γὰρ ἡ ἐντελέχεια ἐν τῷ δυνάμει ὑπάρχοντι καὶ τῇ οἰκείᾳ ὕλῃ πέφυκεν ἐγγίνεσθαι. » Aristoteles et Corpus Aristotelicum Phil., De anima "Aristotle. De anima", Ed. Ross, W.D. Oxford: Clarendon Press, 1961, Repr. 1967. Bekker page 414a, line 12.

³¹³ «...τούτων δ' ἡ μὲν ὕλη δύναμις, τὸ δὲ εἶδος ἐντελέχεια, ἐπεὶ τὸ ἐξ ἀμφοῖν ἔμψυχον, οὐ τὸ σῶμά ἐστιν ἐντελέχεια ψυχῆς, ἀλλ' αὕτη σώματος τινος. » Aristoteles et Corpus Aristotelicum Phil., De anima "Aristotle. De anima", Ed. Ross, W.D. Oxford: Clarendon Press, 1961, Repr. 1967. Bekker page 414a, line 4.

³¹⁴ «...καὶ ὅτι ἐστὶν ἡ κίνησις ἐν τῷ κινητῷ, δῆλον· ἐντελέχεια γὰρ ἐστὶ τούτου ὑπὸ τοῦ κινητικοῦ. καὶ ἡ τοῦ κινητικοῦ ἐνέργεια οὐκ ἄλλη ἐστίν... Aristoteles et Corpus Aristotelicum Phil., Metaphysica "Aristotle's metaphysics, 2 vols.", Ed. Ross, W.D. Oxford: Clarendon Press, 1924, Repr. 1970 [of 1953 corr. edn.]. Bekker page 1066a, line 13.

του θητείας ο Θεόδωρος Β΄ δείχνει την πρόθεση να συνδέσει την πολιτική του σκέψη με την αριστοτελική φιλοσοφία.

Υποενότητα 61. Χρησιμοποίηση όρων από τη φυσική και τη γεωμετρία. Η γεωμετρία της σφαίρας.

«...έν εκείνη γὰρ(όπώρα) τὸ ἐρυθρον φυσικῶς καὶ ἐν τῇ γραφῇ τὸ ἀληθὲς ἀληθέστατα· ἐν ἐκείνῃ τὸ σφαιροειδὲς ἐκ τοῦ σχήματος καὶ ἐν τῇ γραφῇ τὸ κυκλικόν τε καὶ στέρεον, τὸ μὲν τῆς ῥητορικῆς κυκλικῆς καλλιπέπειας καὶ φράσεως, τὸ δ' αὖ ἐκ τῶν σφαιρικῶν φιλοσόφων ενθυμημάτων...»³¹⁵

Στο απόσπασμα αυτό από την 43^η επιστολή του προς τον δάσκαλο του Νικηφόρο Βλεμμύδη ο Θεόδωρος Β΄ χρησιμοποιεί για ακόμη φορά όρους παρμένους από τη φύση και τη γεωμετρία, ώστε να περιγράψει τον τρόπο λειτουργίας της γραφής και της φιλοσοφικής σκέψης. Κατά την έρευνά μας στην πραγματεία «της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ'» έχουμε ήδη αναδείξει την καθοριστική σημασία που είχε για την σκέψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα η χρήση της γεωμετρίας της σφαίρας και του κυκλικού μοντέλου, κάτι που, όπως προείπαμε, μπορεί να συσχετιστεί με τις φιλοσοφικές καταβολές του Θεοδώρου Β΄ και κυρίως με το έργο του φυσικού φιλοσόφου, αστρονόμου και μαθηματικού Θεοδοσίου (160 – 100 π.Χ), το έργο του οποίου, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, καλύπτει το θεματικό πεδίο της γεωμετρίας της σφαίρας. Είναι η πρώτη φορά, εκτός της πραγματείας του «της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ'», που ο Θεόδωρος Β΄ χρησιμοποιεί το παράδειγμα του κύκλου στην προσπάθεια του να διασαφηνίσει το νόημα και την λειτουργία σημαντικών για αυτόν εννοιών. Απο την άλλη μεριά, στην προσπάθεια του αυτή δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει παραδείγματα παρμένα από τον κόσμο της φύσης, όπως για παράδειγμα κάνει με την οπώρα. Το ερυθρό χρώμα της οπώρας ταυτίζεται με την φυσικότητα, όπως ακριβώς η γραφή ταυτίζεται με την αλήθεια. Η εξέταση και μόνον των «φυσικών» ιδιοτήτων του εσπεριδοειδούς και ο παραλληλισμός του με την λειτουργία της γραφής φανερώνουν τον επιστημονικό τρόπο προσέγγισης των πραγμάτων που διακατέχει τον Θεόδωρο Β΄.

---

³¹⁵ Festa, 1898, σελ. 54.

Η γενικότερη χρήση της γεωμετρίας της σφαίρας και ειδικότερα στην προκειμένη περίπτωση του κυκλικού σχήματος του εσπεριδοειδούς φανερώνει, επίσης, τον κατα βάση μαθηματικό τρόπο με τον οποίο ο Θεόδωρος Β΄ προσεγγίζει τα φυσικά πράγματα, θυμίζοντάς μας τις σύγχρονες επιστημονικές προσεγγίσεις περί γεωμετρίας της φύσης. Οι προσεγγίσεις αυτές βασίζονται κυρίως στην αρχαία ελληνική σκέψη της οποίας πάγια πεποίθηση ήταν ότι η φύση και το κάθε στοιχείο της, είναι οργανωμένα βάσει ενός λογικού σχεδίου. Όλα τα φυσικά φαινόμενα διακατέχονται απο ένα σταθερό και ακριβές πλάνο, το οποίο είναι κατα βάση μαθηματικό³¹⁶.

Υποενότητα 62. Στοιχεία πραγματισμού και ωφελιμισμού

«...οὐ χρόνος κρίνει ἀλλ' ἡ ἀλήθεια μαρτυρεῖ· οὐ τὸ νεάζον δικάζει, ἀλλ' ἡ χρῆσις τῶν ἀναγκαίων τὰς κατὰ κρίσιν χρήσεις φέρει τῇ δίκῃ· καὶ τιμᾶται ὁ φιλόσοφος φιλοσόφως καὶ ὁ στρατιώτης ὡ (ς) στρατιώτης...»³¹⁷

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα ο Θεόδωρος Β΄ μας αποκαλύπτει μια ιδιαίτερα σημαντική πτυχή της πολύπλευρης του σκέψης, γεγονός το οποίο μας επιτρέπει να του αποδώσουμε τον χαρακτηρισμό «πραγματιστής» για τη συγκεκριμένη περίπτωση. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, μέσω του περιεχομένου της 42^{ης} επιστολής του προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη, υποστηρίζει ότι η κρίση οποιουδήποτε πράγματος σε οποιοδήποτε αντικείμενο είτε αυτό έχει σχέση με την φιλοσοφία, είτε με τα στρατιωτικά θέματα πρέπει να αξιολογείται σύμφωνα με τη χρησιμότητα και την αναγκαιότητά του στο πεδίο της πρακτικής εφαρμογής.

Ο Θεόδωρος Β΄, ρεαλιστικά σκεπτόμενος, αποδίδει στο κάθε πράγμα την αξία που του αναλογεί σε σχέση με τη χρησιμότητα που δύναται να έχει κατά την πρακτική του εφαρμογή. Απορρίπτει ταυτόχρονα άλλες παραδοσιακά αποδιδόμενες αρετές, όπως η αυθεντικότητα που του δίνει ο χρόνος της ύπαρξής του. Το συμπέρασμα στο οποίο δύναται να καταλήξουμε, λαμβάνοντας υπόψη μας την

---

³¹⁶ Hansen, Vagn Lundsgaard, *Geometry in Nature*, εκδ. A K Peters/CRC Press, Massachusetts, 1993, σελ. 109.

³¹⁷ Festa, 1898, σελ. 55.

συγκεκριμένη θέση του Θεόδωρου Β', είναι ότι η σκέψη του είτε στο πολιτικό, είτε στο φιλοσοφικό, αλλά και σε οποιοδήποτε άλλο επίπεδο, διακατέχεται τόσο απο έναν λογικής προελεύσεως πραγματισμό, όσο και απο χρησιμοθηρισμό, αγγίζοντας τα όρια της ωφελμιστικής φιλοσοφικής θεώρησης των πραγμάτων.

Το φιλοσοφικό κίνημα του ωφελισμού, τα αιτήματα του οποίου βρίσκουν πρακτική εφαρμογή σε πολλούς και διαφορετικούς τομείς της ανθρώπινης ζωής και δραστηριότητας, έλκει την καταγωγή του απο την αρχαία φιλοσοφία. Η καταγωγή του ωφελισμού δύναται να ανιχνευθεί στον πλατωνικό διάλογο ιδεών ανάμεσα στις ευρύτερα διαδεδομένες ηθικολογικές αρετές του ηλικιωμένου σοφιστή Πρωταγόρα και στον διεκδικούμενο ωφελισμό του Σωκράτη³¹⁸.

Ο ωφελμιστικός τρόπος με τον οποίο ο Θεόδωρος Β' αντιμετωπίζει το συγκεκριμένο ζήτημα ξεπερνάει τις παραδοσιακές χριστιανικές αξίες που μοιράζονταν η πλειοψηφία της βυζαντινής διανόησης.

Υποενότητα 63. Μαθηματικοί/Γεωμετρικοί όροι σε σχέση με τη γεωγραφία

«... και τὸν Κάραμπιν , καὶ τῆ περιμέτρῳ καὶ διάμετρῳ τὸ ἔμβαδὸν τοῦ πλάτους διαμέτρησον καὶ τῶ πολυμερεῖ δὲ σχηματισμῶ τὰς γειτνιάζουσας χώρας καὶ τὰ ἔθνη ἐρεύνησον»³¹⁹

Τα ζητήματα που θίγει ο Θεόδωρος Β', στην μακροσκελή 44^η επιστολή του προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη, είναι πολλά και χρίζουν ιδιαίτερης αναφοράς και σχολιασμού εξ αιτίας κυρίως της ιδιαίτερης σημασίας που έχουν για την εξέλιξη της πορείας της έρευνας μας στην σκέψη και το έργο του φιλοσόφου αυτοκράτορα.

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα ο Θεόδωρος Β' επιθυμεί να εκφράσει μια άποψη που σχετίζεται με στρατιωτικού τύπου γεωγραφικά ζητήματα, τα οποία, όπως φαίνεται, επιθυμεί να μοιραστεί με τον δάσκαλό του. Κατά την αναφορά του αυτή χρησιμοποιεί όρους όπως *«τῆ περιμέτρῳ καὶ διάμετρῳ, τὸ ἔμβαδὸν τοῦ πλάτους»* που

³¹⁸ John Stuart Mill, *Utilitarianism*, εκδ. Parker, Son and Bourn, West Strand, London, 1863, σελ. 1.

³¹⁹ Festa, 1898, σελ. 57.

προέρχονται από τα μαθηματικά και κυρίως από το πεδίο της γεωμετρίας. Η αγάπη των αρχαίων ελλήνων για τη γεωμετρία οδήγησε στην παραγωγή πολλών και σημαντικών έργων κατά την περίοδο της αρχαιότητας. Σπουδαίοι φιλόσοφοι και μαθηματικοί, όπως ο Θαλής, ο Πυθαγόρας, ο Ιπποκράτης της Χίου, ο Αρχιμήδης ακόμα και ο Αριστοτέλης και ο Πλάτωνας, συνέβαλαν ουσιαστικά τόσο στην ίδρυση, όσο και στη θεωρητικοποίηση των αρχών της, καθώς και στη καθιέρωση της επιστήμης της γεωμετρίας. Η ευρύτερη διάδοση που γνώρισε δύναται να διαπιστωθεί από την πολύ συχνή παρουσία της στα εκπαιδευτικά προγράμματα της δευτερογενούς εκπαίδευσης κατά την περίοδο της αρχαιότητας.³²⁰

Ο Θεόδωρος Β΄ είναι βέβαιο ότι διδάχθηκε τόσο τα μαθηματικά, όσο και τη γεωγραφία από τον Νικηφόρο Βλεμμύδη, δεδομένου ότι και τα δύο αυτά επιστημονικά πεδία αποτελούσαν σημαντικά και αναπόσπαστα μέρη της διδασκόμενης θεματολογίας της υστεροβυζαντινής εκπαίδευσης, το υψηλότερο ιδανικό της οποίας αποτελούσε η πολυμαθία.³²¹

Το παραπάνω απόσπασμα συνιστά απόδειξη του γεγονότος ότι ο Θεόδωρος Β΄ χρησιμοποιεί τις επιστημονικές και τεχνικές γνώσεις που εξέλαβε από τους δασκάλους του κατά την περίοδο των σπουδών του, εφαρμόζοντάς τες με τρόπο πρακτικό και ορθολογικό κατά τη διάρκεια της βασιλείας του. Φανερώνει, επίσης, τον σύγχρονο τρόπο με τον οποίο σκέπτεται και ασκεί την πολιτική του διοίκηση.

Υποενότητα 64. Άσκηση της πολιτικής

«...λαλήσομεν ὡς τὸ σύνηθες καὶ παρὰ τῶν σοφῶν, πάλιν ἐρῶ, μεμνησόμεθα ; τί τοῦτο ; πρὸς περιττὰς δὴ χρείας ἔλκομεν τὸν χρυσὸν ; πρὸς βλακειάς πολλὰς, πρὸς παραχρήσεις ανωφελεῖς παραχρώμεθα τῷ καλλίστῳ; τί ποιοῦμεν παράλογον ; πρὸς κηνυγεσίων σπουδάσματα καταναλίσκομεν τὸν χρυσὸν ; ...οἱ τῇ μὲν ὥρᾳ ἀκμάζοντες,

---

³²⁰ Thomas Little Heath, *A Manual of Greek Mathematics*, εκδ. Dover Publications, New York, 1967(2003), σελ. 7.

³²¹ Contantinides, 1982, σελ. 161.

γηράσκοντες δὲ τῇ ψυχῇ, καὶ ἀεὶ τὰ τῆς φιλοσοφίας πρεσβεύοντες; ἀνατέλλοντος τοῦ ἡλίου περὶ τῶν ὀπλιτῶν ἡμῶν ἢ φροντὶς ἐκ τῆς κλινῆς συνανεγείρεται...»³²²

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το παραπάνω απόσπασμα απο τη 44^η επιστολή του Θεοδώρου Β΄ εξ αιτίας της άμεσης αναφοράς του φιλόσοφου αυτοκράτορα στην άσκηση της πολιτικής, καθώς και στον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος έχει επιλέξει να ασκεί την οικονομική διαχείριση στα πλαίσια του αυτοκρατορικής του εξουσίας. Το γεγονός αυτό, όπως ο ίδιος παραδέχεται, σχετίζεται ταυτόχρονα και με τη γενικότερη φιλοσοφία του, καθώς και τη δική του στάση προς τη ζωή.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το απόσπασμα αυτό αποτελεί την εκτενέστερη και ίσως πιο σημαντική αναφορά του Θεοδώρου Β΄ σε συγκεκριμένη πτυχή της πολιτικής του. Το γεγονός αυτό δύναται να αιτιολογηθεί, λαμβάνοντας υπόψη το ύφος του λόγου του από το οποίο φανερώνεται μία τάση που διακατέχει τον φιλόσοφο αυτοκράτορα ως προς τη δικαιολόγηση της αυτοκρατορικής του πολιτικής. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα ο Θεόδωρος Β΄ διερωτάται τον λόγο για τον οποίο μπορεί κάποιος να τον κατηγορήσει για κατασπατάληση των διαθέσιμων αποθεμάτων χρυσού από τα ταμεία της αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του, ο ίδιος ουδέποτε διέπραξε σπατάλες ούτε και ενέδωσε ποτέ στις τρυφές της πολυτελούς ζωής. Αντιθέτως, φρόντιζε πάντοτε τα διαθέσιμα αποθέματα να κατευθύνονται σε σημαντικούς θεσμούς που σχετίζονται με την ασφάλεια της αυτοκρατορίας του, όπως ο στρατός.

Στα πλαίσια της υπεράσπισης της λιτής οικονομικής του πολιτικής ο φιλόσοφος αυτοκράτορας φαίνεται ότι απορρίπτει τις βασιλικές δραστηριότητες που σχετίζονται με την πολυτέλεια και την κατασπατάληση δημοσίου χρήματος, όπως για παράδειγμα το κυνήγι. Η ιδιαίτερη σημασία που έχει το γεγονός αυτό αποκαλύπτεται μόνο αν το τοποθετήσουμε στα πλαίσια της εποχής του, κατά την διάρκεια της οποίας το βασιλικό κυνήγι αποτελούσε ίσως την πιο διαδεδομένη δραστηριότητα των Βυζαντινών αυτοκρατόρων . Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, σύμφωνα με τον χρονικογράφο Κίνναμο, τραυματίστηκε θανάσιμα κατά την διάρκεια της «αναμέτρησης» του με ένα κάπρο στα Ταυρικά όρη της Κιλικίας , ενώ ο γιος του και

---

³²² Festa, 1898, σελ. 58.

διαδοχός του βασιλικού θρόνου Εμμανουήλ κηνυγούσε, όποτε μπορούσε, από τη Συρία έως τον ποταμό Δανούβιο³²³.

Ο Θεόδωρος Β΄, αποφεύγοντας τις τρυφές και τον πολυτελή βίο των προκατόχων του, προσπάθησε να εφαρμόσει ένα είδος οικονομικής πολιτικής που ήταν ταιριαστό με τον βίο και τη γενικότερη φιλοσοφία του. Όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει στα προηγούμενα μέρη της διατριβής μας, η σκέψη του διαπνέεται τόσο από μια ρεαλιστικού τύπου και ωφελιμισμική προσέγγιση της πολιτικής, όσο και από μια χριστιανικής προελεύσεως ταπεινότητα, που εκφράζεται μέσα από τα λόγια και τις πράξεις του.

Υποενότητα 65. Ονομαστικές αναφορές σε διαφορετικά έθνη. Η χρήση του όρου «έθνος»

«... κινεῖται γὰρ ἡ ἔχθρα τῶ πλήθει καὶ τὰ ἔθνη μάχεται καθ' ἡμῶν. Καὶ τίς ὁ βοηθήσων ἡμῖν; Πέρσης πῶς βοηθήσει τῶ Ἑλληνι; Ἴταλός καὶ μάλιστα μαίνεται, Βούλγαρος προφανέστατα, Σέρβος τῆ βία βιαζόμενος καὶ συστέλλεται· Ὁ δ' ἡμέτερος τάχα, τάχα δὴ οὐ τῶν ἡμετέρων κατὰ ἀληθείαν· μόνον δὲ τὸ Ἑλληνικόν, αὐτὸ βοηθεῖ ἑαυτῶ οἴκοθεν λαμβάνον τὰς ἀφορμάς.»³²⁴

Το απόσπασμα αυτό από την 44^η επιστολή του Θεοδώρου Β΄ αποτελεί ιδιαίτερο σημείο αναφοράς και μελέτης στην προσπάθειά μας να εξηγήσουμε τι σήμαινε για τον Θεόδωρο Β΄, αλλά και για τη γενικότερη πολιτική ιδεολογία της περιόδου, αυτός ο διαχωρισμός που γίνεται ανάμεσα σε έθνη που αντιμάχονται μεταξύ τους. Παρατηρούμε ότι στο συγκεκριμένο απόσπασμα γίνεται χρήση όρων που δύναται να ταυτιστούν απόλυτα με τα ονόματα των σύγχρονων εθνών κρατών που σχηματίστηκαν κατά τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα, δηλαδή κατά την περίοδο της έξαρσης των εθνικισμών και της απογαλάκτισης τους από τις αυτοκρατορίες του παρελθόντος.

---

³²³ ., Wild Animals in the Byzantine Park in Antony Robert Littlewood, Henry Maguire, Joachim Wolschke-Bulmahn, *Byzantine Garden Culture* , εκδ. Dumbarton Oaks, Washington, 2002, σελ. 70.

³²⁴ Festa, 1898, σελ. 58.

Με το συγκεκριμένο απόσπασμα έχουν ασχοληθεί αρκετοί ερευνητές της υστεροβυζαντινής περιόδου, δίνοντας ο καθένας τη δική του ερμηνεία ανάλογα με την σκοπιά που ο καθένας εξετάζει το ζήτημα. Κάποιοι, όπως ο Βακαλόπουλος³²⁵, ο Angold και ο Bartoussis γράφουν για μια ξεκάθαρα εθνικιστική ακόμη και ξενοφοβική, αλλά και οικονομικής φύσεως, κατά τον τελευταίο³²⁶, προσέγγιση εκ μέρους του Θεοδώρου Β΄.

Εξαιρουμένου του αναχρονιστικού προσδιορισμού Πέρσης, που χρησιμοποιεί ο Θεόδωρος Β΄ κατά την προσφιλέστατη τακτική αρκετών βυζαντινών συγγραφέων να χρησιμοποιούν ονόματα λαών από την ελληνική και τη ρωμαϊκή αρχαιότητα ώστε να ονοματοδοτήσουν σύγχρονους λαούς, κάτι που αντικατροπτίζεται ξεκάθαρα στο *πασχάλιο χρονικό* του 7^{ου} αιώνα³²⁷. Εντύπωση μας προκαλεί το γεγονός ότι ο Θεόδωρος Β΄ χρησιμοποιεί ονόματα λαών, οι οποίοι αποτελούν μέρος του πολιτικογεωγραφικού χάρτη της δικής του περιόδου. Το γεγονός αυτό μας απομακρύνει από το συμπέρασμα ότι οι ιδέες που εκφράζονται στο συγκεκριμένο απόσπασμα απηχούν προγονολατρικού τύπου απόψεις του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Αντιθέτως, ο Θεόδωρος Β΄ φαίνεται ότι εκφράζει ένα είδος πολιτικοκοινωνικού προβληματισμού που σχετίζεται άμεσα με την εποχή του και έχει να κάνει τόσο με τους λαούς που περιστοιχίζουν και επιβουλεύονται την αυτοκρατορία του, όσο και με τη δημιουργία και την προέλευση των στρατευμάτων που χρησιμοποιεί για την προστασία και την επέκταση της αυτοκρατορίας του. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι εκφράζεται με θερμό τρόπο υπέρ της ανάγκης «ελληνοποίησης» τους.

---

³²⁵ «...Ο Θεόδωρος Β΄ γνωρίζει τα ακριβή εθνικά ονόματα των λαών της βαλκανικής. Οι έχθρες που τα χωρίζουν, τονίζουν την εθνική συνείδηση των στρατιωτικών και πνευματικών ηγετών του και κατ' αντανάκλαση των στρατιωτών...», Βακαλόπουλος, 1974, σελ. 77.

³²⁶ Η έλλειψη χρημάτων για μισθοφορικό στρατό, καθώς και η γενικότερη ξενοφοβία του Θεοδώρου Β΄, τον οδήγησε, στην χρησιμοποίηση των ανατολικών θεματικών στρατευμάτων για τις εκστρατείες του. Mark C. Bartusis, *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453*, εκδ. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1992, σελ.31.

³²⁷ «Οἱ δὲ ἐπιστάμενοι αὐτῶν γράμματά εἰσιν οὗτοι· Καππάδοκες, Ἰβηρες οἱ καὶ Τυράννιοι, Ταβαρινοί, Λατῖνοι, οἷς χρῶνται οἱ Ῥωμαῖοι, Σαρμάται, Σπανοί, Σκύθες, Ἕλληνες, Βασταρνοί, Μῆδοι...» Chronicon Paschale, Chronicon paschale "Chronicon paschale, vol. 1", Ed. Dindorf, L. Bonn: Weber, 1832; Corpus scriptorum historiae Byzantinae Page 47, line 11.

Στο παραπάνω απόσπασμα ο Θεόδωρος Β΄ αναφέρεται στην έχθρα που υπάρχει μεταξύ των λαών, καθώς και στις πολεμικές διαμάχες που διεξάγονται εναντίον της αυτοκρατορίας του. Στη συνέχεια ο φιλόσοφος αυτοκράτορας απαριθμεί τις διαθέσεις των λαών αυτών σε σχέση με την αυτοκρατορία του, ώστε να καταλήξει στο συμπέρασμα που αναλύσαμε στην προηγούμενη παράγραφο, ότι, δηλαδή, το «ελληνικό» στοιχείο είναι εκείνο το οποίο θα βοηθήσει τον εαυτό του.

Στο σημείο αυτό θα εστιάσουμε την προσοχή μας στον πολιτικό όρο «έθνη» που χρησιμοποιεί για να χαρακτηρίσει τα αντίπαλα στρατόπεδα των λαών που αντιμάχονται μεταξύ τους. Η εξέταση του όρου αυτού ίσως μας βοηθήσει στο να καταλήξουμε σε ευρύτερα συμπεράσματα τόσο σε σχέση με τις πολιτικογεωγραφικές διαιρέσεις της περιόδου εκείνης, όσο και για τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν την καταγωγή τους και την ευρύτερη πολιτισμική τους ταυτότητα τα μέλη της μορφωμένης ελίτ της αυτοκρατορίας κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. Αναζητώντας την προέλευση και τη χρήση του όρου την πρώτη φορά θα καταλήξουμε στις απαρχές της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και συγκεκριμένα στα ομηρικά έπη. Στην Ιλιάδα η συχνότητα της παρουσίας του συγκεκριμένου όρου είναι αρκετά μεγάλη, με πιο χαρακτηριστική την περίπτωση όπου ο επικός ποιητής αναφέρεται στο «έθνος» των αχαιών³²⁸.

Ο θεωρούμενος και ως πατέρας της ιστορικής επιστήμης Ηρόδοτος, αναφερόμενος στην καταγωγή των Ελλήνων, κάνει λόγο για πελασγικό, ελληνικό³²⁹, αλλά και αττικό έθνος³³⁰. Οι αναφορές στα διαφορετικά έθνη, σύμφωνα με τη

---

³²⁸ «...ὡς ἡ πορφυρέη νεφέλη πυκάσασα ἔ αὐτὴν δύσσετ' Ἀχαιῶν ἔθνος, ἔγειρε δὲ φῶτα ἕκαστον. »
Homerus Epic., Ilias, "Homeri Ilias, vols. 2–3", Ed. Allen, T.W. Oxford: Clarendon Press, 1931. Book 17,
line 539

³²⁹ «...Ταῦτα γὰρ ἦν τὰ προκεκριμένα, ἐόντα τὸ ἀρχαῖον τὸ μὲν Πελασγικόν, τὸ δὲ Ἑλληνικὸν ἔθνος.»
Herodotus Hist., Historiae, "Hérodote. Histoires, 9 vols.", Ed. Legrand, Ph.–E. Paris: Les Belles Lettres,
1:1932; 2:1930; 3:1939; 4 (3rd edn.): 1960; 5:1946; 6:1948; 7:1951; 8:1953; 9:1954, Repr. 1:1970;
2:1963; 3:1967; 5:1968; 6:1963; 7:1963; 8:1964; 9:1968. Book 1, section 55, line 4

³³⁰ «...Εἰ τοίνυν ἦν καὶ πᾶν τοιοῦτο τὸ Πελασγικόν, τὸ Ἀττικὸν ἔθνος, ἐὸν Πελασγικόν, ἅμα τῇ
μεταβολῇ τῇ ἐς Ἑλληνας καὶ τὴν γλῶσσαν μετέμαθε. » Herodotus Hist., Historiae "Hérodote. His-
toires, 9 vols.", Ed. Legrand, Ph.–E. Paris: Les Belles Lettres, 1:1932; 2:1930; 3:1939; 4 (3rd edn.):

γεωγραφική θέση που καταλαμβάνουν, συνεχίζονται καθ' όλη τη διάρκεια της κλασικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου. Η σημασία του γεωγραφικού προσδιορισμού ταυτιζόταν άλλοτε με μια πόλη ή αποικία³³¹, άλλοτε με ολόκληρους λαούς.³³² Κατά την έλευση του χριστιανισμού η θρησκεία στην επιδίωξή της να παίξει ενοποιητικό ρόλο, με τη φωνή του ευαγγελίου να αγγίζει όλα τα έθνη, τις φυλές, τους λαούς και τις γλώσσες, προσπαθεί να εντάξει όλες αυτές τις διαφορετικότητες υπό την σκέπη της μιας και μοναδικής εξουσίας, εκείνης του θεού.³³³ Κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο, παράλληλα με την προγενέστερη χρήση του όρου, παρατηρούμε ότι στα γραπτά των λογίων της εποχής διακρίνεται η βαθμιαία και αυξανόμενη σημασία που δίνεται προς ένα συγκεκριμένο έθνος, το Ιουδαϊκό³³⁴. Αυτό συνέβαινε, επειδή οι χριστιανοί της πρώιμης περιόδου έβλεπαν τους Εβραίους ως τον περιούσιο λαό του θεού, που απορρίφθηκε εν τέλει από αυτόν εξ αιτίας της άρνησης εκ μέρους τους να αποδεχθούν την μεσσιανική φύση του Χριστού.³³⁵

1960; 5:1946; 6:1948; 7:1951; 8:1953; 9:1954, Repr. 1:1970; 2:1963; 3:1967; 5:1968; 6:1963; 7:1963; 8:1964; 9: 1968. Book 1, section 56, line 15.

³³¹ «...τὸ δὲ παρ' ἡμῖν Ἑλεατικὸν ἔθνος, ἀπὸ Ξενοφάνους τε καὶ ἔτι πρόσθεν ἀρξάμενον...» Plato Phil., Sophista "Platonis opera, vol. 1", Ed. Burnet, J. Oxford: Clarendon Press, 1900, Repr. 1967. Stephanus page 242, section b, line 9.

³³² «...πυρθανομένη δὲ τῶν Ἰνδῶν ἔθνος μέγιστον εἶναι τῶν κατὰ τὴν οἰκουμένην καὶ πλείστην τε καὶ καλλίστην χώραν νέμεσθαι...» Diodorus Siculus Hist., Bibliotheca historica (lib. 1–20) "Diodori bibliotheca historica, 5 vols., 3rd edn.", Ed. Vogel, F., Fischer, K.T. (post I. Bekker & L. Dindorf) Leipzig: Teubner, 1:1888; 2:1890; 3:1893; 4–5:1906, Repr. 1964. Book 2, chapter 15, section 4, line 2.

³³³ «...ἔχοντα εὐαγγέλιον αἰώνιον εὐαγγελίσαι ἐπὶ τοὺς καθημένους ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ἐπὶ πᾶν ἔθνος καὶ φυλὴν καὶ γλῶσσαν καὶ λαόν, λέγων ἐν φωνῇ μεγάλῃ, Φοβήθητε τὸν θεόν...» Novum Testamentum, Apocalypsis Joannis, "The Greek New Testament, 2nd edn.", Ed. Aland, K., Black, M., Martini, C.M., Metzger, B.M., Wikgren, A. Stuttgart: Württemberg Bible Society, 1968. Chapter 14, section 3, line 1

³³⁴ «...ἀλλ' ὡς καὶ ἀγιάζων τὸν Ἰσραήλ. Ἄνω μὲν γὰρ ἅγιον ἔθνος ἐλέγετο καὶ ἱεράτευμα...» Procopius Rhet., Scr. Eccl., Commentarii in Isaiam (2598: 004); MPG 87. 2. Page 2265, line 7.

³³⁵ Jacob Neusner, *Judaism and Christianity in the Age of Constantine: History, Messiah, Israel*, εκδ. University of Chicago Press, 1987(2007) σελ. 1.

Ο Μιχαήλ Ψελλός, ένας από τους σημαντικότερους λογίους της υστεροβυζαντινής περιόδου, χρησιμοποιεί τη λέξη «ἔθνος», με τη βιβλική έννοια του όρου, αναφερόμενος στους Ιουδαίους ή στους Βαβυλώνιους κατά τις θεολογικές του αναζητήσεις³³⁶. Άλλοτε στα ιστορικά, φιλοσοφικά και ρητορικά έργα του η λέξη ἔθνος περικλείει ολόκληρες ομάδες ξένων λαών, όπως για παράδειγμα των εκχριστιανισμένων και εκπολιτισμένων, σύμφωνα με τον συγγραφέα, Βουλγάρων και Σκυθών³³⁷. Ιδιαίτερα διαδεδομένη καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου φαίνεται ότι ήταν η χρήση του όρου «ἔθνος», με την έννοια της ονομαστικής οριοθέτησης λαών που βρισκόνταν σε πολεμικές διαμάχες μεταξύ τους.

Στην περίπτωση του Θεόδωρου Β΄ αυτή ακριβώς η επίκληση της διαμάχης των εθνών, κατά την προσπάθειά του να αιτιολογήσει τον τρόπο διάθεσης των στρατιωτικών δαπανών, εμπεριέχει ένα καινούργιο στοιχείο, αυτό της επιτακτικής ανάγκης συγκρότησης των στρατευμάτων της αυτοκρατορίας από το γηγενές στοιχείο, αυτό, δηλαδή, που ονομάζει «Ἑλληνικόν». Ανάμεσα, δηλαδή, στις γνώριμες αναφορές εθνών που βρίσκονται σε αντιπαράθεση μεταξύ τους ο Θεόδωρος Β΄ δε γράφει για την ανάγκη δημιουργίας ενός ρωμαϊκού στρατού, αλλά για αυτήν ενός ξεκάθαρα ελληνικού στρατεύματος, θεωρώντας κάτι τέτοιο, μάλιστα, ως την πλέον προφανή λύση.

Το συμπέρασμα στο οποίο θα μπορούσε κάποιος να καταλήξει, εξετάζοντας το παραπάνω απόσπασμα, καθώς και τις αναφορές σε άλλες επιστολές περί ελληνικής χώρας και γλώσσας, είναι ότι ο ίδιος ο Θεόδωρος Β΄, αποδεχόμενος και οικειοποιούμενος την κληρονομία του κλασικού πολιτισμού, αισθάνεται μέλος μίας ελληνικής «πολιτισμικής ενότητας» που απαρτίζει την αυτοκρατορία του. Η ελληνική αυτή «πολιτισμική ενότητα» πρέπει και οφείλει να υπερασπιστεί τον εαυτό της

---

³³⁶ ...εἴτε τὸ Ἰουδαίων ἔθνος καὶ θεομάχον διὰ τὴν τοῦ σώματος περιβολὴν ἴτον τῆς δόξης ἐσταυρώκασιν κύριον...» Michael Psellus Polyhist., Theologica Opusculum 70, line 121.

³³⁷ «ὁ δέ, ἀποστολικὴν κληροδοσίαν πιστεύεται, καὶ μετὰ λαμπρῶν τῶν ἐλπίδων ἐς τοὺς πρὶν νομάδας κεκλημένους Σκύθας, ἔπειτα δὲ Βουλγάρους ὠνομασμένους ἐκ τῆς προκαθημένης συμπασῶντων πόλεων πέμπεται· οὐκ ἔψευσε τὰς ἐλπίδας τοῖς ἀποστείλασιν, ἢ τοσοῦτον, ὅτι κρείττων ἐκείνων ἐγένετο, ὅλον ἔθνος καθαρῶς μεταπλάσας πρὸς τὸν θεόν...», Michael Psellus Polyhist., Orationes panegyricae in "Michaelis Pselli orationes panegyricae", Ed. Dennis, G.T. Stuttgart: Teubner, 1994. Oration 17, line 58.

απέναντι σε άλλα εθνη, συγκροτώντας, μάλιστα, στρατό αποτελούμενο από «Έλληνες» γηγενείς, καθώς κανένα άλλο έθνος δεν θα μπορούσε να τη βοηθήσει σε περίπτωση εξωγενούς κινδύνου.

Μόνο τυχαίο δεν είναι το γεγονός ότι πολλά από αυτά τα έθνη στα οποία αναφέρεται ο Θεόδωρος Β΄ (Έλληνες, Ιταλοί, Βούλγαροι, Σέρβοι), κατά τη διάρκεια του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, επτά αιώνες, δηλαδή, μετά την ύπαρξη της αυτοκρατορίας της Νίκαιας προχώρησαν σε εθνικές επαναστάσεις, αποτινάζοντας τα δεσμά των αυτοκρατοριών στις οποίες είχαν περιέλθει. Το γεγονός αυτό, ωστόσο, δε σημαίνει ότι η πολιτική και ιδεολογική σημασία της έννοιας «έθνος» είχε ήδη αποκρυσταλλωθεί από τον 13^ο αιώνα. Το σίγουρο είναι ότι ο Θεόδωρος Β΄ θεωρεί τον εαυτό του μέτοχο της ελληνικής κληρονομιάς στα πλαίσια της φιλοσοφίας και της γενικότερης παιδείας του, κάτι που συμβαίνει και με έργα άλλων βυζαντινών λογίων και σχολιαστών. Η «ελληνική» αυτή ταυτότητα έρχεται πολλές φορές σε πολιτισμική (όπως έχουμε δει σε άλλο απόσπασμα) και στρατιωτική αντίθεση τόσο με αυτήν άλλων «εθνών», όπως των Ιταλών, αλλά και άλλων γειτονικών λαών. Συνεπώς, εκτός από την πολιτισμική ταυτότητά του ο Θεόδωρος Β΄ δίνει στην έννοια του έθνους και μια πολιτικοστρατιωτική χροιά, που σχετίζεται, μάλιστα, άμεσα με τα οικονομικά του κράτους, αν λάβουμε υπόψη μας το συνολικό περιεχόμενο της επιστολής. Στο θέμα της ταυτότητας του Θεοδώρου Β΄ θα επανέλθουμε αναλυτικότερα σε επόμενη ενότητα της διατριβής μας.

Υποενότητα 66. Μαθηματική μέθοδος

«... και μαθηματική μέθοδος τετραχῶς μεριζόμενη τὲ καὶ ποικιλλομένη...»³³⁸

Ο Θεόδωρος Β΄ έχει αφιερώσει το μεγαλύτερο μέρος της 45^{ης} επιστολής του στην προβολή των πάσης φύσεως αρετών που, κατά την γνώμη του, διακατέχουν τον Νικηφόρο Βλεμμύδη. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας μας παρέχει αρκετές πληροφορίες για τις πολύπλευρες γνώσεις του δασκάλου του, οι οποίες μεταλαμπαδεύτηκαν στον ίδιο κατά την περίοδο της μαθητείας του δίπλα στον «μάγιστρο» της φιλοσοφίας. Στο παραπάνω απόσπασμα ο Θεόδωρος Β΄, αναφερόμενος στον μεγάλο αριθμό των

---

³³⁸ Festa, 1898, σελ. 60.

αρετών του δασκάλου του, δεν παραλείπει την επισήμανση της μαθηματικής μεθόδου της τετραγωνικότητας, η οποία κατ' αυτόν αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά γνωρίσματα της επιστημονικής του σκέψης. Η μαθηματική αυτή μέθοδος, η οποία, σύμφωνα με τον Θεόδωρο Β', αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα πλεονεκτήματα του Νικηφόρου Βλεμμύδη, συνιστά απόδειξη της ορθολογικότητας, καθώς και της επιστημονικότητας της σκέψης τόσο του ιδίου, όσο και του μαθητή του.

Η αναφορά στο θεώρημα της «τετραχώς μεριζόμενης μαθηματικής μεθόδου» είναι πολύ πιθανό ότι απηχεί ιδέες βαθιά ριζωμένες στην αριστοτελική λογική, όπως αυτή του τετραγώνου αντίθεσης ή λογικού τετραγώνου, που ανέπτυξε ο Σταγειρίτης φιλόσοφος, στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει την αντιθετικότητα των σχέσεων μεταξύ των προτάσεων και των συλλογισμών. Ο Αριστοτέλης προέκτεινε τη χρήση της μεθόδου αυτής στη γενικότερη ερμηνεία της φύσης και των πραγμάτων³³⁹. Η δεδομένη αριστοτελικότητα του Θεόδωρου Β' αποκαλύπτεται με έμμεσο τρόπο και σε αυτήν την επιστολή. Το μοντέλο αυτό της αριστοτελικής λογικής μελετήθηκε ιδιαίτερα από τους λογίους του ύστερου μεσαίωνα και της Αναγέννησης. Κάποιοι, μάλιστα, από τους σχολιαστές του Αριστοτέλη άρχισαν να χρησιμοποιούν ένα τετράγωνο διάγραμμα στην προσπάθειά τους να γίνουν παραστατικότεροι στην ανάδειξη των παραδοχών του Σταγειρίτη φιλοσόφου σε σχέση με τη λογική των προτάσεων αυτών³⁴⁰. Ο Θεόδωρος Β' ενστερνίζεται σε μεγάλο βαθμό τις αριστοτελικές αυτές ιδέες. Αυτό φαίνεται και από την εγκωμιαστική αναφορά του στο παραπάνω απόσπασμα, όπου εξαιρεί τη λογική και τη συλλογιστική του δασκάλου του, η οποία, σύμφωνα με τον φιλόσοφο αυτοκράτορα, πληροί όλες τις αριστοτελικές «προϋποθέσεις». Κατά την έρευνά μας, στο « *της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ'* » παρατηρήσαμε ότι ο Θεόδωρος Β' προχώρησε στην ευρύτατη χρήση τόσο των μαθηματικών και της γεωμετρίας, όσο και της αριστοτελικής λογικής στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει την αληθινή φύση του φυσικού κόσμου.

---

³³⁹ «Λέγεται δὲ ἕτερον ἐτέρῳ ἀντικειῖσθαι τετραχῶς, ἢ ὡς τὰ πρὸς τι, ἢ ὡς τὰ ἐναντία, ἢ ὡς στέρησις καὶ ἕξις, ἢ ὡς κατάφασις καὶ ἀπόφασις. » Aristoteles et Corpus Aristotelicum Phil., Categoriae in "Aristotelis categoriae et liber de interpretatione", Ed. Minio-Paluello, L. Oxford: Clarendon Press, 1949, Repr. 1966. Bekker page 11b, line 3.

³⁴⁰ Terence Parsons, *Articulating Medieval Logic*, εκδ. Oxford University Press, 2014, σελ. 10-11.

Υποενότητα 67. Εγκωμιαστικές αναφορές στον Νικηφόρο Βλεμμύδη

«...καὶ νοῦς, καὶ ἠθικὴ παιδείυσις καὶ κανὼν ὁ πολιτικὸς καὶ νομοθεσία τῶν ἀληθῶν καὶ πάντα ὅσα τῶν ὄντων ἐκ τοῦ ὄντος τῷ ὄντι ὑπάρχοντα ἐν ταῖς σαῖς ἴδη ἐπιστολαῖς καὶ λογογραφαίαις καὶ ἐκθέσεσι καὶ παραγγελίαις καὶ διδασκαλίαις καὶ υποτυπώσειςι καὶ διατάγμασι τε καὶ συμβουλεύσεσι...»³⁴¹

Ο Θεόδωρος Β΄ συνεχίζει τις εγκωμιαστικές αναφορές σχετικά με την προσφορά του Νικηφόρου Βλεμμύδη στην εκπαίδευση και στη γενικότερη μόρφωση και παιδεία του. Ανάμεσα στα άλλα φανερώνει τα συναισθήματα ευγνωμοσύνης που αισθάνεται για τον δάσκαλό του τόσο για την ηθική, όσο και για την πολιτική και νομική του διαπαιδαγώγηση, εφόδια απαραίτητα για την ορθή διαχείριση τόσο των πρακτικῶν θεμάτων της αυτοκρατορίας, όσο και των κορυφαίων πολιτικῶν προβλημάτων που ενδέχεται να προκύψουν, για τα οποία ο ίδιος από την κορυφαία θέση του αυτοκράτορα καλείται να λάβει αποφάσεις.

Αυτό που με ουσιαστικό τρόπο επισημαίνει ο Θεόδωρος Β΄ στο παραπάνω απόσπασμα είναι ότι η συμπεριφορά του σε σχέση με την πολιτική εξουσία που ασκεί ο ίδιος από τη θέση του αυτοκράτορα έχει στον μέγιστο βαθμό επηρεαστεί από την παιδεία και τη μόρφωση που εξέλαβε, καθώς και τις συμβουλές που εξακολουθεί να δέχεται από τον πολυαγαπημένο του δάσκαλο. Ψήγματα της εφαρμοζόμενης από αυτόν πολιτικής έχουμε ήδη συναντήσει κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας. Εάν θέλαμε να τα συνοψίσουμε μέσα σε λίγες γραμμές, θα χρησιμοποιούσαμε όρους, όπως αυστηρή πειθαρχία, πρακτικότητα στην σκέψη, οικονομική πολιτική συσχετισμένη άμεσα με το χρήσιμο και το ωφέλιμο και επιφυλακτικότητα ως προς τους αλλογενείς. Αυτή η τελευταία δύναται να διαπιστωθεί τόσο από τον υποτιμητικό τρόπο με τον οποίο αναφέρεται στα πνευματικά επιτεύγματα των δυτικών, όσο και από την προώθηση της ιδέας της δημιουργίας ενός στρατού, που θα αποτελείται αποκλειστικά και μόνο από υπηκόους της αυτοκρατορίας.

Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε συγκεκριμένα ποιες ακριβώς από αυτές τις θέσεις αποτελούν το πνευματικό απαύγασμα της επιρροής που δέχτηκε ο

---

³⁴¹ Festa, 1898, σελ. 60.

φιλόσοφος αυτοκράτορας από το δάσκαλό του. Μπορούμε, ωστόσο, να είμαστε βέβαιοι ότι τόσο οι πολιτικές επιλογές του, όσο και η γενικότερη ηθική και πολιτική του συγκρότηση συσχετίζεται άμεσα με τα διδάγματα του Νικηφόρου Βλεμμύδη, έστω και αν κάποια στιγμή η σκέψη του Θεόδωρου Β΄ διαφοροποιήθηκε και τα πράγματα οδηγήθηκαν σε σύγκρουση που είχε λάβει χαρακτηριστικά προσωπικής και ιδεολογικής διαμάχης ανάμεσα τους. Όποια και να ήταν η τελική κατάληξη της προσωπική τους σχέσης, το συμπέρασμα στο οποίο δύναται να καταλήξουμε τόσο από τη μελέτη του παραπάνω απόσπασματος, όσο και από τη συνολική ανάγνωση των επιστολών του είναι ότι η σκέψη του Θεοδώρου Β΄ επηρεάστηκε στον μέγιστο βαθμό από τη συνναστροφή που είχε με τον δάσκαλό του, κάτι που τον κράτησε μακριά από την κοινωνική ζωή των αριστοκρατικών κύκλων. Το γεγονός αυτό έπαιξε τον δικό του ρόλο στην φιλοσοφική, θεσμική και πολιτική ρήξη του φιλοσοφου αυτοκράτορα με την οικογενειοκρατία και την αριστοκρατία της εποχής του.

Υποενότητα 68. Σύνδεση ιατρικής επιστήμης με τη μυθολογία

«...τὸ δὲ αὖ ἵνα ἀνάτομῃ λογικῇ, ἐπιστημοσύνη, τὰς τῶν ἀνοήτων βροτολογιῶν κεφαλὰς διαρρήξῃς, ὡς ἂν Ἑρμῆν ἔνοπλον, Ἀπόλλωναν εὖστοχον, Γαληνὸν καὶ Ἱπποκράτην καὶ τοὺς συνόπτας σωματικῶς εἰσάξῃς αὐτοῖς. ἀνοηταίνοντες γὰρ ἐν ἐμοὶ τὴν ἰατρικὴν δοκιμάζουσιν.»³⁴²

Ο Θεόδωρος Β΄ στην προσπάθειά του να εκφράσει με ειρωνικό τρόπο τη δυσαρέσκεια του απέναντι στους ιατρούς που έχουν αναλάβει την ιατρική του φροντίδα αποκαλύπτει αρκετά πράγματα τόσο για τη θεωρητική και επιστημονική κατάρτιση των ιατρών της εποχής του, όσο και για τον δικό του τρόπο σκέψης, καθώς και την κοσμοαντίληψή του. Το πρώτο πράγμα που παρατηρούμε είναι ότι τα εγχειρίδια που χρησιμοποιούνται από τους αυτοκρατορικούς ιατρούς είναι βασισμένα στη γνώση της ιατρικής της αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας. Η κλασική παράδοση ορίζεται από τους σύγχρονους μελετητές ως «η μητέρα» της σύγχρονης δυτικής επιστήμης της ιατρικής και της ανατομίας³⁴³.

³⁴² Festa, 1898, σελ. 60.

³⁴³ F. González-Crussi, *A Short History of Medicine*, εκδ. Random House Publishing Group, 2008, New York, σελ. 5.

Έχουμε ήδη αντλήσει στοιχεία από την προγενέστερη έρευνα μας στο έργο του Θεοδώρου Β΄ σε σχέση με την ευρύτητα της εξειδικευμένης γνώσης του ίδιου του φιλοσόφου αυτοκράτορα πάνω στα επιστημονικά πεδία της ιατρικής και της ανατομίας. Το γεγονός αυτό δύναται να διαπιστωθεί τόσο από τις άμεσες, όσο και από τις έμμεσες αναφορές του που βρίσκονται διάσπαρτες σε όλη την έκταση του συγγραφικού του έργου. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει σε προηγούμενη ενότητα της διατριβής μας, οι γνώσεις αυτές αντανακλούν κατά κύριο λόγο το έργο του Κλαύδιου Γαληνού και κατα δεύτερο αυτό του Αριστοτέλη και του Ιπποκράτη.

Στο παραπάνω απόσπασμα παρατηρούμε τη σύνδεση που γίνεται από τον Θεόδωρο Β΄ μεταξύ της επιστημονικού τύπου ιατρικής γνώσης με την αρχαία ελληνική μυθολογία. Πιο συγκεκριμένα παρατηρούμε τη σύνδεση μεταξύ της ιατρικής και ιδιοτήτων που αποδίδονται στον Ερμή και τον Απόλλωνα. Ο Απόλλων, περισσότερο από όλες τις υπόλοιπες θεότητες του αρχαιοελληνικού μυθολογικού κύκλου, υπήρξε ο θεός της ιατρικής επιστήμης και αναγνωριζόταν ως τέτοιος καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας³⁴⁴. Ο Θεόδωρος Β΄, όχι μόνο γνώριζε τη σύνδεση αυτή, αλλά, όπως εύλογα μπορεί κάποιος να διαπιστώσει από την ανάγνωση του παραπάνω απόσπασματος, την αποδεδειγμένα ως φυσιολογική. Το γεγονός αυτό αποκτά τη δική του ξεχωριστή σημασία, εντάσσοντάς το στα πλαίσια της εποχής του Θεοδώρου Β΄, οπότε η επικράτηση της χριστιανικής κοσμοαντίληψης ήταν δεδομένη και αδιαμφισβήτητη.

Η έλλειψη εμπιστοσύνης που τον διακατέχει απέναντι στους ιατρούς δεν αναιρεί την προσήλωση του στις αξίες της λογικής και της επιστήμης, οι οποίες, κατα την γνώμη του, δεν εφαρμόζονται σωστά στην προκειμένη περίπτωση.

Αυτό που δύναται κάποιος να συμπεράνει, λαμβάνοντας υπόψη του το συγκεκριμένο απόσπασμα, είναι ότι στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄ συνδυάζονται αρμονικά τόσο η μυθολογική έκφανση του αρχαίου κόσμου, όσο και η ορθολογική, επιστημονική πλευρά αυτού. Το γεγονός αυτό, αν συνδυαστεί με την αδιαμφισβήτη πνευματική του πίστη στα δογματικά πρότυπα της ορθόδοξης χριστιανικής εκκλησίας, δίνει το «πορτραίτο» μιας πρώιμα ουμανιστικής και αναγεννησιακής

---

³⁴⁴ Henry E. Sigerist, *A History of Medicine: Early Greek, Hindu, and Persian Medicine* Vol.2, εκδ. Oxford University Press, σελ. 46.

προσωπικότητας, που η - εώς ένα βαθμό - πρωτοτυπία, ορθολογικότητα και ριζοσπαστικότητα της σκέψης της συνδυάζεται με τις παραδοσιακές βυζαντινές αξίες. Στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε σε επόμενη ενότητα της διατριβής μας.

Υποενότητα 69. Η εξύψωση της φιλοσοφίας, Πλατωνικές αναφορές

«Ἐλλειπει μὲν ἡ γραφή τοῖς ῥήμασιν· ὑπερπερισσεύει δὲ ταῖς ἐννοίαις, ταῖς φιλοσοφίαις, τοῖς θεωρήμασι, καὶ δείκνυσι τὸ καθόλου διὰ τοῦ μερικοῦ καὶ τὸν καθόλου φιλόσοφον σὲ οὐ ταῖς σκιαῖς, ἀλλὰ ταῖς δευσοποιαῖς ἀληθαιστάτες μορφαῖς...»³⁴⁵

Σε μια από τις τελευταίες του επιστολές προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη ο Θεόδωρος Β΄ φαίνεται ότι επιδίδεται στην ανάλυση φιλοσοφικών σκέψεων και ιδεών, στις οποίες αναφερθήκαμε εκτενώς κατά την έρευνά μας στην πραγματεία του «*της φυσικής κοινωνίας λόγοι εζ*». Στο συγκεκριμένο απόσπασμα απηχείται η ιδέα της εξύψωσης της φιλοσοφίας ως μιας κεντρικής καθ' ολοκληρίαν γνώσης, από την οποία όλα προέρχονται³⁴⁶.

Ο Θεόδωρος Β΄ στο παραπάνω απόσπασμα επιδίδεται στη χρήση όρων παρμένων από την πλατωνική φιλοσοφία και κοσμοθεωρία. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας επιχειρεί να συνδέσει τον φιλοσοφικό του συλλογισμό τόσο με την πλατωνική αλληγορία του μύθου του σπηλαίου (*σὲ οὐ ταῖς σκιαῖς*), κάτι που αποδεικνύει τη διαχρονικότητα της δημοφιλίας της συγκεκριμένης φιλοσοφικής αλληγορίας στους κόλπους των λογίων, όσο και με την πλατωνική πολιτεία (*ταῖς δευσοποιαῖς ἀληθαιστάτες μορφαῖς*). Ο όρος «*δευσοποιοῦς*», που στην κυριολεκτική του έννοια σχετίζεται με τα χρώματα και βαφή που δεν φεύγει³⁴⁷, χρησιμοποιήθηκε

---

³⁴⁵ Festa, 1898, σελ. 63.

³⁴⁶ Βλ. σελ. 22.

³⁴⁷ «<Δευσοποιοῦς> κυρίως μὲν ἐπὶ τῆς πορφύρας λέγεται τὸ ὄνομα, τῆς ἔμμονον καὶ ἀνέκπλυτον ἐχούσης τὸ ἄνθος τῆς βαφῆς. ἐκ μεταφορᾶς δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων πάντων τῶν ἐχόντων τὸ χρῶμα ἔμμονον τε καὶ πολυχρόνιον.» Photius Lexicogr., Scr. Eccl., Theol., Lexicon (A – Δ) (4040: 029)“Photii patriarchae lexicon, vol. 1 (A – Δ)”, Ed. Theodoridis, C.Berlin: De Gruyter, 1982. Alphabetic letter delta, entry 212, line 2.

για να δηλώσει με τρόπο μεταφορικό, εκείνο που σήμερα θα μπορούσαμε να εκλάβουμε ως αυθεντικό, ανεξίτηλο. Με άλλα λόγια, ο όρος «δευσοποιός» δηλώνει το σταθερό, αυτό που δεν αλλάζει με το πέρασμα του χρόνου. Ο Πλάτων πρώτος προχώρησε στη μεταφορική του χρήση³⁴⁸, ακολουθούμενος από τους πρώτους χριστιανούς διανοητές³⁴⁹.

Η χρήση πλατωνικών όρων που αργότερα μεταλαμπαδεύτηκαν στη χριστιανική κοσμοθεωρία από τους πρώτους πατέρες της Εκκλησίας είναι μια συνηθισμένη πρακτική στην οποία επιδίδεται ο Θεόδωρος Β΄. Το γεγονός αυτό, κατά την γνώμη μας, αποδεικνύει ότι ο φιλόσοφος αυτοκράτορας γνώριζε αρκετά καλά το περιεχόμενο αυτών των έργων. Επαληθεύεται, επίσης, η διαχρονικότητα της ύπαρξης και της επιρροής πλήθους όρων, λέξεων και ιδεών. Αυτό, κατά τη γνώμη μας, οφείλεται στην προσαρμοστικότητα τους και στην, άλλοτε μερική και άλλοτε ολική, σημασιολογική και εννοιολογική διαφοροποίηση τους ανα χρονικές περιόδους.

Υποενότητα 70. Η γραφική βραχυλογία

«πότερον οὖν διὰ ταῦτα ἢ βραχυλόγος γραφή μεγάλης ἐπιστημοσύνης ἐστὶν ὑπόδειγμα καὶ παιδαγωγὸς τῶν αἰσθήσεων καὶ συναγωγὸς τῆς φρονήσεως καὶ πάντων τῶν καλῶν καὶ τιμίων ὑπομνηστωρ ἀκριβῆς, ἀληθῆς, ἀσφαλέστατος ;...»³⁵⁰

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα ο Θεόδωρος Β΄ προχωράει στην πλήρη εξιδανίκευση της γραφικής βραχυλογίας, φτάνοντας, μάλιστα, στο σημείο της ταύτισης της τόσο με την επιστημονικότητα, όσο και με την ορθή διαπαιδαγώγηση του νου και των αισθήσεων. Επιπροσθέτως, ο φιλόσοφος αυτοκράτορας αναγορεύει

---

³⁴⁸ «...ὅπως ἡμῖν ὅτι κάλλιστα τοὺς νόμους πεισθέντες δέξονται ὡσπερ βαφὴν, ἵνα δευσοποιὸς αὐτῶν ἢ δόξα γίγνοιτο...» Plato Phil., Respublica, "Platonis opera, vol. 4", Ed. Burnet, J. Oxford: Clarendon Press, 1902, Repr. 1968. Stephanus page 429, section d, line 5.

³⁴⁹ «...Πρόσχετος οὖν μήποτε δευσοποιὸς τις βαφὴ γίνεται ἐκ πίστεως περὶ τὴν ψυχὴν καὶ μάλιστα τῆς λελογισμένης εἰς δικαιοσύνην...» Origenes Theol., Commentarii in Romanos (III.5–V.7) (P. Cair. 88748 + cod. Vat. gr. 762) "Le commentaire d'Origène sur Rom. III.5–V.7", Ed. Scherer, J. Cairo: L'Institut Français d'Archéologie Orientale, 1957.σελ. 206.

³⁵⁰ Festa, 1898, σελ. 64.

τη γραφική βραχυλογία ως τον πλέον αξιόπιστο ενθυμητή και θεματοφύλακα της αλήθειας. Η λακωνικότητα του λόγου υπήρξε μια απο εκείνες τις αρετές στις οποίες δινόταν ιδιαίτερη έμφαση κατά την κλασική περίοδο. Το γεγονός αυτό αποτυπώνεται ξεκάθαρα στον πλατωνικό Πρωταγόρα³⁵¹. Ο Θεόδωρος Β΄, επαινώντας το λιτό και κατανοητό ύφος των λόγων του δασκάλου του, αφιερώνει μεγάλο μέρος της επιστολής του στην εξιδανίκευση της βραχυλογίας, κάτι που δείχνει ότι συμμερίζεται τις πλατωνικές αυτές απόψεις, θέλοντας ίσως να αποδοκιμάσει το πομπώδες, περίτεχνο και στομφώδες ύφος των λογίων της αυτοκρατορικής αυλής που τον περιστοίχιζαν. Η βραχυλογία στον γραπτό λόγο ταιριάζει απόλυτα με τον γενικότερο τρόπο αντίληψης του Θεοδώρου Β΄, ο οποίος, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει από την προγενέστερη έρευνά μας, διακατέχεται από ένα πνεύμα πρακτικότητας, οικονομίας και ορθού λόγου που διαποτίζει όλες τις εκφάνσεις της συμπεριφοράς του από την διαχείριση των οικονομικών της αυτοκρατορίας μέχρι τη φιλοσοφική και επιστημονική του σκέψη.

Υποενότητα 71. Πραγμάτευση της έννοιας της φιλίας

«Πάντων τῶν ἐνουμένων διὰ θεὸν ἀρχὴ τῆς φιλίας καὶ τῆς ἐνώσεως αὐτῶν ὁ θεὸς· καὶ εἰ μὲν ἰσοτρόπως ἐν ἀρετῇ πολιτεύονται, ἰσοτρόπως τε καὶ ἰστοχαῶς ἐν τούτοις αἱ ἐλλάμψεις καὶ τὰ δωρήματα ἐκ τῆς ἀρχῆς κατεβαίνουσιν... Ἐν ἡμῖν γὰρ ἀρετῇ φιλίας καὶ δεσμός τῆς ἐνώσεως ὁ θεὸς καὶ ὁ λόγος ὁ τοῦ Θεοῦ, ἢ καὶ ὁ λόγος ὁ τοῖς φιλοσόφως ἀρεταίνουσι σύντροφος...»³⁵²

Στην τελευταία του επιστολή προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη ο Θεόδωρος Β΄ εστιάζει τη φιλοσοφική του ματιά στο θεμελιώδες για αυτόν ζήτημα της φιλίας,

³⁵¹ «...τὰ μὲν πολλὰ ἐν τοῖς λόγοις εὐρήσει αὐτὸν φαῦλόν τινα φαινόμενον, ἔπειτα, ὅπου ἂν τύχητῶν λεγομένων, ἐνέβαλεν ῥῆμα ἄξιον λόγου βραχὺ καὶ συνεστραμμένον ὡσπερ δεινὸς ἀκοντιστής, ὥστε φαίνεσθαι τὸν προσδιαλεγόμενον παιδὸς μηδὲν βελτίω. τοῦτο οὖν αὐτὸ καὶ τῶν νῦν εἰσὶν οἱ κατανεοῦσασιν καὶ τῶν πάλοι, ὅτι τὸ λακωνίζειν πολὺ μᾶλλον ἐστὶν φιλοσοφεῖν ἢ φιλογυμνασεῖν, εἰδότες ὅτι τοιαῦτα οἷόν τ' εἶναι ῥήματα φθέγγεσθαι τελέως πεπαιδευμένου ἐστὶν ἀνθρώπου...» Plato Phil., Protagoras, "Platonis opera, vol. 3", Ed. Burnet, J. Oxford: Clarendon Press, 1903, Repr. 1968. Stephanus page 342, section c, line 7.

³⁵² Festa, 1898, σελ. 64.

καθώς και στον τρόπο με τον οποίο διαπλέκονται οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων στα πλαίσια μιας κοινωνίας. Ο εκτενής τρόπος με τον οποίο ο Θεόδωρος Β΄ αναπτύσσει τη φιλοσοφική του επιχειρηματολογία στην τελευταία του επιστολή προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη καταδεικνύει τόσο την ιδιαίτερη σημασία που έχει για αυτόν το συγκεκριμένο ζήτημα, όσο και τα αισθήματα που τρέφει απέναντι στον αγαπημένο του δάσκαλο. Στην ενότητα αυτή θα προχωρήσουμε τόσο στον σχολιασμό, όσο και στην αναζήτηση της αρχικής πηγής προέλευσης των ιδεών του Θεοδώρου Β΄ περι φιλίας τόσο μέσα από το έργο του Αριστοτέλη, όσο και άλλων αρχαίων ελλήνων φιλοσόφων.

Η φιλία παρουσιάζεται στη λασκάρεια σκέψη ως η κύρια δύναμη της ενώσεως των πάντων. Η αξία που αποδίδει ο Θεόδωρος Β΄ στη φιλία είναι τόσο μεγάλη που φτάνει στο σημείο να τοποθετεί ως εγγυητή της ορθής λειτουργίας της τον ίδιο το θεό. Η συσχέτιση της ενώσεως και των δεσμών φιλίας, όχι μόνο με τις ανθρώπινες σχέσεις, αλλά και με τη γενικότερη λειτουργία του φυσικού κόσμου είναι αρκετά φανερή. Αυτό μπορεί να διαπιστωθεί ανατρέχοντας σε αποσπάσματα τα οποία έχουμε ήδη παραθέσει κατά την έρευνά μας τόσο στην πραγματεία «της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ'», όσο και στις επιστολές του φιλοσόφου αυτοκράτορα περί γενικότερης αρμονίας και δεσμών που διέπουν τη λειτουργία των πραγμάτων³⁵³. Ζητήματα που σχετίζονται με τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων, οι οποίοι αποτελούν τα μέλη μιας κοινωνίας και ειδικότερα το φλέγον ζήτημα της φιλίας έχουν απασχολήσει ιδιαίτερα την αρχαία σκέψη. Αυτό είναι κάτι το οποίο μπορεί κανείς να διαπιστώσει, εάν προχωρήσει σε μια γρήγορη επισκόπηση της βιβλιογραφίας της κλασικής γραμματείας. Το ζήτημα αυτό δεν συνιστούσε αποκλειστικό πεδίο εξέτασης της αμιγώς φιλοσοφικής διανόησης. Η ουσία της έννοιας της, οι σκοποί που εξυπηρετεί καθώς και ο τρόπος με τον οποίο την αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικοιστορικά πλαίσια αποτελούσαν κάποια από τα πιο αγαπημένα θέματα της αρχαίας γραμματείας.

Ανατρέχοντας κάποιος στις σελίδες των ομηρικών επών και στις τραγωδίες της κλασικής αρχαιότητας θα παρατηρήσει ότι βρίθουν αναφορών στην έννοια της φιλίας, φανερώνοντας τον τρόπο με τον οποίο η έννοια αυτή γίνεται αντιληπτή από

---

³⁵³ Festa, 1898, σελ. 19.

τους συγγραφείς παράλληλα με την κατάδειξη του ρόλου που η φιλία διαδραματίζει μέσα στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου ιστορικοκοινωνικού πλαισίου.

Ιστορικοί της αρχαιότητας, όπως ο Θουκυδίδης στις «Ιστορία»³⁵⁴ του και ο Πλούταρχος στους «βίους παράλληλους»³⁵⁵, την αναδεικνύουν πάρα πολύ συχνά ως την κινητήρια δύναμη πολιτικών εξελίξεων καθώς, είτε η γνήσια ύπαρξή της, είτε η δόλια και με ωφελμιστικό τρόπο ύπουλη χρησιμοποίησή της, βρίσκονται πίσω από σημαντικότερα πολιτικά γεγονότα της αρχαιότητας. Τα γεγονότα αυτά τις περισσότερες φορές σχετίζονται είτε με καταστροφικούς πολέμους, είτε με εσωτερικές έριδες και εμφύλιες διαμάχες που έχουν να κάνουν με την απόκτηση, τον διαμοιρασμό ή τη διατήρηση της εξουσίας. Ο Θεόδωρος Β΄, όντας άριστος γνώστης της αρχαίας ιστορίας, ήταν βέβαιο ότι συγκινείτο ιδιαίτερα από τη φιλία που αναπτύχθηκε μεταξύ του Ιουλίου Καίσαρα, του Πομπηΐου και του Μάρκου Λικίνιου Κράσσου. Η φιλία αυτή αργότερα μετασηματίστηκε σε πολιτική συμμαχία, που είχε ως στόχο να εναντιωθεί στην αριστοκρατία των συγκλητικών. Στη δική του διαμάχη με τη βυζαντινή αριστοκρατία, και κυρίως με την οικογένεια των Παλαιολόγων, ο Θεόδωρος Β΄ έπρεπε να βρει νέους συμμάχους, κάτι το οποίο τεκμηριώνεται και από την ύπαρξη, όπως προείπαμε, «νέων ανθρώπων» στους κόλπους της αυτοκρατορικής του αυλής. Σε αυτή την περίπτωση φαίνεται ότι ο Θεόδωρος Β΄ αποδίδει στην έννοια της φιλίας χαρακτηριστικά που σχετίζονται τόσο με τον πολιτικό ρεαλισμό, όσο και με το ατομικό συμφέρον, εξ ου και η χρήση των λέξεων «*ίσοτρόπως*» και «*ισοταχώς*» που υποδηλώνουν ότι η αμοιβαιότητα στο επίπεδο της χρησιμοθηρίας λειτουργεί ως απαραίτητη προϋπόθεση για την ορθή διατήρησή της. Ο Angelon στο έργο του

---

³⁵⁴ «...οἱ δὲ ἀκούοντες τῷ μὲν Θεμιστοκλεῖ ἐπίειθοντο διὰ φιλίαν αὐτοῦ, τῶν δὲ ἄλλων ἀφικνουμένων καὶ σαφῶς κατηγορούντων ὅτι τειχίζεται τε καὶ ἤδη ὕψος λαμβάνει, οὐκ εἶχον ὅπως χρῆ ἀπιστῆσαι.» Thucydides Hist., *Historiae* in “*Thucydides historiae, 2 vols.*”, Ed. Jones, H.S., Powell, J.E. Oxford: Clarendon Press, 1:1942 (1st edn. rev.); 2:1942 (2nd edn. rev.), Repr. 1:1970; 2: 1967. Book 1, chapter 90, section 3, line 6.

³⁵⁵ «...ἡ Καίσαρος καὶ Πομπηΐου διαφορὰ τοὺς ἐμφυλίους ἀπειργάσατο πολέμους, ἀλλὰ μᾶλλον ἢ φιλία, συστάντων ἐπὶ καταλύσει τῆς ἀριστοκρατίας τὸ πρῶτον, εἴθ' οὕτως καὶ πρὸς ἀλλήλους διαστάντων...» Plutarchus Biogr., Phil., Caesar (0007: 048) in “*Plutarchi vitae parallelae, vol. 2.2, 2nd edn.*”, Ed. Ziegler, K. Leipzig: Teubner, 1968. Chapter 13, section 2, line 1.

«*Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium*» πραγματεύεται με τρόπο αναλυτικό την «ανταριστοκρατικότητα» της φιλίας του Θεοδώρου Β΄, υποστηρίζοντας, μάλιστα, ότι η έννοια της φιλίας, όπως την αντιλαμβάνεται ο Θεόδωρος Β΄, βασίζεται στα Ηθικά Νικομάχεια του Αριστοτέλη και σε μικρότερο βαθμό στην παράδοση των κατόπτρων ηγεμόνων.³⁵⁶

Ο περιπατητικός φιλόσοφος του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα Ασπάσιος υπήρξε από τους πρώτους αναλυτικούς σχολιαστές της αριστοτελικής φιλοσοφίας στο σύνολό της. Οι αναφορές στο έργο του, καθώς και τα εκτενή σχόλια που συνέγραψε πάνω στις πραγματείες του Σταγειρίτη φιλοσόφου μαρτυρούνται στα έργα φυσικών φιλοσόφων της ύστερης αρχαιότητας, όπως ο Κλαύδιος Γαληνός και ο Πλωτίνος³⁵⁷. Τα σχόλια του Ασπάσιου πάνω στην πραγματεία «Ηθικά Νικομάχεια» του Αριστοτέλη αποτελούν, σύμφωνα με τους μελετητές, την πρώτη εκτενή παράθεση αναλυτικών σχολίων για το συγκεκριμένο έργο που έχει μέχρι στιγμής καταγραφεί. Ανατρέχοντας κάποιος στα σχόλια αυτά θα διαπιστώσει ότι η έννοια της αριστοτελικής φιλίας, η πραγμάτευση των ειδών της και της πραγματικής της φύσης καταλαμβάνει ένα σεβαστό μέρος των σχολίων του φιλοσόφου³⁵⁸ που πιθανότατα έζησε στην Αθήνα των 2^{ου} αιώνα μ.Χ.³⁵⁹. Το γεγονός ότι ο Ασπάσιος παρουσιάζεται από τη σύγχρονη βιβλιογραφία ως ο πρώτος αναλυτικός σχολιαστής των Ηθικών Νικομαχείων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπήρξε και ο πρώτος σύγχρονος του Αριστοτέλη διανοητής που καταπιάστηκε με την αριστοτελική έννοια της φιλίας. Εάν το γεγονός αυτό

---

³⁵⁶ Angelov, 2008, σελ. 215.

³⁵⁷ Jonathan Barnes, *An Introduction to Aspasius in Antonina Alberti, Robert W. Sharples Aspasius: The Earliest Extant Commentary on Aristotle's Ethics*, εκδ. Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1999, σελ. 4.

³⁵⁸ «...Εἰς ταῦτα δὲ τὰ εἶδη τῆς φιλίας νενεμημένης ἕως τοῦ φαίνονται φιλίας δι' ἀνομοιότητα ἐκείνης. Τῆς φιλίας εἰς εἶδη τρία νενεμημένης ὁμώνυμοι ἀλλήλοις οἱ φίλοι· κατὰ μὲν οὖν τὸ πρῶτον εἶδος οὐκ ἔσονται φίλοι ἀλλήλοις οἱ φαῦλοι. δι' ἀρετὴν γὰρ οἱ μὲν ἐπικεικῆς φιλοῦσιν ἀλλήλους, τοῖς δὲ φαύλοις οὔτε ἀρετῆς μέτεστιν οὔτε τῆς δι' αὐτὴν φιλίας...» Aspasius Phil., *In ethica Nichomachea commentaria in Aspasii in ethica Nicomachea quae supersunt commentaria*, Ed. Heylbut, G. Berlin: Reimer, 1889; *Commentaria in Aristotelem Graeca* 19.1. Page 169, line 9.

³⁵⁹ Alberti, 1999, σελ. 3.

συνδυαστεί με τον αυτοπροσδιορισμό του ως «Περιπατητή», ο Ασπάσιος καθιστάται κατά τη γνώμη μας πνευματικός πρόγονος του Θεοδώρου Β΄.

Το ζήτημα που μας απασχολεί στην προκειμένη περίπτωση είναι το εάν ο Θεόδωρος Β΄ είχε έρθει σε επαφή με το έργο του Ασπάσιου. Επηρεάστηκε, άραγε, ο Θεόδωρος Β΄ από τα σχόλια του περιπατητή φιλοσόφου όσον αφορά στην δική του πρόσληψη της έννοιας της αριστοτελικής φιλίας; Κατά την γνώμη μας, η γνωριμία του Θεοδώρου Β΄ με τα σχόλια του Ασπάσιου πάνω στα Ηθικά Νικομάχεια είναι αρκετά πιθανή. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός της αδιάκοπης χρονικά παρουσίας των σχολίων του φιλοσόφου στα έργα λογίων του Βυζαντίου από την ύστερη αρχαιότητα έως την υστεροβυζαντινή περίοδο. Τα σχόλια του Ασπάσιου πάνω στα Ηθικά Νικομάχεια φαίνεται ότι αποτελούσαν μια από τις κυριότερες πηγές φιλοσοφικής σκέψης της υστεροβυζαντινής περιόδου, με την παρουσία τους να καταγράφεται από τους μελετητές στα έργα του Μιχαήλ Ψελλού, του Ιωάννη Ιταλού, του Θεόδωρου Μετοχίτη, αλλά και του Νικηφόρου Βλεμμύδη.³⁶⁰

Ο Θεόδωρος Β΄, όπως αναφέραμε προηγουμένως, δείχνει ιδιαίτερο φιλοσοφικό ενδιαφέρον για την έννοια της φιλίας, έχοντας ως βασική πηγή έμπνευσης, σύμφωνα με τον Angelon, τα *Ηθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλη. Ο Ασπάσιος ήταν ο πρώτος, σύμφωνα με την νεότερη έρευνα, που επιχείρησε τον εκτενή σχολιασμό των Ηθικών Νικομαχειών και μάλιστα ο πρώτος που προσπάθησε να στοχαστεί και να διερευνήσει την αριστοτελική έννοια της φιλίας, αφιερώνοντας, μάλιστα, ένα μεγάλο μέρος από τα σχόλια του στην πραγμάτευση του συγκεκριμένου ζητήματος. Τα σχόλια του Ασπάσιου πάνω στα Ηθικά Νικομάχεια του Αριστοτέλη αποτελούσαν ένα ιδιαίτερα διαδεδομένο έργο ανάμεσα στους λογίους της υστεροβυζαντινής περιόδου. Το γεγονός αυτό καθιστά απίθανη την περίπτωση της μη εξοικείωσης του Θεοδώρου Β΄ με την σκέψη και το έργο του περιπατητή φιλοσόφου της ύστερης αρχαιότητας.

Εξετάζοντας την έννοια της φιλίας στο έργο του Ασπάσιου και αντιπαραβάλλοντάς την με αυτή του Θεοδώρου Β΄ θα διαπιστώσουμε ομοιότητες που, εκτός της κοινής αριστοτελικής αφετηρίας, παρουσιάζουν επιμέρους κοινά

---

³⁶⁰ Linos Benakis, *Aristotelian Ethics in Byzantium* in Charles E. Barber, David Todd Jenkins, *Medieval Greek Commentaries on the Nicomachean Ethics*, εκδ. Brill, 2009, σελ. 68.

στοιχεία. Ένα από τα κοινά αυτά χαρακτηριστικά έγκειται στην έμφαση που δίνεται από τους δύο φιλοσόφους στην ορθότητα της αμοιβαιότητας και της ισότητας μεταξύ των συναπτόμενων μερών, κάτι που στην περίπτωση του Θεοδώρου Β΄ καταλήγει στην αποθέωση της χρησιμοθηρίας, έχοντας, μάλιστα, ως εγγυητή της τη θεϊκή αρχή. Για το ζήτημα της ανταπόδοσης και της αμοιβαιότητας, που έχουμε ήδη παραθέσει σχετικό απόσπασμα από την τελευταία επιστολή του Θεοδώρου Β΄ προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη, ο Ασπάσιος αναφέρει τα εξής : *ὁ γὰρ φίλος ἀγαθὸς τῷ φίλῳ καὶ ἀνταποδιδόσσι τὸ ἴσον ἀλλήλοις. καὶ γὰρ βούλεται ἑκάτερος ἑκατέρῳ τάγαθὰ αὐτοῦ ἐκείνου ἔνεκα, καὶ ἡδὺς ἐστὶν ἑκάτερος ἑκατέρῳ. διὸ καὶ λέγεται φιλία ἀνταπόδοσις τις οὕσα τοῦ φίλου, μάλιστα δὲ ταῦτα τῇ τῶν ἀγαθῶν φιλία ὑπάρχει*³⁶¹. Λαμβάνοντας υπόψη μας τα στοιχεία αυτά καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η φιλοσοφική σκέψη του Θεοδώρου Β΄, στο επίπεδο τουλάχιστον της αναζήτησης της αριστολικής έννοιας της φιλίας, έχει επηρεαστεί από το έργο του Ασπασίου.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι ο λόγιος του 11^{ου} αιώνα Μιχαήλ Ψελλός, που, κατά την γνώμη μας αποτελεί πνευματικό πρόγονο του Θεοδώρου Β΄, δείχνει να ενστερνίζεται πλήρως τη λειτουργία της φιλίας ως ανταποδοτικής σχέσης μεταξύ αμοιβαία επωφελούμενων πλευρών.³⁶²

ΜΕΡΟΣ Β΄: ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΩΝ ΠΤΥΧΩΝ ΤΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ Β

Κατά την πρωτογενή έρευνά μας τόσο στην πραγματεία του Θεοδώρου Β΄ «της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ΄», όσο και στις σαραντατέσσερις επιστολές του φιλοσόφου αυτοκράτορα προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη επιδοθήκαμε στο σχολιασμό ζητημάτων που σχετίζονται με αρκετές και διαφορετικές πτυχές της σκέψης του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Μέσα από τον σχολιασμό αποσπασμάτων που προέρχονται από το γραπτό έργο του Θεοδώρου Β΄ πραγματευτήκαμε ένα ευρύτερο πλαίσιο

---

³⁶¹ Aspasius Phil., In ethica Nichomachea commentaria ,“*Aspasio in ethica Nicomachea quae supersunt commentaria*”, Ed. Heylbut, G.Berlin: Reimer, 1889; Commentaria in Aristotelem Graeca 19.1. σελ. 172.

³⁶² Jonas Nilsson, Strengthening Justice through Friendship and Friendship through Justice: Michael Psellos and the Provincial Judges in Nicholas S.M. Matheou, Theofili Kampianaki and Lorenzo M. Bondioli, *From Constantinople to the Frontier: The City and the Cities*, εκδ. Brill, Leiden, 2016, σελ. 99.

ζητημάτων είτε αυτά έχουν σχέση με τη φιλοσοφική του σκέψη, είτε με την πολιτική και τις αρχαιοελληνικές επιρροές του έργου του ακόμη και με τα στοιχεία εκείνα της σκέψης του που τον φέρνουν εγγύτερα στην ορθολογικότητα της αντίληψης των δυτικών λογίων της Αναγέννησης και του διαφωτισμού.

Στην ενότητα που ακολουθεί θα εξετάσουμε, με τρόπο πιο αναλυτικό, συγκεκριμένα ζητήματα που προέκυψαν κατά την διάρκεια της έρευνάς μας και τα οποία έχουμε την άποψη ότι πρέπει να αναδειχθούν περισσότερο. Η αναλυτική αυτή απόπειρα είναι, κατά την γνώμη μας, δυνατόν να μας ωθήσει στην απόκτηση μιας σφαιρικότερης και πιο ολοκληρωμένης εικόνας του έργου και της σκέψης του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Το πρωτογενές υλικό, που έχει αντληθεί μέσα από την έρευνά μας στο έργο του Θεοδώρου Β΄, αποτελεί τη βασική μας πηγή, ώστε να προχωρήσουμε στην εμβάθυνση συγκεκριμένων πτυχών της σκέψης του Θεοδώρου Β΄που, κατά την άποψή μας, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, εάν εξεταστούν υπό το πρίσμα της ιστορίας των ιδεών.

Ο τρόπος άσκησης της αυτοκρατορικής εξουσίας, μέσω της πολιτικής του σκέψης, η εθνική του ταυτότητα, ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόταν και ήθελε να διαμορφώσει την πολιτική και πολιτισμική ταυτότητα της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, η οικονομική του πολιτική, ο τρόπος με τον οποίο επηρεάστηκε η φιλοσοφική του αντίληψη από την αρχαία ελληνική, ελληνιστική και ρωμαϊκή σκέψη και τέλος η ανάγνωση του έργου και της σκέψης του υπό το πρίσμα της πολιτικής θεολογίας, αποτελούν κάποια από τα ζητήματα με τα οποία θα ασχοληθούμε αναλυτικά στο δεύτερο μέρος της διατριβής μας. Πτυχές των ζητημάτων αυτών, οι οποίες έχουν ήδη σχολιαστεί με συντομότερο τρόπο στην προηγούμενη ενότητα της διατριβής μας, στην ενότητα αυτή θα αναλυθούν εκτενώς παράλληλα με κάποια άλλα ζητήματα τα οποία θα εξεταστούν για πρώτη φορά. Η ανάλυση των συγκεκριμένων αυτών ζητημάτων θα γίνεται σε κεφάλαια. Το αντικείμενο των επιμέρους ζητημάτων που εξετάζονται θα βρίσκεται σε άμεση συσχέτιση με τον τίτλο του εκάστοτε κεφαλαίου. Στο πρώτο κεφάλαιο της ενότητας αυτής εξετάζουμε όψεις της πολιτικής σκέψης και της αυτοκρατορικής πολιτικής του Θεοδώρου Β΄

3) Όψεις της αυτοκρατορικής πολιτικής και πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄ μέσα από τις επιστολές του

Στο κεφάλαιο αυτό θα πραγματευτούμε πιο αναλυτικά διάφορες πλευρές της πολιτικής σκέψης του Θεοδώρου Β΄ τόσο στο επίπεδο της θεωρίας, όσο και στο επίπεδο της πρακτικής της εφαρμογής κατά τη διάρκεια της βραχύχρονης παραμονής του στον αυτοκρατορικό θώκο. Οι διάφορες πλευρές της πολιτικής του σκέψης θα εξεταστούν πρωτίστως υπό το πρίσμα των δικών του γραπτών και προέρχονται κυρίως από τις επιστολές του τόσο προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη, όσο και προς άλλους. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε εάν και κατά πόσο υπήρξε συνεπής ως προς τις δικές του ιδέες, δίνοντας έμφαση στον τρόπο με τον οποίο προχώρησε στην άσκηση της αυτοκρατορικής πολιτικής.

Υποενότητα 1. Το πολιτικό περιβάλλον ωρίμανσης του Θεοδώρου Β΄.

Οι άνθρωποι που τον επηρέασαν.

Θα ξεκινήσουμε με μια σύντομη αναφορά στο πολιτικό περιβάλλον, στους κόλπους του οποίου γεννήθηκε, μεγάλωσε και έζησε την ζωή του ο Θεόδωρος Β΄. Το περιβάλλον αυτό δεν ήταν άλλο από την αυλή της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Η ήττα των Βυζαντινών από τους σταυροφόρους το 1204 οδήγησε στην εξορία την πολιτική ελίτ της αυτοκρατορίας, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας εγκαταστάθηκε στη Νίκαια της Βιθυνίας. Στα έδαφη της Βιθυνίας ο παππούς του φιλοσόφου αυτοκράτορα, Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης, γαμπρός του αυτοκράτορα Αλέξιου Γ΄ Αγγέλου, επιχείρησε να ανασυστήσει την πολιτική, διοικητική και οικονομική δομή της Κωνσταντινούπολης μετά από μια σειρά επιτυχημένων στρατιωτικών επιχειρήσεων στην περιοχή της Ανατολίας. Ο διάδοχος του Θεοδώρου Α΄, που δεν ήταν άλλος από τον πατέρα του φιλοσόφου αυτοκράτορα Ιωάννη Δούκα Βατάτζη, συνεχίζοντας την επιτυχημένη πολιτική του προκατόχου του, προχώρησε το 1246 στην ανακατάληψη της περιοχής που σήμερα ονομάζουμε Βαλκάνια³⁶³, σταθεροποιώντας και ισχυροποιώντας περαιτέρω τη θέση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας στο γεωπολιτικό γίγνεσθαι της περιοχής. Ο Βατάτζης έθεσε τις βάσεις για την επιτυχημένη ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Οι ιστορικές αναφορές για την εσωτερική πολιτική που εφήρμοσε ο Ιωάννης Δούκας Βατάτζης κατά τη διάρκεια

---

³⁶³ Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, εκδ. Stanford University Press, California, 1997, σελ. 807.

της μακραίωνης παραμονής του στον αυτοκρατορικό θώκο (1222-1254) είναι ιδιαίτερα κολακευτικές, καθ' όσον υπήρξε άνθρωπος ιδιαίτερα συνετός³⁶⁴. Εκτός από τις σημαντικές του στρατιωτικές επιτυχίες, οι οποίες παρουσιάζονται με τρόπο ιδιαίτερα αναλυτικό στην *Ιστορία* του Γεώργιου Ακροπολίτη³⁶⁵, εφήρμοσε μια οικονομική πολιτική που αποσκοπούσε στην εξυπηρέτηση των βραχυπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων αναγκών του κράτους του, εξορθολογίζοντας τη διαχείριση των αυτοκρατορικών γαιών. Προσπάθησε, επίσης, όπως έχουμε ήδη αναφέρει στην προηγούμενη ενότητα της διατριβής μας³⁶⁶, να αποτελέσει ο ίδιος το υπόδειγμα για τους υπηκόους του, αναλαμβάνοντας τον πλήρη έλεγχο της δικής του κτηνοτροφικής μονάδας. Τα βασικά χαρακτηριστικά της πολιτικής του πατέρα του, δηλαδή η πρακτική σκέψη, ο ρεαλισμός, η ορθολογικού τύπου οικονομική πολιτική στα εσωτερικά θέματα, αλλά και η στρατιωτική του αντίληψη είναι σίγουρο ότι επηρέασαν στο μέγιστο βαθμό την πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β'. Το γεγονός αυτό φανερώνεται και από τις εγκωμιαστικές και γεμάτες θαυμασμό αναφορές του φιλοσόφου αυτοκράτορα για τον πατέρα του που βρίσκονται διάσπαρτες στις σελίδες των επιστολών του.

Ο δεύτερος άνθρωπος που, κατά την γνώμη μας, συνέβαλε τα μέγιστα στη συνδιαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του Θεοδώρου Β' ήταν ο δάσκαλός του Νικηφόρος Βλεμμύδης. Ενδεικτικό της επιρροής που δέχτηκε ο Θεόδωρος Β' από τον Νικηφόρο Βλεμμύδη αποτελεί η ύπαρξη μεγάλου αριθμού επιστολών του που διασώθηκαν ως τις μέρες μας και στις οποίες ο φιλόσοφος αυτοκράτορας μοιράζεται όλων των ειδών τις ενδόμυχες σκέψεις του με τον δάσκαλό του είτε για θέματα φιλοσοφίας, είτε για θέματα που έχουν σχέση με την καθημερινότητα της διοίκησης

---

³⁶⁴ «...μετά τοῦτον ἐκράτησεν Ἰωάννης ὁ Δούκας, ὁ λεγόμενος Βατάτζης, συνετὸς καὶ θριαρόχειρ ἀναφανείς, ἔτη λγ'...» Logo Pseudo-Codinus Hist., De annis ab orbe condito, in *Die byzantinischen Kleinchroniken, vol. 1*, Ed. Schreiner, P. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1975; Corpus fontium historiae Byzantinae 12.1. Series Vindobonensis. Section 93, line 11.

³⁶⁵ «Ὁ μὲν οὖν βασιλεὺς Ἰωάννης ἄρτι τῶν σκήπτρων ἐπειλημμένος καὶ ἐν στενῷ κοιμῶν οὕσαν τὴν τῶν Ῥωμαίων τεθεαμένος ἀρχὴν, μάχην ποιεῖται μετὰ τῶν Ἰταλῶν...» Georgius Acropolites Hist., Historia in brevius redacta in *Georgii Acropolitae opera, vol. 1*, Ed. Heisenberg, A. Leipzig: Teubner, 1903, Repr. 1978 (1st edn. corr. P. Wirth). Section 20, line 7.

³⁶⁶ βλ. σελ.58

της αυτοκρατορίας. Σε μια από τις επιστολές του, μάλιστα, ο φιλόσοφος αυτοκράτορας αποκαλεί τον δασκαλό του πνευματικό του πατέρα, δείχνοντας με αυτόν τον τρόπο την εκτίμηση και την αγάπη που τρέφει προς το πρόσωπό του³⁶⁷

Άνθρωποι, όπως ο κληρικός και φιλόσοφος Νικηφόρος Βλεμμύδης, για τον οποίο ο Νικηφόρος Γρηγοράς στην ιστορία του αναφέρεται με τον πιο εγκωμιαστικό τρόπο ³⁶⁸, ήταν από τα μέλη των οικογενειών της εξόριστης βυζαντινής ελίτ που, μέσω διαφόρων περιπετειών, κατέληξαν στην αυλή της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει στην προηγούμενη ενότητα της διατριβής μας, το γεγονός αυτό είναι ενδεικτικό της φιλοπρόοδης πολιτικής που άσκησαν οι αυτοκράτορες της Νίκαιας, Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης και Ιωάννης Δούκας Βατάτζης, που ευνοούσε την ανάπτυξη όλων των μορφών της επιστήμης, της φιλοσοφίας και της τέχνης στους κόλπους της αυτοκρατορικής αυλής.

Το πολιτικό και πολιτισμικό αυτό περιβάλλον παρείχε τα πνευματικά εφόδια στον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη, ώστε να αποκτήσει τη δική του μορφή πολιτικής σκέψης η οποία, σε μεγάλο βαθμό, καθόρισε και την κατεύθυνση που ο ίδιος έδωσε στην άσκηση της αυτοκρατορικής του εξουσίας. Ας εξετάσουμε κάποια από τα χαρακτηριστικά της σκέψης αυτής, όπως εκφράζονται από τον ίδιο, στις επιστολές του προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη.

Υποενότητα 2. Η εναντίωση του στην γνώμη των πολλών και ο ελιτισμός του

Όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητά μας, στην πρώτη του επιστολή προς τον πνευματικό του δάσκαλο, ο Θεόδωρος Β΄ καταφέρεται εναντίον της γνώμης των πολλών, θεωρώντας πως η πλειονότητα των ανθρώπων δρα σύμφωνα με το ιδιοτελές

---

³⁶⁷ Festa, 1898, σελ. 18.

³⁶⁸ «κελεύσει τοῦ καθηγητοῦ Βλεμμύδου. ἀνὴρ δὲ οὗτος πολλαῖς περιηγηθισμένος ταῖς ἀρεταῖς, καὶ πολλῇ τῇ σοφίᾳ ἐξησημένος, ὁπόσῃν τε Ἑλλήνων ὑμνοῦσι παῖδες, καὶ ὁπόσῃν οἱ τῆς καθ' ἡμᾶς ἐκκλησίας προστάται καὶ ῥήτορες ἐς ἡμετέραν ὠφέλειαν προὔθηκαν...» Nicophorus Gregoras Hist., Historia Romana "Nicephori Gregorae historiae Byzantinae, 3 vols.", Ed. Schopen, L., Bekker, I. Bonn: Weber, 1:1829; 2:1830; 3:1855; Corpus scriptorum historiae Byzantinae, Volume 1, σελ. 45.

και προσωπικό της συμφέρον, αφού η φυσική τους ροπή προς τα υλικά πράγματα δεν τους επιτρέπει κάτι καλύτερο σε αντίθεση με μια μικρή μειοψηφία πνευματικών και αγαθών ανθρώπων, ανάμεσα στους οποίους είναι σίγουρο ότι συγκαταλέγει τον εαυτό του, αλλά και τον δάσκαλο του, η οποία έλκεται απο τον λόγο και το πνεύμα.³⁶⁹

Η απαξίωση προς την πλειοψηφία και ο θαυμασμός του για την μικρή μειοψηφία «εκλεκτών» ανθρώπων αποκαλύπτει ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά της πολιτικής του σκέψης, που δεν είναι άλλο από τον πνευματικό και πολιτικό ελιτισμό. Η πίστη του στην ιδέα αυτή η οποία διακατέχεται τόσο από πλατωνικές, όσο και απο χριστιανικές επιρροές φανερώνει, επίσης, την υποτίμηση του για την οποιαδήποτε μορφής πολιτική βούληση της πλειοψηφίας, κάτι το οποίο είναι απόλυτα φυσικό, λαμβάνοντας υπόψη τα ιστορικοκοινωνικά πλαίσια της εποχής του. Το ενδιαφέρον συμπέρασμα στο οποίο θα μπορούσε να καταλήξει κάποιος είναι ότι, έστω και σε θεωρητικό επίπεδο, διαφαίνεται από τον φιλόσοφο αυτοκράτορα μια συμπάθεια προς την πνευματικότητα και την αγαθοσύνη των ολίγων, κάτι το οποίο, σε πολιτικό επίπεδο, φέρνει την σκέψη του πιο κοντά στην πλατωνική αριστοκρατία του πνεύματος παρά στην δεσποτική απολυτότητα της βυζαντινής μοναρχίας.

Υποενότητα 3. Οι πολιτικές ιδέες του Θεοδώρου Β΄ σε σχέση με αυτές του Πλάτωνα.

Το όνομα του Πλάτωνα έχει συνδεθεί περισσότερο από κάθε άλλον με τις απαρχές της χριστιανικής θρησκείας. Το γεγονός αυτό, όπως πληροφορούμαστε από τους μελετητές της ύστερης αρχαιότητας, δεν ήταν καθόλου τυχαίο, καθ' ότι πολλά από τα στοιχεία της φιλοσοφίας του μεταλαμπαδεύτηκαν στη ρητορική των πρώιμων απολογητών τόσο της χριστιανικής φιλοσοφίας, όσο και των υπολοίπων μονοθεϊστικών θρησκειών³⁷⁰. Ο Πλάτων υπήρξε ένας απο τους βασικότερους πυλώνες φιλοσοφικής σκέψης των λογίων του Βυζαντίου καθ' όλη τη διάρκεια της υπαρξής του και κυρίως από την εποχή της πλήρους εκχριστιανοποίησής του. Οι

---

³⁶⁹ Festa, 1898, σελ. 1.

³⁷⁰ Everett Ferguson, *Backgrounds of Early Christianity*, εκδ. Wm. B. Eerdmans Publishing, Michigan, 2003, σελ. 335.

επιρροές της πλατωνικής σκέψης, αν και έπαιξαν υποδεέστερο ρόλο στη φιλοσοφική σκέψη του Θεοδώρου Β΄ σε σχέση με αυτές του φιλοσόφου από τα Στάγειρα, υπάρχουν παντού στο έργο και στη σκέψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα είτε μέσω της χριστιανικής οδού, είτε στην αυθεντική τους μορφή. Κατά την άποψη μας, η βασικότερη επιρροή της πλατωνικής σκέψης στην πολιτική και φιλοσοφική σκέψη του Θεοδώρου Β΄ δεν είναι άλλη από την εξύψωση της φιλοσοφικής γνώσης ως του πιο σωστού εργαλείου διακυβέρνησης. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, όπως ο Θεός «διατάζει» τη φύση να λειτουργεί με τον ορθότερο τρόπο, έτσι και ο φιλόσοφος ηγεμόνας οφείλει να πράττει το ίδιο στα πλαίσια της διακυβέρνησης της πόλης³⁷¹. Σύμφωνα με τον Θεόδωρο Β΄, ο Θεός αποτελεί τον εγγυητή της τάξης και της ισορροπίας που διέπει τα φυσικά πράγματα³⁷². Το έργο αυτό στα πλαίσια της αυτοκρατορικής διακυβέρνησης οφείλει να επιτελέσει ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, ο οποίος, όπως ακριβώς ο Θεός με την «επιστημονική» χείρα του διοικεί τον κόσμο³⁷³, έτσι και αυτός πρέπει να διοικήσει την αυτοκρατορία του. Ο Θεόδωρος Β΄ φαίνεται ότι δίνει ακόμη μεγαλύτερη σημασία στην επιστημονική κατάρτιση και στην πρακτική και οικονομική σκέψη ως απαραίτητα εφόδια με τα οποία πρέπει να είναι «εξοπλισμένος» ένας αυτοκράτορας.

Μια άλλη πολύ σημαντική διαφορά που παρατηρεί κάποιος ανάμεσα στους δύο διανοητές είναι η αντίληψη που έχουν ως προς το θέμα των ανθρώπων που υφίστανται τις συνέπειες της «άνωθεν» εξουσίας, των «πολιτών», δηλαδή, του Πλάτωνα και των «υπηκόων» του Θεοδώρου Β΄. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, η μεγάλη πλειοψηφία των ανθρώπων, που οι αρχές, οι πράξεις, τα πιστεύω της και οι θεσμοί που έχει αναπτύξει στερούνται φιλοσοφικής θεμελίωσης, δεν πρέπει να περιορίζεται σε μια ανελεύθερη ζωή τυφλής υπακοής στους θεϊκούς νόμους. Ο σκοπός των θεϊκών νόμων είναι η δημιουργία μιας κοινωνίας ελεύθερων ανθρώπων,

---

³⁷¹ Carlos Fraenkel, *Philosophical Religions from Plato to Spinoza: Reason, Religion, and Autonomy*, εκδ. Cambridge University Press, 2012, σελ. 39.

³⁷² PG , 1887 , σελ. 1347.

³⁷³ Festa, 1898, σελ. 19.

που ενσαρκώνει το ιδανικό της πόλης των φιλοσόφων στα πλαίσια πάντοτε των ορίων του επιτρεπτού που ορίζει η ανθρώπινη φύση³⁷⁴.

Η αντίληψη του Θεοδώρου Β΄, εκτός από την πλήρη απαισιοδοξία που την χαρακτηρίζει ως προς την ανικανότητα και ρηχότητα της μεγάλης πλειοψηφίας των ανθρώπων, είναι ξεκάθαρη ως προς την εξιδανίκευση της σιδηράς πειθαρχίας και της απόλυτης υποταγής ως τις βασικότερες αρχές που πρέπει να διέπουν τις σχέσεις μεταξύ του άρχοντα και του αρχομένου. Ανατρέχοντας στις επιστολές του Θεοδώρου Β΄ προς τον διδάσκαλό του Νικηφόρο Βλεμμύδη, είναι δυνατόν να ανακαλύψουμε πολλά στοιχεία σε σχέση με την εξιδανίκευση της σκληρότητας και της σιδηράς πειθαρχίας εκ μέρους του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Σε ένα από τα αποσπάσματα με τα οποία ασχοληθήκαμε στην προηγούμενη ενότητα της διατριβής μας ο φιλόσοφος αυτοκράτορας αναλαμβάνει το ρόλο του ποιμένα (σε μια αναμφισβήτητα βιβλική προέλευσης αναφορά), ο οποίος εξουσιάζει τον λαό του με μία «σιδερένια ράβδος» (την οποία ο ίδιος έχει σφυρηλατήσει, σύμφωνα με τις αρχές και τις αξίες της απόλυτης πειθαρχίας και της σκληρότητας, που εκφράζεται μεταφορικά μέσα από την ύπαρξη της σιδηράς αυτής ράβδου)³⁷⁵.

Ο ωμός πολιτικός ρεαλισμός του Θεοδώρου Β΄ που απορρέει τόσο από την έμφυτη απαισιοδοξία του, όσο και από τη γενικότερα ορθολογική του αντίληψη για τον κόσμο και την διακυβέρνηση αποστασιοποιεί το φιλόσοφο αυτοκράτορα τόσο από τη χριστιανικής προελεύσεως εξιδανίκευση της αγάπης μεταξύ των ανθρώπων, όσο από την αποδοχή της ανθρώπινης ελευθερίας που, όπως αναφέραμε προηγουμένως, αναγνωρίζει ο Πλάτων. Φυσικά, αυτό δε σημαίνει ότι η πολιτική του σκέψη και συμπεριφορά δε μοιράζεται κοινά στοιχεία με τις δύο αυτές κοσμοθεωρίες. Ο Θεόδωρος Β΄ φαίνεται ότι συμεριζεται τη βασική ιδέα της αριστοκρατίας του πνεύματος και της ύπαρξης του φιλοσόφου βασιλέα, ο οποίος σε αντίθεση με τη συμπεριφορά της πλειοψηφίας που άγεται και φέρεται από τα υλικά αγαθά, ο ίδιος και οι ομοίοι του *«λόγω μόνω βιοτεύουσιν ές άει φιλοσοφίαν έχοντες σύννοικον»*³⁷⁶.

---

³⁷⁴ Fraenkel, 2012, σελ. 39.

³⁷⁵ Festa, 1898, σελ. 16.

³⁷⁶ Festa, 1898, σελ. 1.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα γραφόμενά του η σκέψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα είναι στενά συνδεδεμένη με το ιδανικό της πλατωνικής πολιτείας.

Υποενότητα 4. Οι διαπροσωπικές σχέσεις υπό την επιστημονική, γεωμετρική αντίληψη

Ένα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο της πολιτικής σκέψης του Θεοδώρου Β΄ βρίσκεται στη δεύτερη επιστολή του προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη. Αυτό δεν είναι άλλο από την σύνδεση της πολιτικοκοινωνικής του θεωρίας περί διαπροσωπικών σχέσεων με την ορθολογικού τύπου λογική των επιστημών και στην προκειμένη περίπτωση της γεωμετρίας.³⁷⁷

Ο Θεόδωρος Β΄, προσπαθώντας να εξηγήσει τον ορθό τρόπο με τον οποίο κατά την γνώμη του πρέπει να αναπτύσσονται οι ανθρώπινες σχέσεις στα πλαίσια μιας κοινωνίας, χρησιμοποιεί το παραστατικό παράδειγμα του κύκλου και του κυκλικού τρόπου με τον οποίο πρέπει να νέμονται τα αγαθά, αναφερόμενος τόσο σε υλικά, όσο και σε πνευματικά αγαθά. Η χρήση του παραδείγματος του κύκλου στο επίπεδο τόσο των μαθηματικών, όσο και της φυσικής και της αστρονομίας εντοπίζεται στο έργο αρκετών φυσικών φιλοσόφων και λογίων της αρχαιότητας. Ο Αριστοτέλης στο *περι ψυχής* χρησιμοποιεί διάφορα επιχειρήματα με σκοπό να εξιδανικεύσει τη γεωμετρική τελειότητα του κύκλου ως την πλέον ανώτερη απ' όλα τα υπόλοιπα γεωμετρικά σχήματα³⁷⁸. Αποτελεί για εμάς βεβαιότητα ότι η συγκεκριμένη επιχειρηματολογία δεν έχει αγνοηθεί από τον αυτοπροσδιοριζόμενο ως αριστοτελιστή Θεόδωρο Β΄. Γι' αυτό και στην προσπάθεια του να προσδιορίσει την τέλεια κατ' αυτόν λειτουργία των ανθρώπινων σχέσεων στα πλαίσια μιας κοινωνίας χρησιμοποιεί το παράδειγμα του κύκλου, που σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, αποτελεί το ανώτερο και το τελειότερο από όλα τα γεωμετρικά σχήματα.

---

³⁷⁷ Festa, 1898, σελ. 4.

³⁷⁸ «... Ἐπει δὲ πρότερον [τῆ φύσει] ἐν ἐκάστῳ γένηι τὸ ἐν τῶν πολλῶν καὶ τὸ ἀπλοῦν τῶν συνθέτων, πρῶτον ἂν εἴη τῶν ἐπιπέδων σχημάτων ὁ κύκλος. » Aristoteles et Corpus Aristotelicum Phil., De caelo in "Aristote. Du ciel", Ed. Moraux, P. Paris: Les Belles Lettres, 1965. Bekker σελ. 286b, line 5.

Υποενότητα 5. Η έννοια της «μισθαρνίας»

Στην όγδοη επιστολή του προς τον Γεώργιο Μουζαλώνα³⁷⁹, άνθρωπο στον οποίο ο Θεόδωρος Β΄ είχε αποδώσει το μεγαλύτερο αξίωμα στην αυτοκρατορία, δείχνοντας με αυτόν τον τρόπο την βαθιά του εκτίμηση, καθώς και τα αισθήματα φιλίας που έτρεφε προς το πρόσωπό του, μπορούμε να διακρίνουμε κάποια από τα στοιχεία της πολιτικοκοινωνικής του θεωρίας. Στη συγκεκριμένη επιστολή ο Θεόδωρος Β΄, παρομοιάζοντας τη φιλική σχέση μεταξύ του ιδίου και του Μουζαλώνα με αυτήν ανάμεσα στην αγορά και στους εργάτες, χρησιμοποιεί τη λέξη «μισθαρνείαν». Η λέξη μισθαρνία, σύμφωνα με το λεξικό της Σούδας, αντιστοιχεί στην έννοια της μισθωτής εργασίας³⁸⁰.

Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* του αναφέρεται στην πρωτογενή έννοια της μισθαρνίας με τον πλέον υποτιμητικό τρόπο ως την κατώτερη, δηλαδή, μορφή εργασίας που σχετίζεται με τους ανειδίκευτους και άτεχνους εργάτες, καθώς και με αυτούς που πέρα από τη σωματική τους δύναμη δεν διαθέτουν κανένα άλλο μέσο προσπορισμού³⁸¹.

Ο Έλληνας σοφιστής και γραμματικός του 2^{ου} αιώνα Ιωάννης Πολυδεύκης, στο «*Ονομαστικὸν ἐν βιβλίῳ ι* » τοποθετεί τον όρο μισθαρνία ανάμεσα σε λέξεις όπως «μισθοφορία», «διαφθορά», «αισχοκέρδεια», «φιλοκέρδεια»³⁸²,

---

³⁷⁹ Festa, 1898, σελ. 218

³⁸⁰ «Μισθαρνία:» ἡ ἐπὶ μισθῶ γινομένη ἐργασία. », Suda, Lexicon στο “*Suidae lexicon, 4 vols.*”, Ed. Adler, A. Leipzig: Teubner, 1.1:1928; 1.2:1931; 1.3:1933; 1.4:1935, Repr. 1.1:1971; 1.2:1967; 1.3:1967; 1.4:1971; Lexicographi Graeci 1.1–1.4. Alphabetic letter mu, entry 1113, line 1.

³⁸¹ «...τρίτον δὲ μισθαρνία (ταύτης δ' ἡ μὲν τῶν θαναύσων τεχνιτῶν, ἡ δὲ τῶν ἀτέχνων καὶ τῶ σώματι μόνῳ χρησίμων... Aristoteles et Corpus Aristotelicum Phil., Politica (0086: 035) “Aristotelis politica”, Ed. Ross, W.D. Oxford: Clarendon Press, 1957, Repr. 1964. Bekker page 1258b, line 11.

³⁸² «...διαφθορά, μισθαρνία μισθοφορία, μισθοδοσία, πράσις, ἀπόδοσις ἀπεμπόλησις, φιλοκέρδεια αἰσχροκέρδεια. ὁ δ' ἐναντίος ἄδωρος, ἄδωροδόκητος, ἀδέκαστος, ἀμίσθωτος, ἀδιάφθορος, ἀνάργυρος, ἄπρατος, ἐλεύθερος, κρείττων λημμάτων, ἀντιβλέπων πρὸς ἀργύριον, οὐ κατελκόμενος ὑπὸ λήμματος, οὐ βαρυνόμενος.» Julius Pollux Gramm., Onomasticon “*Pollucis onomasticon, 2 vols.*”,

ισχυροποιώντας την άποψη ότι ο όρος αυτός έχει συνδεθεί με κάτι το αρνητικό και ηθικά αμφισβητήσιμο, παραπέμποντας σημασιολογικά περισσότερο στην φιλαργυρία και την δωροδοκία και λιγότερο στην ουδέτερη έννοια της έμμισθης εργασίας.

Ένας άλλος βυζαντινός αυτοκράτορας και λόγιος, ο Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος (905-959) , αναφερόμενος πιθανότατα στον σοφιστή Βία από την Πριήνη, υποστηρίζει ότι χρησιμοποίησε τη δύναμη των λόγων του, όχι για να αυξήσει τις οικονομικές του απολαβές (μισθαρνία), αλλά για να καταπολεμήσει την αδικία³⁸³, συνεχίζοντας μια μακρά παράδοση χρήσης του όρου που συνέδεε την μισθαρνία με τα ηθικώς μεμπτά οικονομικά ανταλλάγματα που απολάμβαναν οι σοφιστές , καθώς και με τη μη αποδεκτή - στο χριστιανικό σύστημα αξιών - έννοια της παροχής κάποιας υπηρεσίας με σκοπό το ατομικό κέρδος.

Στο απόσπασμα από την όγδοοη επιστολή του προς τον Γεώργιο Μουζαλώνα ο Θεόδωρος Β΄ καταφέρεται, με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο, εναντίον της μισθαρνίας, αναφερόμενος, μάλιστα, σε ένα περιστατικό άσκησης της αυτοκρατορικής του πολιτικής, κατά το οποίο η άρνηση εκ μέρους του καταβολής μισθού προκάλεσε μια γενικότερη έκπληξη ανάμεσα σ' αυτούς που υπήρξαν μάρτυρες της συγκεκριμένης πράξης.

Υποενότητα 6. Η έννοια της «αγοράς» στον Θεόδωρο Β΄

Ένα άλλο στοιχείο της πολιτικής αντίληψης του Θεοδώρου Β΄, καθώς και του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνεται τη λειτουργία της κοινωνίας, συνίσταται στην αναφορά του περι αγοράς και εργατών.

Ed. Bethe, E. Leipzig: Teubner, 9.1:1900; 9.2:1931, Repr. 1967; Lexicographi Graeci 9.1–9.2. Book 6, section 189, line 4

³⁸³ «...ού γάρ εις μισθαρνίαν ούδὲ εἰς προσόδους, ἀλλ' εἰς τὴν τῶν ἀδικουμένων κατετίθετο βοήθειαν. ὅπερ ἂν σπανιώτατον ἂν τις εὔροι...» Constantinus VII Porphyrogenitus Imperator Hist., De virtutibus et vitiis "Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta, vol. 2: excerpta de virtutibus et vitiis, pts. 1 & 2", Ed. Büttner-Wobst, T., Roos, A. G. Berlin: Weidmann, 2.1:1906; 2.2: 1910. Volume 1, page 218, line 22.

Ο χώρος της αγοράς κατά την περίοδο της κλασικής αρχαιότητας αποτελούσε το κεντρικότερο σημείο συνάθροισης των πολιτών της αρχαίας πόλης - κράτους. Η αγορά της Αθήνας αποτελούσε το σημαντικότερο μητροπολιτικό κέντρο του τότε γνωστού κόσμου και ταυτιζόταν, σύμφωνα με το σύνταγμα του Κλεισθένη, με την συνέλευση του λαού που απαρτιζόταν από δήμους και φυλές³⁸⁴. Εκτός από την πολιτική λειτουργία του ο χώρος της αγοράς τόσο κατά την κλασική, όσο και κατά την ελληνιστική, ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο χρησιμοποιείτο παράλληλα ως τόπος αγοραπωλησίας εμπορευμάτων και αγαθών. Στο γεγονός αυτό οφείλεται η σύγχρονη επικράτηση της οικονομικής έννοιας έναντι της πολιτικής κατά τη σύγχρονη περίοδο.

Ο Αριστοτέλης στο Η΄ βιβλίο των πολιτικών του αναφέρεται σε δύο διαφορετικά είδη αγοράς. Σύμφωνα με τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, στην ιδανική κατ' αυτόν πόλη θα πρέπει να συνυπάρχουν δύο διαφορετικά είδη αγοράς. Το πρώτο είδος, στο οποίο δίνει το όνομα ελεύθερη αγορά, θα πρέπει να αποτελεί τον τόπο συνάθροισης των αρχόντων, της ανώτερης πνευματικής ελίτ, καθώς και όλων όσων διατηρούν την ιδιότητα του πολίτη. Στον χώρο αυτό θα πρέπει να ισχύει η απαγόρευση οποιασδήποτε εμπορικής δραστηριότητας, καθώς και ο αποκλεισμός των επαγγελματιών ομάδων που σχετίζονται με αυτήν, όπως οι γεωργοί και οι βάνουσοι τεχνίτες. Η μόνη περίπτωση εισόδου των κατωτέρων αυτών τάξεων στην ελεύθερη αγορά θα πρέπει να γίνεται κατόπιν σχετικής άδειας από τους άρχοντες. Ο χώρος της ελεύθερης αγοράς, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, θα πρέπει να αποτελεί τόπο άθλησης και μαθητείας ανάμεσα στους γηραιότερους και τους νεότερους πολίτες³⁸⁵.

Η εμπορική αγορά, της οποίας ο διαχωρισμός από την ελεύθερη είναι ξεκάθαρος στην αριστοτελική σκέψη, θα πρέπει να βρίσκεται σε τόπο ο οποίος θα επιτρέπει την εύκολη διακίνηση των εμπορευμάτων και των αγαθών από τα λιμάνια και τις αγροτικές εκτάσεις. Στην εμπορική αγορά δικαίωμα εισόδου θα πρέπει να

---

³⁸⁴ Paul Harvey, *The Oxford Companion to Classical Literature*, εκδ. Oxford University Press, 1937, σελ. 13-14.

³⁸⁵ «εί και τὰ γυμνάσια τῶν πρεσβυτέρων ἔχοι τὴν τάξιν ἐνταῦθα· πρέπει γὰρ διηρῆσθαι κατὰ τὰς ἡλικίας καὶ τοῦτον τὸν κόσμον, καὶ παρὰ μὲν τοῖς νεωτέροις ἄρχοντάς τινας διατρίβειν, τοὺς δὲ πρεσβυτέρους παρὰ τοῖς ἄρχουσιν» Aristoteles et Corpus Aristotelicum Phil., Politica "Aristotelis politica", Ed. Ross, W.D. Oxford: Clarendon Press, 1957, Repr. 1964 Bekker page 1331a, line 40.

έχουν όλοι ανεξαιρέτως οι πολίτες, καθώς και οι κάτοικοι της πολιτείας, κάτι που, όπως αναφέραμε προηγουμένως, δεν ισχύει στην περίπτωση της ελεύθερης αγοράς.³⁸⁶

Κατα την πάροδο των χρόνων η λειτουργία τόσο του θεσμού, όσο και του χώρου της αγοράς έχει συσχετιστεί τόσο με την πολιτική, την άθληση, την εκπαίδευση και τη φιλοσοφία, όσο και με την οικονομική και εμπορική δραστηριότητα.

Ο Θεόδωρος Β΄, απευθυνόμενος στη συγκεκριμένη επιστολή του προς τον πιστό του φίλο, Γεώργιο Μουζαλώνα, χρησιμοποιεί με τρόπο μεταφορικό τις έννοιες της αγοράς και του εργάτη, ώστε να καταδείξει την ιδιαίτερη σχέση και την αγάπη που υπάρχει ανάμεσα στους δύο φίλους. Παράλληλα με αυτό αποκαλύπτει στοιχεία για τον τρόπο που αντιλαμβάνεται τόσο την έννοια της αγοράς, όσο και αυτή του εργάτη. Πίσω από τη μεταφορική χρήση των όρων είναι δυνατόν να παρατηρήσουμε ότι ο Θεόδωρος Β΄ αντιλαμβάνεται τη λειτουργία της αγοράς ως ενός χώρου όπου αναπτύσσονται οι κοινωνικές και οικονομικές δραστηριότητες.

Σύμφωνα με τον φιλόσοφο αυτοκράτορα τόσο η αγορά, όσο και οι εργάτες έχουν ένα καθορισμένο και συγκεκριμένο έργο να επιτελέσουν, που συνοψίζεται στις διαφορετικές αρμοδιότητες του καθενός. Η διαπίστωση αυτή του Θεόδωρου Β΄ γενικεύεται και λειτουργεί ως κανόνας που βρίσκει εφαρμογή σε όλες τις ανθρώπινες σχέσεις, καθώς και σε αυτές που διέπουν τα μέλη μίας κοινωνίας.

Από την άλλη μεριά παρατηρούμε ότι χρησιμοποιεί τον όρο «εργάτης» δίπλα από την λέξη αγορά. Η έννοια του εργάτη συνδέεται, σύμφωνα με τον Θεόδωρο Β΄, με τα μέσα προσπορισμού (*ἐξ ὧν αὐτοὺς πορίζεται τοῖς ἐθέλουσιν*). Η μεταφορική χρήση όρων, όπως «μισθαρνία», «αγορά» και «εργάτης» που σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με την κοινωνική και οικονομική ζωή της αυτοκρατορίας στην απόπειρα του να καταδείξει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τόσο την φιλική του σχέση με τον Γεώργιο Μουζαλώνα, όσο και τη στεναχώρια που του προκαλεί η απουσία του φίλου του αποτελεί προβολή της ορθολογικότητας του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβανόταν τον κόσμο και την κοινωνία ο Θεόδωρος Β΄. Το δεύτερο πράγμα που αποδεικνύεται, κατά την γνώμη μας, από τη χρήση των συγκεκριμένων όρων είναι το

---

³⁸⁶ D. Brendan Nagle, *The Household as the Foundation of Aristotle's Polis*, εκδ. Cambridge University Press, 2006, σελ. 123.

μεγάλο ενδιαφέρον που έδειχνε σε πράγματα που σχετίζονται με την καθημερινή πολιτική και οικονομική διαχείριση της αυτοκρατορίας.

Υποενότητα 7. Ο Γεώργιος Μουζαλών και η αυξανόμενη πολιτική σημασία της θέσης του πρωτοβεστιάριου

Στο τέλος αυτής της ιδιαίτερα σημαντικής για την πορεία της έρευνας μας επιστολής του Θεόδωρου Β΄ προς τον Γεώργιο Μουζαλώνα, ο φιλόσοφος αυτοκράτορας αναφέρεται με τον εξής τρόπο προς τον πιστό του φίλο:

«...ἀλλ' ἴδοιμέν σε τάχιστα ἐρρωμένον, καὶ σὺν σοὶ ἐν ῥώσει ψυχῆς πολιτευθείμέν τε καὶ σώματος..»³⁸⁷

Ο Θεόδωρος Β΄, όπως γνωρίζουμε, τοποθέτησε τον Γεώργιο Μουζαλώνα στο αξίωμα του πρωτοβεστιάριου. Κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, οι αρμοδιότητες και οι ευθύνες που αναλογούσαν στη συγκεκριμένη διοικητική θέση είχαν διευρυνθεί στο μέγιστο βαθμό. Ενδεικτικό της ολοένα και περισσότερο αυξανόμενης πολιτικής αξίας της θέσης του πρωτοβεστιάριου αποτελεί το γεγονός της απόδοσής της τόσο σε εξέχοντα μέλη της βυζαντινής αριστοκρατίας, όπως ο συναυτοκράτορας Ανδρόνικος Δούκας (11^{ος} αιώνας), όσο και σε ανθρώπους που επρόκειτο στη συνέχεια να καταλάβουν το ίδιο το αυτοκρατορικό αξίωμα. Ανάμεσα σ' αυτούς ξεχωρίζουν τα ονόματα του Αλέξανδρου Ε΄ Δούκα, καθώς και του πατέρα του φιλοσόφου, αυτοκράτορα Ιωάννη Δούκα Βατάτζη³⁸⁸.

Το γεγονός της παρουσίας του Ιωάννη Δούκα Βατάτζη στο αξίωμα του Πρωτοβεστιάριου προσδίδει ακόμη μεγαλύτερη σημασία στην τοποθέτηση αυτή του Γεωργίου Μουζαλώνα από τον Θεόδωρο Β΄. Ο Ιωάννης Δούκας Βατάτζης, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, υπήρξε το σημαντικότερο πρότυπο για τον Θεόδωρο Β΄ ως προς την άσκηση της αυτοκρατορικής διακυβέρνησης και πολιτικής. Η παρουσία του Γεωργίου Μουζαλώνα σε μια εκ των κορυφαίων πολιτικών θέσεων της αυτοκρατορίας, από την οποία, μάλιστα, είχε τη δυνατότητα να αναδείξει τις

---

³⁸⁷ Festa, 1898, σελ. 218.

³⁸⁸ A.P. Kazhdan, The Oxford Dictionary of Byzantium, vol.3, εκδ. Oxford University Press, 1991, σελ. 1803.

ικανότητες του στην πολιτική το ίδιο του το πρότυπο, καταδεικνύει τόσο τη μεγάλη σημασία που είχε η φιλία για τον Θεόδωρο Β΄, όσο και την εμπιστοσύνη που έδειχνε ο φιλόσοφος αυτοκράτορας στις ικανότητες του Γεωργίου.

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα από την όγδοση επιστολή του προς τον Γεώργιο Μουζαλώνα ο Θεόδωρος Β΄ φαίνεται ότι ευχόταν τη γρήγορη ανάρρωση του φίλου του, ώστε να μπορέσουν οι δύο τους να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους ως προς την άσκηση των καθηκόντων τους στη διοίκηση της αυτοκρατορίας.

Εντύπωση μας προκαλεί το γεγονός ότι ο Θεόδωρος Β΄ δεν αντιλαμβάνεται το Γεώργιο Μουζαλώνα απλώς ως έναν υψηλόβαθμο υπάλληλο που καλείται με τυφλή υπακοή να εφαρμόσει τις αυτοκρατορικές διαταγές. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας φαίνεται ότι αντιμετωπίζει τον φίλο του ως συνδιαμορφωτή της κυβερνητικής πολιτικής, αφού τον καλεί να αντιμετωπίσουν από κοινού τις υποχρεώσεις τους ως προς την διακυβέρνηση και την άσκηση της πολιτικής εξουσίας (*σύν σοι*).

Από το απόσπασμα της όγδοης επιστολής προς τον Γεώργιο Μουζαλώνα μπορούμε να αναδείξουμε ένα ακόμη στοιχείο που σχετίζεται με την πολιτική σκέψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Συγκεκριμένα, ο Θεόδωρος Β΄, ταυτόχρονα με τις ευχές για την ταχεία ανάρρωση του φίλου του, χρησιμοποιεί την λέξη «*πολιτευθείμέν*», αποσκοπώντας να αναδείξει το έργο που έχουν αναλάβει οι δύο άντρες να επιτελέσουν.

Υποενότητα 8. Η χρήση του όρου «πολιτεύω»

Το ρήμα «πολιτεύω», από το οποίο προέρχεται η λέξη «πολιτευθείμέν», χρησιμοποιήθηκε τόσο κατά την ελληνική, όσο και κατά την ρωμαϊκή αρχαιότητα. Ο Αριστοτέλης, του οποίου το έργο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ότι ο Θεόδωρος Β΄ κατείχε σε μεγάλο βαθμό, χρησιμοποιεί στις πραγματείες του το ρήμα «πολιτεύομαι», σε συνδυασμό συνήθως με τη διακυβέρνηση μέσω της υπακοής στους νόμους της πολιτείας. Η έννοια της λέξης πολιτεύομαι, σύμφωνα με τον φιλόσοφο από τα Στάγειρα, είναι συνυφασμένη με την συμμετοχή στη διακυβέρνηση της πολιτείας

μέσω της υπακοής στους νόμους³⁸⁹. Κατά την αρχαιότητα, η έννοια της λέξης «πολιτεύω» και «πολιτεύομαι» ήταν περισσότερο συνυφασμένη με την έννοια του πολίτη, τόσο με την ιδιότητα της συμμετοχής στη διακυβέρνηση της πόλης, όσο και με τον τρόπο που λάμβανε χώρα η συμμετοχή αυτή, τον τρόπο, δηλαδή, διακυβέρνησης της πόλης (δημοκρατία, ολιγαρχία)³⁹⁰. Η έννοια του «πολιτεύομαι» σχετιζόταν γενικότερα με τη συμμετοχή στα πολιτικά πράγματα και στη διακυβέρνηση της πόλης και χρησιμοποιείτο από πολλούς ρήτορες, φιλοσόφους και ιστορικούς στην προσπάθειά τους να αναδείξουν τα κυριότερα χαρακτηριστικά των διαφόρων πολιτευμάτων.

Κατά την επικράτηση του χριστιανισμού ο όρος «πολιτεύομαι» απομακρύνθηκε από τα πλαίσια της αμιγούς πολιτικής σκέψης και συνδυάστηκε με την ύπαρξη του Θεού. Ο ορθός τρόπος διακυβέρνησης, αλλά και η γενικότερη πολιτική συμπεριφορά δεν σχετιζόνταν πια με την ορθότητα ή μη κάποιου πολιτικού συστήματος που δημιουργήθηκε από τους ανθρώπους. Έτσι κι αλλιώς το αυτοκρατορικό πολιτικό σύστημα είχε πλήρως εδραιωθεί εδώ και πάρα πολλούς αιώνες. Αυτό που τώρα πια είχε την μεγαλύτερη σημασία, ώστε να μπορεί κάποιος να πολιτεύεται με τον σωστό τρόπο τόσο σε προσωπικό επίπεδο, όσο και σε αυτό των κοινών πραγμάτων είναι να ακολουθεί τους κανόνες του Ευαγγελίου και να προσπαθεί να λειτουργεί κατ' εικόνα του ίδιου του Θεού³⁹¹. Όσον αφορά στον Θεόδωρο Β', ο τρόπος που χρησιμοποιεί τον όρο «πολιτευθείμεν» στην συγκεκριμένη περίπτωση, φαίνεται ότι σχετίζεται με τις ρεαλιστικές ανάγκες της διακυβέρνησης της αυτοκρατορίας.

---

³⁸⁹ «...νόμος δ' ἐστὶν ὁ μὲν ἴδιος ὁ δὲ κοινός· λέγω δὲ ἴδιον μὲν καθ' ὃν γεγραμμένον πολιτεύονται, κοινὸν δὲ ὅσα ἄγραφα παρὰ πᾶσιν ὁμολογεῖσθαι δοκεῖ. » Aristoteles et Corpus Aristotelicum Phil., Rhetorica Bekker page 1368b, line 8.

³⁹⁰ «...ἡ γὰρ πόλις πολιτῶν τι πληθὸς ἐστίν. ὥστε τίνα χρῆ καλεῖν πολίτην καὶ τίς ὁ πολίτης ἐστὶ σκεπτέον. καὶ γὰρ ὁ πολίτης ἀμφισβητεῖται πολλάκις· οὐ γὰρ τὸν αὐτὸν ὁμολογοῦσι πάντες εἶναι πολίτην· ἔστι γὰρ τις ὃς ἐν δημοκρατίᾳ πολίτης ὢν ἐν ολιγαρχίᾳ πολλάκις οὐκ ἔστι πολίτης...» Aristoteles et Corpus Aristotelicum Phil., *Politica*, Bekker page 1275a, line 4.

³⁹¹ «...ἐὰν ἀξίως πολιτευώμεθα κατ' εἰκόνα τοῦ κτίσαντος ἡμᾶς καὶ ἐξομοιωθῶμεν τῷ πρωτοτύπῳ κατὰ τὸ δυνατόν δι' ἀγαθῶν ἔργων...» Origenes Theol., *Homiliae in Lucam Homily 8*, page 48, line 11.

Είναι φανερό από το παραπάνω απόσπασμα ότι ο φιλόσοφος αυτοκράτορας αντιλαμβάνεται τον όρο «πολιτεύομαι», όπως ακριβώς οι αρχαίοι διανοητές σαν τον Αριστοτέλη και το Θουκυδίδη, ως συμμετοχή, δηλαδή, στις πολιτικές δραστηριότητες της αυτοκρατορίας μέσω της διακυβέρνησής της. Η γενικότερη ροπή της σκέψης του Θεοδώρου Β΄, κάτι που διαπιστώσαμε κατά την έρευνα μας τόσο στις επιστολές του, όσο και στην πραγματεία του «της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ΄» προς την ενασχόληση με τα επίγεια πράγματα, όπως για παράδειγμα η λειτουργία του φυσικού κόσμου, και στην προκειμένη περίπτωση οι καθημερινές ανάγκες της διακυβέρνησης της αυτοκρατορίας, είναι κάτι το οποίο δύσκολα μπορεί κάποιος να αμφισβητήσει.

Γνωρίζουμε ότι στα κάτοπτρα ηγεμόνος της ύστερης περιόδου τη βασικότερη, δηλαδή, πηγή πληροφοριών που έχουμε για τα ιδεώδη της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στα κάτοπτρα ηγεμόνος της πρώιμης και της μέσης περιόδου, απουσιάζει η αναφορά στο αγαθό της αιώνιας ζωής, της οποίας ο βασιλεύς θα μπορούσε να καταστεί κοινωνός. Αυτό συνέβαινε, διότι οι συντάκτες των πηγών αυτών εστίαζαν σε πρακτικότερα, «επίγεια» οφέλη³⁹².

Υποενότητα 9. Επιρροή του Νικηφόρου Βλεμμύδη στην πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄

Ο δάσκαλος του Θεοδώρου Β΄, Νικηφόρος Βλεμμύδης, υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους συγγραφείς βασιλικών λόγων της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Ο «*βασιλικός ανδριάντας*» του Νικηφόρου Βλεμμύδη γράφτηκε προς τιμήν του αγαπημένου του μαθητή Θεοδώρου Β΄, με σκοπό να συμβουλευσει τον φιλόσοφο αυτοκράτορα, ώστε να είναι συνεπής ως προς τα αυτοκρατορικά του καθήκοντα. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας έγινε αποδέκτης του λόγου αυτού κατά την περίοδο που ο ίδιος αναλάμβανε τα καθήκοντα του στον θρόνο της Νίκαιας³⁹³. Το γεγονός αυτό αναδεικνύει τις προθέσεις του δασκάλου του σε σχέση με την πρακτική χρησιμότητα των συμβουλών του. Όπως παρατηρεί κάποιος μελετώντας τα γραπτά του Θεοδώρου

---

³⁹² Παϊδας, 2006, σελ. 63.

³⁹³ Κ.Π. Χρήστου, *Ο βασιλικός ανδριάντας του Νικηφόρου Βλεμμύδη, Συμβολή στην πολιτική θεωρία των βυζαντινών*, εκδ. Κυρομάνος, Αθήνα, 1996, σελ. 40.

Β', ο Νικηφόρος Βλεμμύδης διαδραμάτισε ίσως τον πιο καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση της σκέψης του τόσο στο επίπεδο της πολιτικής, όσο και σε αυτό της φιλοσοφίας και των επιστημών.

Υποενότητα 10. Περί σωματικής και ψυχικής αρμονίας στην ορθή άσκηση της πολιτικής εξουσίας

Επανερχόμενοι στο απόσπασμα από την όγδοη επιστολή του προς τον Γεώργιο Μουζαλώνα, ο Θεόδωρος Β' εύχεται ο φίλος του να ήταν δυνατός και υγιής τόσο στο σώμα, όσο και στην ψυχή, ώστε να μπορέσει να αντεπεξέλθει με τον καλύτερο τρόπο στα καθήκοντά του, που σχετίζονται με την άσκηση της πολιτικής στα εδάφη της αυτοκρατορίας. Ένα συμπέρασμα στο οποίο θα μπορούσε κάποιος να καταλήξει είναι ότι για τον φιλόσοφο αυτοκράτορα η σωστή διακυβέρνηση της πολιτείας μπορεί να επιτευχθεί, όταν το σώμα και η ψυχή των ηγετών, αυτών, δηλαδή, που βρίσκονται στη θέση εκείνου που ασκεί την πολιτική εξουσία, βρίσκονται στην καλύτερη δυνατή κατάσταση. Σύμφωνα με τον Θεόδωρο Β', η ψυχική και σωματική ρώμη αποτελούν την καλύτερη εγγύηση για τη διακυβέρνηση της πολιτείας.

Η αναφορά του Θεοδώρου Β' στον ιδανικό συνδυασμό της υγείας και της δύναμης τόσο στο σώμα, όσο και στο πνεύμα και την ψυχή φαίνεται ότι απηχεί φιλοσοφικές ιδέες που έλκουν την καταγωγή τους από την αρχαιότητα. Προς το τέλος του *Τιμαίου* ο Πλάτων αναλογίζεται τις κακές συνέπειες που προέρχονται από την δυσαναλογία μεταξύ των δύο υποστάσεων του ανθρώπου, δηλαδή του σώματος και του πνεύματος³⁹⁴. Η πραγματική ισορροπία ανάμεσα σε αυτές τις δύο υποστάσεις φαίνεται ότι αποτελεί τον ιδανικό συνδυασμό³⁹⁵ για την ύπαρξη μιας πραγματικά «άριστης» ανθρώπινης ύπαρξης.

---

³⁹⁴ Cornelia J. de Vogel, *Rethinking Plato and Platonism*, Β' ανατύπωση, εκδ. Brill, Leiden, 1988, σελ. 172.

³⁹⁵ «...μία δὴ σωτηρία πρὸς ἄμφω, μήτε τὴν ψυχὴν ἄνευ σώματος κινεῖν μήτε σῶμα ἄνευ ψυχῆς, ἵνα ἀμυνομένω γίγνησθον ἰσορρόπῳ καὶ ὑγιῇ. τὸν δὴ μαθηματικὸν ἢ τινὰ ἄλλην σφόδρα μελέτην διανοίᾳ κατεργαζόμενον καὶ τὴν τοῦ σώματος ἀποδοτέον κινήσιν, γυμναστικῆ προσομιλοῦντα, τὸν τε αὖ σῶμα ἐπιμελῶς πλάττοντα τὰς τῆς ψυχῆς ἀνταποδοτέον κινήσεις, μουσικῆ καὶ πάσῃ φιλοσοφίᾳ

Η εώς ένα βαθμό αριστοτελικότητα της σκέψης του Θεοδώρου Β΄ διαφαίνεται τόσο στον τρόπο με τον οποίο προσπαθεί να διερευνήσει την λειτουργία του κόσμου και της φύσης, όσο και στις μεθόδους τις οποίες ακολουθεί προκειμένου να φτάσει στην κατάκτηση της αλήθειας. Από την άλλη μεριά, στον πυρήνα της πολιτικής του σκέψης φαίνεται ότι κυριαρχεί το πλατωνικό μοντέλο του φιλοσόφου αυτοκράτορα, γεγονός που τον συνδέει πνευματικά τόσο με τους νεοπλατωνικούς φιλοσόφους της ύστερης αρχαιότητας, όσο και με Βυζαντινούς λογίους, όπως ο Μιχαήλ Ψελλός, που προήγαγε με ζήλο τη φιλοσοφία σε όλες τις εκφάνσεις της, όσο κανείς άλλος στην εποχή του³⁹⁶.

Όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, μελετώντας το πρωτότυπο έργο του, ο Θεόδωρος Β΄ προσπάθησε να είναι συνεπής ως προς την αγάπη του προς την φιλοσοφία και να εφαρμόσει το πρότυπο του βασιλέα φιλοσόφου, σύμφωνα με τις αρχές που του εμφύσησε ο δάσκαλός του Νικηφόρος Βλεμμύδης³⁹⁷.

Όπως αναφέρει στην επιστολή του προς τον Γεώργιο Μουζαλώνα, η ψυχή εκείνου που διαφεντεύει τα πολιτικά πράγματα, όπως το σώμα, πρέπει να βρίσκεται στην καλύτερη δυνατή της κατάσταση. Η ψυχή του φιλοσόφου, σύμφωνα με το πλατωνικό πρότυπο της Καλλίπολης, πρέπει να είναι απόλυτα αφοσιωμένη στα πολιτικά πράγματα της πολιτείας, αφού, κατά κάποιο τρόπο, οι ίδιοι είναι «υποχρεωμένοι» είτε από τους νόμους της πόλης, είτε από κάποιο άλλο τυχαίο γεγονός να ασκούν την πολιτική εξουσία, όπως το επιβάλλει η χρησιμότητα τους ακριβώς λόγω της ιδιότητάς τους ως φιλόσοφοι³⁹⁸. Στην εποχή του Θεοδώρου Β΄ που η μοναρχία αποτελεί το μοναδικό, αναμφισβήτητο και κατά κάποιο τρόπο φυσικό για τη σκέψη της περιόδου εκείνης μοντέλο διακυβέρνησης, ο φιλόσοφος αυτοκράτορας

προσχρώμενον, εἰ μέλλει δικαίως τις ἅμα μὲν καλός, ἅμα δὲ ἀγαθὸς ὀρθῶς κεκληθῆσθαι.» Plato Phil., Timaeus, Stephanus page 88b, c.

³⁹⁶ John Duffy, *The Lonely Mission of Michael Psellos*, in Katerina Ierodiakonou, *Byzantine Philosophy and its Ancient Sources*, εκδ. Clarendon Press, Oxford, 2003, σελ. 152.

³⁹⁷ John C. Plott, *Global History of Philosophy, The Period of Scholasticism*, τ'5, εκδ. Motilal Banarsidass, Delhi, 1989, σελ. 328.

³⁹⁸ G. R. F. Ferrari, *City and Soul in Plato's Republic*, εκδ. University of Chicago Press, 2005, σελ. 101.

είναι υποχρεωμένος να αφιερώσει την καλύτερη δυνατή «εκδοχή» της ψυχής του στα πολιτικά πράγματα της αυτοκρατορίας.

Υποενότητα 11. Η φιλοσοφία ως νομιμοποίηση της αυτοκρατορικής θέσης

Ένα άλλο συμπέρασμα, στο οποίο θα μπορούσαμε να καταλήξουμε, αναλογιζόμενοι τις πολιτικές συνθήκες της εποχής, είναι ότι η φιλοσοφική ιδιότητα του Θεοδώρου Β΄ ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθεί ως επιχείρημα για τη νομιμοποίηση του στη θέση του αυτοκράτορα, λαμβάνοντας υπόψη μας την σφοδρότητα της διαμάχης του με τα μέλη των απογόνων των υπολοίπων αριστοκρατικών οικογενειών. Όπως ακριβώς οι φιλόσοφοι βασιλείς αποτελούν την καλύτερη και μοναδική εγγύηση για την εύρυθμη λειτουργία της ιδανικής πολιτείας, έτσι και ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, εν αντιθέσει με τους ανταγωνιστές του στο θρόνο, αποτελεί την καλύτερη δυνατή εγγύηση για τη διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας. Ο Θεόδωρος Β΄ μαζί με τον συνεργάτη του Γεώργιο Μουζαλώνα, νομιμοποιούμενοι από την «δύναμη» που τους δίνει η γνώση της φιλοσοφίας, καλούνται να επιτελέσουν τον πολιτικό τους ρόλο, αφιερώνοντας σε αυτόν τόσο την ψυχή τους, όσο και το σώμα τους στην καλύτερη δυνατή τους κατάσταση.

Πλησιάζοντας προς το τέλος της ενότητας, παρατηρούμε ότι οι επιστολές που έχουν ως παραλήπτη τον Γεώργιο Μουζαλώνα είναι αρκετά αντιπροσωπευτικές ως προς την πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄, κάτι που φαντάζει λογικό, λαμβάνοντας υπόψη μας τον τρόπο με τον οποίο σχετίζονταν οι δύο άνδρες εκείνη την περίοδο, την σχέση, δηλαδή, μεταξύ αυτοκράτορα και ανώτατου κρατικού αξιωματούχου.

Ο Θεόδωρος Β΄ ανοίγει την 56^η επιστολή του προς τον Γεώργιο Μουζαλώνα, με μια διαπίστωση που καταδεικνύει, κατά την άποψη μας, πολλά πράγματα τόσο σε σχέση με την πολιτική του σκέψη, όσο και με τη γενικότερη αντίληψη του, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζε τα πράγματα.

Υποενότητα 12. Η τελεολογία του Αριστοτέλη στην σκέψη του Θεοδώρου Β΄

« Λέγουσιν οί σοφοί·, ἐκ τῶν τελῶν (τὰ) πράγματα κρίνονται· καὶ τοῦτο δὴ, ὅτι οὐδέν ἐστι πρᾶγμα μὴ τέλος ἔχον· εἰ γάρ τοι τὸ πρᾶγμα εἶδον, καὶ τὸ τέλος γε εἶδωσαν· εἰ δὲ τὸ τέλος οὐκ ἐγνώκεισαν, τοῦ πράγματος τὴν γνῶσιν οὐκ εἰσηγήσαντο...»³⁹⁹

Στις πρώτες γραμμές της συγκεκριμένης επιστολής ο Θεόδωρος Β΄ αναφέρει ότι όλα τα πράγματα κρίνονται σύμφωνα με τον σκοπό που δύναται να επιτελέσουν. Δεν υπάρχει τίποτα στη φύση που δεν έχει σκοπό. Εκείνοι οι οποίοι θέλουν να οδηγηθούν στην ολοκληρωμένη γνώση ενός πράγματος πρέπει να γνωρίζουν το σκοπό του, αλλιώς δεν πρόκειται ποτέ να την αποκτήσουν. Ο Θεόδωρος Β΄ επικαλείται τους σοφούς στο ξεκίνημα της επιστολής του ως εμπνευστές αυτού του συλλογισμού, εκείνος όμως ο οποίος ασχολήθηκε διεξοδικά με το ζήτημα του σκοπού που έχουν όλα τα πράγματα δεν είναι άλλος από τον Αριστοτέλη. Η «τελεολογία» αποτελεί έναν από τους βασικότερους άξονες της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη. Οι διάφορες ερμηνείες που έχουν δοθεί κατά καιρούς από τους μελετητές του φιλοσόφου από τα Στάγειρα σχετικά με την «τελεολογία» επηρεάζουν συχνά τις εκτιμήσεις για τη συνολική σημασία του έργου του τόσο στην επιστήμη, όσο και στη φιλοσοφία⁴⁰⁰. Σύμφωνα με την αριστοτελική αντίληψη του κόσμου οτιδήποτε υπάρχει ή πρόκειται να υπάρξει στη φύση μένει το ίδιο είτε αλλάζει για ένα σκοπό, είτε για να εξυπηρετήσει κάποιο τελικό στόχο. Η συνολική παρουσία του στο φυσικό κόσμο εξυπηρετεί αποκλειστικά και μόνο το βασικό αυτό σκοπό. Η τελεολογική αυτή λειτουργία υπάρχει ως εσωτερική τάση σε όλα τα πράγματα του φυσικού κόσμου, από το επίπεδο των βασικών «άψυχων» στοιχείων σε αυτό των έμψυχων πλασμάτων, καθώς και στην αιώνια διάσταση των «επουράνιων» σωμάτων⁴⁰¹.

Η υιοθέτηση εκ μέρους του Θεοδώρου Β΄ της τελεολογικής αντίληψης των πραγμάτων τόσο στο επίπεδο της φυσικής κοινωνίας, όσο και σε αυτό της πολιτικής, όπως γίνεται ξεκάθαρο από την συνέχεια της επιστολής του, δείχνει τη ρεαλιστικότητα της σκέψης του, αλλά και την ωφελιμιστικότητα της αντίληψης του.

---

³⁹⁹ Festa, 1898, σελ. 255.

⁴⁰⁰ Allan Gotthelf, *Teleology, First Principles, and Scientific Method in Aristotle's Biology*, εκδ. Oxford University Press, 2012, σελ. 3.

⁴⁰¹ Mariska Leunissen, *Explanation and Teleology in Aristotle's Science of Nature*, εκδ. Cambridge University Press, 2010, σελ. 2.

Η σύνδεση ειδικότερα της πολιτικής του σκέψης με την αριστοτελική τελεολογία παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Στη σύγχρονη εποχή οι θεωρητικοί της ηθικής φιλοσοφίας έχουν την τάση να αγνοούν την τελεολογική πλευρά της αριστοτελικής φιλοσοφίας, ενώ οι πολιτικοί φιλόσοφοι επανεισήγαγαν τον όρο (τελεολογία), συνδέοντάς τον κυρίως με τον ωφελιμισμό. Η βασική ιδέα του ωφελισμισμού είναι ότι τα όντα που έχουν την ικανότητα να αισθάνονται έχουν στόχους. Γι' αυτόν, ακριβώς, τον λόγο έχουν συμφέροντα τα οποία πρέπει να ικανοποιηθούν. Τα συμφέροντα αυτά δύνανται να εκληφθούν ως ένας τρόπος υπολογισμού του σκοπού ενός όντος. Έτσι, ο ωφελιμισμός ή η χρησιμοθηρία θεωρείται τελεολογικός, όχι επειδή συνιστά μια έκφραση της αριστοτελικής θεωρίας, αλλά επειδή συνδέεται με τους στόχους των όντων που έχουν την ικανότητα να αισθάνονται. Με άλλα λόγια, στη σύγχρονη πολιτική φιλοσοφία η χρήση του όρου τελεολογία απομακρύνθηκε από τα πλαίσια της αξιολόγησης ενός χαρακτήρα, όπου οι στόχοι αποτελούν ένα σημαντικό μέρος του χαρακτήρα στη συνειδητοποίηση των στόχων αυτών.⁴⁰²

Όπως διαπιστώσαμε κατά την πορεία της έρευνάς μας, τόσο στις επιστολές του φιλοσόφου αυτοκράτορα, όσο και στην πραγματεία του « της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ' » η σκέψη του Θεοδώρου Β' διαπνέεται από ένα πρακτικό, ωφελιμιστικό και ορθολογικό πνεύμα, που βρίσκει την έκφρασή του τόσο στον τρόπο διοίκησης της αυτοκρατορίας, όσο και στο θεωρητικό πλαίσιο των ιδεών του. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της θεωρητικοποίησης των αρχών αυτών μπορεί να εξακριβωθεί και στη συγκεκριμένη επιστολή, όπου ο Θεόδωρος Β' προχωρά στην υιοθέτηση των τελεολογικών αρχών του Αριστοτέλη, εφαρμόζοντάς την, όπως θα δούμε στη συνέχεια, στα πλαίσια της αυτοκρατορικής πολιτικής. Γράφει ο Θεόδωρος Β':

Υποενότητα 13. Η αριστοτελική τελεολογία και η εντελέχεια στην πολιτική του σκέψη

«...ὅς δὲ γε τὴν γνῶσιν οἶδε καὶ τὸ πρᾶγμα τεθεώρηκε καὶ τὴν τοῦ τέλους ἐντελέχεια, ὄνησιν ἀριστοκράτιστον οἶδε τῆς Αὐσονικῆς κραταρχίας. Κατέθυσσε μὲν τὸ

⁴⁰² James R. Heichelbech, Teleology and Utilitarianism, in *Encyclopedia of Public Administration and Public Policy: vol.2*, ed. Jack Rubin, εκδ. Marcel-Dekker, New York, 2003, σελ. 1189.

σῶμα κινδύνοις καλοῖς καὶ ποικίλοις, ἔδραμεν ὡς εἰκός, ἐκοπίασεν ἱκανῶς, ἔτεχνάσατο μηχανήματα, καὶ τὰ πάλαι πολιορκίας ὑπερηκόντησε, τὰς ἐνέδρας διέλυσε καὶ τὸ κράτος ἐκῶρωσε...»⁴⁰³

Αυτό που βλέπουμε στο συγκεκριμένο απόσπασμα είναι ότι ο Θεόδωρος Β΄, αναφερόμενος σε κάποια συγκεκριμένα γεγονότα, προχωρά στην απόπειρα σύνδεσης εκφάνσεων της φιλοσοφικής σκέψης του Αριστοτέλη με την εφαρμογή της αυτοκρατορικής πολιτικής. Η έννοια της ενδελέχειας έχει απασχολήσει τον φιλόσοφο αυτοκράτορα σε αρκετές από τις επιστολές του, κάτι το οποίο έχουμε ήδη επισημάνει και αναλύσει σε προηγούμενη ενότητα της διατριβής μας. Η σύνδεση της αριστοτελικής εντελέχειας και τελεολογίας με την αυτοκρατορική πολιτική του Θεόδωρου Β΄ στο συγκεκριμένο απόσπασμα δείχνει στοιχεία για την πολιτική σκέψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Κάποια από αυτά είναι ότι η ενασχόληση του με τις αριστοτελικές αρχές δεν περιορίζεται αποκλειστικά και μόνον στο επίπεδο της φυσικής φιλοσοφίας, των μαθηματικών ή της ιατρικής, αλλά επεκτείνεται και σε αυτό της πολιτικής, και μάλιστα της εφαρμοζόμενης, όπως φαίνεται από το παραπάνω απόσπασμα. Ο Θεόδωρος Β΄ χρησιμοποιεί την αριστοτελική φιλοσοφία στην προσπάθειά του να εξηγήσει τον τρόπο λειτουργίας του κράτους, κάτι που δείχνει τόσο τη σταθερή του προσήλωση προς τις αριστοτελικές αρχές, όσο και την απόπειρα σύνδεσής τους με λειτουργίες και πρακτικές ανάγκες που έχουν σχέση με τη διαχείριση των πολιτικών και στρατιωτικών πραγμάτων.

Υποενότητα 14. Συγκερασμός της αριστοτελικής σκέψης με τα πολιτικά και στρατιωτικά τεκταινόμενα της αυτοκρατορίας. Η χρησιμοποίηση γεωμετρικών σχημάτων

«...πῶς γὰρ ἂν συμβιβασθῶσι τὰ πράγματα, ἢ πῶς τὸ τέλος ἀντιεσάξῃ τις ἀντὶ τῆς ἀρχῆς; καὶ τὴν ἀρχὴν δὲ πῶς καταγάγῃ ἐπὶ τὰ ἔσχατα; ἀντιπεπονθότων παρὰ τῶν (ἄκρ)οτάτων ἐν πράγμασιν ἄνισα γενήσονται τὰ τελέσματα. Διὸ γεωμετρικώτερον τὰς ἀποδείξεις σοι ποιησάμενος, ταῦτα σοι....δὲ ὡς λήμματα τὰ δεδεγμένα παραλαβόν,

---

⁴⁰³ Festa, 1898, σελ. 255.

κυβικόν ανάστησον τὸ θεώρημα, ἐπεὶ τοι γε ἐδραιότατον καὶ σ(τερεώ)τατον (καίπερ) ἔστι τοῦτο...»⁴⁰⁴

Στη συνέχεια της ίδιας επιστολής που απευθύνεται στον Γεώργιο Μουζαλώνα βλέπουμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου σκέψης του Θεόδωρου Β'. Στο προηγούμενο απόσπασμα γίναμε μάρτυρες του συγκερασμού της αριστοτελικής σκέψης με τα πολιτικά και στρατιωτικά τεκταινόμενα της αυτοκρατορίας. Αν και ένα μέρος της συγκεκριμένης επιστολής παραδίδεται μη ολοκληρωμένο, από το σωζόμενο απόσπασμα φαίνεται ότι ο Θεόδωρος Β' επεκτείνει τον συλλογισμό αυτό, χρησιμοποιώντας όρους από τα μαθηματικά και τη γεωμετρία, κάτι το οποίο, όπως διαπιστώσαμε από την έρευνα μας, τόσο στο «της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ'», όσο και στις επιστολές αποτελεί συχνό φαινόμενο στα γραπτά του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Ο Johannes Dräseke ήταν ο πρώτος που εισήγαγε τον όρο «γεωμετρική μέθοδος» (*mos geometricus*), αναφερόμενος στην πραγματεία του Θεόδωρου Β' «της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ'», συνδυάζοντάς τη μάλιστα με τη γεωμετρική μέθοδο του Spinoza. Ο Γ. Αραμπατζής, παίρνοντας αφορμή από το έργο του Dräseke, προχώρησε στην εξέταση της αποκαλούμενης «γεωμετρικής μεθόδου» του Θεόδωρου Β' στην πραγματεία «της φυσικής κοινωνίας λόγοι», καταλήγοντας σε γενικότερα συμπεράσματα σχετικά με τη φύση της επιστημονικής και φιλοσοφικής σκέψης του Θεόδωρου Β'⁴⁰⁵.

Στη συγκεκριμένη επιστολή παρατηρούμε ότι ο Θεόδωρος Β' προχωρά εκ νέου στη χρησιμοποίηση γεωμετρικών σχημάτων, ώστε να αποδείξει τα λεγόμενα του, κάτι που σημαίνει ότι η μαθηματική λογική που τον διακατέχει δεν περιορίζεται αποκλειστικά και μόνο στις πραγματείες, οι οποίες ίσως από τη «φύση» τους ως τέτοιες δικαιολογούν αυτή την πρακτική, αλλά χρησιμοποιείται ως αποδεικτικό στοιχείο στις καθημερινές του δραστηριότητες, όπως για παράδειγμα στις επιστολές που ανταλλάσσει με τα αγαπημένα του πρόσωπα.

Σε μια επιστολή, κατά την οποία ο Θεόδωρος Β' αναφέρεται τόσο σε θέματα κρατικής, όσο και στρατιωτικής πολιτικής, επιλέγει να χρησιμοποιήσει συλλογισμούς

---

⁴⁰⁴ Festa, 1898, σελ. 256.

⁴⁰⁵ Georgios Arabatzis, *Mos Geometricus in Theodoros II Lascaris in XII Congresso Internazionale di Filosofia Medievale, Palermo, 17-22 Settembre 2007, vol 3 Communicationi Orientalia*, σελ. 229-336.

παρμένους από την αριστοτελική φιλοσοφία και τα μαθηματικά. Με αυτήν, ακριβώς, τη λογική προχωρά στην αξιοποίηση γεωμετρικών σχημάτων. Κάτι τέτοιο είναι δυνατόν να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι τόσο ο πολιτικός, όσο και ο γενικότερος τρόπος σκέψης του Θεοδώρου Β΄ λειτουργεί μέσα σε ένα επιστημονικό και ορθολογικό πλαίσιο ιδεών. Το γεγονός αυτό ενισχύει την άποψη περι ιδιαίτερης έμφασης της βυζαντινής σκέψης στον ουμανισμό κατά τους ύστερους βυζαντινούς αιώνες. Πνευματικός τροφοδότης της σκέψης του Θεοδώρου Β΄ υπήρξε αναμφισβήτητα ο δάσκαλός του Νικηφόρος Βλεμμύδης.

Υποενότητα 15. Οι επιστολές του προς τους ηγέτες της δυτικής χριστιανοσύνης . Στοιχεία φιλοσοφίας και θεολογίας.

«Τῶν αἰτημάτων ἢ χάρις πρὸς τοὺς τελουῦντας ταῦτα διαβιβάζεται καὶ ἡ ἀντιστροφή ἢ τῶν ἀντιδόσεων πρὸς τοὺς ἀποπληροῦντας ἐκ τῶν αἰτούντων περαίνεται· καὶ ταῦτα σαφέστατα ...καὶ παντὶ δὲ τῷ κατὰ τὸ συμφέρον ἐργαζομένῳ τὸ ἀγαθὸν αἰ ἀνταμείψεις ἐκ τῶν ἀμοιβομένων ἀντανακλῶνται...»⁴⁰⁶

Πλησιάζοντας στο τέλος της ενότητας για τις όψεις της πολιτικής σκέψης και της αυτοκρατορικής πολιτικής του Θεοδώρου Β΄, προχωρούμε στην παράθεση ενός αποσπάσματος μιας πολύ ενδιαφέρουσας επιστολής του φιλοσόφου αυτοκράτορα, που απευθύνεται στον Πάπα Αλέξανδρο τον Δ΄. Εάν κάποιος ανατρέξει στις σελίδες της εκκλησιαστικής ιστορίας, πρόκειται να διαπιστώσει ότι το όνομα του Πάπα Αλεξάνδρου Δ΄ βρίσκεται άρρηκτα συνδεδεμένο με τις προσπάθειες του για την επαναπροσέγγιση και τη συμφιλίωση των δύο εκκλησιών.⁴⁰⁷

Τις αμφίδρομες σχέσεις μεταξύ της εκκλησιαστικής πολιτικής και της κοσμικής εξουσίας επιβεβαιώνουν οι απευθείας συνομιλίες, μέσω της ανταλλαγής επιστολών που έχουν διασωθεί. Οι επιστολές αυτές αντηλλάγησαν μεταξύ των βυζαντινών αυτοκρατόρων της Νίκαιας, Ιωάννη Δούκα Βατάτζη, Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη και Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου και των ηγετών της δυτικής χριστιανοσύνης.

---

⁴⁰⁶ Festa, 1898, σελ.201

⁴⁰⁷ Edward Bouverie Pusey, *On the Clause "and the Son" in Regard to the Eastern Church and the Bonn Conference*, part 4, εκδ. J. Parker, London, σελ. 73-74.

Οι εκκλησιαστικές έριδες εκείνης της περιόδου αποτελούσαν αντανάκλαση του ρευστού πολιτικού σκηνικού που είχε δημιουργηθεί μετά τη λατινική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης.

Το συγκεκριμένο απόσπασμα αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο ο Θεόδωρος Β΄ αντιλαμβάνεται την άσκηση της αυτοκρατορικής διακυβέρνησης. Η πρακτικότητα που διακρίνει την πολιτική του σκέψη είναι φανερή στο παραπάνω απόσπασμα παράλληλα με την «αποθέωση» του σχήματος «δούναι» και «λαβείν» όσον αφορά στην άσκηση της πολιτικής. Έχουμε ήδη επισημάνει την ιδιαίτερη έμφαση που δίνει ο φιλόσοφος αυτοκράτορας τόσο στην ορθότητα και τη χρησιμότητα των σχέσεων ανταλλαγής μεταξύ των ανθρώπων («δούναι και λαβείν») στο επίπεδο των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών σχέσεων, όσο και στη δίκαιη ανταμοιβή που δικαιούται κάποιος να προσμένει, αφού πρώτα έχει με τίμιο και δίκαιο τρόπο εργασθεί για αυτήν. Ο πατέρας του Θεοδώρου Β΄, Ιωάννης Δούκας Βατάτζης, εξορθολογικοποίησε τον τρόπο λειτουργίας της αυτοκρατορίας, κάτι που είχε ως άμεση συνέπεια τη δημιουργία άριστων συνθηκών για την ανάπτυξη της αυτοκρατορίας της Νίκαιας τόσο σε οικονομικό, όσο και σε πολιτιστικό και στρατιωτικό επίπεδο. Η πολιτική σκέψη, αλλά και η πρακτική της εφαρμογή μέσω του τρόπου διακυβέρνησης που εφήρμοσε ο Θεόδωρος Β΄ κατά τη βραχύβια περίοδο της παραμονής του στον θρόνο αποτελεί στην ουσία τη συνέχεια της πολιτικής του πατέρα του, διανθισμένης όμως με το πλεονέκτημα της ευρύτερης πνευματικής καλλιέργειας που του προσέφερε η άριστη γνώση πολλών και διαφορετικών εκφάνσεων της αρχαίας ελληνικής σκέψης. Οι επιστολές του φιλοσόφου αυτοκράτορα συνιστούν την καλύτερη απόδειξη για την ορθολογικότητα της σκέψης του.

«...ὁ γὰρ ἐμός πατριάρχης εἰρήνην διδάσκει, ὅτι τῆς εἰρήνης ἐστί. Σὺ γὰρ ἄρχεις πολλῶν πατέρων. Ἐγὼ δὲ τοῖς πατράσι κατὰ θεϊότητα ἔπομαι. Ὁ γὰρ οἰκουμενικὸς ἐν ἐμοὶ, καὶ διδάσκειν μὲ τὴν εἰρήνην. καὶ πῶς οὐκ ἀκούσομαι. χεῖρας αἶρει ὅσας τὰ διεστῶτα συνᾶσαι καὶ σπεύδω τούτου ἐν τῷ θελήματι, ὅτι τὴν εἰρήνην εὐαγγελίζεται... Ἐγὼ δὲ ἐν Πνεύματι Ἄγιῳ τὴν ἐλπίδα λαβὼν μεσεμβολῶ τῇ πείρᾳ εἰρηνεῦσαι τὰ διεστῶτα οὐ πολὺ γὰρ τὸ μέσον, εἴπερ ἰσχυρογνώμων τῶν θεωρημάτων

σταλή. Ἐκαστος τῶν γνωμόνων καὶ γὰρ τῷ δεδομένῳ κινεῖται, Εὐκλείδης
ἐξέθετο...»⁴⁰⁸

Ἡ δεύτερη καὶ τελευταία ἐπιστολή τοῦ Θεοδώρου Β΄ πρὸς τὸν Πάπα Ἀλέξανδρο Δ΄ παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ζήτημα τὸ ὁποῖο ἐξετάζουμε στὴ συγκεκριμένη ἐνότητα τῆς διατριβῆς μας. Ὅπως ἀναφέραμε προηγουμένως, σὲ τούτη τὴν ιδιαίτερα ταραγμένη περίοδο γιὰ τὴν αυτοκρατορία ζητήματα, ὅπως οἱ σχέσεις μεταξύ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καὶ τῆς Ἁγίας Ἐδρας, ἀποτελοῦσαν, κατὰ γενικὴ ὁμολογία, ζητήματα ευρύτερης πολιτικῆς ποῦ σχετίζονταν ἀμεσα με τοὺς συσχετισμοὺς δυνάμεων ποῦ εἶχαν διαμορφωθεῖ, σύμφωνα με τοὺς πολιτικοστρατιωτικὸς κανόνες ἰσχύος τῆς δεδομένης χρονικῆς στιγμῆς. Στὴ συγκεκριμένη ἐπιστολή τοῦ πρὸς τὸν πάπα Ἀλέξανδρο Δ΄ ὁ Θεόδωρος Β΄, ἀκολουθώντας μιὰ πολιτικὴ κατευνασμοῦ ποῦ ἔχει ὡς βασικὸ τῆς αἴτημα τὴν εἰρήνη, προσπαθεῖ νὰ μεσολαβήσει ὑπὲρ τῆς ἐξομάλυνσης τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν δύο ἐκκλησιῶν, χρησιμοποιοῦντας διάφορα ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχει. Ὁ Πάπας Ἀλέξανδρος Δ΄ κινεῖτο, ἐπίσης, πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή.

Ὁ πατέρας τοῦ φιλοσόφου αυτοκράτορα, Ἰωάννης Δούκας Βατάτζης, ἐπεδίωξε με τὶς συνομιλίες μέσω τῆς ἀνταλλαγῆς ἐπιστολῶν με τὸν Πάπα Ἰννοκέντιο Δ΄ νὰ ἐπιτύχει μιὰ ὀριστικὴ λύση στὸ πρόβλημα τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν δύο ἐκκλησιῶν. Ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα ἱστορικὸ γεγονὸς ὅτι οἱ προσπάθειες τοῦ Θεοδώρου Β΄ νὰ προχωρήσει στὴν ἐπανένωση τῶν δύο ἐκκλησιῶν εἶχαν ὡς κίνητρο τοὺς τὴν πολιτικὴ ποῦ δὲν ἦταν ἄλλη ἀπὸ τὴ δημιουργία εὐνοϊκῶν συνθηκῶν ποῦ θὰ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐπανακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης. Ὁ Θεόδωρος Β΄, κάνοντας χρῆση ἐνός προτρεπτικοῦ πρὸς τὸν Πάπα Ἀλέξανδρο Δ΄ ὕφους, βάζει ὡς στόχο τὴ διεξαγωγή μιᾶς συνάντησης ἐκπροσώπων τῶν δύο ἐκκλησιῶν, ποῦ θὰ ἔχει ὡς ζητούμενο τὴν συμφιλίωσή τους⁴⁰⁹.

Ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο ὁ Θεόδωρος Β΄ παραθέτει τὰ ἐπιχειρήματά του, προκειμένου νὰ ἐπιτύχει τὸ ζητούμενο ἀποτέλεσμα, εἶναι ἐνδεικτικὸς τῆς πολιτικῆς σκέψης ποῦ τὸν διακρίνει. Διαβάζοντας κάποιος τὴ συγκεκριμένη ἐπιστολή, καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς, ἐκτός ἀπὸ τὶς προφανεῖς

⁴⁰⁸ Festa, 1898, σελ.203- 204.

⁴⁰⁹ Papadopoulos, 1908, σελ. 99.

λογοτεχνικές αρετές που τον διακρίνουν, διακατέχεται από βαθιά γνώση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Έχοντας ως βασικό του μέλημα την εγκαθίδρυση της ειρήνης μεταξύ των δύο εκκλησιών, ο Θεόδωρος Β΄ χρησιμοποιεί αρχικά φιλοσοφικούς συλλογισμούς, εμπλέκοντας τους μάλιστα με στοιχεία από τη χριστιανική θεολογία.

Το πιο ενδιαφέρον για εμάς στοιχείο στη συγκεκριμένη επιστολή βρίσκεται στο τέλος της και σχετίζεται με την χρήση (για ακόμη μια φορά) τόσο της αριστοτελικής μεσότητας, όσο και της ευκλείδειας σκέψης. Με άλλα λόγια, παρατηρούμε ότι ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, έχοντας στο μυαλό του την επίτευξη πολιτικών στόχων, όπως στην προκειμένη περίπτωση την προτροπή ένωσης μεταξύ των δύο εκκλησιών, χρησιμοποιεί για μια ακόμη φορά την αριστοτελική φιλοσοφία, αλλά και - αυτό ίσως να έχει ακόμη μεγαλύτερη σημασία - την ευκλείδεια σκέψη. Έχουμε ήδη διαπιστώσει ότι ο Θεόδωρος Β΄ αρέσκειται στο να χρησιμοποιεί και να εφαρμόζει τις αρχές της ευκλείδειας γεωμετρίας σε πολλές και διαφορετικές εκφάνσεις της σκέψης του είτε πρόκειται για την εξήγηση της λειτουργίας του φυσικού κόσμου, είτε για την ανάλυση πολιτικών και στρατιωτικών γεγονότων.

Ο Θεόδωρος Β΄, μέσω της συγκεκριμένης επιστολής του, έχει ως στόχο να κατευνάσει τα πνεύματα σε σχέση με τη δύσκολη κατάσταση που έχει δημιουργηθεί από τις εκκλησιαστικές έριδες των προηγούμενων αιώνων, ώστε να οδηγήσει τις δύο πλευρές σε διάλογο, προκειμένου να υπάρξει συμφιλίωση μεταξύ της Δυτικής και της Ανατολικής Εκκλησίας. Δε θα μπορούσαμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ο Θεόδωρος Β΄, όντας πιστό μέλος της εκκλησίας και υπέρμαχος της χριστιανικής πίστης, επιθυμεί τη συμφιλίωση των δύο εκκλησιών, εμφορούμενος από αγνά ιδεολογικά και πνευματικά κίνητρα. Ο ίδιος, όμως, όπως και ο πατέρας του, υπήρξε εκφραστής μιας ρεαλιστικής κατά βάση πολιτικής. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι στα χρόνια της δικής του βασιλείας ο Ιωάννης Δούκας Βατάτζης ήταν έτοιμος να θυσιάσει την ανεξαρτησία της Ανατολικής Εκκλησίας, προκειμένου να επιστρέψει η Κωνσταντινούπολη στα χέρια των Βυζαντινών. Ο Πάπας Ιννοκέντιος Δ΄ υπήρξε, επίσης, πρόθυμος να θυσιάσει το λατινικό κράτος που δημιουργήθηκε από τους σταυροφόρους, προκειμένου να επιτύχει την ένωση των εκκλησιών υπό τη δική του όμως σκέψη. Ο θάνατος των δύο ανδρών το 1254 ανέστειλε οριστικά την

επιχειρούμενη συμφωνία μεταξύ των δυο πλευρών.⁴¹⁰ Με την προθυμία του να «θυσιάσει» την ανεξαρτησία της Ανατολικής Εκκλησίας ο Βατάτζης έδειξε ότι μπροστά στα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα μείζονος σημασίας οι τυχόν ιδεολογικές διαφορές μεταξύ των εκκλησιών δεν παίζουν κανένα ρόλο, διότι όλα τα πράγματα στη βάση τους είναι - κατά κύριο λόγο - πολιτικά και βρίσκονται σε άμεση συσχέτιση με τα πολιτικά και στρατιωτικά συμφέροντα.

Ο Θεόδωρος Β΄, όπως γνωρίζουμε, υπήρξε περισσότερο παρεμβατικός στα θέματα της Εκκλησίας, έχοντας ως βαθιά του επιθυμία να ασκεί ο ίδιος την εξουσία πάνω στα εκκλησιαστικά ζητήματα. Το γεγονός αυτό ανάμεσα σε άλλα τον οδήγησε σε σύγκρουση με τον αγαπημένο του δάσκαλο, Νικηφόρο Βλεμμύδη. Η πολιτική του σκέψη, ωστόσο, οδηγούνταν από έναν παροιμιώδη ρεαλισμό, ο οποίος συμπληρωνόταν από τη βαθιά γνώση που τον διακατείχε τόσο για τους πολιτικοστρατιωτικούς συσχετισμούς της εποχής του, όσο και για την αρχαία ελληνική πολιτική και φιλοσοφική σκέψη. Η χρήση των ευκλείδειων αρχών κατά τη συγγραφή επιστολών πολιτικού περιεχομένου είναι ενδεικτική της σκέψης του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Ο Ευκλείδης από την Αλεξάνδρεια υπήρξε μαθηματικός της ελληνιστικής περιόδου (350-250 π.Χ.) και αποτέλεσε τον βασικότερο θεμελιωτή της σύγχρονης γεωμετρίας. Ο Θεόδωρος Β΄ στη συγκεκριμένη επιστολή αναφέρεται στην έννοια του «γνώμονα». Το γεωμετρικό νόημα της έννοιας αυτής αποσαφήνισε ο Αλεξανδρινός μαθηματικός με τον ακόλουθο τρόπο : *«ο γνώμονας έχει την ίδια σχέση με ένα παραλληλόγραμμο, με αυτή που προηγουμένως είχε με ένα τετράγωνο»*⁴¹¹.

Τα ακριβή στοιχεία της ευκλείδειας γεωμετρίας δεν αποτελούν το ζητούμενο σε σχέση με το ζήτημα πραγμάτευσης της παρούσας διατριβής, καταδεικνύουν ωστόσο την επιστημονική αντίληψη της σκέψης του Θεοδώρου Β΄. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, στα πλαίσια μιας επιστολής που έχει ως στόχο να επιχειρηματολογήσει υπέρ μας κοινά αποδεκτής λύσης στα εκκλησιαστικά θέματα, της οποίας, μάλιστα, ο αντίκτυπός της επρόκειτο να είναι ιδιαίτερα σημαντικός όσον

---

⁴¹⁰ Alexander A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire, 324–1453*, εκδ. University of Wisconsin Press, 1958, σελ. 544.

⁴¹¹ Thomas L Heath, *The Thirteen Books of Euclid's Elements, Books 1, 2*, εκδ. Dover Publications, New York, 1956, σελ. 371.

αφορά στην πολιτικοστρατιωτική κατάσταση της περιοχής, χρησιμοποιεί στοιχεία από τη χριστιανική φιλοσοφία, την αριστοτελική σκέψη και την ευκλείδεια γεωμετρία. Αξίζει, τέλος, να επισημανθεί ότι οι προσπάθειες αυτές τόσο του ίδιου, όσο και του πατέρα του δεν κατάφεραν εντέλει να επιτύχουν το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα.

Υποενότητα 16. Η επιστολή προς τον καρδινάλιο Ριχάρδο.

*«ή μὲν γάρ τῶν ἐπιστημῶν τὸ μέτοχον ἔχει δύναμιν πλατυσμοῦ, καὶ συνάγει τῇ στάσει τὰ ἐν τῇ πολιτείᾳ πρὸς τὸ κριτήριον διατετορευμέναις λέξεσι τῶν ενθυμημάτων τὴν καλλιπέειαν ἀπαρτίζουσα...»*⁴¹²

Πριν ξεκινήσουμε τον σχολιασμό του παραπάνω αποσπάσματος από την επιστολή του Θεοδώρου Β΄ προς τον καρδινάλιο Ριχάρδο, αξίζει να αναφερθούμε σε κάποια ζητήματα που έχουν σχέση με τις επιστολές του προς τη Ρώμη. Όπως έχει καταστεί φανερό από την έρευνά μας στο έργο του Θεοδώρου Β΄, οι επιστολές που απευθύνονται προς τους εκπροσώπους της δυτικής χριστιανοσύνης, όπως ο Πάπας Αλέξανδρος ή ο καρδινάλιος Ριχάρδος, παρουσιάζουν αυξημένο ενδιαφέρον ως προς την αναζήτηση της φυσιογνωμίας της πολιτικής σκέψης και συμπεριφοράς του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Η αλληλογραφία του με τα ανώτερα εκκλησιαστικά στελέχη της Ρώμης δείχνει κάποια πράγματα σε σχέση με τον τρόπο άσκησης της πολιτικής του Θεοδώρου Β΄. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, έχοντας ως πρότυπο τον πατέρα του, Ιωάννη Δούκα Βατάτζη, φαίνεται ότι επιθυμούσε να διατηρεί μια όσο το δυνατόν ισχυρότερη προσωπική σχέση με την δυτική εκκλησία. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας επιθυμούσε να χρησιμοποιήσει τις ισχυρές αυτές γνωριμίες για να επιτύχει την επανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Η επαναφορά της πρωτεύουσας του βυζαντινού κράτους στην Κωνσταντινούπολη αποτελούσε τον βασικότερο πολιτικό στόχο της εξόριστης βυζαντινής πολιτική ελίτ από την εποχή της βίαιης εκδίωξης της από την «φυσική» της έδρα. Ο Θεόδωρος Β΄, όπως φαίνεται από τον τρόπο γραφής των επιστολών του προς την ανώτατη εκκλησιαστική ιεραρχία της Ρώμης, φαίνεται ότι έχει αρκετή αυτοπεποίθηση σε σχέση με τα πολιτικά οφέλη που δύναται να αποκομίσει, καλλιεργώντας τούτη την προσωπική σχέση. Οι

⁴¹² Festa, 1898, σελ. 206.

επιστολές του προς τον Πάπα και τον Καρδινάλιο Ριχάρδο έχουν ως βασικό τους αίτημα την απελευθέρωση αιχμαλώτων. Ο Θεόδωρος Β' με τη χρήση στη συνέχεια φιλοσοφικών, αλλά και επιστημονικών στοχασμών επιθυμεί, κατά την άποψή μας, να γοητεύσει το δυτικό ακροατήριο με την ευρύτητα και τη δημιουργική χρήση των συλλογισμών και των στοχασμών αυτών. Επιθυμεί, επίσης, να επιτύχει το βασικό του πολιτικό μέλημα, που δεν είναι άλλο από τον προσεταιρισμό της δυτικής Παποσύνης, με σκοπό να φθάσει στο επιθυμητό αποτέλεσμα, την επάνοδο, δηλαδή, της εξόριστης βυζαντινής αυτοκρατορικής διοίκησης στην Κωνσταντινούπολη.

Ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιεί την κλασική παράδοση, ακόμη και τα μαθηματικά, σε συνδυασμό με τα χριστιανικής εμπνεύσεως επιχειρήματα, προκειμένου να επιτύχει τον βασικότερο πολιτικό του στόχο, καταδεικνύουν τόσο τον πολιτικό ρεαλισμό, όσο και το ωφελμιστικό στοιχείο της σκέψης του. Με τις επιστολές του αυτές ο Θεόδωρος Β' ίσως επιχειρήσει να δημιουργήσει νέους «δεσμούς», προκειμένου να επιτύχει το επιδιωκόμενο πολιτικό αποτέλεσμα. Η «πολιτική» αυτή έννοια της φιλίας στον Θεόδωρο Β', όπως αναφέρει ο Dimitar Angelov, έλκει την καταγωγή της από τον Αριστοτέλη και συνίσταται στη δημιουργία και την καλλιέργεια διμερών διαπροσωπικών σχέσεων, που έχουν ως βασικό συνδετικό τους κρίκο το αμοιβαίο κέρδος και συμφέρον.⁴¹³ Ο Θεόδωρος Β' φαίνεται ότι επιδιώκει να δημιουργήσει αυτού του είδους τη σχέση με τις αρχές της Παπικής Χριστιανοσύνης. Η χρήση φιλοσοφικών, επιστημονικών, αλλά και θεολογικών αναφορών ως εργαλείων για την επίτευξη των στόχων του αναδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο ο Θεόδωρος Β' αντιλαμβάνεται την άσκηση της πολιτικής. Η πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β' βρίσκεται αρκετά κοντά στη σύγχρονη έννοια της πολιτικής. Η σύγχρονη πολιτική σκέψη, όπως και αυτή του Θεοδώρου Β', έχουν ως βασικά τους χαρακτηριστικά γνωρίσματα τον ορθολογισμό, τη σαφήνεια ως προς του στόχους και τον ωφελμισμό.

Στο παραπάνω απόσπασμα από την επιστολή του προς τον καρδινάλιο Ριχάρδο, παρατηρούμε ότι ο Θεόδωρος Β', προκειμένου να προσδιορίσει τα πολιτικά πράγματα της αυτοκρατορίας, χρησιμοποιεί την έκφραση *τὰ ἐν τῇ πολιτείᾳ*, αυτά, δηλαδή, που αφορούν την πολιτεία. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει σε προηγούμενο σημείο της ενότητας αυτής, ο τρόπος με τον οποίο ο Θεόδωρος Β' αντιλαμβάνεται

⁴¹³ Angelov, 2008, σελ. 208.

τον όρο «πολιτεία» προσεγγίζει την πλατωνική αντίληψη του όρου της «πολιτείας» τόσο στο επίπεδο της σημασίας αυτής καθαυτής της έννοιας, όσο και στο πρότυπο του τρόπου διακυβέρνησης.

Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, σε πολλές από τις επιστολές του, δεν κρύβει το θαυμασμό που τρέφει για τη φιλοσοφία, επισημαίνοντας τη χρησιμότητά της τόσο στην ανάλυση της λειτουργίας του κόσμου και των φυσικών πραγμάτων, όσο και στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας με τη χρήση τόσο αριστοτελικών (όπως έχουμε δει με την αριστοτελική έννοια της φιλίας) σχημάτων όσο και του πλατωνικού προτύπου του φιλοσόφου βασιλέα.

Ο Θεόδωρος Β΄, στην επιστολή του προς τον καρδινάλιο Ριχάρδο, αναφέρεται στις διαφορετικές μορφές των επιστημών, την καταγωγή τους και τον σκοπό που η καθεμία εξυπηρετεί. Σε πολλά σημεία της συγκεκριμένης επιστολής ο τρόπος πραγμάτευσης του ζητήματος είναι αρκετά κοντά στο ύφος των συλλογισμών που απαρτίζουν την πραγματεία «της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ΄». Το ορθολογικό ύφος της αριστοτελικής παράδοσης που παρατηρούμε στην πραγματεία « της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ΄», καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της συγκεκριμένης επιστολής.

Υποενότητα 17. Διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ επιστήμης και θεολογίας. Απήχηση νεοπλατωνικών ιδεών.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον σε σχέση με τον τρόπο σκέψης του φιλοσόφου αυτοκράτορα αποτελούν οι απόπειρες διερεύνησης των σχέσεων μεταξύ θεολογίας και επιστήμης που καταλήγουν στην ανωτερότητα της δεύτερης, εξαιτίας της πεποίθησης για την απειροσύνη του Θεού, την οποία μάλιστα προσπαθεί να αποδείξει, χρησιμοποιώντας για ακόμη μία φορά επιχειρήματα που προέρχονται από τα μαθηματικά αλλά και φιλοσοφικούς συλλογισμούς.⁴¹⁴ Η ορθολογικότητα που χαρακτηρίζει την σκέψη του γίνεται φανερή στο σημείο αυτό, ακόμη και στο επίπεδο της αναζήτησης του θείου. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας στην προσπάθειά του να

---

⁴¹⁴ Festa, 1898, σελ. 207.

αναδειξεί την ανωτερότητα των θεϊκής προέλευσης πραγμάτων χρησιμοποιεί επιστημονική γλώσσα και επιχειρήματα που έχουν ως βάση τα μαθηματικά.

Η επιχειρηματολογία του Θεόδωρου Β΄ σε σχέση με την ανωτερότητα των θεϊκών πραγμάτων που βασίζονται στο «αείραστον», όπως αναφέρει του Θεού, ίσως απηχούν έως ένα βαθμό νεοπλατωνικές απόψεις. Ο τρόπος με τον οποίο γίνεται η παράθεση του επιχειρήματος θυμίζει τη συλλογιστική του Πλωτίνου. Η θέση του ιδρυτή του Νεοπλατωνισμού σε σχέση με το άπειρο ήταν η εξής: το «εν», η βασική, δηλαδή, πηγή δημιουργίας των πάντων είναι άπειρο. Όλα τα υπόλοιπα είναι πεπερασμένα, έχουν, δηλαδή, αρχή, μέση και τέλος. Το «εν» είναι εκείνο που δημιουργεί. Όλα τα υπόλοιπα αποτελούν δημιουργήματά του⁴¹⁵. Στη χριστιανική κοσμοαντίληψη ο Θεός ταυτίστηκε με το «εν» του νεοπλατωνισμού. Ο Θεόδωρος Β΄ στη συγκεκριμένη επιστολή βασίζει ολόκληρη τη συλλογιστική του σε σχέση με την ανωτερότητα του θείου (εν προκειμένω της θεολογίας), στην απειροσύνη του ενός, την εγκυρότητα, μάλιστα, της οποίας προσπαθεί να ισχυροποιήσει, χρησιμοποιώντας όρους από τα μαθηματικά. Το γεγονός ότι απευθύνεται σε άνθρωπο της εκκλησίας ίσως και να εξηγεί την ανάγκη που αισθάνεται ως προς το να επισημάνει την ανωτερότητα της αναζήτησης των θεϊών πραγμάτων έναντι των «εγκόσμιων» επιστημών. Παρ'όλα αυτά, η επιχειρηματολογία και ο τρόπος σκέψης του στη συγκεκριμένη επιστολή παραπέμπουν περισσότερο σε «επιστήμονα» παρά σε διανοητή του μεταφυσικού.

Υποενότητα 18. Η επιστολή προς τον Κάλλιστο το γραμματικό. Η χρησιμότητα του λόγου

Η επιστολή με την οποία ολοκληρώνουμε την ενότητα μας σχετικά με τις όψεις της πολιτικής σκέψης και της αυτοκρατορικής πολιτικής του Θεοδώρου Β΄ είναι η πρώτη επιστολή που απευθύνεται στον γραμματικό Κάλλιστο. Σε δύο αποσπάσματα από τη συγκεκριμένη επιστολή επιβεβαιώνονται αρκετά από αυτά στα οποία έχουμε ήδη αναφερθεί κατά την ανάλυση άλλων επιστολών. Εμφανίζονται παράλληλα κατά την άποψη μας κάποια νέα στοιχεία σε σχέση με την πολιτική σκέψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα.

⁴¹⁵ John M. Rist, *Plotinus: Road to Reality*, εκδ. Cambridge University Press, 1967, σελ. 37.

« Τῷ Καλλίστῳ διὰ λόγου προσφθέγγομαι· ἐπεὶ καὶ λόγος ἐστὶ χρῆμα τὸ κάλλιστον . εἰ γοῦν λόγος χρῆμα τῶν κατὰ κόσμον ἐστὶ τὸ κάλλιστον καὶ ἐν φίλοις ἐμοῖς ἄριστος ὁ Κάλλιστος τέτακται...»⁴¹⁶

Στο πρώτο απο τα δύο αποσπάσματα που παραθέτουμε από τη συγκεκριμένη επιστολή ο Θεόδωρος Β΄ απευθύνεται με φιλικό τρόπο προς τον καλό φίλο του γραμματικό Κάλλιστο, χρησιμοποιώντας ένα λογοπαίγνιο. Εάν δώσουμε έμφαση στο συγκεκριμένο λογοπαίγνιο, μπορούμε να διακρίνουμε κάποια πράγματα σε σχέση με τον τρόπο σκέψης του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Το πρώτο στοιχείο είναι η πεποίθηση του σε σχέση με τη χρησιμότητα του λόγου, δηλαδή της λογικής.

Σύμφωνα με τον Θεόδωρο Β΄, ο λόγος, δηλαδή, η λογική, αποτελεί απ' όλα τα αγαθά του κόσμου, το πιο καλό, το άριστο. Το λογοπαίγνιο αυτό εκφράζει, κατά την άποψη μας, με τον πλέον πειστικό τρόπο τόσο τις στέρρες ορθολογικές βάσεις της σκέψης του Θεοδώρου Β΄, όσο και τη ροπή του προς έναν πραγματισμό, που ταιριάζει περισσότερο σε διανοητές της νεότερης εποχής. Όπως γνωρίζουμε, οι διανοητές του διαφωτισμού οραματίζονταν την ανθρωπότητα ενωμένη μέσω της κατάκτησης μίας κοινής λογικής, στην οποία βασίζονται τα πάντα⁴¹⁷. Η πίστη του Θεοδώρου Β΄ στη χρησιμότητα της λογικής εκφράζεται με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο στο συγκεκριμένο απόσπασμα. Ο τρόπος με τον οποίο ο Θεόδωρος Β΄ αντιλαμβάνεται τη λογική έχουμε δει ότι θεμελιώνεται στην αριστοτελική φιλοσοφία και συνυπάρχει στη σκέψη του μαζί με τη χριστιανική κοσμοαντίληψη. Αν το γεγονός αυτό συνδυαστεί με την ροπή του Θεοδώρου Β΄ προς τις φυσικές επιστήμες, δύναται να μας καταδειχθεί μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για την εώς ένα βαθμό πρωτοτυπία της σκέψης του. Η εικόνα αυτή ενισχύεται ακόμη περισσότερο, λαμβάνοντας υπόψη μας τη σχεδόν ολοκληρωτική επικράτηση της κυριαρχίας των μεσαιωνικών ιδεών στην πλειοψηφία της σκέψης των λογίων εκείνης της περιόδου.

Υποενότητα 19. Η ροπή προς την χρησιμοθηρία

---

⁴¹⁶ Festa, 1898, σελ. 190.

⁴¹⁷ Colin Wight, *Realism, Science and Emancipation* in Kathryn Dean, Jonathan Joseph, John Michael Roberts, Colin Wight, *Realism, Philosophy and Social Science*, εκδ. Palgrave Macmillan, New York, 2006, σελ. 41.

Ένα άλλο συμπέρασμα στο οποίο μπορούμε να καταλήξουμε, μελετώντας το παραπάνω απόσπασμα από την επιστολή του Θεοδώρου Β΄ προς τον Κάλλιστο γραμματικό, είναι η σταθερή προσήλωση του φιλοσόφου αυτοκράτορα προς την χρησιμοθηρία και την ωφελιμότητα των πραγμάτων. Όπως έχει ήδη αναδειχθεί από την μελέτη άλλων επιστολών, η σκέψη του Θεοδώρου Β΄ κυριαρχείται από την αποθέωση της πρακτικότητας τόσο στο επίπεδο της πολιτικής διακυβέρνησης, όσο και σε αυτό της γενικότερης αντίληψης του φιλοσόφου αυτοκράτορα σε σχέση με τον κόσμο και τα πράγματα. Εάν αυτό συνδυαστεί με την, όπως μπορούμε να διακρίνουμε στο παραπάνω απόσπασμα, αναμφισβήτη πνευματική του δέσμευση προς τις αρχές της λογικής δύναται να αποτελέσει ένα ακόμη στοιχείο ως προς την ανάδειξη του ρεαλιστικού τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνεται τα πράγματα ο φιλόσοφος αυτοκράτορας.

Στην συνέχεια της επιστολής του προς τον Κάλλιστο τον γραμματικό ο Θεόδωρος Β΄ αναφέρει κάτι ιδιαίτερα σημαντικό ως προς τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τα πολιτικά πράγματα.

*« ή ἕκτη δὲ παρὰ μὲν τοῖς τοῦ Ἀσκληπιοῦ σοφοῖς διαδόχοις οὐ κρίνει βασιλικῶς, ἀλλὰ μάλα τυρρανικῶς διότι καὶ τέλειος ἀριθμὸς καὶ οὐ φύσει ἡ ἕκτη τέτακται Πυθαγορικοῖς, τὰ δὲ θέσει βιαστὰ καὶ τυρρανικά, διὰ τοῦτο ἕως ἄρτι καὶ ἡμεῖς τυρρανούμεθα ἐκ τῆς ὄψεως.»*⁴¹⁸

Υποενότητα 20. Αριστοτελικές ιδέες σε σχέση με τα πολιτεύματα

Όπως έχουμε διαπιστώσει από την ανάγνωση και τη μελέτη των επιστολών του Θεοδώρου Β΄, ο τρόπος γραφής του φιλοσόφου αυτοκράτορα διακρίνεται από την τάση της μεταφορικής χρήσης ιδεών, γεγονός που αναδεικνύει τόσο την συγγραφική του ευχέρεια, όσο και την ευρυμάθεια που τον διακρίνει.

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα η πρόθεση του δεν είναι να αναφερθεί ευθέως στα πολιτικά πράγματα, μπορούμε ωστόσο να διακρίνουμε στοιχεία για την πολιτική του σκέψη. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας προχωρά στη σαφή διάκριση του «βασιλικού» από τον «τυρανικό» τρόπο λειτουργίας των πραγμάτων, κάτι που,

---

⁴¹⁸ Festa, 1898, σελ. 191.

όπως μπορούμε να συμπεράνουμε, βρίσκει εφαρμογή σε όλους τους τομείς της λειτουργίας της φυσικής κοινωνίας. Αρα, δεν περιορίζεται αποκλειστικά και μόνον στο επίπεδο της πολιτικής. Οι ιδέες που απηχούνται στο παραπάνω απόσπασμα, κατά το οποίο ο Θεόδωρος Β΄ προχωράει στο συνδυασμό διαφόρων επιστημών, όπως τα μαθηματικά και η ιατρική, μας θυμίζουν τον τρόπο με τον οποίο ο Αριστοτέλης αναφέρεται στη διάκριση των πολιτευμάτων και στα διάφορα χαρακτηριστικά τους. Στα «Πολιτικά» του ο φιλόσοφος από τα Στάγειρα αναφέρεται με το χειρότερο τρόπο στην τυραννίδα και στον τυρρανικό τρόπο διαχείρισης των πραγμάτων.⁴¹⁹ Όπως με χαρακτηριστικό τρόπο αναφέρει ο Αριστοτέλης, η τυραννίδα δεν αποβλέπει στην καλύτερευση των κοινών πραγμάτων παρα μόνο στην προσωπική ωφέλεια. Η βασιλεία σε αντίθεση με την τυραννία προσφέρει την καλύτερη υπηρεσία ως προς τα κοινά οφέλη για την πολιτεία. Στο απόσπασμα αυτό ο Θεόδωρος Β΄ φαίνεται ότι υιοθετεί πλήρως την αριστοτελική αυτή διάκριση, συνδέοντας τη βασιλική οδό με το σωστό και το «φύσει» αντίθετα με τα θέσει (*τὰ δὲ θέσει βιαστὰ καὶ τυρρανικά*). Η υιοθέτηση εκ μέρους του Θεοδώρου Β΄ της συγκεκριμένης αριστοτελικής διάκρισης ίσως να απηχεί τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τη δική του πολιτική θέση στην κεφαλή της αυτοκρατορίας, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο ασκεί την πολιτική εξουσία, αποσκοπώντας προς το κοινό όφελος των υπηκόων του. Ο Θεόδωρος Β΄, όπως έχουμε ήδη δει σε προηγούμενα κεφάλαια της έρευνας μας, έχει ήδη αναφερθεί εκτενώς στην πεποίθηση του περί ανωτερότητας των φυσικών πραγμάτων (φύσει) σε σχέση με τα συμβατικά (θέσει).

4) Η σκέψη του Θεοδώρου Β΄ σε σχέση με τις βυζαντινές πολιτικές ιδέες

Σε αυτή την υποενότητα της διατριβής μας θα ασχοληθούμε με τη σχέση ανάμεσα στην πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη και στην παραδοσιακή βυζαντινή πολιτική ιδεολογία, όπως αυτή σταδιακά διαμορφώθηκε στο πέρασμα των αιώνων ως μετεξέλιξη της αντίστοιχης ρωμαϊκής.

⁴¹⁹ «...ἡ δὲ τυραννίς, ὡσπερ εἴρηται πολλάκις, πρὸς οὐδὲν ἀποβλέπει κοινόν, εἰ μὴ τῆς ἰδίας ὠφελείας χάριν. ἔστι δὲ σκοπὸς τυραννικὸς μὲν τὸ ἡδύ, βασιλικὸς δὲ τὸ καλόν. διὸ καὶ τῶν πλεονεκτημάτων τὰ μὲν χρημάτων τυραννικά, τὰ δ' εἰς τιμὴν βασιλικά μᾶλλον· καὶ φυλακὴ βασιλικὴ μὲν πολιτικὴ, τυραννικὴ δὲ διὰ ξένων...» Aristoteles et Corpus Aristotelicum Phil., *Politica* Bekker page 1311a, line 4.

Η ανάλυση μας επικεντρώνεται τόσο στις ομοιότητες, όσο και στις διαφορές μεταξύ της πολιτικής σκέψης του Θεοδώρου Β΄ και κάποιων εκ των βασικότερων εκπροσώπων της βυζαντινής πολιτικής σκέψης σύμφωνα με την καταγραφή τους στην προγενέστερη επιστημονική βιβλιογραφία. Το ερώτημα στο οποίο επιχειρούμε να απαντήσουμε κατά το περιεχόμενο της συγκεκριμένης ενότητας σχετίζεται με το εάν η πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη δύναται να αποτελεί διακριτό σημείο αναφοράς στους κόλπους της βυζαντινής πολιτικής θεωρίας. Σημαίνουσες προσωπικότητες της πολιτικής σκέψης του Βυζαντίου, όπως για παράδειγμα ο Πατριάρχης Φώτιος, εξετάζονται με μεγαλύτερη λεπτομέρεια στη συγκεκριμένη υποενότητα λόγω της ιδιαίτερης συνεισφοράς τους στην κληρονομιά της βυζαντινής πολιτικής θεωρίας.

Υποενότητα 1. Γενικό περίγραμμα της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας

Θα ξεκινήσουμε την ενότητα μας με την παράθεση μίας, όσο το δυνατόν, πιο ολοκληρωμένης εικόνας της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας, όπως αυτή διαφαίνεται στα έργα μελετητών του Βυζαντίου, όπως ο Hans-Georg Beck, ο Herbert Hunger και ο Francis Dvornik.

Όταν ένας μελετητής της βυζαντινής περιόδου επιχειρεί να προχωρήσει σε μία συνοπτική, αλλά και ολοκληρωμένη παρουσίαση των γενικών στοιχείων και χαρακτηριστικών της βυζαντινής πολιτικής θεωρίας και φιλοσοφίας οφείλει να διασαφηνίσει με τον πλέον ξεκάθαρο την ιστορική προέλευση της. Η ιστορική προέλευση της βυζαντινής πολιτικής σκέψης καθόρισε εν πολλοίς και την ίδια την ουσία της ύπαρξης της κατά τους αιώνες της μακραίωνης παρουσίας του βυζαντινού κράτους στα εδάφη της ανατολικής – και όχι μόνο - Μεσογείου. Ο διαπρεπής ιστορικός των ιδεών του Βυζαντίου, D. M. Nicol, επιθυμώντας να αναφερθεί με εύσημο και παραστατικό τρόπο στα κυριότερα χαρακτηριστικά της βυζαντινής πολιτικής σκέψης προχωρά στην ακόλουθη επισήμανση: τα βασικότερα στοιχεία της βυζαντινής πολιτικής σκέψης είναι δυνατόν να συνοψιστούν σε μία πρόταση: ο βυζαντινός πολιτισμός υπήρξε ένα «αμάγαλμα» τριών «συστατικών», ελληνικών,

ρωμαϊκών και χριστιανικών. Η πολιτική του θεωρία προέρχεται από τα δύο πρώτα «συστατικά», τα οποία συνενώθηκαν για να ενισχύσουν το τελευταίο⁴²⁰.

Η βυζαντινή, λοιπόν, πολιτική θεωρία έχει τις απαρχές της τόσο στην ελληνική, όσο και στη ρωμαϊκή παράδοση, κάτι το οποίο φαίνεται απόλυτα ευνόητο, εάν αναλογιστούμε ότι το βυζαντινό κράτος αποτελεί τον γνήσιο πολιτικό και πολιτισμικό απόγονο της πάλαι ποτε κραταίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας με τη διαφορά ότι τα γεωγραφικά της όρια έχουν μετακινηθεί από τη λατινική δύση στην ελληνόφωνη ανατολή, την σφαίρα, δηλαδή, επιρροής του ελληνικού πολιτισμού, ο οποίος με τη μακραίωνη παράδοση και ιστορία του διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτικής του φυσιογνωμίας.

Το καινούργιο στοιχείο στην πολιτική του ιδεολογία, αυτό, δηλαδή, που καθόρισε εν πολλοίς τη διαφορά του με τις προγενέστερες αυτοκρατορίες που κυριάρχησαν στην περιοχή υπήρξε η υιοθέτηση εκ μέρους της πολιτικής εξουσίας και της άρχουσας τάξης της χριστιανικής θρησκείας ως του βασικότερου πυλώνα της πολιτικής και πολιτισμικής της έκφρασης.

Υποενότητα 2. Ευσέβιος Καισάρειας και Ι.Χρυσόστομος ως βασικοί πυλώνες των πολιτικών ιδεών του Βυζαντινού κράτους

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει στην ενότητα που πραγματευόμαστε την πολιτική θεολογία της βυζαντινής διάνοησης και τη σχέση της με την πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄, ο βασικότερος πυλώνας των πολιτικών ιδεών των απαρχών του βυζαντινού κράτους υπήρξαν τα έργα των πρώιμων χριστιανών απολογητών με τη φυσιογνωμία του Ευσέβιου Καισάρειας να αποτελεί σημείο αναφοράς. Σε σχέση με τη συμβολή των εκπροσώπων του πρώιμου χριστιανισμού αξίζει να αναφερθεί ότι, σύμφωνα με κάποιους μελετητές, όπως ο Κ. Μποζίνης⁴²¹, η συμβολή της πολιτικής

---

⁴²⁰D. Nicol. "Byzantine political thought" in J. Burns (Ed.), *The Cambridge History of Medieval Political Thought c.350–c.1450* (The Cambridge History of Political Thought, pp. 49-80). Cambridge University Press, 1988, σελ. 51.

⁴²¹ βλ. Κ. Μποζίνης, *Πολιτική Αγάπη. Νέα ερμηνευτική προσέγγιση στον ιερό Χρυσόστομο*, εκδ. Σταμούλη, Αθήνα, 2019.

σκέψης του Ιωάννη Χρυσοστόμου υπήρξε ιδιαίτερα καθοριστική για τη διαμόρφωση της πολιτικής φιλοσοφίας του Βυζαντίου. Ο ζωντανός λόγος των γραπτών του Ιωάννη Χρυσοστόμου καταλήγει στη δημιουργία ενός δυναμικού και ενεργού χριστιανισμού που σε αρκετές περιπτώσεις διαφοροποιείται από την πολιτική σκέψη του Ευσεβίου. Οι χριστιανικές, λοιπόν, καταβολές της πολιτικής φιλοσοφίας του Βυζαντίου συνοψίζονται σε δύο βασικές καταγωγικές στιγμές, οι οποίες, σε αρκετές περιπτώσεις, έρχονταν σε σύγκρουση μεταξύ τους. Σε άλλη ενότητα της διατριβής μας πραγματευόμαστε με πιο αναλυτικό τρόπο τη σχέση μεταξύ της πολιτικής σκέψης του Ιωάννη Χρυσοστόμου και αυτής του Θεοδώρου Β΄.

Υποενότητα 3. Η συμβολή των μη χριστιανών διανοητών στη διαμόρφωση της πολιτικής φυσιογνωμίας του Βυζαντινού κράτους. Ο Θεμίστιος.

Ο D.M. Nicol δε φαίνεται να παραβλέπει τη συμβολή των μη χριστιανών διανοητών στη διαμόρφωση της πολιτικής φυσιογνωμίας της άρχουσας τάξης του βυζαντινού κράτους. Σύμφωνα με τον Βρετανό ιστορικό, η έστω και αμφιλεγόμενη υιοθέτηση του χριστιανισμού από την κεφαλή της πολιτικής εξουσίας του βυζαντινού κράτους, τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο, προκάλεσε ένα είδος έκπληξης και ταραχής στην πλειοψηφία των υπηκόων του, που παρέμεναν πιστοί στη θρησκεία των προγόνων τους.⁴²²

Τον συγκερασμό αυτών των στοιχείων, της ελληνικής και και ρωμαϊκής παράδοσης, με τη νέα κατάσταση που διαμορφώθηκε στα θρησκευτικά πράγματα προς χάριν της νέας βυζαντινής αυτοκρατορικής πολιτικής ιδεολογίας επιχείρησε να επιτύχει ο φιλόσοφος του 4^{ου} αιώνα Θεμίστιος, ο οποίος δεν άνηκε στις τάξεις των υποστηρικτών της νέας θρησκείας και παρέμενε πιστός στις παλαιές θρησκευτικές παραδόσεις.

Ανατρέχοντας κάποιος στο έργο του φιλοσόφου Θεμίστιου και πιο συγκεκριμένα στον ρητορικό λόγο που συνέγραψε απευθυνόμενος προς τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο, θα διαπιστώσει ότι η βασική ιδέα που διατρέχει το έργο

---

⁴²² Nicol, 1988, σελ. 51.

του σχετίζεται άμεσα με τη θεμελιωδέστερη έκφανση της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας: η μοναρχία στις τάξεις των ανθρώπων, σύμφωνα με τον παγανιστή φιλόσοφο, πρέπει να αποτελεί το ακριβές αντίγραφο της επουράνιας μοναρχίας, η οποία υπό το βλέμμα του Δία, του ανώτατου, δηλαδή, άρχοντα του κόσμου και του σύμπαντος, διοικεί σύμφωνα με έναν κώδικα υψηλών ηθικών αξιών και αρετών⁴²³. Στο παρακάτω απόσπασμα από τον λόγο του προς τον Κωνσταντίο ο Θεμιστίος αναφέρει τα εξής:

ἰδοῦ γὰρ λέγω ὅτι βουλευθεῖς ὁ τῆς γῆς βασιλεὺς ἀγαθὰ μὲν πάντα, φλαῦρονδὲ μηδὲν εἶναι κατὰ δύναμιν... καὶ αὐτὸν διὰ τοῦτο ὁ Ζεὺς κεραυνῶ ἐξαναλίσκει καὶ πυρὶ καὶ ῥύεται τοὺς Αἰγυπτίους τῆς ἀλλοκότου καὶ βαρβαρικῆς βασιλείας⁴²⁴

Ο βασιλέας, σύμφωνα με τον φιλόσοφο της πρωτοβυζαντινής περιόδου, οφείλει να συμπεριφέρεται και να ασκεί τη διοίκηση, ακολουθώντας έναν συγκεκριμένο, ηθικά επιβεβλημένο τρόπο συμπεριφοράς, ειδάλλως έρχεται αντιμέτωπος με τη χειρότερη τιμωρία από το χέρι του ίδιου του Δία.

Εγγυητής της εγκόσμιας τάξης και ηθικής είναι ο Δίας, λαμβάνοντας υπόψη μας τα γραπτά του Θεμιστίου, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που ο Θεός των χριστιανών αποτελεί τον εγγυητή της εγκόσμιας και συμπαντικής τάξης στη χριστιανική φιλοσοφία. Κοινά στοιχεία σε σχέση με τη σκληρότητα στην αντιμετώπιση των εκνόμων ηθικά συμπεριφορών ανάμεσα στον Θεμιστίο και στον Θεόδωρο Β' είναι δυνατόν να υπάρξουν, αφού, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει από την μελέτη των επιστολών του, ο φιλόσοφος αυτοκράτορας υπήρξε υποστηρικτής τόσο της αυστηρής πειθαρχίας και υπακοής, όσο και της σκληρής και άτεγκτης μεταχείρισης περιπτώσεων που δε συμβαδίζουν με τον νόμο ή με τα όσα ο ίδιος θεωρεί σωστά⁴²⁵.

---

⁴²³ Nicol, 1988, σελ. 51.

⁴²⁴ Themistius Phil., Rhet., *Εἰς Κωνσταντίον τὸν αὐτοκράτορα, ὅτι μάλιστα φιλόσοφος ὁ βασιλεὺς, ἢ χαριστήριος*, Harduin page 33.

⁴²⁵ «...ποιμανεῖ καὶ γὰρ τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ ἐν ῥάβδῳ σιδηρᾷ ἣν οὗτος ἐσφυρηλάτησε καὶ διὰ ταύτης πατάξει τοὺς ἀθέσμως ἐπισκοπεύοντας.» Festa, 1898, σελ. 16.

Επιστρέφοντας στη θεμίστεια αντίληψη σχετικά με την κυρίαρχη βυζαντινή πολιτική ιδεολογία, διαπιστώνουμε την άμεση συγγένεια της με τις ιδέες περί βασιλείας της ελληνιστικής περιόδου, οι οποίες, κατά την περίοδο εκείνη, υπήρξαν ιδιαίτερα δημοφιλείς στους κόλπους της διανόησης. Όπως αναφέρει ο Beck, τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας προϋπήρχαν και αποτελούσαν πολιτικο-ιδεολογικό προϊόν ενός κλάδου της ελληνιστικής πολιτικής φιλοσοφίας που «απογοητευμένη από τη δημοκρατία, συνέλαβε τη γενική μορφή ενός μοναρχικού πολιτεύματος που με τη Ρωμαϊκή ηγεμονία έγινε στέρεη πραγματικότητα»⁴²⁶. Αυτή, ακριβώς, η ελληνιστικής προέλευσης πολιτική ιδεολογία έμελλε να εκχριστιανιστεί από τον «ιδρυτή» της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας και θιασώτη της χριστιανικής πολιτικής θεολογίας, Ευσέβιο, συντελώντας τα μέγιστα στη δημιουργία της λεγόμενης «αυτοκρατορικής ιδεολογίας» του ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους που μετέπειτα ονομάστηκε βυζαντινό από τους μελετητές. Ποια ήταν, όμως, τα χαρακτηριστικά που εξέλαβε η συγκεκριμένη πολιτική ιδεολογία κατά την περίοδο της συγκρότησής της;

Έχουμε ήδη αναφερθεί στην αντιστοιχία της πολιτικής εξουσίας που ασκεί ο αυτοκράτορας στους υπηκόους του με την παντοδυναμία του Θεού πάνω σε ολόκληρο το σύμπαν. Ψήγματα της αυτοκρατορικής αυτής ιδεολογίας διατρέχουν το έργο και τις επιστολές του Θεοδώρου Β΄ και έχουν ήδη σχολιαστεί με την παράθεση των αντίστοιχων αποσπασμάτων σε προηγούμενη ενότητα της διατριβής μας. Εξετάζοντας με τρόπο πιο διεξοδικό τη βασική αυτή αρχή της αυτοκρατορικής ιδεολογίας από την οποία πηγάζει και νομιμοποιείται η εξουσία του αυτοκράτορα, θα διαπιστώσουμε την ύπαρξη αμφισημίας, η οποία, σύμφωνα με τον Beck, λειτουργεί εν δυνάμει αποσταθεροποιητικά για τη θέση του προσώπου που κατέχει τον αυτοκρατορικό θώκο.⁴²⁷ Η αμφισημία αυτή σχετίζεται άμεσα με την ύπαρξη συγκεκριμένων αρετών ηθικολογικού περιεχομένου που πρέπει να ακολουθεί ο εκπρόσωπός του Θεού πάνω στη γη. Συνεπώς, η εγκυρότητα της μεταφυσικού τύπου νομιμοποίησης της εξουσίας του αυτοκράτορα στους υπηκόους του σχετίζεται άμεσα με τον χαρακτήρα του και τον τρόπο συμπεριφοράς του. Οι επίγειες αυτές αρετές και η ηθική προέρχονται τόσο από την χριστιανική ιδεολογία, όσο και από τα παλαιότερα

⁴²⁶ Hans-Georg Beck, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, εκδ. ΜΙΕΤ, 1990, σελ.105.

⁴²⁷ Beck, 1990, σελ. 108

«πετυχημένα» πρότυπα αυτοκρατόρων και καταγράφονται εν πολλοίς στο λογοτεχνικό είδος των «κατόπτρων ηγεμόνων». Σχετικά με αυτά αναφέρει ο Beck ότι «ο αυτοκράτορας είναι δίκαιος, ήπιος, γενναίος κτλ. Όταν εξαιρείται η ιδεολογία, οι αρετές αυτές αποδίδονται κάθε φορά στον συγκεκριμένο αυτοκράτορα. Δυνητικά, όμως, αυτή η αντίληψη είναι ταυτόχρονα και ένα ηθικό αίτημα που περιμένει την εκπλήρωση του στη συγκεκριμένη περίπτωση και, περιμένοντας, μπορεί να προκαλέσει την ανυπομονησία και την κριτική.»⁴²⁸

Υποενότητα 4. Η παραδοσιακή βυζαντινή πολιτική ιδεολογία σε σχέση με τον Θεόδωρο Β'. Η σημασία της υποταγής.

Στις επιστολές του ο Θεόδωρος Β', όπως έχουμε ήδη καταγράψει και επισημάνει σε προηγούμενες ενότητες της διατριβής μας, ενώ υιοθετεί τη βάση της παραδοσιακής αυτοκρατορικής ιδεολογίας και των χριστιανικών αρετών παρουσιάζεται εν τούτοις αρκετά πιο «ωμός» και ρεαλιστής αναφορικά με τον τρόπο διακυβέρνησης της αυτοκρατορίας, αποθεώνοντας την πειθαρχία και τη σκληρότητα στην τιμωρία όσων δεν υπακούουν. Μην ακολουθώντας το παραδοσιακό αυτό σχήμα ηθικής και αρετών ο Θεόδωρος Β' είναι εκτεθειμένος ως προς την κριτική που δέχεται τόσο από τους υπηκόους τους, όσο και από τις αριστοκρατικές οικογένειες που είχαν ως στόχο την κατάληψη της εξουσίας για τους δικούς τους ανθρώπους.

Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που ο Θεόδωρος Β' χρησιμοποιεί παραδείγματα ή στοιχεία χριστιανικής προέλευσης σε συνδυασμό με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία για να ενισχύσει τη θέση του περί απόλυτης πειθαρχίας ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τους υπηκόους του. Σε μία επιστολή του προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη αναφέρει τα εξής:

«...καὶ τοὺς πόρρω δισταμένους καὶ ἀντικειμένους τῇ τούτου ἀρχῇ ὡς υἱός καθυπέταξε, στρατοπεδαρχήσας ἀρίστως καὶ κυβερνήσας τὰ τῆς εὐολίσθου φύσεως ἀτίθασσα ὄντως ὀρμήματα. διὰ τοῦτο γοῦν πάντα ὑποτάζας ὑπο τοὺς πόδας τοῦ οἰκείου

---

⁴²⁸ Beck, 1990, σελ. 108.

πατρός καὶ τὴν φύσιν πᾶσαν τούτῳ, τοῦτῳ προσαγαγόν ὡς καλὴ κεφαλὴ καὶ μέλος ὧν... τῷ ὑποταζάντι αὐτῷ τὰ πάντα ἵνα τῇ μεσότητι ἀρμόσας τὰ διιστάμενα...»⁴²⁹.

Σε αυτό το απόσπασμα παρατηρούμε ότι συνυπάρχουν αρκετά από τα στοιχεία εκείνα που μας οδηγούν στο βασικό πυρήνα της πολιτικής του σκέψης. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, προκειμένου να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τη λειτουργία της φυσική τάξη των πραγμάτων χρησιμοποιεί στοιχεία από τη χριστιανική φιλοσοφία, αλλά και από την αρχαία ελληνική σκέψη (*μεσότητι*).

Εντύπωση μας προκαλεί η συνεχόμενη χρήση του ρήματος «υποτάσσω», προκειμένου να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο ο Θεός, μέσω του θείου λόγου, επιβάλλεται με τον πιο απόλυτο τρόπο πάνω σε όλο το σύμπαν και τη φύση. Αυτή, ακριβώς, η επαναλαμβανόμενη χρήση του ρήματος «υποτάσσω» καταδεικνύει τον σημαντικότερο ρόλο που διαδραματίζει η υπακοή και η υποταγή στις σχέσεις εξουσίας. Όπως ακριβώς ο Θεός εξουσιάζει τα πάντα στη φύση, βάζοντας τάξη ακόμη και στα ατίθασα στοιχεία της, έτσι ακριβώς και η εξουσία του αυτοκράτορα πάνω στα υποκείμενα του εκλαμβάνεται ως αδιαμφισβήτητη και απόλυτη, ως κάτι, δηλαδή, που είναι φυσικό. Ο Θεόδωρος Β΄ εξυψώνει τον ρόλο και τη λειτουργία της υποταγής και στην ουσία την τοποθετεί στα πλαίσια της χριστιανικής κοσμοαντίληψης.

Ο απόλυτος τρόπος που αντιλαμβάνεται την αυτοκρατορική εξουσία ο Θεόδωρος Β΄ σχετίζεται άμεσα με το ιστορικό-κοινωνικό περιβάλλον της εποχής του. Κατά τη μεταγενέστερη περίοδο του Βυζαντίου η θέση της τάξης των γαιοκτημόνων ισχυροποιούνταν συνεχώς, κάτι που οδηγούσε τόσο στη σκληρότερη αντιμετώπιση των έκνομων φαινομένων εκ μέρους του κρατικής εξουσίας, όσο και στην – σε κάποιες περιπτώσεις - καθιέρωση δικής τους αυτόνομης εξουσίας⁴³⁰. Κατά την περίοδο που τον βασιλικό θρόνο καταλάμβανε ο πατέρας του Θεοδώρου Β΄, Ιωάννης Δούκα Βατάτζης, μία ολόκληρη πόλη, η Θεσσαλονίκη, διαπραγματεύεται με τον αυτοκράτορα, προκειμένου να επιστρέψει στους κόλπους της αυτοκρατορίας.⁴³¹

---

⁴²⁹ Festa, 1898, σελ. 30.

⁴³⁰ Beck, 1990, σελ. 67.

⁴³¹ Beck, 1990, σελ. 69.

Υπήρχε, λοιπόν, εκ των πραγμάτων η ανάγκη υπεράσπισης της εξουσίας του αυτοκρατορικού θεσμού και αυτός είναι ένας από τους λόγους για τη σκληρή στάση που κρατάει ο Θεόδωρος Β΄ σε θέματα πολιτικής εξουσίας.

Υποενότητα 5. Σύγκριση με την ιδεολογία των κατόπτρων ηγεμόνων

Μία από τις σημαντικότερες πηγές, από τις οποίες έχουμε τη δυνατότητα να αντλήσουμε αρκετά στοιχεία για τη βυζαντινή πολιτική σκέψη τόσο στο φιλοσοφικό-ιδεολογικό επίπεδο, όσο και σε αυτό της πρακτικής, εφαρμόσιμης πολιτικής αποτελούν τα βυζαντινά κάτοπτρα ηγεμόνων.

Η σύγκριση μεταξύ των στοιχείων της πολιτικής σκέψης του Θεοδώρου Β΄ και των κυριότερων πολιτικών ιδεών που εκφράζονται μέσα από το λογοτεχνικό είδος των κατόπτρων ηγεμόνων κρίνεται αναγκαία, εφόσον θέλουμε να αποκτήσουμε μία σαφέστερη και πιο ολοκληρωμένη άποψη αναφορικά με τις ιδεολογικοπολιτικές απόψεις του φιλοσόφου αυτοκράτορα σε σχέση πάντοτε με την παραδοσιακή βυζαντινή πολιτική ιδεολογία.

Τα κάτοπτρα ηγεμόνων, όπως και τα βυζαντινά εγκώμια που ανήκουν στην ίδια λογοτεχνική κατηγορία της βυζαντινής γραμματείας, αποτελούν έναν από τους βασικότερους πυλώνες της παραδοσιακής βυζαντινής αυτοκρατορικής ιδεολογίας στην βάση της προπαγανδιστικής εξυπηρέτησης των πολιτικών της συμφερόντων. Όπως συμβαίνει με το σύνολο σχεδόν των λογοτεχνικών ειδών που απαντούνται στο βυζάντιο, η καταγωγή τους ανάγεται στην πρώιμη και ύστερη ελληνική αρχαιότητα. Ο σπουδαίος Γερμανός βυζαντινολόγος Herbert Hunger αναφέρει ότι μερικά από τα «τυποποιημένα» θέματα της ιδεολογίας αυτής ανάγονται στον Ισοκράτη. Στη συνέχεια, τα τυποποιημένα αυτά θέματα αναπτύχθηκαν από τους θεωρητικούς του ύστερου ελληνισμού και της πρώιμης αυτοκρατορικής εποχής και διαμορφώθηκαν με χριστιανικό πνεύμα από τον θεμελιωτή της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας Ευσέβιο.⁴³²

---

⁴³² Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία: η Λόγια Κοσμική Γραμματεία των Βυζαντινών*, τ.α΄, εκδ. ΜΙΕΤ, 1987, σελ. 246.

Εκτός του Ισοκράτη, το πνεύμα της ελληνικής γραμματείας έχει διαποτίσει το λογοτεχνικό είδος των κατόπτρων ηγεμόνων, με τον Πλάτωνα, τον Ξενοφόντα από την κλασική αρχαιότητα, αλλά και τον Λιβάνιο και το Θεμίστιο⁴³³ από την ύστερη να αποτελούν κάποιες από τις σημαντικότερες πηγές συγγραφής τους. Όπως έχουμε δει, ο Θεόδωρος Β΄ κατά τη συγγραφή τόσο των επιστολών του, όσο και των έργων του έχει τη συνήθεια να χρησιμοποιεί στοιχεία από το ευρύτερο λογοτεχνικό φάσμα της κλασικής και ύστερης αρχαιότητα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υπάρχει απόλυτη συνάφεια μεταξύ αυτών και των κατόπτρων σε σχέση με τον τρόπο χρησιμοποίησης τους και τις πολιτικές ιδέες που δύναται να εξαχθούν, πράγμα το οποίο θα μελετηθεί στη συνέχεια της παρούσας ενότητας.

Η σημαντικότερη διαφορά ανάμεσα στους εγκωμιαστικούς λόγους και στα κάτοπτρα ηγεμόνων είναι ότι, πέραν της καθιερωμένης απαρίθμησης των ιδανικών πολιτικών αρετών που πρέπει να διέπουν τον ηγεμόνα, εξαιτίας της προσωπικής σχέσης μεταξύ του συγγραφέα και του αυτοκράτορα, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση του Νικηφόρου Βλεμμύδη και του Θεοδώρου Β΄, ο πρώτος δύναται να διατυπώσει αυθεντικές συμβουλές και παραινέσεις⁴³⁴ σε σχέση με την άσκηση της πολιτικής εξουσίας.

Το λογοτεχνικό αυτό είδος γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη καθ' όλη τη διάρκεια της ύπαρξης του βυζαντινού κράτους και της μορφωμένης, λόγιας γραφειοκρατίας του που το στήριζε συγγραφικά. Υπάρχουν, ωστόσο, αρκετές διαφορές όσον αφορά στη θεματολογία τους ανάμεσα στα κάτοπτρα της πρώιμης και μέσης βυζαντινής περιόδου και σε αυτά της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Στο σημείο αυτό θα εξετάσουμε τη σχέση μεταξύ των γενικών χαρακτηριστικών των πολιτικών ιδεών των κατόπτρων ηγεμόνων και της πολιτικής σκέψης του Θεοδώρου Β΄, δίνοντας μεγαλύτερο βάρος σε αυτά της υστεροβυζαντινής περιόδου.

---

⁴³³ Κ. Παϊδάς, *Τα Βυζαντινά Κάτοπτρα Ηγεμόνων της Ύστερης Περιόδου (1254- 1403)*, εκδ. Γρηγόρη, 2006, σελ. 20.

⁴³⁴ Hunger, 1987, σελ. 246.

Υποενότητα 6. Σύγκριση με τον βασιλικό ανδριάντα του Νικηφόρου Βλεμμύδη

Από τα κάτοπτρα ηγεμόνος της ύστερης περιόδου (1254-1403) ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται από τους μελετητές στον «βασιλικό ανδριάντα» (βασιλικός ανδριάς) του Νικηφόρου Βλεμμύδη, έργο που όπως έχουμε ήδη αναφέρει, απευθυνόταν στον φιλόσοφο αυτοκράτορα. Σύμφωνα με τον Hunger, το συγκεκριμένο έργο, αν και έχει ως σκοπό την πρακτική διδαχή του αποδέκτη του, ξεχωρίζει ως προς το περιεχόμενο του εξαιτίας της επιστημοσύνης του, του ρητορικού του ύφους και του μεγάλου πλούτου του σε βιβλικά και μυθολογικά παραθέματα και παραδείγματα⁴³⁵. Μία πρώτη διαπίστωση στην οποία καταλήγουμε λαμβάνοντας υπόψη μας τα παραπάνω είναι ότι το έργο του Θεοδώρου Β΄ μοιραζόταν αρκετά κοινά στοιχεία με τον βασιλικό ανδριάντα του Νικηφόρου Βλεμμύδη. Κατά την έρευνα μας τόσο στην πραγματεία του Θεοδώρου Β΄ «της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ», όσο και στις επιστολές του διακρίναμε τόσο την επιστημοσύνη, όσο και την παράθεση βιβλικών και μυθολογικών αναφορών, όπως φαίνεται από τα παρακάτω αποσπάσματα:

*«Ἀναγκαῖαι καὶ πρῶται πάντων φύσις καὶ ἐπιστήμη . τῇ μὲν γὰρ συνάγεται πᾶσα κρᾶσις , τῇ δὲ πᾶσα παιδεία»*⁴³⁶.

*«...καὶ τῷ σοφῷ θεμελίῳ τιμαλφεστάτην ἀναγείρει τὴν ἀναδόμησιν Θεός οἰκοδόμος...»*⁴³⁷.

*« ...ἦσαν μὲντοι γὰρ ἐξ ἀρχῆς ἄνθρωποι ἐκ χρυσοῦ, ὑστάτως ἀλλοιωθέντες εἰς ἄργυρον· νυνὶ δὲ καὶ χαλκοῦς προεστῶς ἐτάχθη προχειρισθείς...»*⁴³⁸.

---

⁴³⁵ Hunger, 1987, σελ.253.

⁴³⁶ PG, 1887, σελ. 1363.

⁴³⁷ Festa, 1898, σελ. 266.

⁴³⁸ Festa, 1898, σελ. 9- 10.

Υποενότητα 7. Η πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β' σε σχέση με βασικά πολιτικά χαρακτηριστικά των κατόπτρων

Αφήνοντας κατά μέρος την περαιτέρω διερεύνηση της σχέσης μεταξύ του «βασιλικού ανδριάντα» του Νικηφόρου Βλεμμύδη και του έργου του μαθητή του, ας εξετάσουμε διεξοδικότερα τα βασικά πολιτικά χαρακτηριστικά των κατόπτρων ηγεμόνων της υστεροβυζαντινής περιόδου. Σύμφωνα με τους μελετητές, ένα από τα σημεία διαφοροποίησης στην πολιτική σκέψη των κατόπτρων της υστεροβυζαντινής περιόδου σε σχέση με αυτά της πρώιμης και μέσης βυζαντινής έγκειται στο γεγονός της «απουσίας οποιασδήποτε αναφοράς στους καθεστωτικούς παράγοντες ως μετόχους στη διαδικασία εκλογής του βασιλέως, κατά τέτοιο τρόπο, ώστε αφαιρείται από αυτούς κάθε δικαίωμα αμφισβήτησης της εξουσίας του». ⁴³⁹ Ο μοναδικός «νόμιμος εκλογέας» του ανθρώπου που βρίσκεται στον αυτοκρατορικό θώκο είναι η ανώτερη «υπερκόσμια» αρχή, την οποία ο αυτοκράτορας έχει την υποχρέωση να μιμείται και να λειτουργεί σύμφωνα με τις ηθικές επιταγές της, ώστε να εξασφαλίσει τόσο την εύνοια της, όσο και την αγάπη των υπηκόων του. Φαίνεται πως κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο ο πολιτικός θεσμός της συγκλήτου, ο οποίος υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός κατά τη λήψη κρίσιμων αποφάσεων στην περίοδο της κυριαρχίας της Ρώμης, είχε πια απολέσει ακόμη και τον συμβουλευτικό ρόλο που κατείχε για αιώνες στη βυζαντινή αυλή. Η υποβάθμιση της σημασίας του πολιτικού ρόλου του θεσμού της συγκλήτου προς όφελος του αυτοκρατορικού ολοκληρωτισμού κατά τη βυζαντινή περίοδο ήταν σταδιακή, γνωρίζοντας διάφορα στάδια αναβίωσης και παρακμής κατά την πάροδο των αιώνων⁴⁴⁰.

Στα κάτοπτρα της υστεροβυζαντινής περιόδου η μόνη υποχρέωση του βασιλέως είναι η *μίμηση* της αρχέτυπης (θεϊκής) εξουσίας, πράγμα το οποίο επισημαίνει ρητά στον βασιλικό ανδριάντα του ο δάσκαλός του φιλοσόφου

---

⁴³⁹ Παΐδας, 2006, σελ. 61-62.

⁴⁴⁰ Deno John Geanakoplos, *Byzantium: Church, Society, and Civilization Seen Through Contemporary Eyes*, εκδ. University of Chicago Press, 1984, σελ. 89-90.

αυτοκράτορα Νικηφόρος Βλεμμύδης⁴⁴¹. Όπως παρατηρούμε, οι πολιτικές ιδέες της πρωτοβυζαντινής περιόδου περί ελέω Θεού βασιλείας, όπως αυτές εκφράστηκαν από τον Ευσέβιο και τον Θεμίστιο, απηχούνται στα κάτοπτρα της υστεροβυζαντινής περιόδου. Η πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄, όπως ακριβώς συμβαίνει και με την περίπτωση των κατόπτρων της υστεροβυζαντινής περιόδου, δεν αμφισβητεί σε καμία περίπτωση την «ελέω Θεού» απόλυτη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας του αυτοκράτορα, ο οποίος ενσαρκώνει τον «τοποτηρητή» και τον εγγυητή της θεϊκής εξουσίας επάνω στη γη, εφαρμόζοντας τον νόμο του Θεού και φροντίζοντας παράλληλα, όπως είδαμε προηγουμένως, μέσω της «σιδηράς ράβδου» την τιμωρία εκείνων (*ἐν ράβδῳ σιδηρᾷ ἦν οὗτος ἐσφυρηλάτησε καὶ διὰ ταύτης πατάξει τοὺς ἀθέσμως ἐπισκοπεύοντας*) που παραβαίνουν τον θεϊκό, άρα και αυτοκρατορικό νόμο.

Ο παγανιστής φιλόσοφος της πρωτοβυζαντινής περιόδου Θεμίστιος, κατά την προσπάθεια νομιμοποίησης της αυτοκρατορικής εξουσίας στους *«λόγους προς τον Κωνσταντίο»*, τοποθέτησε τον θεσμό του αυτοκράτορα σε ανώτερη θέση από τους ανθρώπινους νόμους, αφού ο ίδιος ο αυτοκράτορας ήταν ο ενσαρκωτής του νόμου.⁴⁴² Όπως βλέπουμε, ο Θεόδωρος Β΄ αποδέχεται πλήρως τον ρόλο του αυτοκράτορα ως ενσαρκωτή και εγγύητη του νόμου, προβάλλοντας, μάλιστα, όπως έχουμε ήδη δει, τη σημασία της απόλυτης πειθαρχίας ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την άσκηση της εξουσίας.

Έκτός από την «ελέω Θεού» καταγωγή της βασιλικής εξουσίας, που, όπως είδαμε, αποτελούσε ένα από τα πιο βασικά χαρακτηριστικά νομιμοποίησης του αυτοκρατορικού θεσμού στα πλαίσια της βυζαντινής πολιτικής θεωρίας, αξίζει να επισημανθεί ότι για τον Θεόδωρο Β΄ σημαντικότατο ρόλο στη διατήρηση και στην ορθή χρήση της αυτοκρατορικής εξουσίας διαδραματίζει η φιλοσοφία.

---

⁴⁴¹ Παΐδας, 2006, σελ. 62.

⁴⁴² F. Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy, vol.1*, εκδ. Dumbarton Oaks Pub Service, 1966, σελ. 623.

Υποενότητα 8. Η αξία της φιλοσοφίας αναφορικά με την αυτοκρατορική ιδεολογία στην σκέψη του Θεοδώρου Β΄. Ο Φώτιος και ο Λέων ο σοφός.

«...σὺν τῇ τοῦ ἐμοῦ βασιλέως ἐμῇ προσκυνήσει, ἄσω τὰ χαριστήρια, καλλίστη μοι κεφαλὴ καὶ φιλοσοφίας καὶ σοφίας ἀκρόπολις...»⁴⁴³

Η εξέχουσα θέση που κατείχε η φιλοσοφία στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄ όσον αφορά στην ανθρώπινη ύπαρξη, καθώς και η πολύτιμη συμβολή της στην ίδια την υπόσταση της αυτοκρατορικής εξουσίας είναι φανερή και διατρέχει το σύνολο της πολιτικής του σκέψης.

Εχουμε ήδη αναφερθεί στην απήχηση του πλατωνικού ιδεώδους του «φιλοσόφου - βασιλέα» στην πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄. Η σύνδεση της βασιλείας με τη φιλοσοφία παράλληλα με τη χριστιανικής και ελληνιστικής προελεύσεως αρχή περί επίγειας μίμησης εκ μέρους του αυτοκράτορα της επουράνιας βασιλείας έλκει την καταγωγή της κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο από τον επίσκοπο Πτολεμαΐδας Συνέσιο (περ. 373-414). Ο χριστιανικός νεοπλατωνισμός του Συνέσιου διαπότιζε το σύνολο της πολιτικής πραγματείας του «*De regno*», η οποία απευθυνόταν προς στον αυτοκράτορα Αρκάδιο. Ο Συνέσιος καταδικνεί την αναγκαιότητα της φιλοσοφίας σε σχέση με το αυτοκρατορικό αξίωμα: «Ο υψηλά σκεπτόμενος άνθρωπος, εάν δεν προστατεύεται από την φιλοσοφία λειτουργώντας στα πλαίσια της αρετής, είναι σίγουρο ότι θα παγιδευτεί και θα διακατέχεται από κομπορρημοσύνη και αδυναμία στην κρίση του».⁴⁴⁴ Η *φρόνησις* αποτελεί, σύμφωνα με τον Συνέσιο, τη «βασιλικότερη» αρετή.

Η σύνδεση μεταξύ της φιλοσοφίας και της πολιτικής στο αυτοκρατορικό αξίωμα κατά τη βυζαντινή περίοδο απαντάται στη σκέψη διανοούμενων αυτοκρατόρων, όπως ο Λέων ο Σοφός (866-912 μ.Χ.) και ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος (912-959 μ.Χ.). Ο φιλοσοφικός τρόπος με τον οποίο πρέπει να αντιμετωπίζονται οι πολιτικές προκλήσεις του αυτοκρατορικού αξιωματος

⁴⁴³ Festa, 1898, σελ. 112.

⁴⁴⁴ Dvornik, 1966, σελ. 700.

καταδεικνύεται στο έργο του διδασκάλου του Λέοντα του Σοφού, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φώτιου. Ο Φώτιος, ένας από τους σημαντικότερους λογίους του Βυζαντίου, στην «Επιστολή προς Βούλγαρον Ηγεμόνα» παραθέτει συμβουλές για τη διακυβέρνηση, οι οποίες εμφορούνται από το πνεύμα τόσο της χριστιανικής, όσο και της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας.

«Ὁ τῶν ἀρχόντων τρόπος νόμος γίνεται τοῖς ὑπὸ χειρᾶς. Εἴ τι οὖν τὸ πλῆθος ἐξαμαρτάνει, εἰς τὸν ἄρχοντα τὴν αἰτίαν ἀναπέμπει• πόσον οἶει σαυτὸν ἀρετῆς ἐπιμελεῖσθαι καὶ χρεωστεῖν ἀεὶ ἐπὶ τοῖς καλοῖς ἐγρηγορέναι»

«Ἡ εὐδαιμονία τῶν ὑπεξουσίων ἄκραν ἀνακηρύττει σύνεσιν καὶ δικαιοσύνην τῆς ἐξουσίας»

«Ἄριστον μὲν ἀνθρώπῳ μὴ διαμαρτεῖν μηδὲ τῆς ὀρθῆς κρίσεως ἀποσφαλῆναι»

«Περὶ ὧν ἂν εὖ πράξης, εἴτε ἐν τῷ οἰκείῳ βίῳ εἴτε ἐν τῷ κοινῷ τῆς πολιτείας, τῷ θεῷ ἀνατιθέναι δικαίου τὴν αἰτίαν»

«Ἀνδρῶν μὲν συνετῶν προνοῆσαι τὰ δυσχερῆ καὶ ἀπόσασθαι δι' εὐβουλίας οὐκ ἐλαττόνων δὲ καὶ τὰ συμβεβηκότα καλῶς διαθέσθαι καὶ οἰκονομῆσαι»⁴⁴⁵

Στα παραπάνω αποσπάσματα από την θεματική ενότητα «Οἱ λεπτομέρειες τῆς εὐνομίας» της επιστολής, σκιαγραφείται με αναλυτικό τρόπο η μορφή του ιδανικού ἀρχοντα, ὑπὸ το πρίσμα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Ισοκρατικές και Πλατωνικές ιδέες περί του ορθοῦ τρόπου διακυβέρνησης απηχούνται στην επιστολή του Φώτιου, παράλληλα με την μέριμνα για την επίτευξη της ευδαιμονίας προς ὄφελος του συνόλου των μελών της πολιτείας. Σύμφωνα με τον Φώτιο, ἀλλὰ και τον Θεόδωρο Β΄, ἡ φιλοσοφία ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τις προϋποθέσεις για την ορθή ἀσκηση της αυτοκρατικής διακυβέρνησης, που προσεγγίζει τα πλαίσια του πλατωνικοῦ μοντέλου του φιλοσόφου βασιλέως.

---

⁴⁴⁵ Φώτιος ὁ Μέγας, “Επιστολή προς Βούλγαρον Ηγεμόνα”, (σχ. Παναγιώτης Χρήστου) στο περ. Ἐποπτεία, Φεβ.1992, Αθήνα, λόγοι 61,130,113,131,122.

5) Η σκέψη του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη, υπό το πρίσμα της Πολιτικής Θεολογίας

Στην ενότητα που ακολουθεί θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε την πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄ υπό το πρίσμα της πολιτικής θεολογίας. Σύμφωνα με μια σύγχρονη αντίληψη, η οποία αξίζει να επισημανθεί ότι ούτε εκφράζεται, αλλά ούτε και γίνεται αντιληπτή παντού με τον ίδιο τρόπο, η πολιτική θεολογία σχετίζεται με την ανάλυση και την κριτική των πολιτικών πραγμάτων - συμπεριλαμβανομένων των πολιτισμικών, ψυχολογικών, κοινωνικών και οικονομικών πτυχών - υπό την οπτική γωνία των διαφορετικών αντιλήψεων του θεϊκού σχεδίου για τον κόσμο.⁴⁴⁶ Οι θρησκείες και οι διαφορετικές εκφάνσεις τους ανά τον κόσμο απαντούν σε διαφορετικών ειδών πολιτικές θεολογίες. Εφόσον το Βυζάντιο υπήρξε μια ξεκάθαρα χριστιανική αυτοκρατορία, θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε πτυχές της πολιτικής θεολογίας στην σκέψη του Θεοδώρου Β΄ στα πλαίσια της γενικότερης βυζαντινής χριστιανικής πολιτικής θεολογίας, εστιάζοντας όσο το δυνατόν περισσότερο στις δικές του ιδιαιτερότητες.

Υποενότητα 1. Η βασική ιδέα της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας και οι εκπρόσωποι της.

Η βασική ιδέα της βυζαντινής πολιτικής θεολογίας ήθελε τον αυτοκράτορα να λειτουργεί ως ο αντικαταστάτης του Χριστού - ο ελέω Θεού μονάρχης - του οποίου σκοπός της ύπαρξης ήταν η διατήρηση και η υπεράσπιση της Χριστιανικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η τελευταία αποτελούσε ένα πιστό «επίγειο» αντιγραφο της «επουράνιας» θεϊκής μοναρχίας.⁴⁴⁷

Ενώ ο Αυγουστίνος θεωρείται ο πατέρας της δυτικής χριστιανικής πολιτικής θεολογίας, στην ανατολική χριστιανική παράδοση τον ρόλο αυτό καταλαμβάνει ο

---

⁴⁴⁶ Peter Scott, William T. Cavanaugh, *The Blackwell Companion to Political Theology*, εκδ. Blackwell Publishing, Malden MA, 2003, σελ. 1.

⁴⁴⁷ Yuri Stoyanov, *Apocalypticizing Warfare: From Political Theology to Imperial Eschatology in Seventh to Early Eighth Century Byzantium* in Kevork Bardakjian, Sergio La Porta, *The Armenian Apocalyptic Tradition: A Comparative Perspective*, εκδ. Brill, Leiden, 2014, σελ. 384.

Ευσέβιος Καισάρειας (260-340 μ.Χ.). Ο Ευσέβιος, η ζωή του και το έργο του οποίου συνέπεσε με τη διακυβέρνηση του Μεγάλου Κωνσταντίνου, καθώς και την αναγνώριση του χριστιανισμού ως επίσημης κρατικής θρησκείας θεωρείται ο δημιουργός της πρώτης καθ' ολοκληρία χριστιανικής πολιτικής θεολογίας, ιδωμένης ως «αυτοκρατορικής θεολογίας». Η αυτοκρατορική θεολογία απέδιδε στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία έναν ιδιαίτερο ρόλο στην υπόθεση της χριστιανικής σωτηρίας. Ο βασικός στόχος της «αυτοκρατορικής θεολογίας» ήταν να «εκχριστιανίσει» τον ρωμαϊκό πολιτικό λόγο και να καθιερώσει τις θεολογικές αρχές για τη θετικότητα των σχέσεων μεταξύ κράτους και εκκλησίας.⁴⁴⁸ Η πολιτική δομή του βυζαντινού κράτους έπρεπε να γίνεται αντιληπτή ως ένα είδωλο της επουράνιας τάξης, κατά την οποία ο Καίσαρας - αυτοκράτορας αποτελούσε τη μία και μοναδική πηγή εξουσίας στην αυτοκρατορία και τίποτα δεν θα μπορούσε να σταθεί εμπόδιο στον πολιτικό του ρόλο⁴⁴⁹.

Υποενότητα 2. Τρόπος πραγμάτευσης της πολιτικής θεολογίας του Θεοδώρου Β΄

Στην ενότητα αυτή θα ασχοληθούμε με την ανάλυση της σκέψης του Θεοδώρου Β΄ υπο το πρίσμα των ιδεών της βυζαντινής πολιτικής θεολογίας, αναζητώντας τόσο τις ομοιότητες, όσο και τις διαφορές με την παραδοσιακή βυζαντινή ιδεολογία, που, όπως αναφέραμε προηγουμένως, αναπτύχθηκε κυρίως κατά την περίοδο της βασιλείας του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Πηγάζει, άραγε, από τη θεολογία και τον χριστιανισμό ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται ο Θεόδωρος Β΄ τη δική του θέση ως αυτοκράτορας ή διαφαίνεται με παράλληλο τρόπο στον ορίζοντα ένας - όσο το δυνατόν περισσότερο - ξεκάθαρος ορθολογισμός και πολιτικός ρεαλισμός, που έχει τις ρίζες στην αρχαία ελληνική σκέψη, αλλά και στις παραδοσιακές ρωμαϊκές πολιτικές αξίες;

---

⁴⁴⁸ Bilal Bas, *Interpretation of Scripture in Eusebius of Caesaria's "Imperial Theology"*, in Torrance Kirby, Rahim Acar, *Philosophy and the Abrahamic Religions: Scriptural Hermeneutics and Epistemology*, εκδ. Cambridge Scholars Publishing, 2013, σελ. 69.

⁴⁴⁹ Jürgen Moltmann, *European Political Tradition in Craig Hovey, Elizabeth Phillips, The Cambridge Companion to Political Theology*, εκδ. Cambridge University Press, 2015, σελ. 6.

Πριν ξεκινήσουμε την ενασχόλησή μας με αυτά τα ερωτήματα, καλό θα ήταν να αναφερθούμε με συνοπτικό τρόπο στη σύγχρονη πραγμάτευση του όρου πολιτική θεολογία. Ανατρέχοντας κάποιος στη δυτική βιβλιογραφία, προκειμένου να αντλήσει πληροφορίες για την πολιτική θεολογία, δε θα μπορούσε να μην σταθεί στο μνημειώδες και εμβληματικό για την εποχή του έργο του Carl Schmitt “ πολιτική θεολογία ” (1922). Το τρίτο κεφάλαιο της πραγματείας του Γερμανού θεωρητικού των πολιτικών ιδεών ορίζει με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο την αντίληψη του σε σχέση με τις μορφές της σύγχρονης πολιτικής και κρατικής εξουσίας. «Όλες οι σημαντικές έννοιες της σύγχρονης θεωρίας του κράτους αποτελούν εκκοσμικευμένες θεολογικές έννοιες, όχι μόνο εξαιτίας της ιστορικής τους εξέλιξης, κατά την οποία μεταφέρθηκαν από τη θεολογία στη θεωρία του κράτους, όπου για παράδειγμα ο παντοδύναμος Θεός έγινε ο παντοδύναμος νομοθέτης, αλλά επίσης εξαιτίας της συστηματικής δομής τους, η αναγνώριση της οποίας κρίνεται απαραίτητη, προκειμένου οι έννοιες αυτές να προσεγγιστούν κοινωνιολογικά. Η εξαίρεση στην νομολογία είναι ανάλογη με το θαύμα στη θεολογία. Ο τρόπος με τον οποίο εξελίχθηκαν οι φιλοσοφικές ιδέες του σύγχρονου κράτους μπορεί να γίνει αντιληπτός μόνο μέσω της κατανόησης αυτής της αναλογίας»⁴⁵⁰.

Μέσω της ανάλυσης της πολιτικής σκέψης του Θεοδώρου Β΄ θα προσπαθήσουμε να ανακαλύψουμε κατά πόσον αυτή η παραδοχή του Carl Schmitt βρίσκει εφαρμογή στην κρατική υπόσταση και στην κρατική ιδεολογία της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, αλλά και στη γενικότερη βυζαντινή πολιτική ιδεολογία αυτής της περιόδου. Το υλικό πάνω στο οποίο θα στηριχθεί η συγγραφή της παρούσας ενότητας θα αντληθεί από τις επιστολές του Θεοδώρου Β΄ τόσο από εκείνες που έχουμε ήδη αναλύσει στις προηγούμενες ενότητες, όσο και από άλλες, όπου αυτό κρίνεται απαραίτητο. Η προσέγγιση μας σε σχέση με την πολιτική θεολογία στηρίζεται πάνω σε δύο άξονες: ο ένας θα έχει ως αντικείμενο τη σύγκριση των ιδεών του Θεοδώρου Β΄ με την παραδοσιακή βυζαντινή πολιτική θεολογία του Βυζαντίου (αυτοκρατορική θεολογία). Ο δεύτερος θα εξετάζει το κατά πόσο οι αρχές της πολιτικής θεολογίας του Schmitt βρίσκουν εφαρμογή στην πολιτική σκέψη του

---

⁴⁵⁰ Carl Schmitt, *Political Theology, Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, εκδ. MIT Press, Cambridge MA, 1985, σελ. 36.

Θεοδώρου Β' και, κατά συνέπεια, στην κρατική ιδεολογία της αυτοκρατορίας της Νίκαιας.

Υποενότητα 3. Τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της πολιτικής θεολογίας στον Θεόδωρο Β'. Πλατωνικό- Νεοπλατωνικό πρότυπο. Η Θεϊκή αρχή

Σε μια από τις πρώτες επιστολές του προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη υπάρχει ένα απόσπασμα με το οποίο έχουμε ασχοληθεί σε μια από τις προηγούμενες ενότητες της έρευνάς μας. Γράφει ο ο Θεόδωρος Β' στο συγκεκριμένο απόσπασμα:

«τοῦτο ποιοῦντες δὲ καὶ φιλοσοφίαν ἀρμόττοντες οἰκείαις φρεσίν, ἀγαθὴν καὶ ἀρίστην πολιτείαν ἀσπάζονται, τὸν φόβον δηλαδὴ τοῦ Θεοῦ, ἐπεὶ καὶ ἀρχικωτάτη ἀρχὴ σοφίας οὗτος ἐστίν»⁴⁵¹.

Σε αυτές τις τρεις γραμμές, μπορούμε να αντιληφθούμε κάποια από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της πολιτικής ιδεολογίας του Θεοδώρου Β', που δύνανται να συσχετιστούν με την πολιτική θεολογία. Η άριστη πολιτεία, πράγμα που, όπως έχουμε ήδη αναφέρει σε προηγούμενη ενότητα της διατριβής μας, είναι βέβαιο ότι απορρέει από το πλατωνικό ή ακόμη και νεοπλατωνικό πρότυπο της ύπαρξης, στην κεφαλή της οποίας δεσπόζει η αναμφισβήτητη κυριαρχία της πολιτική εξουσίας του φιλοσόφου βασιλέα, επιβεβαιώνεται και αυτοπραγματώνεται μόνο μέσω της ύπαρξης της θεϊκής σοφίας, δηλαδή του Θεού, που αποτελεί, κατά τον Θεόδωρο Β', την πρώτη και και θεμελιωδέστερη πηγή εξουσίας απ' όλες στο σύμπαν. Με άλλα λόγια, η άριστη πολιτεία ή η ορθή και χρηστή διοίκηση της πολιτείας δε θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς τη σύμπνοια και τον σεβασμό στο θεϊκό πρότυπο, που, κατά τον φιλόσοφο αυτοκράτορα, αποτελεί την πρωταρχική πηγή των πάντων.

Στη σκέψη του Θεοδώρου Β' υπάρχει ένας άρρηκτα δεμένος συνδυασμός μεταξύ εκείνου που βρίσκεται στην κεφαλή του κράτους, ο οποίος, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει από την έρευνα μας, ταυτίζεται έως ένα βαθμό με το πρότυπο του φιλοσόφου βασιλέα, και της θεϊκής αρχής, η οποία αποτελεί τη βασικότερη πηγή δημιουργίας και εξουσίας σε ολόκληρο το σύμπαν. Όπως είδαμε προηγουμένως, ένα

⁴⁵¹ Festa, 1898, σελ. 2.

από τα κυριότερα χαρακτηριστικά της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας και της χριστιανικής πολιτικής θεολογίας είναι η ταύτιση της αυτοκρατορικής τάξης πραγμάτων με την επουράνια, κάτι το οποίο στην περίπτωση του Θεοδώρου Β΄ φαίνεται ότι επιτυγχάνεται μέσω του συνδυασμού που προαναφέραμε, της ύπαρξης, δηλαδή, του φιλοσόφου βασιλέα, που κυβερνάει σύμφωνα με το πρότυπο του Θεού, και τον απόλυτο σεβασμό και την αφοσίωσή του στη θεϊκή αρχή.

Υποενότητα 4. Ο όρος πολιτεία στο Βυζάντιο και στην σκέψη του Θεοδώρου Β

Η λέξη πολιτεία, την οποία, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, αρέσκεται να χρησιμοποιεί αρκετά συχνά ο Θεόδωρος Β΄, βρίσκει την πηγή έμπνευσής της τόσο στο πλατωνικό και νεοπλατωνικό πρότυπο της ιδανικής πολιτείας, όσο και στην αριστοτελική διάκριση των πολιτευμάτων και την εξιδανίκευση της μοναρχίας ως της υψηλότερης μορφής διακυβέρνησης. Έχουμε ήδη αναφέρει σε προηγούμενη ενότητα της διατριβής μας ότι στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄ ο όρος πολιτεία δύναται να γίνει αντιληπτός ως κάτι περισσότερο από τη “στενή” έννοια του κράτους και της κρατικής διακυβέρνησης.

Ο Anthony Kaldellis σε μία μελέτη του για την έννοια της πολιτείας κατά την βυζαντινή περίοδο θεωρεί ότι οι σύγχρονοι μελετητές της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας περιόρισαν κατά πολύ την έννοια της πολιτείας και τις πολύπλοκες σχέσεις που αυτή υποδηλώνει υπέρ της απόλυτης προσήλωσης τους στο πρόσωπο, την θέση και τις «θεϊκές» προθέσεις του αυτοκράτορα (πολιτική θεολογία), θεωρώντας ότι η πολιτική σφαίρα στο Βυζάντιο ξεκινούσε και τελείωνε με τη βασιλεία. Ο Καλδέλλης πιστεύει ότι αυτή η έμφαση στο κράτος και στον αυτοκράτορα λειτουργεί αρκετά περιοριστικά ως προς την αλήθεια, αποκλείοντας αρκετές άλλες ερμηνείες και υποδηλώσεις του όρου πολιτεία, όπως για παράδειγμα αυτή του «κοινού καλού» που δε βρίσκεται απόλυτα κάτω από τον έλεγχο του.⁴⁵² Ο Θεόδωρος

---

⁴⁵² Anthony Kaldellis, *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome*, εκδ. Harvard University Press, 2015, σελ. 3.

Β', κινούμενος πάντα υπό την αναμφισβήτητη θεϊκή αρχή, δίνει έναν περισσότερο φιλοσοφικό τόνο στον όρο «πολιτεία», ο οποίος προέρχεται τόσο από την πλατωνική και αριστοτελική σκέψη, όσο και από την ρωμαϊκή πολιτική παρακαταθήκη.

Υποενότητα 5. Βυζαντινή πολιτική θεολογία και αριστοτελικότητα στη σκέψη του Θεόδωρου Β'

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να γίνει μια πάρα πολύ σημαντική παρατήρηση σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο ο Θεόδωρος Β' αντιλαμβανόταν τόσο τη δική του βασιλεία, όσο και την ίδια κρατική υπόσταση, καθώς και την ιδεολογία της αυτοκρατορίας. Η παρατήρηση μας αυτή βασίζεται σε δυο στοιχεία που έχουμε αντλήσει από τις επιστολές του φιλοσόφου αυτοκράτορα.

Το πρώτο στοιχείο σχετίζεται με τις προσφωνήσεις των επιστολών του Θεόδωρου Β'. Εάν κάποιος ανατρέξει στις προσφωνήσεις των επιστολών του φιλοσόφου αυτοκράτορα θα παρατηρήσει ότι σε αρκετές απ' αυτές γίνεται χρήση του όρου «εντελέχεια» σε συνάρτηση πάντοτε με τον όρο «βασιλεία». Για παράδειγμα σε μια επιστολή του προς τον Πάπα της Ρώμης Αλέξανδρο Δ' ο Θεόδωρος Β' αναφέρει τα εξής:

*« Τοῦ αὐτοῦ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν κυρὸν Ἀλεξάνδρον Δ' πάπαν Ρώμης μετὰ τὴν <τῆς> βασιλείας ἐντελέχειαν»*⁴⁵³

Το δεύτερο στοιχείο, αν και βρίσκεται διάσπαρτο σε διάφορα σημεία του έργου του τόσο στην πραγματεία «της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ'», όσο και στις επιστολές του αναφέρεται με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο σε μία από τις επιστολές που έχουμε αναλύσει στην προηγούμενη ενότητα της διατριβής μας. Αναφέρει στο απόσπασμα ο Θεόδωρος Β':

*«...ὅς δὲ γε τὴν γνῶσιν οἶδε καὶ τὸ πρᾶγμα τεθεώρηκε καὶ τὴν τοῦ τέλους ἐντελέχεια, ὄνησιν ἀριστοκράτιστον οἶδε τῆς Ἀύσονικῆς κραταρχίας...»*⁴⁵⁴

---

⁴⁵³ Festa, 1898, σελ. 200.

⁴⁵⁴ Festa, 1898, σελ. 255.

Προτού αναλύσουμε το σκεπτικό μας, κατά το οποίο πρόκειται να οδηγηθούμε σε ένα συγκεκριμένο συμπέρασμα, καλό θα ήταν να αναφέρουμε ότι, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει από την έρευνα μας στο έργο του φιλοσόφου αυτοκράτορα, ο Θεόδωρος Β΄, λειτουργώντας με αρκετή συνέπεια ως προς την αριστοτελικότητα της σκέψης του, δεν είναι φειδωλός, όταν πρόκειται για τη χρήση του αριστοτελικής προελεύσεως όρου «εντελέχεια». Η χρήση αυτή σχετίζεται, τις περισσότερες φορές, είτε με τη λειτουργία του φυσικού κόσμου, είτε με την επιστήμη, αλλά και τη λειτουργία της κοινωνίας και την πολιτική. Η πίστη του Θεοδώρου Β΄ στην εντελέχεια και στην τελεολογία των φυσικών πραγμάτων κατά τον ίδιο τρόπο που ο Σταγειρίτης φιλόσοφος αντιλαμβανόταν τη δημιουργία και τη φυσική εξέλιξη των όντων⁴⁵⁵ παρατηρούμε ότι βρίσκει εφαρμογή στην αυτοκρατορική ιδεολογία του φιλοσόφου αυτοκράτορα.

Στο πρώτο απόσπασμα ο Θεόδωρος Β΄ συνδέει τη βασιλεία, την αυτοκρατορική, δηλαδή, μορφή διακυβέρνησης, με την εντελέχεια, δίνοντάς της μ' αυτόν τον τρόπο έναν αριστοτελικής προέλευσης «σκοπό» και προορισμό. Στο δεύτερο απόσπασμα φαίνεται ότι συνδέει τον αριστοτελικής προέλευσης όρο «εντελέχεια» με την ίδια την ύπαρξη και την τελεολογία της αυτοκρατορίας, εφόσον δεχθούμε ότι με τον όρο *Αυσονική κραταρχία* αναφέρεται στο ίδιο το βυζαντινό κράτος.

Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουμε, λαμβάνοντας υπόψη μας τα δύο παραπάνω αποσπάσματα, είναι ότι στην πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄ συνυπάρχουν στοιχεία τόσο της παραδοσιακής βυζαντινής πολιτικής θεολογίας ή αυτοκρατορικής θεολογίας, όσον αφορά την αυτοκρατορική ιδεολογία, όσο και της αριστοτελικής θεώρησης, κάτι που δείχνει ότι η σκέψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα διαφοροποιείται μερικώς από τα παραδοσιακά βυζαντινά σχήματα, που έχουν τις ρίζες τους αποκλειστικά και μόνο στη χριστιανική πολιτική ιδεολογία, που είναι στενά συνδεδεμένη με την πολιτική θεολογία του Ευσέβιου.

---

⁴⁵⁵ «...ἀναγκαῖον ἄρα τὴν ψυχὴν οὐσίαν εἶναι ὡς εἶδος σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζῶν ἔχοντος. ἢ δ' οὐσία ἐντελέχεια' τοιούτου ἄρα σώματος ἐντελέχεια.» Aristoteles et Corpus Aristotelicum Phil., *De anima Bekker* σελ. 412a, line 10.

Το ιδιαίτερα ευνοϊκό, για την καλλιέργεια του πνεύματος σύμφωνα με τις επιταγές της αρχαίας ελληνικής σκέψης, πολιτισμικό περιβάλλον, που είχε διαμορφωθεί στην αυτοκρατορία της Νίκαιας του 13^{ου} αιώνα, αλλά και η πολιτική κατάσταση στην οποία βρισκόταν η εξόριστη βυζαντινή πολιτική ελίτ, η οποία επεδίωκε με κάθε τρόπο την επάνοδο της στη «φυσική» της έδρα, την Κωνσταντινούπολη, συνετέλεσαν, κατά την άποψή μας, σε μια διαφοροποίηση της αυτοκρατορικής ιδεολογίας από την παραδοσιακή μορφή της πολιτικής θεολογίας του Ευσεβίου. Στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄ η «ευσέβεια» πολιτική ιδεολογία διανθίστηκε με μια περισσότερο «λόγια», ακόμη και «ελληνική» θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, χροιά. Με το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄ θα ασχοληθούμε στην τελευταία ενότητα της διατριβής μας.

Υποενότητα 6. «ἐν ράβδῳ σιδηρᾷ». Ο αυτοκράτορας ως ποιμένας

Συνεχίζοντας την αναζήτησή μας σε σχέση με τα στοιχεία πολιτικής θεολογίας στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄, παρατηρούμε την ύπαρξη ενός άλλου σχετικά επαναλαμβανόμενου «μοτίβου», που μας δείχνει τον τρόπο αντίληψης του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Σε ένα απόσπασμα από τις πρώτες επιστολές του Θεοδώρου Β΄ προς τον δάσκαλο του Νικηφόρο Βλεμμύδη είχαμε αναλύσει τα ακόλουθα σε σχέση με την πολιτική σκέψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα:

«ποιμανεῖ καὶ γὰρ τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ ἐν ράβδῳ σιδηρᾷ ἦν οὗτος ἐσφυρηλάτησε καὶ διὰ ταύτης πατάζει τοὺς ἀθέσμως ἐπισκοπεύοντας, καὶ συνάξει πάντα τὸν σῖτον εἰς τὰς ἀποθήκας αὐτοῦ»⁴⁵⁶

Στο σημείο αυτό θα εξετάσουμε το παραπάνω απόσπασμα υπό το πρίσμα της πολιτικής θεολογίας. Η φανερή ταύτιση της ίδιας της «σκληρῆς» αυτοκρατορικής εξουσίας με τη σιδερένια ράβδο του Θεού, που έχει ως σκοπό να «πατάζει τοὺς ἀθέσμως ἐπισκοπεύοντας», αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικότερα γνωρίσματα της πολιτικής θεολογίας του Θεοδώρου Β΄, όπως έχουμε εξετάσει στην προηγούμενη ενότητα της διατριβής μας,

---

⁴⁵⁶ Festa, 1898, σελ. 16.

Τον 1^ο αιώνα μ.Χ. ο ελληνιστής Ιουδαίος φιλόσοφος Φίλων ο Αλεξανδρεύς προχώρησε στην αναγόρευση του Θεού ως του ανώτατου βασιλέα, προσθέτοντας πως ό,τι είναι ο βασιλέας για το κράτος είναι ο Θεός για τον κόσμο. Ο Φίλων περιέγραψε, μάλιστα, τον Θεό ως τον «βασιλέα, που επένδυσε σε μια ευγενική και νομοσεβούμενη κυριαρχία, που κυβερνά τον παράδεισο και όλο τον κόσμο με δικαιοσύνη».

Στην Παλαιά Διαθήκη ο ρόλος του ποιμένα χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει τον Θεό και τον Μεσσία. Ο Όμηρος έδωσε στον Αγαμέμνονα τον τίτλο του «ποιμένα του λαού» και υπήρξαν πολλοί συγγραφείς της φιλοσοφίας της βασιλείας που συχνά συνέκριναν τον επίγειο βασιλιά με τον αγαθό ποιμένα που κρατάει τη ράβδο του.⁴⁵⁷ Η μεταφορά αυτή, την οποία για πρώτη φορά χρησιμοποίησε ο Φίλων, συνδυάζοντας τις μεταφυσικές ιδέες της Παλαιάς Διαθήκης με τον εξανθρωπισμό και την εκκοσμίκευση του πνεύματος των ομηρικών επών, έγινε μια από τις συχνότερα χρησιμοποιούμενες εκφράσεις της βυζαντινής πολιτικής θεολογίας. Ο Θεόδωρος Β΄ αντιλαμβάνεται ο ίδιος τον εαυτό του ως ποιμένα του λαού του που κυβερνάει ταυτόχρονα με δικαιοσύνη, αλλά και με σιδερένια πυγμή. Ο Θεόδωρος Β΄ προσθέτει στην παραδοσιακή αυτή έκφραση της βυζαντινής πολιτικής θεολογίας την ιδιαίτερη σκληρότητα με την οποία θα πρέπει να αντιμετωπίζονται φαινόμενα τα οποία χαρακτηρίζονται από την έλλειψη της απαιτούμενης πειθαρχίας. Η πειθαρχία αυτή είναι αναγκαία για την εύρυθμη, δίκαιη και σωστή λειτουργία του κράτους.

Ανατρέχοντας στα βιβλικά κείμενα, παρατηρούμε ότι η μεταφορά του *καλού ποιμένα* χρησιμοποιείται αρκετές φορές, για να δηλώσει είτε τον ίδιο το Θεό, ο οποίος με τη σωστή φροντίδα του έχει ως σκοπό να επαναφέρει το ποίμνιό του στον σωστό δρόμο, παραπέμποντας στο ενδιαφέρον του Χριστού για εκείνους που έχουν αμαρτήσει, είτε για να δηλώσει τη συμπεριφορά κάποιας εκκλησιαστικής αρχής σε περίπτωση παραστρατήματος ενός εκ των μελών της ακόμη και την αντικατάσταση των ποιμένων (κακών ηγετών) του λαού του Ισραήλ από τον καλό ποιμένα, τον ίδιο,

---

⁴⁵⁷ Jonathan Bardill, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, εκδ. Cambridge University Press, 2012, σελ. 142.

δηλαδή, τον Θεό.⁴⁵⁸ Στις βιβλικές αυτές αναφορές βλέπουμε ότι ο συνδυασμός μεταξύ πολιτικής και θεολογίας θεωρείται ως κάτι το φυσιολογικό, αφού ο ρόλος και η εξουσία των διαχειριστών της εγκόσμιας πολιτικής εξουσίας αμφισβητείται και τελικά εκτοπίζεται ολοκληρωτικά από την θεία εξουσία. Στη βυζαντινή, ωστόσο, πολιτική θεολογία, όπως φαίνεται και από την επιστολή του Θεοδώρου Β΄, ο αυτοκράτορας, λειτουργώντας κατ' εικόνα της επουράνιας εξουσίας, φροντίζει ο ίδιος για την απόδοση της δικαιοσύνης στον κόσμο.

Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο της σύνδεσης μεταξύ πολιτικής και Θεολογίας στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄ υπάρχει στα παρακάτω απόσπασματα από μία επιστολή του που απευθύνεται στον Γεώργιο Μουζαλώνα.

Υποενότητα 7. Σύνδεση μεταξύ πολιτικής και θεολογίας στο επίπεδο της διαπραγμάτευσης. Ο Θεός ως οικοδόμος

«...έντεῦθεν χαρὰ μοι καὶ ἀγαλλίασις, ὅτι τοιούτων ἔργων θεατῆς ἢ γε καὶ τελετῆς, ταῖς τοῦ τελειοποιῦ ἐνεργείαις θεοῦ γινώσκειται τοῖς πολλοῖς... καὶ τῷ σοφῷ θεμελίῳ τιμαλφεστάτην ἀναγείρει τὴν ἀναδόμησιν Θεός οἰκοδόμος...»⁴⁵⁹

Στη συγκεκριμένη επιστολή ο Θεόδωρος Β΄, αναφερόμενος στην ευτυχή κατάληξη των επαφών που είχε με τους Σελτζούκους Τούρκους προκειμένου να εκπληρώσει ένα ακόμη βήμα προς το ευρύτερο πολιτικό του όραμα που δεν είναι άλλο από την επαναφορά της αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη, αποδίδει με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο την επιτυχία αυτή στην παρουσία του Θεού στο πλευρό της αυτοκρατορίας. Με άλλα λόγια, ο Θεόδωρος Β΄, προκειμένου να εκφράσει τη χαρά του και την αγαλλίασή του για μια πολύ σημαντική πολιτικοστρατιωτικού τύπου επιτυχία, στρέφει το νου του και τη σκέψη του προς το Θεό, ο οποίος βρίσκεται στο πλευρό της βυζαντινής / ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, σύμφωνα με την παραδοσιακή ρωμαϊκή και βυζαντινή πολιτική

---

⁴⁵⁸ Hans Kvalbein, The Kingdom of The Father in the Gospel of Thomas in *The New Testament and Early Christian Literature in Greco-Roman Context: Studies in Honor of David E. Aune*, ed. David Edward Aune, John Fotopoulos, εκδ. Brill, Leiden 2006, σελ. 225.

⁴⁵⁹ Festa, 1898, σελ. 266.

θεολογία, κατέχει τον ρόλο του θεματοφύλακα της χριστιανικής πίστης. Ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία του παραπάνω απόσπασματος είναι η άμεση σύνδεση μεταξύ πολιτικής και θεολογίας στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄. Η σύνδεση αυτή δε γίνεται απλώς και μόνον μεταξύ Θεού και πολιτικής, αλλά μεταξύ πολιτικής διαπραγματεύσεως και θεολογικής σκέψης, αφού ο φιλόσοφος αυτοκράτορας προσθέτει στοιχεία από τη θεολογική του αναζήτηση (*ταῖς τοῦ τελειοποιῦ ἐνεργείαις θεοῦ*) στην πολιτική του σκέψη.

Όπως παρατηρούμε στο παραπάνω απόσπασμα, η θεολογία και η θεολογικού τύπου πνευματικές αναζητήσεις συνυπάρχουν αρμονικά στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄ με τις εκκοσμικευμένες έννοιες της λογικής, της πρακτικότητας, της επιστημονικής κατάρτισης, που του προσέφερε η άριστη γνώση της αρχαίας ελληνικής σκέψης μέσω κυρίως της υιοθέτησης εκ μέρους του αυτοκράτορα της αριστοτελικής της έκφανσης.

Στο παραπάνω απόσπασμα υπάρχει και ένα άλλο στοιχείο της σκέψης του Θεοδώρου Β΄, το οποίο, κατά την γνώμη μας, είναι άξιο σχολιασμού, επειδή διασαφηνίζει με τον καλύτερο τρόπο τα πράγματα όσον αφορά στην αντίληψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα σε σχέση με την εγκόσμια και επουράνια ιεραρχία, αλλά και την πολιτική θεολογία. Το στοιχείο αυτό σχετίζεται με την εκ του Θεοδώρου Β΄ απόδοση στον Θεό της ιδιότητας του οικοδόμου που γίνεται με μεταφορικό τρόπο στο συγκεκριμένο απόσπασμα.

Ανατρέχοντας κάποιος στους αρχαίους συγγραφείς, θα διαπιστώσει ότι το επάγγελμα του οικοδόμου κατέχει έναν από τους πιο σημαντικούς ρόλους όσον αφορά στη διάθρωση της ιδανικής πολιτείας. Οι πολλές αναφορές στο επάγγελμα του οικοδόμου, που παρατηρεί κάποιος τόσο στο έργο του Πλάτωνα⁴⁶⁰, όσο και του Αριστοτέλη, ίσως να σχετίζεται με την ιδιαίτερη σημασία που απέδιδε η αρχαία ελληνική κοινωνία στον ιδιωτικό προσωπικό χώρο και στην οικεία. Ο δε Αριστοτέλης, η φιλοσοφία του οποίου κατ' ομολογία του ίδιου του Θεοδώρου Β΄ αποτελεί τον πιο ιδανικό δρόμο προς τη σοφία, θεωρεί τόσο σπουδαία την τέχνη της

---

⁴⁶⁰ «Ὅταν οὖν περὶ τίνος βουλευόμεναι; οὐ γὰρ που ὅταν γε περὶ οἰκοδομίας. {ΑΛ.} Οὐ δῆτα. 107.α.13 {ΣΩ.} Οἰκοδόμος γὰρ ταῦτά γε σοῦ βέλτιον συμβουλεύσει.» Plato Phil., Alcibiades i [Sp.] Stephanus page 107, section a, line 13.

οικοδομικής, ώστε να την κατατάξει ανάμεσα στις επιστήμες, διαχωρίζοντας, μάλιστα, ξεκάθαρα το ρόλο του αρχιτέκτονα από αυτόν του οικοδόμου⁴⁶¹.

Η βιβλική προέλευση της αντίληψης του Θεού ως αρχιτέκτονα και οικοδόμου σχολιάστηκε εκτενώς από τον Ευσέβιο, τον άνθρωπο που, όπως αναφέραμε προηγουμένως, αποτελεί σύμφωνα με τους μελετητές τον θεμελιωτή της βυζαντινής πολιτικής θεολογίας. Ο Ευσέβιος, σχολιάζοντας τα κείμενα του προφήτη Ησαΐα, το έργο του οποίου αποτελεί το μεγαλύτερο σε έκταση στην Παλαιά Διαθήκη, προχωράει στην ερμηνεία της θείκης προέλευσης, της εκ Θεού, δηλαδή, οικοδόμησης της πόλης της Σιών, κάνοντας, μάλιστα, αναφορά στο «θεοσεβές πολίτευμα» και στην πόλη του Θεού⁴⁶². Είναι βέβαιο ότι ο φιλόσοφος αυτοκράτορας αποδίδει στο Θεό ως ανωτατη αρχή την ιδιότητα του πρώτου οικοδόμου, του αρχιτέκτονα των πάντων, συμπεριλαμβανομένης και της δικής του πολιτείας (αυτοκρατορία της Νίκαιας, Βυζάντιο), που, όπως είδαμε, χάριν της δικής του βοήθειας εξακολουθεί να επιβιώνει. Το γεγονός αυτό, κατά τη γνώμη μας, σε τίποτα δεν αναιρεί την ορθολογικότητα και την πρακτικότητα της σκέψης του φιλοσόφου αυτοκράτορα που, όπως έχουμε εξετάσει, συνυπάρχει αρμονικά με τα παραδοσιακά χριστιανικά σχήματα.

Διαπιστώσαμε, κατά την προγενέστερη έρευνα μας, ότι η σκέψη του Θεοδώρου Β΄ παρουσιάζει μια αξιοσημείωτη για τα δεδομένα της περιόδου εκείνης προσήλωση στις εγκόσμιες αξίες της επιστήμης και της φιλοσοφικής έρευνας, αλλά

---

⁴⁶¹ «Πότερον δ' ἐστὶν ἡ φρόνησις πρακτικὴ ἢ οὐ, ἴδοι ἂν τις ἐντεῦθεν, ἐπὶ τὰς ἐπιστήμας ἐπιβλέψας, οἷον ἐπὶ τὴν οἰκοδομικὴν. ἔστιν γάρ, ὡς φαμέν, ἐν οἰκοδομικῇ ὃ μὲν ἀρχιτέκτων τις καλούμενος, ὃ δὲ ὑπηρετῶν τούτῳ οἰκοδόμος· οὗτος δ' ἐστὶν ποιητικὸς οἰκίας. ἐστὶν δὲ καὶ ὁ ἀρχιτέκτων, καθὸ οὗτος ἐποίει οἰκίαν, ποιητικὸς οἰκίας» Aristoteles et Corpus Aristotelicum Phil., Magna moralia Book 1, chapter 34, section 28, line 4.

⁴⁶² «...ἀκουέτω δὲ τοῦ θεοῦ λέγοντος αὐτῇ· <ἰδοὺ ἐπὶ τῶν χειρῶν μου ἐζωγράφηκά σου τὰ τεῖχη, καὶ ἐνώπιόν μου εἶ διὰ παντός· χεῖρες> γὰρ ὡς ἀληθῶς θεοῦ τὴν τοιαύτην οἰκοδομοῦσι πόλιν, μᾶλλον δὲ διατυποῦσιν αὐτὴν καὶ διαζωγράφουσιν, ὥσπερ ἐν πίνακος γραφῇ διαχαράττουσαι τὴν θέσιν καὶ τοὺς τύπους τῆς κατὰ θεὸν πολιτείας ἐν ταῖς τῶν ἀνθρώπων ψυχαῖς συνιστῶσαι. »... «τὸ γὰρ θεοσεβές πολίτευμα καὶ ἡ ἄπτωτος καὶ ἀκαθαίρετος τοῦ θεοῦ πόλις ἢ λεγομένη <Σιών>» Eusebius Scr. Eccl., Theol., Commentarius in Isaiam Book 2, section 36, line 24.

και του πολιτικού ρεαλισμού μέσω κυρίως της άριστης εκ μέρους του γνώσης της αρχαίας ελληνικής σκέψης.

Υποενότητα 8. Σύγκριση μεταξύ των ιδεών του Θεοδώρου Β' και του Ιωάννη Χρυσόστομου

Ολοκληρώνοντας την ενότητα που σχετίζεται με τη σκέψη του Θεοδώρου Β' υπό το πρίσμα της πολιτικής θεολογίας, δεν θα ήταν δυνατόν να μην προχωρήσουμε στον συσχετισμό των βασικών πτυχών της πολιτικής σκέψης του Θεοδώρου Β', η οποία, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, συνδυάζει σε μεγάλο βαθμό πρακτικές και εκκοσμικευμένου τύπου ιδέες για τη διαχείριση της εξουσίας στην αυτοκρατορία, αλλά και βαθιές επιρροές από τη χριστιανική, πατερική και βιβλική σκέψη με τις πολιτικοκοινωνικές εκφάνσεις της σκέψης του Ιωάννη Χρυσόστομου. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος υπήρξε ένας από τους πιο σημαντικούς εκπροσώπους της πρώιμης χριστιανικής και εκκλησιαστικής σκέψης. Εκτός από τον Ευσέβιο ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος μαζί με τον Βασίλειο τον Θεολόγο, σύμφωνα με την άποψη των μελετητών της πρωτοχριστιανικής περιόδου, αποτελούν τους βασικότερους πυλώνες της ανατολικής πολιτικοκοινωνικής εκκλησιαστικής σκέψης. Το πολιτικοκοινωνικό όραμα της ανατολικής εκκλησίας συνιστά, σύμφωνα με τους ερευνητές, ένα από τα πιο συγκεκριμένα, συμπαγή και ρεαλιστικού τύπου οράματα, αποτελώντας μια ειλικρινή προσέγγιση σε σχέση με την υλική πραγματικότητα του κόσμου και τις καθημερινές ζωές των ανθρώπων. Στις ριζοσπαστικού τύπου ομιλίες του Ιωάννη Χρυσόστομου καυτηριάζεται με τον πλέον αυστηρό τρόπο η οικονομική και κοινωνική - ταξική απόσταση μεταξύ πλουσίων και φτωχών και εξιδανικεύεται, σε μεγάλο βαθμό, η έκφραση της αλληλεγγύης προς τον πλησίον και η έμφαση προς το άτομο και τα προβλήματά του. Η ατομοκεντρικότητα αυτή αποτελεί, σύμφωνα με τους μελετητές, ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά της ανατολικής εκκλησιαστικής πολιτικής σκέψης.⁴⁶³

Η ρεαλιστικότητα και η πρακτικότητα της πολιτικής σκέψης των πρώτων πατέρων της εκκλησίας θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι αποτελεί κοινό τόπο

---

⁴⁶³ Michael Plekon "Eastern Orthodox Thought" *The Blackwell Companion to Political Theology*, εκδ. Blackwell, Malden, 2004, σελ. 93-94.

τόσο της σκέψης του Θεοδώρου Β΄, όσο και της γενικότερης βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας. Ωστόσο, όπως είδαμε μέσα από τις επιστολές του Θεοδώρου Β΄ και μπορούμε να συμπεράνουμε από την πολιτική που εφάρμοσε ο πατέρας του Ιωάννης Δούκας Βατάτζης, η πρακτικότητα και η ρεαλιστικότητα αυτή στην περίπτωση των δύο αυτοκρατόρων της Νίκαιας ξεφεύγει από το επίπεδο της παραδοσιακής χριστιανικής ιδεολογίας. Ο ρεαλιστικός τρόπος σκέψης χαρακτηρίζεται από τη μεγαλύτερη έμφαση που έδωσαν οι δύο αυτοκράτορες στην εύρυθμη και οικονομικά ισορροπημένη λειτουργία του κράτους παρά στο ηθικοχριστιανικό πρότυπο. Στην περίπτωση του Θεοδώρου Β΄ παρατηρούμε ότι το μεγαλύτερο μέρος της πολιτικοκοινωνικής του σκέψης και της άποψης που έχει διαμορφώσει σε σχέση με τη λειτουργία του κόσμου και των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων βασίζεται στην αριστοτελική ορθολογική θεώρηση και στο πλατωνικό και νεοπλατωνικό ιδεώδες του φιλοσόφου βασιλέα, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι απουσιάζουν τα στοιχεία της παραδοσιακής χριστιανικής πολιτικής θεολογίας σε αρκετά από τα οποία έχουμε αναφερθεί στην παρούσα ενότητα.

Η αλήθεια είναι ότι ο πραγματισμός του Θεοδώρου Β΄, όπως έχουμε διαπιστώσει από την έρευνα μας, τόσο στην πραγματεία του «της φυσικής κοινωνίας λόγοι έξι, όσο και στις επιστολές του φιλοσόφου αυτοκράτορα αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη σκέψη του είτε στο επίπεδο της πολιτικής, είτε σε αυτό της προσέγγισης της επιστήμης, της φιλοσοφίας και των εγκόσμιων πραγμάτων. Ο πραγματισμός, όμως, αυτός, εάν συνδυαστεί με την ορθολογικότητα της προσέγγισής του στα πράγματα και τη σταθερή προσήλωσή του στις αριστοτελικές ιδέες και στην εκκοσμικευμένη σκέψη των αρχαίων ελλήνων, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι, σε μεγάλο βαθμό, υπερβαίνει και ίσως έρχεται σε σύγκρουση με την παραδοσιακή χριστιανοκεντρική θεώρηση των πραγμάτων. Ο ίδιος ο Θεόδωρος Β΄, ωστόσο, έχοντας ενστερνιστεί σε μεγάλο βαθμό, όπως έχουμε ήδη αποδείξει μέσω της παράθεσης και του σχολιασμού του γραπτού του έργου, τις επιστημονικές και φιλοσοφικές μεθόδους του Αριστοτέλη, ουδέποτε διέρρηξε τους δεσμούς του με τη διανοητική σφαίρα του χριστιανισμού, έχοντας επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από τον δάσκαλο του Νικηφόρο Βλεμμύδη.

Υποενότητα 9. Διαφοροποίηση της πολιτικής τους σκέψης

Ένα από τα βασικά σημεία διαφοροποίησης της πολιτικής σκέψης του Θεοδώρου Β΄ από αυτήν του Ιωάννη Χρυσοστόμου, ο οποίος, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της πολιτικής θεολογίας της ανατολικής εκκλησίας, είναι το εξής: σύμφωνα με τους μελετητές, στην πολιτική σκέψη του Ιωάννη Χρυσοστόμου, ο «βασιλικός θεσμός απογυμνώνεται από τις ευρύτερες μεταφυσικές διαστάσεις που του προσέδωσε η γραφίδα του Ευσέβιου, σαν «μίμημα» ας πούμε μιας ουράνιας αρχετυπικής τάξης που διέπει ολόκληρο το σύμπαν»⁴⁶⁴.

Στο απόσπασμα, το οποίο έχουμε παραθέσει σε προηγούμενο σημείο της παρούσας ενότητας αλλά και σε πολλές άλλες από τις επιστολές του φιλοσόφου αυτοκράτορα, ο Θεόδωρος Β΄ προσδίδει στον Θεό την ιδιότητα του αρχιτέκτονα του σύμπαντος, κάτι που, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, βρίσκει την άμεση αποτύπωση του στη γήινη εικόνα του αυτοκράτορα, ο οποίος λειτουργεί ουσιαστικά ως εκπρόσωπος του Θεού πάνω στη γη, αναλαμβάνοντας τη «διεκπεραίωση» του θείου έργου. Σε αυτή την περίπτωση παρατηρούμε ότι η πολιτική σκέψη του Ιωάννη Χρυσόστομου λειτουργεί κατά τρόπο εκκοσμικευτικό ως προς τον θεσμό της βασιλείας, κάτι το οποίο, όπως παρατηρήσαμε, δε φαίνεται να συμβαίνει στο συγκεκριμένο παράδειγμα με την πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄. Ως προς τις υπόλοιπες εκφάνσεις της, ωστόσο, η σκέψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα χαρακτηρίζεται από έναν πολιτικό ρεαλισμό σε σχέση με την εφαρμογή της πολιτικής τόσο εσωτερικά, όσο και σε εξωτερικά θέματα.

Συν τοις άλλοις, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος δεν ενδιαφέρεται να εξιδανικεύσει τον θεσμό της βασιλείας, κάτι το οποίο στην περίπτωση του Λάσκαρη δεν θα ήταν δυνατόν να συμβεί, κυρίως εξαιτίας της διπλής ιδιότητας του Θεοδώρου Β΄ ως φιλοσόφου και αυτοκράτορα.

Μια άλλη ειδοποιός διαφορά μεταξύ της πολιτικής και κοινωνικής σκέψης του Ιωάννη Χρυσοστόμου και αυτής του Θεοδώρου Β΄ αποτελεί η αποδοκιμασία εκ μέρους του επιφανούς θεολόγου της υποταγής ενός ανθρώπου στην εξουσία ενός άλλου, κάτι που συνεπάγεται την ολοκληρωτική απόρριψη του αυταρχισμού που

---

⁴⁶⁴ Κ.Μποζίνης, *Ο Ιωάννης Χρυσόστομος για το Imperium Romanum: Μελέτη πάνω στην πολιτική σκέψη της αρχαίας εκκλησίας*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2003, σελ. 197.

διέπει αναγκαστικά τη σχέση αυτή. Μελετώντας το έργο του Θεοδώρου Β΄, έχουμε προηγουμένως αναφερθεί στην εξιδανίκευση της αυταρχικότητας και της «σιδερένιας» πειθαρχίας. Η υπακοή και η πειθαρχία συνιστούν για τον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη τις αναγκαίες συνθήκες για τη διατήρηση της φυσικής τάξης των πραγμάτων. Η θέση του αυτή, κυρίως σε σχέση με την εφαρμογή της αυταρχικότητας, τον φέρνει σε ευθεία αντίθεση με τη μορφή της ανθρώπινης κοινωνίας που οραματίζεται ο χριστιανισμός μέσω – στη συγκεκριμένη περίπτωση – της σκέψης του Ιωάννη Χρυσοστόμου⁴⁶⁵. Με αυτόν τον τρόπο η πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄ απομακρύνεται σε αυτό το σημείο από τις ηθικές επιταγές του χριστιανισμού, προσδίδοντας του την έννοια ενός πολιτικού ρεαλισμού, που δύναται να παρομοιαστεί με τον μοντέρνο πραγματισμό της σύγχρονης πολιτικής.

Έχουμε ήδη αναφέρει ότι ο Θεόδωρος Β΄ ως προς το πολιτικοκοινωνικό του πρότυπο για τη λειτουργία της κοινωνίας έχει περισσότερο επηρεαστεί από τη φιλοσοφική παράδοση της αρχαιότητας και λιγότερο από αυτήν του χριστιανισμού, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρξε υπέρμαχος της χριστιανικής θρησκείας, κάτι το οποίο αποδεικνύεται από το ευρύτατο θεολογικό του έργο.

Υποενότητα 10. Κοινά στοιχεία

Πέρα από την επισήμανση των διαφορών μεταξύ της πολιτικής σκέψης του Θεοδώρου Β΄ και του Ιωάννη Χρυσοστόμου, υπάρχει μια πτυχή της ιδεολογίας του μεγάλου θεολόγου της ύστερης αρχαιότητας, που αποτελεί κοινό τόπο μεταξύ της αντίληψης και του οράματος που διέπει τη σκέψη των δύο ανδρών σε σχέση με τη λειτουργία της ανθρώπινης κοινωνίας και τον τρόπο με τον οποίο τα πράγματα εξελίσσονται και διαιωνίζονται.

Ο πνευματικός χώρος της εκκλησίας, κατά την άποψη του Ιωάννη Χρυσοστόμου, οφείλει να μη λειτουργεί με τον ίδιο τρόπο ούτε και θα πρέπει να διέπεται από τους ίδιους κανόνες, οι οποίοι οριοθετούνται ως «συμβατικοί», σύμφωνα με τις παραδοσιακές κοινωνικές επιταγές που χαρακτηρίζουν τις παραδοσιακές ανθρώπινες σχέσεις και το παραδοσιακό μοντέλο της αυτοκρατορικής

---

⁴⁶⁵ Μποζίνης, 2003, σελ. 199.

εξουσίας. «Η υποταγή του ενός ανθρώπου στον άλλο άνθρωπο σύμφωνα με τα κριτήρια της συμβατικής ηθικής – τον πλούτο, το φύλο, την καταγωγή και το κοινωνικό status - δεν έχει θέση στον πνευματικό χώρο της εκκλησίας. Συνιστά την πραγματικότητα του κόσμου, που ο Ιωάννης αποκαλεί χωρίς περιστροφές ανωμαλία της ζωής»⁴⁶⁶.

Ο τρόπος με τον οποίο ο Θεόδωρος Β΄ άσκησε την πολιτική εξουσία κατά τη βραχύβια παραμονή του στο θρόνο της αυτοκρατορίας της Νίκαιας μέχρι τον πρόωρο θάνατό του, αλλά και η πολιτική του ιδεολογία και σκέψη, όπως αυτή εκφράστηκε μέσω του πρωτότυπου έργου του, μας δείχνουν ότι πλην των ξεκάθαρων διαφορών που επισημάνθηκαν προηγουμένως υπάρχουν και κάποιες ομοιότητες μεταξύ της σκέψης των δύο λογίων. Κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας σε προηγούμενη ενότητα της διατριβής μας παραθέσαμε αρκετά αποσπάσματα από το πρωτότυπο έργο του φιλοσόφου αυτοκράτορα, κατά τα οποία καταδεικνύεται η ενσυνείδητη επιλογή του Θεόδωρου Β΄ να τοποθετεί στα ανώτατα αξιώματα ανθρώπους οι οποίοι δεν άνηκαν στην ανώτερη αριστοκρατία. Κάποια από τα άτομα αυτά, όπως για παράδειγμα ο Γεώργιος Μουζαλών, συνδέονταν με δεσμούς φιλίας με τον Θεόδωρο Β΄. Οι δεσμοί φιλίας, που αναπτύσσονταν κατά τη διάρκεια της ανθρώπινης ζωής, αποτελούσαν, όπως έχει επισημανθεί από τον Angelon και καταδεικνύεται από την έρευνα μας στο πρωτότυπο έργο του Λάσκαρη, ίσως τις πιο σημαντικές έννοιες στη σκέψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Ο Θεόδωρος Β΄, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει από τη μελέτη του έργου του, δίνει πάρα πολύ μεγάλη έμφαση στους δεσμούς φιλίας, ερχόμενος, μάλιστα, σε πλήρη αντίθεση με οποιοδήποτε είδος κληρονομικό δικαίωμα, το οποίο δεν θα πρέπει να αποτελεί επ' ουδενί κριτήριο για την αξία κάποιου και την κοινωνική του εξέλιξη. Η πολιτική που εφήρμοσε κατά την αυτοκρατορική του θητεία, ενόησε την προαγωγή στους μηχανισμούς εξουσίας ανθρώπων που ανήκαν στα μεσαία και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, κάτι που τον οδήγησε σε ευθεία σύγκρουση με τις υπόλοιπες αριστοκρατικές οικογένειες που έβλεπαν τους εαυτούς τους και τους γόνους τους να παραγκωνίζονται συστηματικά και να αποκόβονται από την πηγή της εξουσίας. Υπό αυτή την εννοια, το «ριζοσπαστικό» αίτημα της πολιτικής θεολογίας του Ιωάννη Χρυσοστόμου σε σχέση με τη στηλίτευση της «ανώμαλης» συμβατικής ηθικής η οποία, όπως είδαμε,

---

⁴⁶⁶ Μποζίνης, 2003, σελ. 199.

εμπεριέχει την αποτίμηση της αξίας ενός ανθρώπου αποκλειστικά και μόνον με το κοινωνικό status και την καταγωγή του βρίσκει την πρακτική εφαρμογή του στην πτυχή αυτή της πολιτικής σκέψης και συμπεριφοράς του Θεόδωρου Β΄. Ο πυρήνας, ωστόσο, της πολιτικής αυτής συμπεριφοράς και σκέψης του Λάσκαρη δε φαίνεται ότι πηγάζει από τη χριστιανική ηθική.

Ολοκληρώνοντας τη σύγκριση της πολιτικής θεολογίας του Ιωάννη Χρυσοστόμου και του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη, αξίζει να σταθούμε σε ένα άλλο σημείο της πολιτικής σκέψης των δύο ανδρών που, κατά την γνώμη μας, υπάρχει σύγκλιση απόψεων.

Σύμφωνα με τους μελετητές της πολιτικής σκέψης του Ιωάννη Χρυσόστομου, βασική πεποίθηση του ίδιου είναι ότι για την καθιέρωση ενός ορθού, ηθικού και κοινωνικά δίκαιου πολιτικού συστήματος πρέπει να υπάρξει πρώτα η εσωτερική αλλαγή στην ψυχή των ίδιων των ανθρώπων που συγκροτούν την πολιτεία και έπειτα θα ακολουθήσει η αλλαγή στους πολιτικούς θεσμούς⁴⁶⁷. Ο Θεόδωρος Β΄ σε διάφορες επιστολές του υποδεικνύει τη φιλοσοφία ως τον ορθότερο τρόπο αντιμετώπισης των ζητημάτων της καθημερινής ζωής, εστιάζοντας, μάλιστα, σε πολύ μεγάλο βαθμό στην καλλιέργεια της ίδιας της ψυχής και του πνεύματος. Όπως έχει ήδη αναφερθεί σε προηγούμενη ενότητα, το ιδανικό πρότυπο διακυβέρνησης για τον ίδιο φαίνεται ότι αποτελεί το πλατωνικής και νεοπλατωνικής προέλευσης μοντέλο του φιλοσόφου βασιλέα. Σε κάποιες από τις επιστολές του φιλοσόφου αυτοκράτορα, που έχουμε ήδη μελετήσει και σχολιάσει, ο Θεόδωρος Β΄ στρέφεται ενάντια στα πάθη του ανθρώπου και στην τάση που τον διακατέχει για εξιδανίκευση της πολυτέλειας και υλική ζωής, προτάσσοντας ως εναλλακτική αυτό ακριβώς το πρότυπο του πνευματικού ανθρώπου που έχει επιρροές από την εκχριστιανισμένη πλατωνική σκέψη του Ιωάννη Χρυσοστόμου.

Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος και ο Θεόδωρος Β΄ υπήρξαν πνευματικοί άνθρωποι, οι οποίοι χαρακτηρίζονταν από ριζοσπαστικό για την εποχή τους λόγο. Ο ριζοσπαστισμός τους, ωστόσο, κινήθηκε σε διαφορετικά πνευματικά μονοπάτια. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος ως γνήσιος απολογητής του χριστιανισμού και αυθεντικός εκπρόσωπος της εκκλησίας ενδιαφερόταν στο μέγιστο βαθμό για την πνευματική

---

⁴⁶⁷ Μποζίνης, 2003, σελ. 205.

ανύψωση και τον φωτισμό του λαού.⁴⁶⁸ Ο Θεόδωρος Β΄, κάτι το οποίο έχουμε διαπιστώσει σε μια από τις επιστολές με τις οποίες έχουμε ασχοληθεί σε προηγούμενη ενότητα της διατριβής μας, δε φαίνεται ότι τρέφει ιδιαίτερη εκτίμηση προς τη μεγάλη μάζα των ανθρώπων. Η εκ μέρους του αποθέωση του αυταρχισμού και της σιδερένιας πειθαρχίας, η περιφρόνηση του προς τις αγελαίες συμπεριφορές της πλειοψηφίας και ο πνευματικός και πολιτικός του ελιτισμός λειτουργούν αντιδιασταλτικά ως προς τη χριστιανική ηθικολογία του Ιωάννη Χρυσοστόμου. Ο Θεόδωρος Β΄, αν και ουδέποτε ήρθε σε ρήξη με τις χριστιανικές αξίες, αποτελώντας μάλιστα έναν από τους επιφανέστερους υμνογράφους της βυζαντινής περιόδου - υπήρξε, άλλωστε, συγγραφέας του μεγάλου παρακλητικού κανόνα -, στην πολιτική του σκέψη διακατέχεται από πραγματισμό και ρεαλισμό, απορρίπτοντας την πνευματική «μειονεξία» της πλειοψηφίας. Η μεγάλη μάζα των ανθρώπων, σύμφωνα με τον Θεόδωρο Β΄, επιβάλλεται να κυβερνηθεί μέσω της «σιδηράς» πειθαρχίας και της αυστηρής επιβολής της εξουσίας. Η πνευματικότητα, η φιλοσοφική στάση και η αποφασιστικότητα αποτελούν στην ελιτίστικη σκέψη του Θεοδώρου Β΄ χαρακτηριστικά μιας μικρής μόνο μερίδας του ανθρώπινου πληθυσμού.

Ο Θεόδωρος Β΄, όπως και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ουδέποτε αμφισβήτησαν το θεσμό της μοναρχίας, με τον πρώτο, μάλιστα, να υμνεί και να εξιδανικεύει την αυταρχική και σκληρή συμπεριφορά ως ιδανικές μεθόδους για την άσκηση και την επιβολή της εξουσίας. Από την άλλη πλευρά, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, αντιπαραβάλλοντας τα δομικά χαρακτηριστικά του κράτους και της εκκλησίας, σύμφωνα με κάποιους μελετητές⁴⁶⁹, ασκεί μια έμμεση κριτική ως προς τον απολυταρχισμό της εξουσίας, κάτι το οποίο τον φέρνει σε πλήρη αντίθεση με τις προαναφερθείσες απόψεις του Θεοδώρου Β΄.

Στο τελευταίο μέρος της ενότητάς μας αναφορικά με την πολιτική θεολογία του Θεοδώρου Β΄ και πιο συγκεκριμένα με τη σύγκριση των πολιτικών ιδεών του με αυτές του πατέρα της εκκλησίας και σημαντικότερου ίσως θεολόγου και διανοητή της ανατολικής χριστιανικής παράδοσης, Ιωάννη Χρυσοστόμου, θα παραθέσουμε ένα

---

⁴⁶⁸ Μποζίνης, 2003, σελ. 205.

⁴⁶⁹ Μποζίνης, 2003, σελ. 207.

απόσπασμα από το «υπόμνημα εις τον άγιον Ματθαίον τον Ευαγγελιστήν». Στο έργο του αυτό αναφέρει ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος:

«...ού την τών πολλών γνώμην· οὕτω καθάπαξ αυτούς ή φιλαρχία και ό της κενοδοξίας έπήρωσεν έρωσ, και τó τὰ πρόσκαιρα ζητεῖν...»⁴⁷⁰

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα, όπως συμβαίνει και σε πολλές άλλες από τις πραγματείες τους, τόσο ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, όσο και οι υπόλοιποι πατέρες της εκκλησίας στρέφονται εναντίον της *φιλαρχίας*, εναντίον, δηλαδή, της ακόρεστης δίψας του ανθρώπου να εξουσιάζει και να ελέγχει τους υπόλοιπους ανθρώπους κατά τρόπο άσχημο και βουλμικό. Τόσο στη συγκεκριμένη, όσο και σε πολλές άλλες περιπτώσεις δίπλα στη λέξη «φιλαρχία» τοποθετείται η ελληνιστικής προέλευσης λέξη «κενοδοξία», η οποία ταυτίζεται με τη σύγχρονη έννοια της ανθρώπινης ματαιοδοξίας. Η στηλίτευση της ανθρώπινης ματαιοδοξίας και της τάσης του ανθρώπου να εξουσιάζει είναι κάτι το οποίο μπορεί να παρατηρήσει κανείς σε πολλά από τα έργα του Ιωάννη Χρυσοστόμου παράλληλα με την αποστροφή του προς τις υπόλοιπες επίγειες ηδονές που σχετίζονται με την τρυφή, την πολυτέλεια και την ανθρώπινη σάρκα.⁴⁷¹

Κατά την έρευνα μας στις επιστολές του Θεοδώρου Β΄ προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη έχουμε ήδη σχολιάσει, παραθέτοντας, μάλιστα, τα αντίστοιχα απόσπασματα από τις επιστολές του αυτές, την κριτική που ασκεί ο ίδιος ο φιλόσοφος αυτοκράτορας προς τη φιλαρχία. Στην κριτική του αυτή έχει εμπνευστεί τόσο από τη χριστιανική πολεμική εναντίον της που γίνεται από τους πατέρες της εκκλησίας, όσο και από την αρνητική έννοια που, όπως έχουμε ήδη αναφέρει σε προηγούμενη ενότητα, της έχει προσδώσει η αρχαία ελληνική φιλοσοφία από την εποχή του Θεόφραστου του Ερεσίου. Ο τελευταίος είχε προχωρήσει στην

---

⁴⁷⁰ Saint John Chrysostom, *Sancti patris nostri Joannis Chrysostomi ...: Homiliae in Matthaevm*, Τόμος 2, εκδ. in Officina academica, 1839, σελ. 295.

⁴⁷¹ «Ό δέ άνθρωπων μέν άρχειν δοκών, θυμῷ δέ και φιλαρχία και ήδοναῖς δουλεύων, πρώτον μέν καταγέλαστος εἶναι δόξειεν άν τοῖς άρχομένοις, ότι στέφανον μέν φορεῖ λιθοκόλλητον και χρυσοῦν, σωφροσύνη δέ ούκ έστεφάνωται, και άλουργίδι μέν ὄλον τó σῶμα λάμπεται, την δέ ψυχήν άκόσμητον έχει...» Joannes Chrysostomus Scr. Eccl., *Comparatio regis et monachi* [Dub.] (2062: 116); MPG 47. Vol 47, σελ. 388.

αναγνώριση της φιλαρχίας ως ένα από τα χαρακτηριστικότερα γνωρίσματα των ανθρώπων που εξουσιάζουν στο πολίτευμα της ολιγαρχίας.

Εκτός από την κριτική του προς τη φιλαρχία, η οποία, όπως έχουμε ήδη αναφέρει σε προηγούμενο κεφάλαιο, ίσως να προέρχεται τόσο από την παραδοσιακή χριστιανική κριτική προς την ανθρώπινη μανία για εξουσία, όσο και από την ίδια την απειλητική για τον ίδιο στάση των υπόλοιπων αριστοκρατικών οικογενειών που επιβουλεύονταν την αυτοκρατορική εξουσία, ο φιλόσοφος αυτοκράτορας έχει καταφερθεί ενάντια στην πολυτέλεια, τον υλισμό, τις ηδονές και γενικότερα ενάντια στις ίδιες ακριβώς ανθρώπινες παρορμήσεις τις οποίες αντιμάχεται ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος. Όσον αφορά στη φιλαρχία, η σύμπτωση των απόψεων του με αυτές του Ιωάννη Χρυσοστόμου, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία εάν αναλογιστούμε την αυτοκρατορική του θέση που είναι ταυτισμένη με την άσκηση της πολιτικής εξουσίας και μάλιστα στο ανώτατο επίπεδο του μονάρχη, στο πρόσωπο του οποίου συγκεντρώνονται όλες οι «επίγειες» εξουσίες.

Υποενότητα 11. Γενικά Συμπεράσματα για την πολιτική θεολογία στη σκέψη του Θεόδωρου Β΄

Ανακεφαλαιώνοντας την ενότητα που αναφέρεται στη συσχέτιση της σκέψης του Θεοδώρου Β΄ με την πολιτική θεολογία, θα επιχειρήσουμε να καταλήξουμε σε κάποια συμπεράσματα σε σχέση με τα βασικά της σημεία, όπως αυτά καθορίστηκαν, μέσω της σύγκρισης των ιδεών του με αυτές των κυριότερων εκπροσώπων της χριστιανικής πολιτικής θεολογίας.

Το πρώτο από τα συμπεράσματα στο οποίο μπορούμε να καταλήξουμε, λαμβάνοντας υπόψη μας τα στοιχεία που ανακαλύψαμε και σχολιάσαμε είναι ότι στην πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄ συνυπάρχουν στοιχεία τόσο της παραδοσιακής χριστιανικής και βυζαντινής θεολογίας, όσο και της αριστοτελικής φιλοσοφικής παράδοσης. Ανατρέχοντας κάποιος στο περιεχόμενο τόσο του έργου του, όσο και σε αυτό των επιστολών του φιλοσόφου αυτοκράτορα είναι σε θέση να ανακαλύψει την ευρύτητα της πολυπλοκότητας του συγκερασμού των αριστοτελικών ιδεών με τις χριστιανικές.

Το δεύτερο συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουμε, λαμβάνοντας υπόψη μας τα στοιχεία που αναλύθηκαν στην παρούσα ενότητα, σχετίζεται με την επαναλαμβανόμενη χρήση εκ μέρους του Θεοδώρου Β΄ του χριστιανικής προελεύσεως μοτίβου του ποιμένα που κυβερνάει τον λαό του με τη σιδερένια ράβδο. Όπως, δηλαδή, ο Θεός κυβερνάει τον κόσμο, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο ο αυτοκράτορας διαχειρίζεται την εγκόσμια εξουσία. Όπως αναφέραμε στην παρούσα ενότητα, ο Θεόδωρος Β΄ φαίνεται ότι αρέσκεται στη χρησιμοποίηση του συγκεκριμένου μοτίβου, που αντλεί την καταγωγή του, όπως είδαμε, από την εκχριστιανισμένη παραλλαγή μιας αρχαίας ελληνικής αντίληψης περί διακυβέρνησης, προσδίδοντάς του, όμως, μία περισσότερο σκληρή και αυταρχική έννοια από εκείνη που επιτρέπει η χριστιανική θεώρηση.

Ένα άλλο στοιχείο, το οποίο λειτουργεί συνεκτικά ως προς τον συγκερασμό της πολιτικής και της θεολογίας στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄ είναι, όπως είδαμε, αυτό της άμεσης σύνδεσης των πολιτικοστρατιωτικών επιτυχιών της αυτοκρατορίας, στην προκειμένη περίπτωση της ευτυχούς κατάληξης μίας διαπραγμάτευσης με τους Σελτζούκους Τούρκους με τη Θεία πρόνοια. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο αυτοκράτορα, ο Θεός βρίσκεται πάντοτε δίπλα στην αυτοκρατορία η οποία, σύμφωνα με την παραδοσιακή ρωμαϊκή - βυζαντινή πολιτική θεολογία αποτελεί τον βασικότερο εγκόσμιο υπερασπιστή της χριστιανικής πίστης. Όπως σχολιάσαμε κατά την παράθεση του αποσπάσματος, όπου ο Θεόδωρος Β΄ αναφέρεται στην επιτυχία αυτή στο συγκεκριμένο απόσπασμα, οι θεολογικές αναζητήσεις του Λάσκαρη συνδέονται άμεσα με την πολιτική διαπραγμάτευση, κάτι που έχει ιδιαίτερη σημασία και μας υποδεικνύει πολλά σε σχέση με τον τρόπο που αντιλαμβάνεται ο Λάσκαρης την πολιτική.

Η χρήση εκ μέρους του Θεοδώρου Β΄ ενός αρκετά διαδεδομένου χριστιανικού μοτίβου, που δεν είναι άλλο από τη μεταφορική χρήση του επαγγέλματος του οικοδόμου, προκειμένου να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο ο Θεός αποτελεί τον αρχιτέκτονα του σύμπαντος μας οδηγεί στο συμπέρασμα της εξοικείωσης του Θεοδώρου Β΄ με το έργο και τη σκέψη του βασικότερου θεμελιωτή της ανατολικής χριστιανικής πολιτικής θεολογίας Ευσέβιου. Ο τελευταίος, κατά τα φαινόμενα, υπήρξε ο πρώτος εμπνευστής της μεταφορικής χρήσης του επαγγέλματος του αρχιτέκτονα, προκειμένου να περιγράψει τον τρόπο θεμελίωσης και οικοδόμησης του κόσμου από τον Θεό. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο Ευσέβιος αποτελεί, σύμφωνα με

τους μελετητές, τον πρώτο ίσως εκφραστή της πολιτικής θεολογίας στην ανατολική χριστιανική σκέψη.

Αντιπαραβάλλοντας τις ιδέες του του Θεοδώρου Β΄ με την πολιτική θεολογία και σκέψη του Ιωάννη Χρυσοστόμου, τα συμπεράσματα στα οποία καταλήξαμε μέσω της έρευνάς μας είναι τα εξής: τόσο στη σκέψη του μεγάλου χριστιανού διανοητή, όσο και σε αυτή του Λάσκαρη κυριαρχεί ένας ξεκάθαρος πολιτικός ρεαλισμός, που έχει όμως διαφορετικές αφετηρίες και συνιστώσες. Ο ρεαλισμός του Ιωάννη Χρυσοστόμου διακατέχεται από έναν χριστιανικό ιδεαλισμό, ένα γνήσιο ενδιαφέρον για την καθημερινή ζωή του φτωχού και κατατρεγμένου ανθρώπου, ο οποίος βρίσκεται αναγκασμένος να ζει υπό τις συνθήκες μιας άδικης για αυτόν πραγματικότητας. Με άλλα λόγια, ο πολιτικός ρεαλισμός του Ιωάννη Χρυσοστόμου στοχεύει στη στηλίτευση και τον αναθεματισμό της κοινωνικής αδικίας της εποχής του. Από την άλλη πλευρά, ο πολιτικός ρεαλισμός του Θεοδώρου Β΄, όπως διαπιστώσαμε, σχετίζεται με την εύρυθμη κοινωνικά και οικονομικά λειτουργία της αυτοκρατορίας και στη βάση του έχει την εξιδανίκευση της αυταρχικότητας και της σιδηράς πειθαρχίας. Το γεγονός αυτό, όπως αναφέραμε προηγουμένως, τον διαφοροποιεί από τον πολιτικό ρεαλισμό του Ιωάννη Χρυσοστόμου, ο οποίος, σύμφωνα με τους μελετητές, αποτελεί ξεκάθαρο πολέμιο της αυταρχικότητας.

Ο τρόπος με τον οποίο ο Θεόδωρος Β΄ αντιλαμβάνεται τον βασιλικό θεσμό και τη θέση του αυτοκράτορα στα πλαίσια της κοινωνίας των ανθρώπων παρουσιάζει, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, μεγάλη συνάφεια με τη θεμελιώδη ιδέα για την πολιτική θεολογία της ρωμαϊκής παράδοσης που ευνοεί την αντιστοιχία μεταξύ Θεού και αυτοκράτορα. Ο αυτοκράτορας, όπως ο Θεός έχει την ευθύνη της διατήρησης της συμπαντικής και επουράνιας τάξης, είναι επιφορτισμένος με το έργο της διατήρησης της τάξης αυτής στα εγκόσμια πράγματα. Το συμπέρασμα στο οποίο μπορούμε να καταλήξουμε είναι ότι η παραδοσιακή αυτή «ευσέβεια» αντίληψη του Θεοδώρου Β΄ για τη θέση του αυτοκράτορα στη γη είναι διαφορετική από αυτή του Ιωάννη Χρυσοστόμου, ο οποίος, όπως αναφέραμε, σύμφωνα με τους μελετητές του έργου του λειτουργεί αποδομιστικά ως προς τη «μεταφυσική» διάσταση του θεσμού της βασιλείας, δίνοντάς του έναν περισσότερο «εκκοσμικευτικό» ρόλο.

Η εναντίωση στην έννοια της υποταγής ενός ανθρώπου στην εξουσία ενός άλλου, ιδέα η οποία βρίσκεται στο βασικό πυρήνα της πολιτικής θεολογίας του

Ιωάννη Χρυσοστόμου, αποτελεί, όπως αναφέραμε, ένα από τα στοιχεία που διαφοροποιεί τη σκέψη του πατέρα της εκκλησίας από αυτή του Θεοδώρου Β'. Ωστόσο, δύο άλλες συνιστώσες της σκέψης του Ιωάννη θα μπορούσαν να συσχετιστούν με αυτές του Θεοδώρου Β'. Οι συνιστώσες αυτές έχουν να κάνουν με την κοινή τους εναντίωση στο δίκαιο του αίματος και των κληρονομικών σχέσεων εξουσίας, καθώς και στην απαξίωση του τρόπου ζωής που έχει ως βάση του τα υλικά αγαθά και την πολυτέλεια. Τόσο ο Ιωάννης Χρυσόστομος, όσο και ο Λάσκαρης είναι υπέρμαχοι μιας ζωής που θεμελιώνεται πάνω στον πνευματικό βίο με τον Θεόδωρο Β' να εμφανίζεται πολλές φορές ως υπέρμαχος της φιλοσοφίας και του τρόπου ζωής που βασίζεται σε αυτή, κάτι που τον φέρνει εγγύτερα στο (νέο) πλατωνικό πρότυπο πολιτικής εξουσίας που έχει στη βάση του το «φιλόσοφο βασιλέα».

Σε αντίθεση με τον χριστιανικό ανθρωπισμό του Ιωάννη Χρυσοστόμου, η άποψη του Θεοδώρου Β' για τη μεγάλη μάζα των ανθρώπων είναι καθαρά απαξιωτική και διακατέχεται από έναν πολιτικό και κοινωνικό ελιτισμό. Τέλος, οι δύο άνδρες στρέφονται εξίσου ενάντια στο ανθρώπινο πάθος της ακόρεστης δίψας για εξουσία.

Υποενότητα 12. Συμπεράσματα αναφορικά με την πολιτική θεολογία του Carl Schmitt

Στο τελευταίο μέρος των συμπερασμάτων της ενότητας που σχετίζεται με την πολιτική θεολογία του Θεοδώρου Β' θα ασχοληθούμε με τον συσχετισμό των ιδεών του φιλοσόφου αυτοκράτορα με την πολιτική θεολογία του Carl Schmitt εξαιτίας της σημασίας του έργου του. Ο Γερμανός πολιτικός φιλόσοφος του 20^{ου} αιώνα θεωρείται ο πατέρας της σύγχρονης πολιτικής θεολογίας, η οποία, όπως έχουμε αναφέρει στην αρχή της ενότητάς μας, έχει ως πνευματικό της πρόγονο στη χριστιανική Δύση τον Αυγουστίνο και στη χριστιανική ανατολή τόσο τον Ευσέβιο, όσο και τους υπόλοιπους πατέρες της εκκλησίας, όπως ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, την πολιτική θεολογία του οποίου αντιπαραβάλλαμε με αυτήν του Θεοδώρου Β'.

Ο Schmitt στο τρίτο κεφάλαιο του μνημειώδους έργου του «*Πολιτική Θεολογία: τέσσερα κεφάλαια γύρω από την διδασκαλία περί κυριαρχίας* (Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität, 1922) », δίνοντας τον ορισμό

της πολιτικής θεολογίας, αναφέρει τα εξής: «Όλες οι σημαντικές έννοιες της σύγχρονης θεωρίας του κράτους, αποτελούν εκκοσμικευμένες θεολογικές έννοιες, όχι μόνον εξαιτίας της ιστορικής τους εξέλιξης σύμφωνα με την οποία μεταφέρθηκαν από την θεολογία στην θεωρία του κράτους(κρατική ιδεολογία), όπως για παράδειγμα η έννοια της θεϊκής παντοδυναμίας, που μεταφέρθηκε στην παντοδυναμία του νόμου, αλλά επίσης εξαιτίας της συστηματικής τους δομής, η αναγνώριση της οποίας είναι ιδιαίτερα σημαντική, όσον αφορά την κοινωνιολογική προσέγγιση των εννοιών αυτών. Η έννοια της εξαίρεσης στη νομολογία (νομική επιστήμη), παρουσιάζει ομοιότητα και αναλογία με την έννοια του θαύματος στην θεολογία. Μόνο λαμβάνοντας υπόψη μας αυτή την αναλογία, έχουμε τη δυνατότητα να αντιληφθούμε τους τρόπους με τους οποίους αναπτύχθηκαν οι φιλοσοφικές ιδέες περί κράτους κατά τους τελευταίους αιώνες.»⁴⁷²

Με ποιον, ακριβώς, τρόπο ο ορισμός της πολιτικής θεολογίας του Carl Schmitt, δύναται να συσχετιστεί με την πολιτική σκέψη του φιλοσόφου αυτοκράτορα; Στο παραπάνω απόσπασμα παρατηρούμε ότι ο Schmitt αναφέρεται στη συγκρότηση των σύγχρονων δυτικών κρατών. Υπάρχει κάποια αναλογία ανάμεσα σε αυτά και στην πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄ και κατά συνέπεια στην (βυζαντινή) αυτοκρατορική ιδεολογία του 13^{ου} αιώνα του κράτους της Νίκαιας ; Σε αποσπάσματα από τις επιστολές του Θεοδώρου Β΄, τα οποία έχουμε ήδη παραθέσει και σχολιάσει, ο φιλόσοφος αυτοκράτορας φαίνεται ότι αποδέχεται τον ρόλο του αυτοκράτορα ως επίγειου και παντοδύναμου ρυθμιστή των εγκόσμιων πραγμάτων σε αντιστοιχία με τη συμπαντική παντοδυναμία του Θεού. Αναφέρει στη συνέχεια ο Schmitt: «Στην κρατική θεωρία του 17^{ου} αιώνα, ο μονάρχης αυτοπροσδιορίζεται μέσω του Θεού και η θέση που κατέχει στην πολιτική δομή του κράτους, είναι ακριβώς ανάλογη με αυτή που αποδίδεται στο Θεό, σύμφωνα με το Καρτεσιανό σύστημα του κόσμου. Σύμφωνα με τον Atger, ο πρίγκηπας αναπτύσσει όλα τα εγγενή χαρακτηριστικά του κράτους, βάσει μιας συνεχόμενης δημιουργίας.»⁴⁷³.

---

⁴⁷² Carl Schmitt, *Political Theology: Four Chapters on The Concept of Sovereignty*, εκδ. The MIT Press, Cambridge MA, 1985, σελ. 37.

⁴⁷³ Schmitt, 1985, σελ. 47.

Μια από τις πιο σημαντικές ομοιότητες ανάμεσα στην αντίληψη του Schmitt, όπως παρουσιάζεται στην πολιτική θεολογία του και στην σκέψη του Θεοδώρου Β', είναι η ακόλουθη: «Τι είναι αυτό που γίνεται κατευθείαν ξεκάθαρο σε ένα μυαλό που υποχρεώνεται στην λογική σκέψη; Ότι οι δουλειές που γίνονται από πολλά αφεντικά, δεν είναι τόσο τέλειες όσο αυτές που γίνονται από ένα. Ένας μοναδικός αρχιτέκτονας πρέπει να κατασκευάζει μια οικία και μια πόλη. Τα καλύτερα συντάγματα είναι αυτά τα οποία αποτελούν έμπνευση και δημιουργία ενός σοφού νομοθέτη... Είναι ο Θεός αυτός που καθιερώνει τους φυσικούς νόμους, όπως ακριβώς ένας βασιλιάς καθιερώνει τους νόμους στο βασίλειό του.»⁴⁷⁴ Έχουμε ήδη αναφερθεί εκτενώς στον τρόπο με τον οποίο ο Θεόδωρος Β' αντιλαμβάνεται το Θεό ως αρχιτέκτονα, καθώς και στο πώς ακριβώς η εξουσιαστική αυτή ιδιότητα του θεού εκκοσμικεύεται και συγκεντρώνεται στο πρόσωπο του αυτοκράτορα. Ο τελευταίος, όπως έχουμε ήδη αναφέρει σε διάφορα σχολιασμένα αποσπάσματα, οφείλει να προχωρήσει στη διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας του σύμφωνα με τις αρχές της σοφίας, της δικαιοσύνης, της σκληρότητας και της πειθαρχίας.

Οδεύοντας προς την ολοκλήρωση της ενότητάς μας, αξίζει να σταθούμε σε ένα άλλο σημείο του έργου του που έχει σχέση με τη βούληση της φιλελεύθερης αστικής τάξης του 17^{ου}-18^{ου} αιώνα, η οποία αναρριχάται στην κορυφή της κοινωνικής και πολιτικής πυραμίδας. Αναφέρει ο Carl Schmitt στην πολιτική θεολογία του ότι σύμφωνα με τον καθολικό πολιτικό φιλόσοφο Donoso Cortes «Παρ'όλο που η φιλελεύθερη μπουρζουαζία πρόκρινε την ύπαρξη ενός Θεού, ο Θεός αυτός δεν θα μπορούσε ποτέ να είναι ενεργός και δραστήριος. Υποστήριζε τον θεσμό της μοναρχίας, μόνο όμως στην περίπτωση που ο μονάρχης αυτός δεν κατέχει καμία πραγματική εξουσία. Διεκδικούσε ελευθερία και ισότητα, αλλά πρόκρινε περιορισμένα πολιτικά δικαιώματα, αποκλειστικά και μόνο σε όσους κατείχαν περιουσία, ώστε να εξασφαλίσει την επιρροή της εκπαίδευσης και της ατομικής περιουσίας στον νόμο και στην εξουσία, λες και το να είναι κάποιος μορφωμένος και κάτοχος περιουσίας τον νομιμοποιεί να καταπιέζει τις κατώτερες μορφωτικά και οικονομικά τάξεις. Ενώ απαξίωνε την αριστοκρατία του αίματος και την οικογενειοκρατία, επαινούσε την χυδαιότητα του ρόλου που διαδραματίζει η αριστοκρατία του χρήματος, η οποία αποτελεί την πιο ανυπόφορη και κανονική

---

⁴⁷⁴ Schmitt, 1985, σελ. 47.

μορφή αριστοκρατίας. Δεν επιθυμούσε την κυριαρχία ούτε του μονάρχη, ούτε του λαού. Τι ακριβώς θέλει λοιπόν;»⁴⁷⁵.

Τα αιτήματα και οι απαιτήσεις της αστικής τάξης της εποχής της γαλλικής επανάστασης, όπως αυτά διευκρινίζονται στην πολιτική θεολογία του Carl Schmitt, αποτελώντας αντικείμενα αρνητικής κριτικής τόσο από τους πολιτικούς φιλοσόφους της παραδοσιακής κρατίας, όσο και από αυτούς της αριστεράς, παρουσιάζουν άραγε κάποια κοινά σημεία με την πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄; Στη βάση της, η πολιτική σκέψη του Θεοδώρου Β΄ δεν αμφισβητεί την παραδοσιακή βυζαντινή αυτοκρατορική ιδεολογία που έχει τις βάσεις της στην απολυταρχία. Ένα από τα κοινά σημεία, στα οποία θα μπορούσαμε να αναφερθούμε, είναι αυτό της ανωτερότητας των ανθρώπων που κατέχουν παιδεία, την αξία της οποίας ο φιλόσοφος αυτοκράτορας έχει επαινέσει, ουκ ολίγες φορές, στα αποσπάσματα τα οποία έχουμε παραθέσει. Η εξιδανίκευση του ρόλου της παιδείας και της φιλοσοφίας ενάντια στην ευρύτερη έλλειψή τους, που χαρακτήριζε την μεγαλύτερη πλειονότητα των ανθρώπων, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία της κοσμοθεωρίας του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Η ύπαρξη του Θεού ωστόσο, με την μεταφυσική του ενεργή διάσταση, όχι μόνο δεν απορρίπτεται στην σκέψη του Θεοδώρου Β΄ αλλά λειτουργεί νομιμοποιητικά ως προς την διατήρηση της πολιτικής, εγκόσμιας εξουσίας τόσο του θεσμού του μονάρχη, όσο και του ιδίου, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει στα αποσπάσματα που έχουμε παραθέσει. Από την άλλη πλευρά, ένα από τα πολιτικοκοινωνικά αιτήματα της αστικής τάξης του 18^{ου} αιώνα, φαίνεται ότι σχετίζεται με την πολιτική σκέψη και πρακτική του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Το αίτημα στο οποίο υπάρχει σύμπτωση απόψεων και πολιτικής πρακτικής, ανάμεσα στον Θεόδωρο Β΄ και στην αστική τάξη της σύγχρονης εποχής, δεν είναι άλλο από την άρνηση των προνομίων και των εξουσιών των παραδοσιακών αριστοκρατικών οικογενειών. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, όπως διαπιστώσαμε, τόσο μέσω των επιστολών του, όσο και μέσω της πολιτικής που εφήρμοσε, πρόκρινε την επιλογή και την ανέλιξη στην εξουσία ανθρώπων ταπεινής καταγωγής, πρακτική η οποία τον οδήγησε στην πλήρη σύγκρουση με τα μέλη των οικογενειών αυτών.

---

⁴⁷⁵ Schmitt, 1985, σελ. 59-60.

6) Η πρόσληψη της συλλογικής ταυτότητας στο έργο και στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη

Στην συγκεκριμένη ενότητα θα ασχοληθούμε με τον τρόπο με τον οποίο ο Θεόδωρος Β΄ αντιλαμβάνεται την πολιτισμική του ταυτότητα, μέσα από το έργο και τη σκέψη του ίδιου του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας στα κείμενα του Θεοδώρου Β΄, έχουμε ήδη παραθέσει και σχολιάσει αρκετά στοιχεία που φανερώνουν το πώς ακριβώς ο Θεόδωρος Β΄ αντιλαμβάνεται τόσο την δική του εθνική ταυτότητα (αν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε την σύγχρονη αυτή ορολογία), όσο και άλλων λαών με τους οποίους ο ίδιος και η αυτοκρατορία του ήρθαν σε επαφή, είτε για λόγους πολεμικούς, είτε για λόγους πολιτικής διαπραγμάτευσης. Για τη σωστή τεκμηρίωση της ενότητας αυτής θα χρησιμοποιήσουμε στοιχεία τόσο από αυτά τα αποσπάσματα, όσο και από άλλα που δεν έχουμε ακόμη παραθέσει. Αμφότερα τα αποσπάσματα προέρχονται από τις επιστολές του Θεοδώρου Β΄.

Σκοπός της παρούσας ενότητας είναι, η προαγωγή και η ενίσχυση του διαλόγου και της έρευνας μεταξύ των μελετητών, πάνω στα ζητήματα καταγωγής της νεοελληνικής ταυτότητας, και συγκεκριμένα, στο κατά πόσο και με ποιο τρόπο, μια πρώτη μορφή της (σύγχρονης) αυτής ταυτότητας αναπτύχθηκε κατά τους ύστερους Βυζαντινούς αιώνες. Ένα άλλο ερώτημα που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι, το κατά πόσον η εθνική ταυτότητα και η πολιτισμική ενότητα του (ύστερο)Βυζαντινού κόσμου παρουσιάζει ομοιότητες, με την αντίστοιχη του αρχαίου ελληνικού. Εξάλλου, σύμφωνα με τους μελετητές της κλασικής περιόδου, η ενότητα του αρχαιοελληνικού κόσμου, υπήρξε περισσότερο πολιτισμική παρά πολιτική⁴⁷⁶, κάτι που θα μπορούσε ίσως να αποτυπωθεί στα νέα (βυζαντινά) κράτη που προέκυψαν μετά την λατινική κατάκτηση.

Υποενότητα 1. Η ταυτότητα των βυζαντινών κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, σύμφωνα με τους μελετητές

Στο πρώτο μέρος της ενότητας θα παραθέσουμε με σύντομο τρόπο κάποια από τα γενικά στοιχεία που προκύπτουν από τα έργα των ερευνητών που σχετίζονται

⁴⁷⁶ Anthony D. Smith, *National Identity*, εκδ. Penguin Books, London, 1991, σελ. 47.

με την αντίληψη της εθνικής ταυτότητας στα εδάφη της αυτοκρατορίας κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. Στη συνέχεια θα εστιάσουμε την προσοχή μας στα κείμενα του φιλοσόφου αυτοκράτορα.

Η περίοδος μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους (1204) υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική αναφορικά (και) με το ζήτημα του εθνικού αυτοπροσδιορισμού των υπηκόων της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αυτό αποτελεί πραγματικότητα τόσο για την αυτοκρατορία της Νίκαιας, στην ηγεσία της οποίας ανήλθε ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης, όσο και για τα υπόλοιπα βυζαντινά κράτη που προέκυψαν μετά την Άλωση.

Υποενότητα 2. Gill Page

Όπως αναφέρει η Gill Page σε σχέση με εκείνη την περίοδο, «η πολιτική / αυτοκρατορική ταυτότητα δεν έμεινε ανεπηρέαστη από τις αναμετρήσεις με άλλες κοινωνίες, τις οποίες οι Βυζαντινορωμαίοι υποχρεώθηκαν να αναγνωρίσουν ως παρόμοιες με τη δική τους. Η ιδέα της μοναδικότητας την οποία καλλιεργούσαν οι Βυζαντινορωμαίοι αναπόφευκτα δέχτηκε ισχυρό πλήγμα και σε όλη αυτήν την περίοδο παρατηρείται η σταδιακή μεταβολή στον τρόπο που έβλεπαν τους εαυτούς τους και τους άλλους»⁴⁷⁷. Η ίδια, λοιπόν, η αυτοκρατορική ιδέα, η οποία, όπως έχουμε ήδη αναφέρει σε προηγούμενη ενότητα της διατριβής μας, βασιζόταν στην εξιδανίκευση του αυτοκρατορικού θεσμού, ως αποτύπωση της θεϊκής τάξης πραγμάτων στην κοινωνία των ανθρώπων, σύμφωνα με κάποιους μελετητές της περιόδου, άρχισε να παρουσιάζει «ρωγμές». Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο που μας επισημαίνει η Page είναι ότι ο προσδιορισμός της εθνικής ταυτότητας εκείνης της περιόδου διαφοροποιείτο ανάλογα με την κοινωνική και την γεωγραφική θέση με τις δύο αυτές παραμέτρους πολλές φορές να συμπίπτουν, αφού η «υψηλή κοινωνική θέση, συνδέονταν κατά κανόνα με την διαμονή στην Κωνσταντινούπολη»⁴⁷⁸.

---

⁴⁷⁷ Gill Page, *Οι Έλληνες πριν τους Οθωμανούς: Ο εθνισμός στο ύστερο Βυζάντιο*, εκδ. Θυραθεν/Cambridge University Press, Θεσσαλονίκη, 2008, σελ. 319.

⁴⁷⁸ Page, 2008, σελ. 319.

Ένα άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό της υστεροβυζαντινής περιόδου αποτέλεσε προϊόν κληρονομιάς του 12^{ου} αιώνα στην σκέψη αρκετών λογίων του 13^{ου}, όπως για παράδειγμα ο Θεόδωρος Β΄. Το χαρακτηριστικό αυτό επηρέασε, κατά την άποψή μας, σε μεγάλο βαθμό τη διαμόρφωση του προσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας του φιλόσοφου αυτοκράτορα και οδήγησε στη γενικότερη αλλαγή της σκέψης μιας μερίδας ανθρώπων που ανήκαν στην υστεροβυζαντινή άρχουσα τάξη, κυρίως σε ό,τι είχε να κάνει με τον εθνικό αυτοπροσδιορισμό της. Το χαρακτηριστικό αυτό δεν είναι άλλο από τη διαφοροποιημένη σε σχέση με το παρελθόν αντίληψη και πρόσληψη της κλασικής αρχαιότητας και των πολιτισμικών της παραγώγων, όπως η φιλοσοφία, η μελέτη του φυσικού κόσμου και η επιστήμη. Το «ελληνικό» παρελθόν της βυζαντινής σκέψης, αποκτά κατά τους αιώνες αυτούς ξεχωριστή σημασία για τον «μορφωμένο» άνθρωπο, φτάνοντας για άλλη μια φορά μετά από πάρα πολλούς αιώνες σε νέα επίπεδα ακμής.

Υποενότητα 3. Anthony Kaldellis

Ο μελετητής της εθνικής ταυτότητας του βυζαντινού κόσμου Anthony Kaldellis περιγράφει τη διαδικασία αυτή η οποία, κατά την άποψη του, απέκτησε τη μεγαλύτερή της δυναμική κατά τον 12^ο με τον ακόλουθο τρόπο: «Ανάμεσα στους βυζαντινούς λογίους στους οποίους, κατά κύριο λόγο επικεντρωνόμαστε, η αυθεντία του κλασικού παρελθόντος, υπό το πρίσμα μιας ενιαίας πηγής εξειδικευμένης γνώσης, πέρασε από πολλές διακυμάνσεις ανά τους αιώνες, και δεν ήταν λίγες οι φορές που η πολιτισμική της σημασία βρισκόταν στο κατώτερο επίπεδο. Κατά τον 12^ο αιώνα αντιθέτως, γινόμαστε μάρτυρες της αποκορύφωσης μιας διαδικασίας, κατά την οποία η αρχαιότητα, στην ολότητά της, λειτουργεί ως το πιο αντιπροσωπευτικό δείγμα του ανωτάτου επιπέδου στο οποίο δύναται να φτάσει η ανθρώπινη σκέψη.»⁴⁷⁹ Αναφέρει στην συνέχεια ο Καλδέλλης ένα άλλο πολιτισμικό χαρακτηριστικό, κοινό ανάμεσα στους λογίους της υστεροβυζαντινής περιόδου, που χαρακτηρίζει, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει μέσα από τον σχολιασμό και την παράθεση αποσπασμάτων, και το έργο του Θεοδώρου Β΄: « Η διαδικασία αυτή, οδήγησε στην καθιέρωση μιας ηθικής σφαίρας, ανεξάρτητης από την θρησκεία που καθοριζόταν από παγανιστικά

⁴⁷⁹ Anthony Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, εκδ. Cambridge University Press, 2007, σελ. 284.

παραδείγματα, αντίστοιχα με αυτά που ο Ψελλός αποπειράθηκε να δημιουργήσει για την φιλοσοφία και τις φυσικές επιστήμες.»⁴⁸⁰

Μια άλλη πολύ σημαντική συνιστώσα για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας της βυζαντινής ελίτ, κυρίως κατά την μετά το 1204 περίοδο, αλλά και πριν από αυτή, είναι η αντίληψη της ελληνικότητας σε αντιδιαστολή με την λατινικότητα.

Σύμφωνα με τον Καλδέλλη, κατά τον 12^ο αιώνα «οι Λατίνοι συνιστούσαν μια ιδεολογική πρόκληση για τις βασικές αρχές της ύπαρξης της βυζαντινής αυτοκρατορικής ιδεολογίας, τόσο ανάμεσα στο πεδίο της κοινής τους θρησκείας, όσο και σε αυτό της κοινής τους Ρωμαϊκής καταγωγής.»⁴⁸¹ Ο Αντιλατινισμός αυτός, αλλά και η αδιαμφισβήτητη πίστη του Θεοδώρου Β΄, στην ανωτερότητα της «ελληνικής» πολιτισμικής παράδοσης έναντι της λατινικής, θα εξεταστούν με εκτενή τρόπο στην συνέχεια της ενότητας αυτής, μέσω της παράθεσης σχετικών αποσπασμάτων από τις επιστολές του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Η ιδεολογική αυτή διαμάχη, καθώς και η σε μεγαλύτερο βαθμό εδραίωση της «ελληνικότητας» κορυφώθηκε, κατά την άποψη μας, μετά την λατινική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης, ως μια φυσική συνέπεια τόσο του βίαιου εξαναγκασμού της εκδίωξης της βυζαντινής ελίτ από την «φυσική» της εστία, όσο και προγενέστερων «θρησκευτικού» τύπου πνευματικών διενέξεων.

Προτού περάσουμε στην ερμηνεία και τον σχολιασμό της εθνικής ταυτότητας του Θεοδώρου Β΄ μέσω του γραπτού του έργου, όπως εκφράστηκε κυρίως μέσω των επιστολών του, θα εστιάσουμε στο έργο μελετητών που ασχολήθηκαν με την αλλαγή του πολιτικού και πολιτισμικού χαρακτήρα της εξόριστης βυζαντινής ελίτ, μετά την επανεγκατάσταση της στα εδάφη της Νίκαιας.

Υποενότητα 4. Edmund Fryde

Ο βρετανομαθής Πολωνός ιστορικός των ιδεών E. Fryde αφιέρωσε ολόκληρο κεφάλαιο στο βιβλίο του, “The early Palaeologan renaissance”, για την μελέτη των διαφορετικών πολιτικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών που εξέλαβε η εξόριστη

---

⁴⁸⁰ Kaldellis, 2007, 284.

⁴⁸¹ Kaldellis, 2007, σελ. 295.

βυζαντινή ελίτ στην αυτοκρατορία της Νίκαιας. Ο Fryde, όπως και άλλοι μελετητές της περιόδου, υποστηρίζει ότι, η επίσημη πολιτική (αυτοκρατορική) ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι το 1204 βασιζόταν σε δύο πυλώνες, την βεβαιότητα ως προς την πολιτική και διοικητική συνέχεια του αρχαίου Ρωμαϊκού κράτους καθώς και τη συνεκτικότητα που της έδινε η κοινή (ορθόδοξη χριστιανική) θρησκεία, η οποία δεν λειτουργούσε διαχωριστικά ως προς τους διαφορετικούς λαούς που ζούσαν στα εδάφη της αυτοκρατορίας. Όλα αυτά, υπό την σκέπη του Θεού και την εξουσία του γήινου εκπροσώπου του, δηλαδή του αυτοκράτορα που καταλαμβάνει την αυτοκρατορική έδρα της Κωνσταντινούπολης ή Νέας Ρώμης. Ο Fryde, χρησιμοποιώντας παραδείγματα από τα έργα ανθρώπων της πνευματικής ελίτ της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, όπως ο Νικηφόρος Βλεμμύδης, ο Ιωάννης Δούκας Βατάτζης αλλά και ο Θεοδώρος Β΄ Λάσκαρης, υποστηρίζει ότι ο 13^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται από τη διαφοροποίηση του ως προς τον τρόπο αντίληψης της εθνικής ταυτότητας των βυζαντινών. «...Κάτι άλλο ξεκίνησε να συμβαίνει. Για πρώτη φορά στην Βυζαντινή ιστορία, η επιμονή στην «ελληνική» φύση των παραδόσεων της, άρχισε με κάποια συχνότητα να χρησιμοποιείται ως επιχείρημα για την ανωτερότητα της αυτοκρατορίας της Νίκαιας σε σχέση με τα υπόλοιπα κράτη»⁴⁸². Η άποψη που προκρίνει ο Fryde σε σχέση με το γεγονός της αλλαγής της σημασίας της λέξης «έλληνας» και ελληνικός από το 1204 και μετά, σε αντίθεση, δηλαδή, με ότι συνέβαινε τους προηγούμενους αιώνες, κατά τους οποίους ως έλληνες εκλαμβάνονταν οι ειδωλολάτρες στο θρήσκευμα, είναι ότι οφείλεται στην κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από την τέταρτη σταυροφορία.

Παραπέμποντας σε έργα ιστορικών όπως ο R. Browning και ο P.J. Alexander, ο Fryde υποστηρίζει ότι «η υπερηφάνεια σε σχέση με τις αξίες του ελληνισμού, αναζωπυρώθηκε απότομα αμέσως μετά την λατινική κατάκτηση. Η εμπιστοσύνη στον οικουμενικό, παγκόσμιο ρόλο της αυτοκρατορίας και της εκπλήρωσης του ιστορικού της πεπρωμένου ως εκλεκτού και επιλεγμένου από τον ίδιο το Θεό κράτους, υπέστη μεγάλο πλήγμα μετά την λατινική κατάκτηση. Κάτι καινούργιο έπρεπε να ανευρεθεί, ώστε να αναπτερωθεί η πίστη στην αναμφισβήτητη ανωτερότητα της αυτοκρατορίας. Κάποιοι υπήκοοι και διανοούμενοι που υπάγονταν στους κοινωνικούς κύκλους των αυτοκρατόρων της Νίκαιας, προέταξαν το δίπτυχο

⁴⁸² E.Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance (1261-c.1360)*, εκδ. Brill, Leiden, 2000, σελ. 78.

του ελληνισμού και της ορθόδοξης πίστης ως αποδεικτικά στοιχεία ενίσχυσης της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, προς επικύρωση της ανωτερότητας αυτής. Υπήρχε επίσης η ανάγκη να εκφραστεί η αίσθηση αποστασιοποίησης και διαχωρισμού της βυζαντινής άρχουσας τάξης από τους Λατίνους κατακτητές.⁴⁸³ Στην συνέχεια της παρούσας ενότητας θα εξετάσουμε, το κατά πόσο ισχύουν οι ισχυρισμοί αυτοί των σύγχρονων μελετητών περί αναβίωσης της ελληνικότητας στη αυτοκρατορία της Νίκαιας, μέσα από τα γραπτά του Θεοδώρου Β΄.

Υποενότητα 5. Michael Angold

Ολοκληρώνοντας την αναφορά μας στο έργο προγενέστερων μελετητών σε σχέση με την εθνική ταυτότητα και συνείδηση των υπηκόων της αυτοκρατορίας κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο και προτού ξεκινήσουμε τη συστηματική μας ενασχόληση σε σχέση με τα στοιχεία αυτά στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄, θα ήταν πρέπον, αλλά και απαραίτητο να αναφερθούμε στο έργο του σπουδαίου Βρετανού βυζαντινολόγου Michael Angold. Το έργο του Angold αποτελεί σημείο αναφοράς για την πολιτική ιδεολογία της ύστερης βυζαντινής περιόδου και πιο συγκεκριμένα για την αυτοκρατορία της Νίκαιας, αφού η ερευνητική συμβολή του σε σχέση τη πολιτική της αυτοκρατορίας υπό τη διακυβέρνηση των Λασκαρίδων υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική για τα δεδομένα της εποχής στην οποία γράφτηκε. Στην πραγματεία του «A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Lascarids of Nicaea(1204-1261)» ο Βρετανός ιστορικός προχώρησε στην εκτεταμένη ανάλυση των κοινωνικοπολιτικών δομών της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, συμπεριλαμβανομένων των αυτοκρατορικών, στρατιωτικών, οικονομικών και θρησκευτικών δομών του κράτους της Νίκαιας.

Σύμφωνα με τον Angold, τα βασικά στοιχεία της παραδοσιακής βυζαντινής αυτοκρατορικής ιδεολογίας παρέμειναν τα ίδια μετά τη μεταφορά της πρωτεύουσας εκ της κατακτημένης από τους σταυροφόρους Κωνσταντινούπολης στη Νίκαια της Βιθυνίας. Αναφέρει συγκεκριμένα ότι *«η θεωρία της αυτοκρατορίας που κληρονομήθηκε από τον Ευσέβιο Καισαρείας και τον Ιουστινιανό, παρέμεινε η ίδια... Η Νίκαια, αναγνωρίζονταν ως το νέο κέντρο του Ορθόδοξου κόσμου... Οι παραδόσεις*

---

⁴⁸³ Fryde, 2000, σελ. 78-79.

της βυζαντινής λογιουσύνης, έμειναν ζωντανές από τους αυτοκράτορες και τους λογίους της Νίκαιας, τροφοδοτώντας μάλιστα την ανάπτυξη των βυζαντινών γραμμάτων κατά την μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης περίοδο. Η διατήρηση αυτών των παραδόσεων, υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική για τον αυτοσεβασμό και την πολιτισμική ταυτότητα των Βυζαντινών, επιβεβαιώνοντας την αίσθηση της ταυτότητας.»⁴⁸⁴

Ο Angold, χρησιμοποιεί τη λέξη “Έλληνες”, χαρακτηρίζοντας τους υπηκόους της αυτοκρατορίας της Νίκαιας σε αντιδιαστολή με τον προσδιορισμό «Λατίνοι», πράγμα το οποίο σχετίζεται με τις δογματικές διαφορές ανάμεσα στην ορθόδοξη και την δυτική εκκλησία και κυρίως στο θέμα των πρωτείων που διεκδικούσε η ανώτατη εκκλησιαστική ιεραρχία της Ρωμαϊκής εκκλησίας.

Κατά την έρευνά μας στο πρωτότυπο έργο του Θεοδώρου Β΄, έχουμε ήδη ασχοληθεί με τις επιστολές του φιλόσοφου αυτοκράτορα προς τον προκαθήμενο της καθολικής εκκλησίας. Στο περιεχόμενο των συγκεκριμένων επιστολών, διαφαίνεται ξεκάθαρα η ύπαρξη ενός διαύλου επικοινωνίας μεταξύ των δύο πλευρών. Στις επιστολές αυτές, που ανήκουν τόσο στο Θεόδωρο Β΄, όσο και στον πατέρα του Ιωάννη Δούκα Βατάτζη, παρατηρούμε μια τάση προς τον διαχωρισμό της εθνικής ταυτότητας μεταξύ των ελλήνων και των δυτικών. Η συγκεκριμένη τάση θα εξεταστεί αναλυτικότερα στην συνέχεια της παρούσας ενότητας.

Το ενδιαφέρον του M. Angol τόσο για την εθνική ταυτότητα των ύστερων βυζαντινών, όσο και για την πολιτικοκοινωνική κατάσταση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας υπήρξε ιδιαίτερα έντονο, κάτι το οποίο γίνεται φανερό από μια σειρά δημοσιεύσεων του Βρετανού Ιστορικού, σε σχέση με την περίοδο της παρουσίας της εξόριστης από την Λατινοκρατούμενη Κωνσταντινούπολη Βυζαντινής ελίτ στα εδάφη της Νίκαιας της Βιθυνίας. Με το θέμα της εθνικής ταυτότητας και συνείδησης των υστεροβυζαντινών υπηκόων, ο Michael Angold ασχολήθηκε αναλυτικότερα σε δύο δημοσιεύσεις του. Η πρώτη υπό τον τίτλο *Byzantine “Nationalism” and the Byzantine Empire*⁴⁸⁵, που δημοσιεύτηκε στο πρώτο τεύχος του περιοδικού *Byzantine*

---

⁴⁸⁴ M. Angold, *A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Lascarids of Nicaea (1204-1261)*, εκδ. Oxford University Press, 1975, σελ. 1-2.

⁴⁸⁵ M. Angold, “Byzantine “Nationalism” and the Byzantine Empire”, in *Byzantine and Modern Greek Studies*, vol.1, 1975, σελ. 49-70.

and Modern Greek Studies και η δεύτερη υπό τον τίτλο *Greeks and Latins after 1204: The perspective of exile*⁴⁸⁶ που δημοσιεύτηκε στον συλλογικό τόμο «*Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean After 1204*». Στις δύο αυτές δημοσιεύσει ο Angold υπερασπίζεται την ακόλουθη άποψη: η έννοια της «ελληνικότητας» που δημιουργήθηκε κατά την περίοδο εκείνη στους κόλπους της άρχουσας τάξης της αυτοκρατορίας της Νίκαιας λειτούργησε ως αντιδιαστολή, όχι μόνο με την λατινική ταυτότητα των κατακτητών του 1204, αλλά και ως παράγοντας που διαχωρίζει την εθνική και πολιτισμική ταυτότητα των «Ελλήνων» της Νίκαιας από αυτή των υπηκόων των άλλων βυζαντινών κρατών που προέκυψαν μετά την άλωση και κυρίως του δεσποτάτου της Ηπείρου⁴⁸⁷.

Στη δεύτερη από τις δημοσιεύσεις στις οποίες αναφερθήκαμε προηγουμένως, ο Angold εστιάζει στο ζήτημα της ελληνικότητας, κυρίως υπό το πρίσμα των θρησκευτικών αλλά και θεολογικών διαφορών μεταξύ των Ελλήνων και των Λατίνων. Κατά την έκταση του συγκεκριμένου άρθρου, ο Angold χρησιμοποιεί αρκετές πηγές από τις χρονογραφίες της περιόδου και το έργο υστεροβυζαντινών λογίων, ώστε να στοιχειοθετήσει την θρησκευτική βάση της διαφοροποίησης και της δημιουργίας της εθνικής ταυτότητας. Αναφέρει χαρακτηριστικά την περίπτωση του Μιχαήλ Αυτωρειανού, του πρώτου εκλεγμένου στην Νίκαια πατριάρχη της αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τον Βρετανό ιστορικό: «*Αυτός ο πόλεμος εναντίον των Λατίνων, εξέλαβε τον χαρακτήρα θρησκευτικής σύγκρουσης από τον Μιχαήλ Αυτωρειανό, τον νέο πατριάρχη της Νίκαιας. Ο Πατριάρχης προχώρησε στην άφεση όλων των αμαρτιών που διέπραξαν στη ζωή τους οι στρατιώτες που πεθαίνουν στη μάχη υπέρ της υπεράσπισης της πατρίδας και της ασφάλειας του περιούσιου λαού του Θεού. Η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, της Νέας δηλαδή Ιερουσαλήμ έγινε η βασική προτεραιότητα της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Αυτό δεν υπήρξε ζήτημα αποκλειστικά και μόνο επιστροφής της εξόριστης βυζαντινής ελίτ στα πατρογονικά της εδάφη αλλά και μία αποστολή σωτηρίας των ορθόδοξων αδερφών που έμειναν*

---

⁴⁸⁶ M. Angold, "Greeks and Latins after 1204: The perspective of exile", in *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean After 1204*, London, 1989, σελ. 63-86.

⁴⁸⁷ Cecily J. Hilsdale, *Byzantine Art and Diplomacy in an Age of Decline*, εκδ, Cambridge University Press, 2014, σελ. 36.

εκτεθειμένοι πλήρως στο έλεος και τη μανία των αιρετικών Λατίνων⁴⁸⁸». Ένα από τα ερωτήματα, με τη διερεύνηση του οποίου θα ασχοληθούμε στη συγκεκριμένη ενότητα, είναι το αν και κατά πόσο ισχύει η διαμόρφωση της ελληνικότητας αυτής με καθαρά θρησκευτικά κριτήρια, μέσω της παράθεσης αποσπάσματος από το πρωτότυπο έργο του, τα οποία είτε έχουμε ήδη σχολιάσει, είτε πρόκειται να αναφερθούμε σε αυτά για πρώτη φορά.

Υποενότητα 6. Αποστόλης Βακαλόπουλος

Ο καλύτερος τρόπος για να ολοκληρώσουμε την σύντομη περιγραφή του έργου των προγενέστερων μελετητών σε σχέση με την εθνική ταυτότητα κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο και να επιτύχουμε την θεματική μετάβαση, εστιάζοντας την προσοχή μας από τη γενικότερη σκέψη της περιόδου αυτής σε αυτή του Θεοδώρου Β' είναι, κατά την γνώμη μας, η αναφορά στο έργο του Έλληνα ιστορικού Αποστόλη Βακαλόπουλου. Ο Βακαλόπουλος, στον πρώτο τόμο της *«Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού: Αρχές και διαμόρφωση του»*, αναφέρεται στα ζητήματα της διαμόρφωσης της νεοελληνικής ταυτότητας. Σύμφωνα με τη δική του θεώρηση, οι ρίζες της σύγχρονης νεοελληνικής ταυτότητας, που έμελε να αποτελέσει τον σημαντικότερο ιδεολογικό πυλώνα πάνω στον οποίο βασίστηκε η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους, θα πρέπει να αναζητηθούν κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, ορίζοντας την λατινική κατάκτηση του 1204 ως την πλέον καθοριστική για τη διαμόρφωση της. Ως προς την άποψη αυτή, ο Βακαλόπουλος βρίσκεται σε απόλυτη ιδεολογική σύμπνοια με τη σκέψη Ελλήνων ιστορικών του 19^{ου} αιώνα, όπως ο Σ. Ζαμπέλιος, ο Κ. Παπαρηγόπουλος, ο Κ. Σάθας, ο Κ. Αμαντος και ο Ι. Βογιατζίδης, την οποία, μάλιστα, ο Βακαλόπουλος προσπαθεί να ενισχύσει μέσω αναφορών του στην παλαιότερη βιβλιογραφία⁴⁸⁹. Η χρήση εκ μέρους του στοιχείων από τη λόγια και τη λαϊκή βυζαντινή παράδοση, με σκοπό την ιστορική νομιμοποίηση της άποψης αυτής, διαφαίνεται ξεκάθαρα σε ένα ξεχωριστό κεφάλαιο που έχει τον τίτλο «ο βαθμιαίος μετασχηματισμός του βυζαντινού κόσμου σε νέο ελληνικό από τον 10^ο έως τον 13^ο αιώνα (δημοτικά τραγούδια, ακριτικά, η

⁴⁸⁸ Angold, 1989, σελ. 69.

⁴⁸⁹ Βακαλόπουλος, 1974, σελ. 46-47.

μυθιστορία του Μεγ. Αλέξανδρου και οι απηχήσεις της, ιδίως στην τέχνη). Αναφέρει ο Βακαλόπουλος ότι, στα τέλη του 11^{ου} αιώνα, « η έννοια της εθνικής συγγένειας και ενότητας είναι ήδη αισθητή στους ελληνικούς πληθυσμούς. Έτσι, ο ανώνυμος ερμηνευτής της Ρητορικής του Αριστοτέλους, μιλώντας για τις λεηλασίες της Μ. Ασίας από τον εμίρη της Κασταμονής Τανισμάνη κατά τα τέλη του 11^{ου} αιώνα, λέγει, εκφράζοντας την συμπάθεια του προς τους ελληνικούς πληθυσμούς : *δεῖ λοιπὸν καὶ ἡμᾶς τοὺς Ἀθηναίους, ὅπως φροντίζωμεν πῶς ἂν οἱ ἄλλοι Ἕλληνες δοξάζωνται*⁴⁹⁰.

Οι απόψεις αυτές του Βακαλόπουλου, σε σχέση με τον τρόπο, την περίοδο και της ιστορικές διεργασίες που ευνόησαν τη δημιουργία μιας ενιαίας νεοελληνικής ταυτότητας, η οποία εξέλαβε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, συμπίπτουν σε γενικές με αυτές των διανοητών του 19^{ου} αιώνα. Οι απόψεις αυτές, κατά κάποιον τρόπο, εξυπηρετούσαν τον σκοπό της δημιουργίας και της διαμόρφωσης της κρατικής ιδεολογίας του νέου Ελληνικού κράτους, μέσω της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους.

Ο λόγος για τον οποίο αποφασίσαμε να συμπεριλάβουμε το έργο του Α. Βακαλόπουλου σε αυτό το κομμάτι του κεφαλαίου μας, που έχει ως θέμα την εθνική και πολιτισμική ταυτότητα του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη, είναι διότι στον πρώτο τόμο της ιστορίας του Νέου ελληνισμού, ο ιστορικός από τη Μαγνησία επικεντρώνεται στη διαμόρφωση της εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας τόσο στη Νίκαια των Λασκαρίδων, όσο και πιο συγκεκριμένα στο έργο και την σκέψη του ίδιου του φιλοσόφου αυτοκράτορα. Ο Έλληνας ιστορικός δε φείδεται χαρακτηρισμών σε σχέση με τον ρόλο που κατά την γνώμη του διαδραματίσε το βασίλειο της Νίκαιας για τη διαμόρφωση της εθνικής και πολιτισμικής φυσιογνωμίας του νέου ελληνισμού.

Υποενότητα 7. Η «ελληνοκεντρικότητα» του Θεοδώρου Β΄ κατά τον Βακαλόπουλο

Ως υποδείγματα της ελληνοκεντρικότητας που - κατά την γνώμη του - χαρακτηρίζει τη σκέψη του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη ο Βακαλόπουλος χρησιμοποιεί στοιχεία από τις επιστολές του φιλοσόφου αυτοκράτορα, τα οποία, κατά την γνώμη

---

⁴⁹⁰ Βακαλόπουλος, 1974, σελ. 54.

του, αποδεικνύουν την ελληνικότητα της εθνικής του συνείδησης. Ο Βακαλόπουλος αφιερώνει ένα ξεχωριστό κεφάλαιο στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄ υπό τον τίτλο « Η ελληνολατρεία των βασιλέων της Νίκαιας , ιδίως του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη και η ιδέα του εθνικού συνόλου»⁴⁹¹ . Τα στοιχεία που χρησιμοποιεί σχετίζονται τόσο με το ίδιο το κράτος, την επικράτεια και τον ετεροκαθορισμό της πολιτικής του σε σχέση με τους υπόλοιπους λαούς της περιοχής, όσο και με τη γενικότερη ροπή της σκέψης του Θεοδώρου Β΄ προς τις πολιτισμικές εκφάνσεις της κλασικής αρχαιότητας, όπως για παράδειγμα η φιλοσοφία. Το γενικό συμπέρασμα που απορρέει από το περιεχόμενο του συγκεκριμένου κεφαλαίου του συγγράματος του Βακαλόπουλου είναι το ακόλουθο: ο Θεόδωρος Β΄ και κατά συνέπεια η ίδια η αυτοκρατορία της Νίκαιας αποτελούν τον πολιτισμικό συγκερασμό της κλασικής και της χριστιανικής παράδοσης, λειτουργώντας ως πυλώνες της ταυτότητας του νέου Ελληνισμού, η οποία είχε ήδη ξεκινήσει να διαμορφώνεται κατά την περίοδο εκείνη. Στην ενότητα αυτή θα επιχειρήσουμε την εξέταση της ορθότητας ή μη της συγκεκριμένης άποψης μέσω των πρωτογενών πηγών που είτε ήδη έχουμε παραθέσει, είτε πρόκειται να χρησιμοποιηθούν για πρώτη φορά. Είναι, άραγε, η έννοια που προσδίδει στην «ελληνικότητα» του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη τόσο ξεκάθαρη και σχετική με την «ελληνικότητα», όπως αυτή διαμορφώθηκε ιδεολογικά κατά την περίοδο του διαφωτισμού και στη συνέχεια κατέληξε να αποτελεί τον βασικό πυρήνα της κρατικής ιδεολογίας του Νεοελληνικού κράτους του 19^{ου} αιώνα;

Το ερώτημα αυτό μας οδηγεί στην αναζήτηση του τρόπου με τον οποίο ο Θεόδωρος Β΄ αντιλαμβάνεται τόσο την εθνική και πολιτισμική του ταυτότητα, όσο και την ίδια την έννοια της ελληνικότητας. Θα προσπαθήσουμε να καταλήξουμε σε συμπεράσματα τόσο για την σκέψη του ίδιου, όσο και για το γενικότερο εθνικο-πολιτικό - ιδεολογικό προφίλ της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, εξετάζοντας τα σημεία στα οποία αναφέρεται σε οτιδήποτε έχει σχέση με την ίδια την πρόσληψη της ελληνικότητας.

Υποενότητα 8. Η πολιτισμική ταυτότητα του Θεοδώρου Β΄ σε σχέση με τους βυζαντινούς λογίους του 15^{ου} αιώνα

---

⁴⁹¹ Βακαλόπουλος, 1975, σελ. 75.

Ένα ιδιαίτερα σημαντικό, κατά την άποψή μας, ζήτημα, το οποίο επιχειρούμε να προσεγγίσουμε αρχικά στη συγκεκριμένη ενότητα είναι η σύγκριση μεταξύ της πολιτικοϊδεολογικής σκέψης του Θεοδώρου Β΄, η οποία σχετίζεται με τον τρόπο πρόσληψης της εθνικής και πολιτισμικής του ταυτότητας με αυτήν των λογίων της ύστατης εποχής της υστεροβυζαντινής περιόδου (15^{ος} αιώνας). Η σύγκριση αυτή αποτελεί, κατά την γνώμη μας, ένα μείζονος σημασίας ζήτημα για τη μελέτη των πολιτικοϊδεολογικών ζυμώσεων της υστεροβυζαντινής περιόδου, κυρίως λόγω της έλλειψης επαρκούς βιβλιογραφίας σε σχέση με το ζήτημα. Ο ίδιος ο 15^{ος} αιώνας υπήρξε μια περίοδος έντονων πολιτικών και ιδεολογικών ζυμώσεων, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό σχετίζονται με την αντίληψη της έννοιας της ελληνικότητας στους λογίους της ύστερης περιόδου.

Έχουμε ήδη διαπιστώσει από την μέχρι τώρα έρευνά μας τόσο στις επιστολές του Θεοδώρου Β΄, όσο και στην πραγματεία του « της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ΄ » την ιδιαίτερη αγάπη του αυτοκράτορα της Νίκαιας προς όλες τις εκφάνσεις της κλασικής σκέψης και του πολιτισμού. Γνωρίζουμε ότι μέσω των συνεχών αναφορών του τόσο στον Αριστοτέλη και το έργο του, όσο και στην πλατωνική και την υπόλοιπη αρχαία φιλοσοφική σκέψη ο Θεόδωρος Β΄ απέδιδε ιδιαίτερη σημασία στη φιλοσοφική προβληματική μέσα από μία, όπως διαπιστώνουμε, ορθολογική απόπειρα εξήγησης της λειτουργίας του φυσικού κόσμου και των πραγμάτων. Η σύνδεση της πνευματικής ενασχόλησης με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και την αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας κατά τον 14^ο-15^ο αιώνα είναι ένα από τα ζητήματα που έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την ελληνική, αλλά και την ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Όπως αναφέρει ο ακαδημαϊκός και ερευνητής της βυζαντινής φιλοσοφίας της υστεροβυζαντινής περιόδου, Γεώργιος Στείρης, κατά τον 15^ο αιώνα «η φιλοσοφική αντιπαράθεση επηρέασε σε μεγάλο βαθμό θέματα σχετικά με την απεγνωσμένη αναζήτηση ταυτότητας, η οποία στη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα, κατέστη γεγονός μείζονος σημασίας στη χειμαζόμενη βυζαντινή επικράτεια. Η συζήτηση περί ταυτότητας δεν υπήρξε άμοιρη του γενικότερου προσανατολισμού της βυζαντινής φιλοσοφίας στην τελευταία περίοδο της»⁴⁹². Στην συνέχεια ο Στείρης αναφέρεται στην ιδεολογική τάση ορισμένων βυζαντινών λογίων του 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα να

---

⁴⁹² Γεώργιος Χρ. Στείρης, *Η Παράδοση της Αναγέννησης : Βυζαντινή και Δυτική φιλοσοφία στον 15^ο αιώνα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2016, σελ. 21.

αυτοπροσδιορίζονται ως « Έλληνες» σε αντίθεση με την επίσημη ονομασία Ρωμαίος και την κοινή ονομασία Γραικός⁴⁹³, κάνοντας ιδιαίτερη μνεία στον πολυμελετημένο από την ελληνική και ξενόγλωσση ακαδημαϊκή βιβλιογραφία Γεώργιο Πλήθωνα Γεμιστό. Ο αυτοπροσδιορισμός αυτός συνδέθηκε τόσο με μια πρωτόλεια, όπως αναφέρει, δήλωση εθνικής ταυτότητας, όσο και με μια ολοένα και περισσότερο αυξανόμενη τάση των διανοούμενων για επιστροφή προς το εξιδανικευμένο αρχαιοελληνικό παρελθόν σε αντίθεση με την παρακμή και την αποσύνθεση του παρόντος στο οποίο ζούσαν. Για να δούμε τον τρόπο με τον οποίο η αντίληψη της ελληνικότητας του Θεοδώρου Β΄ συνδέεται με το γενικότερο ιστορικό και κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο της εποχής του θα παραθέσουμε κάποια απόσπασματα από τις επιστολές του Θεοδώρου Β΄ στα οποία έχουμε ήδη αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο.

Το πρώτο απόσπασμα ανήκει σε μια από τις επιστολές του φιλοσόφου αυτοκράτορα προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη. Κατά την πρώτη εξέταση του συγκεκριμένου απόσπασματος είχαμε προχωρήσει στην επισημάνση ότι πρόκειται να επανέρθουμε για μια πιο αναλυτική εξέταση.

«Εὐφημίαι τοίνυν πολλαὶ διὰ ταῦτα καὶ ἡδονὴ καὶ νίκη Ἑλλήνων πρὸς Ἰταλοῦς... οὓς εἶχομεν δὲ νοημονεστέρους ἐστείλαμεν, ἵνα καλῶς παρὰ σοῦ ἀναδιδαχθέντες τὴν τε θέσιν καὶ λύσιν τοῦ θεωρήματος... τῇ δὲ ὅτι τὸ ὅλον ἀνάκτορον ἐνὶ ἔστη θεωρήματι καὶ ὅτι ἐν τούτῳ ἢ τοῦ Μαρκίωνος πρεσβεία νῶτα δίδωσι τῇ τῶν Ἑλλήνων φιλοσοφίᾳ»⁴⁹⁴

Ο λόγος που επανερχόμαστε στο παραπάνω απόσπασμα είναι, διότι μέσα από τη μελέτη του είναι δυνατόν να καταλήξουμε σε αρκετά συμπεράσματα σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόταν ο Θεόδωρος Β΄ την εθνική και πολιτισμική ταυτότητα τόσο του ίδιου, όσο και των υπηκόων της αυτοκρατορίας του. Η ανταγωνιστική διάθεση και η αγωνία του φιλοσόφου αυτοκράτορα, ως προς την επιβεβαίωση της ανωτερότητας του «ελληνικού» πνεύματος, γίνεται φανερή στην παραπάνω επιστολή, κυρίως μέσω της έκφρασης των θετικών συναισθημάτων που απορρέουν από μια «νίκη» σε σχέση με την επίλυση ενός θεωρήματος. Οι ομοιότητες

---

⁴⁹³ Στείρης, 2016, σελ. 22-23.

⁴⁹⁴ Festa, 1898, σελ. 52.

που παρουσιάζουν οι ιστορικές και πολιτικές συνθήκες του 13^{ου} και του 15^{ου} αιώνα, είναι δυνατόν να μας οδηγήσουν στην ανακάλυψη ορισμένων συναφειών όσον αφορά στην πνευματική σκέψη.

Η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης του 1204 από τους Λατίνους δημιούργησε, όπως αναφέραμε, τις κατάλληλες συνθήκες για τον επαναπροσδιορισμό των εθνικών και πολιτισμικών ταυτοτήτων της άρχουσας Βυζαντινής ελίτ. Ο ένας άξονας, ο οποίος συνδέει την ιστορική εποχή μετά την κατάληψη του 1204, με αυτή του 15^{ου} αιώνα, είναι η πολιτική και οικονομική παρακμή που, όπως ανέφερε ο Γ. Στείρης, οδήγησε στην στροφή των διανοούμενων προς την πολιτισμική παραγωγή της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας. Το γεγονός αυτό, είχε ως συνέπεια τον εθνικό προσδιορισμό τους ως Έλληνες. Ο τρόπος που προσδιορίζει ο Θεόδωρος Β΄ την ελληνικότητά του, βρίσκεται στον αντίποδα και στην σύγκρουση μεταξύ της ελληνικής και της Ιταλικής σκέψης, παρουσιάζοντας την πρώτη, με την οποία ο ίδιος ταυτίζεται, ως ανώτερη, πράγμα το οποίο γίνεται ακόμη πιο ξεκάθαρο από την ερμηνεία του παραπάνω αποσπάσματος. Στην παρούσα επιστολή το πεδίο της φιλοσοφίας, όπως ακριβώς συνέβη κατά τον 15^ο αιώνα, βρίσκεται στην πρώτη γραμμή της αντιπαράθεσης για την ανωτερότητα της μίας εκ των δύο διακριτών εθνικών και πολιτισμικών ταυτοτήτων, στην προκειμένη περίπτωση της ελληνικής και της ιταλικής.

Υποενότητα 9. Η πρόσληψη της φιλοσοφίας ως «ελληνικής» από τον Θεόδωρο Β

Η φιλοσοφία, σύμφωνα με την άποψη του Θεοδώρου Β΄, αποτελεί ελληνικό δημιούργημα, κάτι το οποίο καθιστά τους Ιταλούς κατώτερους εκ προοιμίου ως προς την εξάσκησή της. Με άλλα λόγια ο Θεόδωρος Β΄, όπως ακριβώς και αρκετοί διανοητές των επόμενων δύο αιώνων, αυτοπροσδιορίζεται εθνικά μέσω της φιλοσοφίας. Κατά τον πολυμελετημένο φιλόσοφο του 15^{ου} αιώνα Γεώργιο Πλήθωνα Γεμιστό, η αυτοκρατορία δε θα μπορούσε να επιβιώσει πουλώντας την ψυχή της στους Λατίνους, ακόμη και αν οι δυτικοί πρίγκιπες αποφάσιζαν κάποια στιγμή να την υπερασπιστούν. Για τον Πλήθωνα, η μόνη ελπίδα βρίσκεται στην πολιτική και πνευματική ανανέωση του κράτους, πράγμα το οποίο δύναται να επιτευχθεί μόνο

μέσω της επιστροφής στις αρχαίες πηγές του ελληνικού μεγαλείου και κυρίως στην Πλατωνική φιλοσοφία⁴⁹⁵.

Ένα στοιχείο, το οποίο διαφοροποιεί την «επανανακάλυψη» της ελληνικότητας μέσω της φιλοσοφίας του Θεοδώρου Β΄, από αυτή του Γεώργιου Πλήθωνα Γεμιστού και των επιγόνων του, είναι ο θαυμασμός και η αδυναμία του φιλοσόφου αυτοκράτορα, προς την αριστοτελική της εκδοχή, κάτι που ωστόσο δεν τον οδήγησε ούτε στη μερική, ούτε στην ολοκληρωτική απόρριψη της Πλατωνικής φιλοσοφίας. Έχουμε ήδη διαπιστώσει την επιρροή της τελευταίας, τόσο στην πολιτική, όσο και στην φιλοσοφική σκέψη του Θεοδώρου Β΄. Αντιθέτως, για τον Πλήθωνα η αριστοτελική φιλοσοφία υπήρξε εγγενώς προβληματική.⁴⁹⁶

Ο αριστοτελισμός του φιλοσόφου αυτοκράτορα και η ροπή της φιλοσοφικής του σκέψης προς την φυσική φιλοσοφία και τις επιστήμες, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει μέσα από την έρευνα μας στις επιστολές του προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη και στην πραγματεία του « της φυσικής κοινωνίας λόγοι εξ», αποτελούν κυρίαρχα στοιχεία της σκέψης του. Τα δύο αυτά στοιχεία αποδεικνύουν, κατά τη γνώμη μας, τόσο την αγάπη του προς την αρχαία ελληνική σκέψη, όσο και την συμβολή της τελευταίας στη διαμόρφωση της «εθνικής» και πολιτισμικής του ταυτότητας.

Στο σημείο αυτό παραθέτουμε ένα απόσπασμα, με το οποίο έχουμε ήδη ασχοληθεί σε προηγούμενη ενότητα της διατριβής μας. Το συγκεκριμένο απόσπασμα προέρχεται από εκείνες τις επιστολές του φιλοσόφου αυτοκράτορα, που έχουν ως παραλήπτη τον καρδινάλιο Ριχάρδο. Το πολιτικό και φιλοσοφικό υπόβαθρο της επιστολής αυτής έχει ήδη εξεταστεί στην προηγούμενη ενότητα της διατριβής μας. Στην παρούσα ενότητα εξετάζουμε την επιστολή ως προς τα στοιχεία που μας δίνει σχετικά με την εθνική και πολιτισμική ταυτότητα. Στην πρώτη από τις επιστολές του προς τον καρδινάλιο Ριχάρδο ο Θεόδωρος Β΄ αναφέρει τα εξής :

---

⁴⁹⁵ James Hankins, *Plato in the Italian Renaissance, vol.1*, εκδ. E.J. Brill, New York, 1990, σελ. 197.

⁴⁹⁶ Στείρης, 2016, σελ. 26.

« ...πολέμου γὰρ αὐτὸς παρανάλωμα, οὐχ ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀγωνιζόμενος, οὐχὶ τῆς ἀσεβείας ἀντιμαχόμενος, οὐδὲ περὶ τῆς ἀληθείας ἐκπολεμίζων...»⁴⁹⁷

Στο απόσπασμα αυτό, το περιεχόμενο του οποίου, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, σχετίζεται με διάφορες ανταλλαγές αιχμαλώτων, ο φιλόσοφος αυτοκράτορας χρησιμοποιεί τη λέξη « πατρίδα». Για τον Θεόδωρο Β΄ το να αγωνίζεται κάποιος υπέρ της πατρίδας αποτελεί έναν «ευγενή» σκοπό, από όπου απορρέει και η εγκωμιαστικού ύφους τοποθέτηση του «ιερού» αυτού σκοπού, δίπλα σε άλλους κατ' αυτόν «ευγενείς» σκοπούς, όπως η εναντίωση στην ασέβεια και η υπεράσπιση της αλήθειας. Ο Θεόδωρος Β΄, αναφερόμενος στους ευγενείς αυτούς σκοπούς, χρησιμοποιεί τον όρο «πατρίδα», επισημαίνοντας, μάλιστα, την ανάγκη υπεράσπισής της από τους εχθρούς. Η έννοια της πατρίδας για τον Θεόδωρο Β΄ ταυτίζεται τόσο με τη γεωγραφική περιοχή, εν προκειμένω της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, όσο και με τους κατοίκους της. Και τα δύο, σύμφωνα με το Θεόδωρο Β΄, είναι πράγματα τα οποία αξίζει κάποιος να υπερασπιστεί.

Υποενότητα 10. Η καταγωγή του όρου πατρίδα

Η καταγωγή του όρου πατρίδα, όπως και η μεγάλη πλειοψηφία των λέξεων και όρων που χρησιμοποιεί ο Θεόδωρος Β΄, προέρχεται από την αρχαία ελληνική γλώσσα. Στην ορολογία του σπουδαιότερου ίσως ρητοροδιδάσκαλου και πολιτικού ρήτορα της αρχαιότητας Ισοκράτη, ο όρος πατρίδα, αν και πολλές φορές ταυτιζόταν με την πόλη κράτος, απέκτησε μια ευρύτερη πολιτική σημασία καθορισμού μιας ενιαίας και κοινής «ελληνικής» ταυτότητας, η οποία υπερέβαινε τις ξεχωριστές πόλεις κράτη, υπό την σκέπη πάντοτε της αθηναϊκής ηγεμονίας. (*κοινήν δὲ πατρίδα τὴν Ἑλλάδα νομίζοντες εἶναι*)⁴⁹⁸. Στο λεξικό της Σούδας, το οποίο χρονολογικά προηγείται κατά δύο περίπου αιώνες των γραπτών του Θεοδώρου Β΄, η πατρίς ταυτίζεται με την φυλή⁴⁹⁹. Το βέβαιο είναι ότι, η μόνη πατρίδα που γνώρισε ο

---

⁴⁹⁷ Festa, 1898, σελ. 205.

⁴⁹⁸ Takis Poulakos, *Speaking for the Polis: Isocrates' Rhetorical Education*, εκδ. University of South Carolina Press, Columbia, 1997, σελ. 84.

⁴⁹⁹ <Πάτρης:> ἡ ἐκ τοῦ πατρὸς γέννησις. <Πατρίς> δὲ ἡ φυλή.

Θεόδωρος Β΄ ήταν η αυτοκρατορία της Νίκαιας. Κατά τον φιλόσοφο αυτοκράτορα, η υπεράσπιση της πατρίδας, είτε στην δική του περίπτωση πρόκειται για την δική του, είτε για οποιαδήποτε άλλη πατρίδα, αποτελεί έναν ευγενή σκοπό. Ποιες είναι, όμως, οι άλλες αυτές πατρίδες ; Έχουμε ήδη αναφερθεί σε προηγούμενη ενότητα της διατριβής μας, στον τρόπο με τον οποίο ο Θεόδωρος Β΄ αντιλαμβάνεται τους λαούς που βρίσκονται στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή και τις σχέσεις που έχουν μεταξύ τους. Κατά την εξέταση του συγκεκριμένου αποσπάσματος, είχαμε αναφερθεί με τρόπο εκτενή στην έννοια «έθνος». Σε εκείνη την επιστολή ο φιλόσοφος αυτοκράτορας απαριθμούσε τα « εθνικά» ονόματα λαών όπως «Έλλην», « Πέρσης» «Ιταλός», «Βούλγαρος», « Σέρβος», κατατάσσοντας μάλιστα τον εαυτό του και κατά συνέπεια την αυτοκρατορία του ανάμεσα στο έθνος των Έλλήνων. Η πατρίδα λοιπόν που αναφέρει ο Θεόδωρος Β΄ μπορούμε να ισχυριστούμε ότι, ταυτίζεται τόσο με την αυτοκρατορία της Νίκαιας, όσο και με την «ελληνική» ταυτότητα που της αποδίδει. Έχοντας ως σκοπό μας την εξέταση του τρόπου αντίληψης της ελληνικότητας αυτής, προχωρούμε στον σχολιασμό του δεύτερου αποσπάσματος από τις επιστολές του προς τον «Ιταλό» Καρδινάλιο Ριχάρδο.

Το παρακάτω απόσπασμα από την δεύτερη και τελευταία επιστολή του φιλοσόφου αυτοκράτορα προς τον καρδινάλιο Ριχάρδο ανήκει σε αυτά τα οποία δεν έχουν προηγουμένως παραθέσει. Η παρουσία του στη συγκεκριμένη ενότητα της διατριβής μας κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική, στην προσπάθεια μας να ερμηνεύσουμε τη σκέψη του Θεοδώρου Β΄ τόσο σε σχέση με την έννοια της ελληνικότητας, όσο και με τη γενικότερη πρόσληψη της εθνικής και πολιτισμικής του ταυτότητας.

«εἰ μὲν γὰρ ἑλληνικῶς, οὐ θεολογεῖ, ὅτι αἱ ἀρχαὶ σαθραὶ καὶ ἀνίσχυροί. Εἰ δὲ θείως, μὴ πειράζει θεολογῶν»⁵⁰⁰

Η συγκεκριμένη αναφορά του Θεοδώρου Β΄ παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον εξής λόγο: στο συγκεκριμένο απόσπασμα φαίνεται ότι η ελληνική σκέψη, η οποία συνδέεται σύμφωνα με το περιεχόμενο της επιστολής με την επιστήμη και αποτελεί, όπως έχουμε μέχρι τώρα διαπιστώσει από την πορεία της έρευνας μας, έναν από τους βασικούς ιδεολογικούς άξονες της σκέψης του φιλοσόφου αυτοκράτορα διαχωρίζεται από τη θεολογική σκέψη. Με αυτόν τον τρόπο

---

⁵⁰⁰ Festa, 1898, σελ. 207.

φαίνεται ότι στη συγκεκριμένη τουλάχιστον περίπτωση ο Θεόδωρος Β΄ αναπαράγει ένα από τα κλασικά μοτίβα της παραδοσιακής χριστιανικής σκέψης, αυτό της αντιδιαστολής μεταξύ της ελληνικότητας και του χριστιανισμού. Κατά τη διάρκεια των πρώτων χριστιανικών αιώνων, πριν ακόμη από τη γέννηση του βασικού θεμελιωτή της βυζαντινής πολιτικής θεολογίας, του Ευσέβιου, έκανε την εμφάνιση της η χριστιανική απολογητική επιχειρηματολογία. Η ρητορική της στρέφονταν ενάντια στην κλασική ελληνορωμαϊκή σκέψη ως αντίδραση, σύμφωνα με τους μελετητές, στην αντίστοιχη πολεμική διανοητών, όπως ο Μάρκος Κορνέλιος Φρόντο (100-170 μ.Χ.) και ο Κέλσος (2^{ος} αιώνας μ.Χ.), στην σκέψη των οποίων ο χριστιανισμός εκλαμβάνόταν ως απειλή ενάντια στην κοινωνική, θρησκευτική και πολιτική τάξη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.⁵⁰¹

Οι απολογητές του Χριστιανισμού, ιδιαίτερα κατά την πρώτη περίοδο της επικράτησής του, εξύψωναν τη χριστιανική φιλοσοφία ως τη μόνη αληθινή οδό προς την αλήθεια. Σύμφωνα με την γενική τους θεώρηση, εφόσον η ελληνική φιλοσοφία βασιζόταν αποκλειστικά και μόνο στην ανθρώπινη νόηση, ήταν εξ ορισμού κατώτερη και ατελής σε σχέση με τη χριστιανική. Ο χριστιανισμός, από την άλλη πλευρά, αποτελούσε τον φορέα της απόλυτης αλήθειας, επειδή ο λόγος κατήλθε στην γη μέσω του Χριστού. Γι' αυτόν, ακριβώς, το λόγο ο Χριστιανισμός, σύμφωνα με αυτούς, υπήρξε κατά πολύ ανώτερος της ελληνικής φιλοσοφίας.⁵⁰²

Υποενότητα 11. Η ελληνική σκέψη ως εφόδιο για την εξεύρεση της αλήθειας σε συνύπαρξη με τον χριστιανισμό

Στην περίπτωση του Θεοδώρου Β΄ υπάρχει η βεβαιότητα ότι η ελληνική σκέψη και κυρίως η αριστοτελική της εκδοχή αποτελεί ένα από τα βασικότερα εφόδια για την εξεύρεση της αλήθειας, χωρίς ωστόσο να προχωρά στην αμφισβήτηση της χριστιανικής οδού. Αν και στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Θεόδωρος Β΄ φαίνεται ότι διαχωρίζει την ελληνική σκέψη από τη θεολογική, τα στοιχεία της πολεμικής της μιας έναντι της άλλης απουσιάζουν ολοκληρωτικά. Το γεγονός αυτό μας οδηγεί στο

---

⁵⁰¹ Arieh Kofsky, *Eusebius of Caesarea Against Paganism*, εκδ. Brill, Leiden, 2002, σελ. 5.

⁵⁰² Kofsky, 2002, σελ. 8.

συμπέρασμα ότι η σκέψη του δύναται να χαρακτηριστεί από ένα είδος ισορροπίας ανάμεσα στις δύο αυτές σχολές. Τι σχέση, όμως, μπορεί να έχουν όλα αυτά σε σχέση με τον προσδιορισμό της εθνικής και πολιτισμικής του ταυτότητας ;

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα φαίνεται ότι στην περίπτωση του Θεόδωρου Β΄ η χριστιανική και η ελληνική σκέψη λειτουργούν συνθετικά. Σε πολλές από τις επιστολές του, τις οποίες έχουμε ήδη παραθέσει, ο Θεόδωρος Β΄ προχωρά στη χρήση της ελληνικής σκέψης, η οποία, σύμφωνα με τους πρώτους χριστιανούς, βασίζεται αποκλειστικά και μόνο στην ανθρώπινη νόηση. Παράλληλα με τη χρήση αυτή ο Θεόδωρος Β΄ φαίνεται ότι προσδιορίζεται «εθνικά» και πολιτισμικά μέσω της ελληνικότητας. Το γεγονός αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τόσο η γνώση, όσο και η χρήση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας αποτελούν δύο από τις βασικότερες παραμέτρους διαμόρφωσης της ελληνικότητας του Θεόδωρου Β΄. Η ελληνικότητα αυτή, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, τον ετεροκαθορίζει σε σχέση με άλλους λαούς, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση οι Ιταλοί.

Υποενότητα 12. Η ταυτότητα του Θεόδωρου Β΄ ως προϊόν της πολιτισμικής κληρονομιάς

Η «εθνική» ταυτότητα του Θεόδωρου Β΄, όπως και αυτή των λογίων του 15^{ου} αιώνα, όπως ο Πλήθων Γεμιστός και ο μαθητής του Αποστόλης⁵⁰³, «πηγάξει» από τον πολιτισμό και την κληρονομιά. Σε αντίθεση ωστόσο με την δική τους «πλατωνική» εκδοχή του ελληνισμού, που ερχόταν ως εναντίωση προς στον αριστοτελικό σχολαστικισμό της εποχής τους, ο ίδιος υπήρξε ένας χριστιανός αριστοτελιστής, όπως φαίνεται από την ισορροπία της ύπαρξης τόσο αριστοτελικών όσο και χριστιανικών ιδεών στο έργο του. Ένα άλλο στοιχείο που διαφοροποιεί την ελληνικότητα της σκέψης του Θεόδωρου Β΄ από αυτή του Γεωργίου Πλήθωνα Γεμιστού αποτελεί η χριστιανική πίστη του πρώτου έναντι της ροπής του δεύτερου προς έναν πλατωνικό παγανισμό. Η ενασχόληση του Πλήθωνα με τις χριστιανικές δογματικές διαφορές υπήρξε, σύμφωνα με τους μελετητές, τουλάχιστον υποκριτική⁵⁰⁴, πράγμα το οποίο

---

⁵⁰³ Στείρης, 2016, σελ.30.

⁵⁰⁴ John Meyendorff, *Byzantine Theology: Historical Trends and Doctrinal Themes*, εκδ. Fordham University Press, New York, 1983, σελ. 112-113.

τον φέρνει σε πλήρη αντίθεση με το βαθύ και ειλικρινές χριστιανικό θρησκευτικό συναίσθημα του Θεοδώρου Β΄.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σταθούμε σε ένα άλλο κοινό στοιχείο μεταξύ της σκέψης του Θεοδώρου Β΄ και αυτής των βυζαντινών λογίων του 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα. Η εξέταση του κοινού αυτού χαρακτηριστικού κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική για τη διαμόρφωση της άποψής μας σε σχέση με την εθνική και πολιτισμική ταυτότητα του φιλοσόφου αυτοκράτορα.

Διαβάζουμε σε μια από τις πρώτες επιστολές του προς τον Νικηφόρο Βλεμμύδη, το περιεχόμενο της οποίας έχουμε αναλύσει στο πρώτο μέρος της διατριβής μας : *«Ελλήνων γὰρ αὐτην, παρ' ὧν νῦν ὡς ἀλλοδαπή ἀτιμάζεται) καὶ τοῖς βαρβάροις προσκολληθῆναι καὶ δοξάσαι αὐτοῦς»*⁵⁰⁵. Η φιλοσοφία για τον Θεόδωρο Β΄ αποτελεί ένα ξεκάθαρα ελληνικό πλαίσιο σκέψης, η οποία στα χέρια των αλλοδαπών, δηλαδή των λατίνων, ατιμάζεται. Στο απόσπασμα που παραθέσαμε προηγουμένως και σχετίζεται με την επίλυση του θεωρήματος ο Θεόδωρος Β΄ φαίνεται πεπεισμένος για την ανωτερότητα των Ελλήνων διανοητών σε σχέση με τους λατίνους στο επίπεδο της φιλοσοφικής σκέψης, διότι η τελευταία αποτελεί ελληνικό δημιούργημα. Στην κοσμοθεωρία του Θεοδώρου Β΄ η πνευματική και πολιτισμική συγγένεια των ελλήνων λογίων του 13^{ου} αιώνα με την αρχαία ελληνική πολιτισμική παράδοση είναι δεδομένη. Η αντίληψη αυτή είναι που διαμορφώνει, σε μεγάλο βαθμό την έννοια της εθνικής και πολιτισμικής του ταυτότητας. Στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄ ο «ελληνισμός» εμφανίζεται τις πιο πολλές φορές, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στα δύο αυτά αποσπάσματα, να βρίσκεται σε σύγκρουση με την αντίστοιχη πολιτισμική παραγωγή της δύσης. Η τελευταία αντιλαμβάνεται τη φιλοσοφία με έναν δικό της τρόπο, ο οποίος, σύμφωνα με τον Θεόδωρο Β΄, κάθε άλλο παρά είναι ορθός, εφόσον αυτή (η φιλοσοφία) ατιμάζεται από τους λογίους της δύσης. Ο ξεκάθαρος αυτός αντιλατινισμός και η ανάγκη που αισθάνεται ο Θεόδωρος Β΄ να ετεροκαθοριστεί απέναντι στην δύση, όχι μόνον στο πεδίο των δογματικών / εκκλησιαστικών διαφορών, αλλά και σε αυτό της εκκοσμικευμένης σκέψης αποτελεί για εμάς μια από τις βασικότερες συνέπειες της έκρυθμης πολιτικής κατάστασης, στην οποία βρισκόταν εκείνη την εποχή το Βυζάντιο. Η κρισιμότητα της περιόδου εκείνης αντανακλάται στο γεγονός της λατινικής κατάκτησης του 1204. Με λίγα λόγια, τα «ελληνικά»

⁵⁰⁵ Festa, 1898, σελ.8.

αντανακλαστικά του Θεοδώρου Β΄, αλλά και πολλών άλλων λογίων της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, έχουν έως ένα βαθμό ενεργοποιηθεί από την ανάγκη διαφοροποίησης προς τον λατινισμό. Αυτό, ακριβώς, το στοιχείο, η προσκόλληση προς την ελληνική παράδοση, αναπόσπαστο κομμάτι της οποίας αποτελεί η φιλοσοφία, είναι που συνδέει τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας του Θεοδώρου Β΄ με αυτή των λογίων του 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα.

Αναφέρει χαρακτηριστικά ο μελετητής της περιόδου Γ. Στείρης : *«Πρωταρχικός στόχος του Πλήθωνα και του Αποστόλη, δεν ήταν να αντιπαρατεθούν με το Χριστιανισμό και να υπερασπιστούν τον αρχαίο ελληνικό τρόπο. Πρωτίστως στόχευαν στην απόκρουση του ιμπεριαλισμού των Λατίνων , που απειλούσε να αλλοτριώσει, με την ευρεία έννοια, τον ελληνικό πολιτισμό. Ο Πλήθων και το περιβάλλον του δεν επεδίωκαν απλώς να διατηρήσουν την ελληνική φιλοσοφία ή τη θρησκεία. Κατά κύριο λόγο προσπαθούσαν να αποτρέψουν την πολιτιστική αλλοτρίωση της ελληνικής διανόησης, προκειμένου να διασφαλίσουν το γένος από τις απειλές τόσο των Τούρκων, όσο και των Λατίνων»⁵⁰⁶*

Στην περίπτωση του Θεοδώρου Β΄ και της εποχής του (13^{ος} αι), η εξόριστη βυζαντινή πνευματική και πολιτική ελίτ, απειλούμενη τόσο πολιτικά, όσο και πολιτισμικά από την δύση, επεδίωξε να καταστήσει την Νίκαια το ισχυρότερο κέντρο του ελληνικού πολιτισμού, ώστε εκτός από την ανάγκη της - λαβωμένης από την λατινική κατάκτηση - επιβεβαίωσης της ανωτερότητάς της να επιτύχει και την επαναφορά της στα εδάφη, τα οποία θεωρούσε ότι της ανήκαν δικαιωματικά και εκείνη τη χρονική περίοδο βρίσκονταν υπό λατινική κατοχή.

Η κοινή αυτή ροπή των διανοητών της υστεροβυζαντινής περιόδου προς την επιβεβαίωση της ανωτερότητάς τους, μέσω της φιλοσοφίας και του ελληνικού πολιτισμού, οδήγησε σε μια ιδιότυπη κατά την γνώμη μας μορφή ενιαίας πολιτισμικής ταυτότητας, τουλάχιστον ανάμεσα στα μέλη της βυζαντινής πολιτικής ελίτ. Αξίζει να επισημανθεί ότι ο ετεροκαθορισμός αυτός δε βασίζεται αποκλειστικά και μόνο στις θεολογικές διαφορές, αλλά, όπως βλέπουμε στην περίπτωση του Θεοδώρου Β΄, στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, η οποία, σύμφωνα με τους πρώτους χριστιανούς, ήταν ατελής, επειδή βασιζόταν στην ανθρώπινη νόηση. Γι' αυτόν,

---

⁵⁰⁶ Στείρης, 2016, 31-32.

ακριβώς, το λόγο μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο «ελληνισμός» του Θεοδώρου Β΄ υπήρξε έως ένα βαθμό εκκοσμικευμένος.

Στο σημείο αυτό της ενότητας αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Αποστόλης Βακαλόπουλος στο έργο του « Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού» αναδεικνύει και υπερτονίζει κάποιες πτυχές της ελληνικότητας του Θεοδώρου Β΄. Ο βασικότερος σκοπός του ήταν η υπεράσπιση της άποψης ότι την περίοδο μετά το 1204 αναπτύχθηκαν στέρεες κοινωνικοπολιτικές και ιδεολογικές βάσεις για τη δημιουργία ενός ελληνικού πρωτοεθνικισμού. Στην προσπάθεια του αυτή ο Βακαλόπουλος χρησιμοποίησε αρκετά στοιχεία από τις επιστολές του Θεοδώρου Β΄, φτάνοντας μάλιστα στο σημείο να προχωρήσει στη συνδέση μεταξύ της σκέψης του φιλοσόφου – αυτοκράτορα και της μεγάλης ιδέας του ελληνικού κράτους του 19^{ου} αιώνα⁵⁰⁷.

Αποτελούν οι αναφορές στον «ελληνισμό» του Θεοδώρου Β΄ αποδεικτικό στοιχείο για την στοιχειοθέτηση της ιδέας της ύπαρξης ενός «ελληνικού» έθνους, το οποίο αφυπνίστηκε κατά την περίοδο εκείνη και συνέχισε την αδιάλλειπτη παρουσία του έως τις μέρες μας, όπως υποστηρίζει ο Βακαλόπουλος ; Το κλειδί για την απάντηση της ερώτησης δεν είναι άλλο από την εξέταση του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονταν την «ελληνικότητα» ο Θεόδωρος Β΄ .

Κατά τη συγγραφή της παρούσας διατριβής έχουμε πολλάκις αναφερθεί στα στοιχεία, τα οποία, κατά τη γνώμη μας, χαρακτηρίζουν την ελληνικότητα του Θεοδώρου Β΄. Το ένα από αυτά συνδέεται με την βαθιά γνώση της κλασικής γραμματείας, καθώς και τον ειλικρινή σεβασμό που τρέφει για τα πολιτισμικά επιτεύγματα της ελληνικής αρχαιότητας. Η ιδιαίτερη δε αδυναμία του προς την αριστοτελική σκέψη, απότοκο της μαθητείας του δίπλα στον Νικηφόρο Βλεμμύδη και ο ανθρωποκεντρικός και ορθολογικός τρόπος σύμφωνα με τον οποίο, προσπάθησε να εξηγήσει τον κόσμο και τα πράγματα, συμβάλλουν κατά τρόπο ριζοσπαστικό στην διαμόρφωση της ελληνικότητας αυτής. Ο τρόπος με τον οποίο ο Θεόδωρος Β΄ αντιλαμβάνεται την εθνική και πολιτισμική του ταυτότητα αποκτά μία λόγια έκφραση. Η ελληνικότητα του Θεοδώρου Β΄ συνδέεται τόσο με τη μόρφωση του, όσο και με την αγάπη του για τη φιλοσοφία.

---

⁵⁰⁷ Βακαλόπουλος, 1974, σελ. 84.

Υποενότητα 13. Τα βασικά χαρακτηριστικά της πολιτισμικής ταυτότητας του Θεοδώρου Β

Καταλήγουμε με αυτόν τον τρόπο στο συμπέρασμα ότι η εθνική και πολιτισμική ταυτότητα του Θεοδώρου Β΄ είχε τα χαρακτηριστικά μιας ξεκάθαρης, κατά τη γνώμη μας, διανοουμενίστικης μορφής. Το δεύτερο στοιχείο, στο οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως και κατά την γνώμη μας λειτουργεί προσδιοριστικά ως προς την μορφή που εξέλαβε η εθνική και πολιτισμική ταυτότητα του Θεοδώρου Β΄, είναι ο αντιλατινισμός που τον χαρακτηρίζει. Ο αντιλατινισμός αυτός βρίσκεται διάχυτος σε αρκετές από τις επιστολές του φιλοσόφου αυτοκράτορα.

Η ελληνική, λοιπόν, ταυτότητα του Θεοδώρου Β΄ λειτουργεί περισσότερο πολιτισμικά και ετεροπροσδιοριστικά ως απάντηση στην επεκτατική και ολοένα και περισσότερο αυξανόμενη επιρροή της δύσης στα πολιτικο-οικονομικά δρώμενα της εποχής του. Η ελληνικότητα αυτή, που αναπτύχθηκε ανάμεσα στους κόλπους των μορφωμένων λογίων της Νίκαιας, όπως ο Θεόδωρος Β΄ και ο Νικηφόρος Βλεμμύδης, δεν γίνεται κατά τη γνώμη μας να συσχετιστεί με την έννοια που εξέλαβε η εθνική ταυτότητα των πολιτών στα πλαίσια ενός σύγχρονου κράτους. Όπως αντιλαμβανόμαστε, μελετώντας το έργο του Θεοδώρου Β΄, ακόμη και αν η καλλιέργεια της (κλασικής) παιδείας και των γραμμάτων στην αυτοκρατορία της Νίκαιας είχε φτάσει σε πολύ υψηλά επίπεδα, δεν απευθύνονταν στην πλειοψηφία των υπηκόων, αλλά στα μέλη της μορφωμένης ελίτ. Χωρίς να προχωρούμε στην υποτίμηση του «ελληνικού» στοιχείου στην σκέψη του Θεοδώρου Β΄ γνωρίζουμε, από τη γενικότερη μελέτη του έργου του, ότι ο φιλόσοφος αυτοκράτορας ουδέποτε απεμπόλησε την ρωμαϊκή ταυτότητα του κράτους του. Η ρωμαϊκότητα του ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την παραδοσιακή βυζαντινή αυτοκρατορική ιδεολογία. Προς απόδειξη αυτού παραθέτουμε την προσφώνηση σε μία από τις επιστολές του Θεοδώρου Β΄ προς τον Πατριάρχη Μανουήλ, στις οποίες ο Θεόδωρος Β΄, αυτοπροσδιορίζεται ως αυτοκράτορας των Ρωμαίων.

Υποενότητα 14. Σχετικά με την «Ρωμαϊκότητα»

« Τοῦ αὐτοῦ σοφωτάτου βασιλέως τῶν Ρωμαίων κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρι πρὸς τὸν ἀγιώτατον καὶ οἰκουμενικὸν Πατριάρχην κυρὸν Μανουήλ...»⁵⁰⁸

Ἡ αυτοκρατορία, στο θρόνο της οποίας προΐσταται ὡς βασιλέας, δὲν ἦταν τίποτα λιγότερο ἀπὸ ρωμαϊκή, σύμφωνα με τις προσφωνήσεις που ὁ ἴδιος χρησιμοποιεῖ στις ἐπιστολές του.

Στο σημεῖο αὐτὸ της ἐνόητάς μας, κρίνεται ἀναγκαῖο νὰ ἀναφερθούμε με πιο ἀναλυτικὸ τρόπο στον ρόλο που διαδραματίζει ἡ ἐννοια της Ρώμης καὶ της ρωμαϊκότητας στην παραδοσιακὴ βυζαντινὴ πολιτικὴ ἰδεολογία. Στὴ συνέχεια θα ἐξετάσουμε τον τρόπο με τον ὁποῖο ἡ ἐννοια της ρωμαϊκότητας ἐπηρέασε τὴν σκέψη, καὶ κατὰ συνέπεια, τὴν ἐθνικὴ καὶ πολιτισμικὴ ταυτότητα του Θεοδώρου Β΄.

Μετά τὴν οριστικὴ κατάκτηση τῶν Ἑλληνικῶν περιοχῶν ἀπὸ τους Ρωμαίους, τὸ 146 π.Χ. (μάχη της Κορίνθου), τὸ σημαντικότερο ὀρόσημο στην ἀλληλεπίδραση τῶν ἑλληνικῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν ἰδεῶν, δὲν ἦταν ἄλλο ἀπὸ τὴ μεταφορὰ της πρωτεύουσας της ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας ἀπὸ τὴν Ρώμη στο Βυζάντιο. Τὸ Βυζάντιο ἀποτελοῦσε ἀνεκάθεν μέρος του ἑλληνικοῦ κόσμου τόσο σε πολιτισμικὸ, ὅσο καὶ σε πολιτικὸ ἐπίπεδο.

Τὸ ἔτος της ἰδρύσεως της βυζαντινῆς αυτοκρατορίας ἦταν τὸ 330 μ.Χ. καὶ συμπίπτει με τὴ μεταφορὰ της πρωτεύουσας καὶ τὴν ἰδρύση της πόλης της Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τον αυτοκράτορα Κωνσταντῖνο. Ἡ πρόσληψη της αυτοκρατορίας ὡς «βυζαντινῆς», ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει, δὲν ἀποτελεῖ ὀρθὴ ἀποτύπωση της ἱστορικῆς πραγματικότητας, διότι τὸ ὄνομα του κράτους που παρέμεινε τὸ ἴδιο μέχρι καὶ τὴν ὀθωμανικὴν κατάκτηση ἦταν *Βασιλεία Ρωμαίων* ἢ *Imperium Romanum*.

Οἱ μελετητές της περιόδου ἐκείνης γράφουν σχετικὰ: « Θα ἦταν ἀπίθανο στις πόλεις της Ἀντιόχειας ἢ της Ἀλεξάνδρειας, με τὸ μεγαλειώδες (ἑλληνιστικὸ) πολιτισμικὸ παρελθόν καὶ τις δικές τους ἀνεξαρτητεῖς παραδόσεις, νὰ πραγματοποιηθεῖ τὸ μεγαλόπνοο σχέδιο της δημιουργίας μίας « δεύτερης Ρώμης » στον ἀνατολικὸ ἑλληνόφωνο κόσμο. Ἡ αἴσθησις της συνέχειας καὶ τὰ αὐθεντικὰ ρωμαϊκὰ αἰσθήματα καὶ ἰδανικὰ τὴν συνέδεαν με τὴν πόλη του Ρωμύλου στον Τίβερη. Ἦταν ἡ

---

⁵⁰⁸ Festa, 1898, σελ. 117.

δυσπροσιτότητα της, μοναδική ανάμεσα σε αρχαίες και μεσαιωνικές πρωτεύουσες, που έδινε στους Βυζαντινούς ένα ζωντανό σύμβολο του αιώνιου πεπρωμένου αυτής της αυτοκρατορίας, μια συνεχή επιβεβαίωση του καθεστώτος προστασίας που απολάμβανε από τον Θεό και σχεδιαζόταν από την θεία πρόνοια για την πραγμάτωση του Θεϊκού σχεδίου⁵⁰⁹.

Σύμφωνα με τους μελετητές, η ίδια αυτή η ρωμαϊκότητα, στην περίπτωση του Βυζαντίου, ήταν εξ αρχής συνυφασμένη με την παρουσία του Χριστιανισμού και την αντίστοιχη θεματική εσχατολογία που πρεσβεύει, κάτι το οποίο διαπιστώσαμε κατά την μελέτη των στοιχείων της πολιτικής θεολογίας του Θεοδώρου Β΄ στην προηγούμενη ενότητα της διατριβής μας.

Το βασικότερο στοιχείο της βυζαντινής (ρωμαϊκής) πολιτικής ιδεολογίας, υπήρξε η θεοκρατική ερμηνεία του αυτοκρατορικού θεσμού, ξεκινώντας από τον Ευσέβιο⁵¹⁰, όπως έχουμε ήδη αναφέρει στην ενότητα μας για την πολιτική θεολογία.

Ποια ήταν τα κυριότερα χαρακτηριστικά του βυζαντινού κράτους που καθόριζαν την εθνική και πολιτισμική του ταυτότητα ανά τους αιώνες; Σύμφωνα με τους περισσότερους μελετητές, καθοριζόταν από ένα τρίπτυχο: αυτό της συνύπαρξης της χριστιανικής θρησκείας και ηθικής, της ελληνικής γλώσσας και πολιτισμού και του ρωμαϊκού μοντέλου διοίκησης. Σύμφωνα με τους μελετητές, ο συνδυασμός των παραδόσεων αυτών οδήγησε σε έναν δυναμισμό και μια δημιουργικότητα που εξηγεί τόσο τη μακραίωνη επιβίωση της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής πολιτικής ιδεολογίας ανά τους αιώνες, όσο και την άνθιση ενός νέου πολιτισμού.⁵¹¹

Στην αρχή της ενότητας μας, όπου εξετάζαμε τις απόψεις της προγενέστερης βιβλιογραφίας σε σχέση με την βυζαντινή εθνική ταυτότητα, αλλά και συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια της πραγμάτευσης του ζητήματος της εθνικής και πολιτισμικής

---

⁵⁰⁹ Michael Grant, *From Rome to Byzantium: The Fifth Century A.D.*, εκδ. Routledge, New York, 1998, σελ. 13.

⁵¹⁰ Anthony Kaldellis, *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge MA, 2015, σελ. 1.

⁵¹¹ Mark C. Bartusis, *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453*, εκδ. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1997, σελ. 1.

ταυτότητας του Θεόδωρου Β΄, αναφερθήκαμε εκτενώς στους λόγους για τους οποίους υπήρξε η αναβίωση του όρου Έλλην κατά την ύστερη Βυζαντινή περίοδο. Από την μελέτη των επιστολών του Θεοδώρου Β΄, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι, η «ελληνικότητα» του με κανέναν τρόπο δεν έρχεται σε ιδεολογική σύγκρουση με την αναμφισβήτητη Ρωμαϊκότητα του κράτους που εκπροσωπεί, την αυτοκρατορία δηλαδή της Νίκαιας. Το βασικό τρίπτυχο του βυζαντινού κόσμου – χριστιανική θρησκεία, ελληνικός πολιτισμός, ρωμαϊκή διοίκηση - παραμένει αυτό που χαρακτηρίζει τη σκέψη του. Εκείνο που εώς ένα βαθμό διαφοροποιεί τη συγκρότηση της εθνικής του ταυτότητας σε σχέση με την παραδοσιακή βυζαντινή είναι η ιδιαίτερη σημασία που, όπως διαπιστώσαμε μέσα από τη μελέτη του έργου του, αποδίδει στα πολιτισμικά επιτεύγματα του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Το γεγονός αυτό τον οδηγεί στον αυτοπροσδιορισμό του ως απογόνου των Ελλήνων, χωρίς να φέρνει την σκέψη του σε σύγκρουση με την παραδοσιακή Ρωμαϊκότητα του κράτους του.

Για να αποσαφηνίσουμε το περιεχόμενο της σημασίας των εννοιών της ρωμαϊκότητας και της ελληνικότητας στην σκέψη του Θεοδώρου Β΄, παραθέτουμε ένα ακόμη απόσπασμα από τις επιστολές του προς τον πιστό του φίλο και συνεργάτη Γεώργιο Μουζαλώνα. Αναφέρει ο Θεόδωρος Β΄ στην επιστολή αυτή:

« ὁρᾷ γὰρ τὸ πλῆθος τὸ τῶν Περσῶν μέγαν ἄρχοντα ὑποχείριον τῆς Ἑλληνίδος φυλῆς. Καὶ διὰ τῆς τοῦ φεύγοντος ἡττητῆς τε καὶ χειρώσεως τῆς τοῦ διώκοντος τοῦτον ἐλπίδι θεία τὴν ἐξανάλωσιν προσημαίνεται. Ἐντεῦθεν χαρὰ μοι καὶ ἀγαλλίασις, ὅτι τοιούτων ἔργων θεατῆς, ἢ γε καὶ τελετῆς ταῖς τοῦ τελειοποιῦ ἐνεργείες Θεοῦ γινώσκειται τοῖς πολλοῖς. Οἷα εὐφροσύνη τῇ Ῥωμαῖδι τὴν σήμερον. Ὅντως αἱ τῶν τοιούτων πραγμάτων ἐναντιότητες ὑψηλοτάτην ἔδραν τῇ Ῥωμαῖδι προετοιμάζουσι.»⁵¹²

Ο Θεόδωρος Β΄ στο απόσπασμα αυτό, το οποίο κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό τόσο για τη ερμηνεία του τρόπου με το οποίο αντιλαμβάνεται την εθνική και πολιτισμική του ταυτότητα, όσο και για τη γενικότερη πολιτική του θεώρηση, χρησιμοποιεί όρους παρμένους από την αρχαία ελληνική ιστορία, κορυφαία στιγμή της οποίας υπήρξε η νίκη των στρατευμάτων των ενωμένων ελληνικών πόλεων

---

⁵¹² Festa, 1898, σελ. 266.

εναντίον του (μεγαλύτερου) πλήθους των Περσικών δυνάμεων, μετά από σειρά διαφόρων πολεμικών συγκρούσεων κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ. .

Ο Θεόδωρος Β΄ σε αρκετές από τις επιστολές του ακολουθεί μια πρακτική αρκετά συνηθισμένη στις χρονογραφίες της βυζαντινής περιόδου. Οι λόγιοι του βυζαντινού μεσαίωνα είχαν την τάση να αντικαθιστούν τα σύγχρονα ονόματα λαών, δίνοντάς τους αρχαίες ονομασίες, οι οποίες προέρχονταν από τα έργα των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων ιστοριογράφων. Κατά την άποψη μελετητών του ζητήματος, « καμία συζήτηση που αναφέρεται στην Βυζαντινή εθνογραφία, δεν θα ήταν δυνατόν να αποφύγει το ζήτημα της κλασικιστικής τάσης κάποιων (Βυζαντινών) λογίων, σύμφωνα με την οποία αρχαία εθωνύμια, δίνονταν σε σύγχρονους λαούς, όπως για παράδειγμα «Σκύθες, Κέλτες, Πέρσες»... Αρχαία ονόματα καθώς και οι σημασιολογικές τους συνδηλώσεις «εκτόπισαν» τις σύγχρονες ονομασίες, γεγονός το οποίο στερεί από τα έργα των συγγραφέων αυτών κάτι από την ιστορική τους αυθεντικότητα, και λειτουργεί συνάμα ως «παραμορφωτικός καθρέπτης» της πραγματικότητας.»⁵¹³ Η αλήθεια είναι ότι ο Θεόδωρος Β΄ σε κάποιες από τις επιστολές του χρησιμοποιεί παράλληλα τόσο τις αρχαίες, όσο και τις σύγχρονες ονομασίες λαών, όπως για παράδειγμα « Βούλγαροι» και «Ιταλοί».

Το σημαντικό για εμάς είναι ότι στο συγκεκριμένο απόσπασμα ο Θεόδωρος Β΄ φαίνεται ότι κατά κάποιο τρόπο δείχνει να αντιλαμβάνεται την ελληνική ιστορία, ως μέρος της κληρονομιάς της δικής του αυτοκρατορίας. Αυτό το οποίο μπορεί κάποιος να συμπεράνει από τα γραφόμενα του Θεοδώρου Β΄ είναι η σύνδεση που κάνει μεταξύ της « Ελληνίδος» φυλής και του κράτους της Νίκαιας. Η «ελληνική φυλή» του παρελθόντος συνδέεται κατά τρόπο άμεσο με την ρωμαϊκή αυτοκρατορία της εποχής του Θεοδώρου Β΄ και τους εχθρούς που καλείται να αντιμετωπίσει, έχοντας πάντοτε στο πλευρό της, την ίδια τη θεϊκή φρόνηση. Βλέπουμε ότι, στο συγκεκριμένο απόσπασμα, επαναλαμβάνεται άλλο ένα από τα μοτίβα της παραδοσιακής βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας που δεν είναι άλλο από την Θεϊκή, επουράνια δύναμη, που λειτουργεί ως εγγυήτρια για την σωτηρία και την επιβίωση του βυζαντινού κράτους. Η έννοια της ρωμαϊκότητας που προσδίδει στο κράτος του είναι ένα χαρακτηριστικό το οποίο, όπως αναφέραμε προηγουμένως, αποτελεί

---

⁵¹³Anthony Kaldellis, *Ethnography After Antiquity: Foreign Lands and Peoples in Byzantine Literature*, εκδ. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2013, σελ. 106.

κληρονομιά της μακραίωνης παράδοσης της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας και βρίσκεται σε απόλυτη αρμονία με την ελληνικότητά του, όπως ακριβώς την προσλαμβάνει μέσω της φιλοσοφίας, της ιστορίας, αλλά και της λογοτεχνίας, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Κατά την άποψή μας, η διπλή αυτή ύπαρξη του ελληνικού και του ρωμαϊκού στη σκέψη του Θεοδώρου Β΄ λειτουργεί ως στοιχείο νομιμοποίησης του δικαιώματος για επαναφορά της αυτοκρατορίας στη φυσική της έδρα (Κωνσταντινούπολη). Επίσης, καθορίζει την ίδια την εθνική και πολιτισμική ταυτότητα του Θεοδώρου Β΄ τόσο απέναντι στη Λατινική δύση, όσο και απέναντι στους εχθρούς από την ανατολή.

Οδεύοντας προς την ολοκλήρωση της ενότητας μας για την εθνική και πολιτισμική ταυτότητα του Θεοδώρου Β΄, παραθέτουμε ένα απόσπασμα από τις επιστολές του προς τον Γεώργιο Ακροπολίτη, στο περιεχόμενο του οποίου δύναται να αντιληφθούμε τη λειτουργία της σκέψης του Θεοδώρου Β΄ τόσο στο επίπεδο της πολιτικής, όσο και σε αυτό της εθνικής και πολιτισμικής του συνείδησης. Αναφέρει ο Θεόδωρος Β΄:

Υποενότητα 15. Η αρχαία ελληνική κληρονομιά στις διάφορες εκφάνσεις της ως στοιχείο ταυτότητας

«Ὁ μὲν ποιητὴς τὰ δῶρα οὐ δεκτὰ τῶ Ἀγαμέμνονι ἱστορεῖ τοῦ Χρύσου καὶ ἱερέως. Διότι ἡγεμονίας ῥοπὴν οὐδεμία τις ἄλλη ὀρμὴ οὔτε λαοῦ οὔτε προϋχόντων ἢ στήσει ἢ ἀνάρροϊαν ποιῆσαι ἐν ταύτῃ δυνήσεται διὰ τὸ ἄκρον τῶν ἀντικειμένων, ἄρχοντας τε καὶ ἀρχομένους, καὶ τὸ πολὺ τῆς δεσποτείας καὶ τῆς δουλείας διάστημα...»⁵¹⁴

Η ιδιαίτερη σημασία του συγκεκριμένου αποσπάσματος για την πορεία της έρευνάς μας έγκειται στο γεγονός της πολύπλευρης παρουσίασης διαφορετικών πτυχών της σκέψης του Θεοδώρου Β, σε μια και μόνο επιστολή. Κατά τα φαινόμενα ο φιλόσοφος αυτοκράτορας αναφέρεται στη γνωστή ιστορία από το α΄ βιβλίο της Ιλιάδας του Ομήρου, κατά την οποία ο βασιλιάς Αγαμέμνονας προχώρησε στην αρπαγή της Χρυσηίδας από την Τροία. Η Χρυσηίδα ήταν η όμορφη κόρη του ιερέα

⁵¹⁴ Festa, 1898, σελ.72.

του Απόλλωνα Χρύση και ο βασιλιάς των Αχαιών επεδίωκε να την εκμεταλλευτεί ως παλλακίδα. Η επίμονη άρνηση του Αγαμέμνονα στα αιτήματα του πατέρα της για την επιστροφή της όμορφης Χρυσηίδας, οδήγησε στην οργή του Απόλλωνα και στην δημιουργία συμφορών για τα ελληνικά στρατεύματα, δρομολογώντας μια καταγίδα εξελίξεων στις εξιστόρηση του έπους⁵¹⁵. Η ιδιαίτερη δημοφιλία που απολάμβανε η περιπέτεια της Χρυσήιδας και η εξιστόρηση της συγκεκριμένης ιστορίας από την Ιλιάδα, φαίνεται από την μετέπειτα συμβολοποίηση του ονόματός της, ως πρότυπο της γυναίκας αιχμαλώτου, τόσο κατά την κλασική περίοδο, όσο και σε αρκετά κείμενα της ελληνιστικής και Ρωμαϊκής περιόδου. Ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος Πορφύριος, έχοντας στον νου του την ομηρική αντίληψη της Χρυσήιδας, ως πηγής του κακού για τον όμιλο των ελληνικών στρατευμάτων, κατηγορεί τον Φίλιππο τον 5^ο, γιο της Χρυσήιδας και του Δημητρίου Β΄ του Αιτωλικού, ως πηγή δεινών για τους Μακεδόνες.⁵¹⁶

Ο Βυζαντινός λόγιος του ύστερου 12ου αιώνα Ιωάννης Τζέτζης, υπομνηματιστής αρχαίων έργων και θιασώτης του ιαμβικού τετράμετρου καταληκτικού, της νεοελληνικής, δηλαδή, ποιητικής μορφής του δεκαπεντασύλλαβου, αφιέρωσε στον ομηρικό μύθο της αρπαγής της Χρυσήιδας αρκετές σελίδες στο έργο του *Περί Ομηρικών αλληγοριών*.⁵¹⁷ Είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο Θεόδωρος Β΄ γνώριζε την ύπαρξη του συγκεκριμένου έργου. Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας είναι πολύ πιθανό να είχε έρθει σε επαφή με το έργο του Ι. Τζέτζη, διότι υπήρξε ευρύτερα γνωστό στους κύκλους των βυζαντινών λογίων κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.

---

⁵¹⁵ « ... ὁ δέ κεν κεχολώσεται ὄν κεν ἴκωμαι. ἀλλ' ἦτοι μὲν ταῦτα μεταφρασόμεσθα καὶ αὖτις, νῦν δ' ἄγε νῆα μέλαιναν ἐρύσσομεν εἰς ἄλα δῖαν, ἐν δ' ἐρέτας ἐπιτηδές ἀγείρομεν, ἐς δ' ἑκατόμβην θείομεν, ἂν δ' αὐτήν Χρυσήϊδα καλλιπάρηρον θήσομεν· εἷς δέ τις ἀρχὸς ἀνὴρ βουλευφόρος ἔστω, ἢ Αἴας ἢ Ἰδομενεὺς ἢ δῖος Ὀδυσσεὺς ἢ ἐσὺ Πηλεΐδῃ πάντων ἐκπαγλότατ' ἀνδρῶν...» Homerus Epic., "Ilias" in *Homeri Ilias*, vols. 2–3, εκδ. Allen, T.W. Oxford: Clarendon Press, 1931. Book 1, line 143

⁵¹⁶ Daniel Ogden, "How to Merry a Courtesan in The Macedonian Courts" in Andrew Erskine, Lloyd Llewellyn-Jones, *Creating a Hellenistic World*, εκδ. The Classical Press of Wales, 2011, σελ.233.

⁵¹⁷ Ιωάννης Τζέτζης, *Tzetzae Allegoriae Iliadis*, εκδ. Apud Dumont, 1851, σελ.65.

Ο Θεόδωρος Β΄ στην επιστολή αυτή, χρησιμοποιώντας το παράδειγμα της Χρησιδίας από την Ιλιάδα, επιδιώκει να παρουσιάσει την ορμή προς την εξουσία και την ηγεμονία, ως μια από τις ισχυρότερες παρορμήσεις του ανθρώπου, τοποθετώντας μάλιστα τους ρόλους του άρχοντα και του αρχόμενου στα δύο αντίθετα άκρα, τα οποία βρίσκονται στην μεγαλύτερη δυνατή απόσταση μεταξύ τους. Το γεγονός της χρήσης για μια ακόμη φορά ενός γεωμετρικού σχήματος, καθώς και όρων παρμένων από τη φυσική, όπως για παράδειγμα η λέξη «ορμή», μας δείχνει την ορθολογική διάθεση του φιλοσόφου αυτοκράτορα, ο οποίος στην προσπάθειά του να διερευνήσει φιλοσοφικές έννοιες που σχετίζονται με την φύση του ανθρώπου και τον τρόπο με τον οποίο επιθυμεί να διαχειρίζεται τις σχέσεις εξουσίας, παραθέτει τεκμήρια και αποδείξεις από τις φυσικές επιστήμες.

Αποτελεί για εμάς βεβαιότητα ότι ο Θεόδωρος Β΄, χρησιμοποιώντας αποσπάσματα και ιστορίες από το ομηρικό έπος, τη σημαντικότερη, δηλαδή, παλαιότερη πηγή της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας, ως παραδείγματα για την εξήγηση του τρόπου λειτουργίας της κοινωνίας και των ανθρωπίνων σχέσεων, αυτοπροσδιορίζεται ως κληρονόμος της αρχαίας ελληνικής σκέψης. Για τον Θεόδωρο Β΄ ο ελληνικός κόσμος και τα διάφορα πολιτισμικά του παράγωγα όπως η λογοτεχνία, η ιστορία, η φιλοσοφία, ή οι φυσικές επιστήμες, έχουν ακόμη πολλά να προσφέρουν στον βυζαντινό άνθρωπο του 13^{ου} αιώνα. Η πεποίθηση του αυτή σχετικά με τον ελληνικό πολιτισμό είναι τόσο ισχυρή, ώστε διαμορφώνει την εθνική και πολιτισμική του ταυτότητα, όπως έχουμε ήδη δει σε προηγούμενα αποσπάσματα.

Είναι βέβαιο ότι η ελληνικότητα του Θεοδώρου Β΄, έτσι όπως την αντιλαμβάνεται, περιλαμβάνει τόσο τον παιδευτικό για τον άνθρωπο ρόλο που διαδραματίζουν τα ομηρικά έπη, όσο και τη φιλοσοφία, τον ορθολογισμό και την έμφαση στις φυσικές επιστήμες. Όλα αυτά αποτελούν στοιχεία τα οποία καθορίζουν την «εθνική» και πολιτισμική του ταυτότητα.

Φτάνοντας στο τέλος της ενότητάς μας για την εθνική και πολιτισμική ταυτότητα του Θεοδώρου Β΄, θα προχωρήσουμε σε μια σύντομη ανακεφαλαίωση των δεδομένων και των στοιχείων, ώστε να καταλήξουμε σε μια, όσο το δυνατόν αρτιότερη και μεθοδολογικά ορθή, σκιαγράφηση των γενικών χαρακτηριστικών της «εθνικής» και πολιτισμικής ταυτότητας του Θεοδώρου Β΄.

Το πρώτο ζήτημα πάνω στο οποίο θα προσπαθήσουμε να διατυπώσουμε μια ικανοποιητική απάντηση είναι η άποψη που συμερίζονταν αρκετοί ιστορικοί του 19^{ου} -20^{ου} αιώνα, όπως για παράδειγμα ο Αποστόλης Βακαλόπουλος, ο οποίος αντιλαμβανόταν την εθνική ταυτότητα του Θεόδωρου Β΄ ως μέρος μιας γενικότερης «εθνικής» συνειδητοποίησης που λάμβανε χώρα στην αυτοκρατορία της Νίκαιας, και αποτελούσε, κατά κάποιο τρόπο, τον «προάγγελο» του νέου ελληνισμού. Ποια είναι τα στοιχεία που μέχρι τώρα μας δίνει ο Θεόδωρος Β΄; Η αποδοχή της πολιτισμικής κληρονομιάς του ελληνισμού μέσω των έργων της φιλοσοφίας, της λογοτεχνίας, της ιστορίας, της ιατρικής, των φυσικών επιστημών και η εξύψωσή της σε σημείο, ώστε να αποτελεί ένα από τα βασικότερα στοιχεία που συγκροτούν την εθνική και πολιτισμική του ταυτότητα είναι αναμφισβήτητη. Όπως επισημάναμε στην παρούσα ενότητα της διατριβής μας, οι πνευματικές αυτές διεργασίες που ελάμβαναν χώρα σε ορισμένους κύκλους σκέψης λογίων της υστεροβυζαντινής περιόδου, λειτουργούσαν ετεροπροσδιοριστικά ως προς την ταυτότητα των εχθρών της αυτοκρατορίας, είτε πρόκειται – όπως στην περίπτωση του Θεόδωρου Β - για τους λατίνους κατακτητές, είτε - όπως στην περίπτωση του Πλήθωνα- για τους δυτικούς και τους Οθωμανούς.

Η αλήθεια είναι ότι, η διαδικασία της συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας νέου ελληνισμού του 17^{ου}, 18^{ου}, 19^{ου}, αιώνα, αποτέλεσε προϊόν ευρύτερων πολιτικών και πολιτισμικών ζυμώσεων. Την περίοδο εκείνη η έννοια της ελληνικότητας διερύνθηκε, έτσι ώστε να συμπεριλάβει στους κόλπους της τόσο τα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα του πληθυσμού της Ελλάδας, όσο και τα μέλη των παροικιών των μορφωμένων λογίων της δύσης. Το γεγονός αυτό, κατά την άποψη μας, απομακρύνει την έννοια της σύγχρονης αντίληψης περί ελληνικότητας από την αριστοκρατική έννοια που της είχαν προσδώσει οι λογίοι της υστεροβυζαντινής περιόδου. Λόγιοι, όπως ο Θεόδωρος Β΄, αντιλαμβάνονταν την ελληνικότητα τους σύμφωνα με την πνευματική παράδοση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, της λογοτεχνίας, των φυσικών επιστημών και ούτω καθεξής.

Από την άλλη πλευρά, δεν θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η πολιτισμική παράδοση των λογίων της υστεροβυζαντινής περιόδου, δεν επηρέασε την πορεία της συγκρότησης νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας, καθώς στην ιστορία τα περισσότερα πράγματα αποτελούν προϊόντα πολυποίκιλων κοινωνικοπολιτικών, και πολιτικών ιστορικών διεργασιών, τα οποία συνήθως κρατούν αρκετά σε χρονικό μάκρος. Ο Θεόδωρος Β΄, με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της σκέψης του, την αποδοχή της

ελληνικής κληρονομιάς ως στοιχείο που καθορίζει την εθνική και πολιτισμική του ταυτότητα και την βαθιά θρησκευτικότητά του, αποτελεί μια από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της υστεροβυζαντινής διάνοησης. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουμε είναι ότι, στις εκτιμήσεις οι οποίες γίνονται από τους μελετητές, δεν χρειάζεται ούτε να υπερεκτιμούνται αλλά ούτε και να παραγνωρίζονται τα στοιχεία που οδηγούν προς κάποιες κατευθύνσεις.

Υποενότητα 16. Συμπεράσματα σε σχέση με τα γενικά στοιχεία της πολιτισμικής ταυτότητας του Θεοδώρου Β΄

Ας περάσουμε τώρα στα στοιχεία τα οποία, κατά την γνώμη μας, συγκροτούν την εθνική και πολιτισμική ταυτότητα του Θεοδώρου Β΄. Αναφερθήκαμε προηγουμένως στην αντιλατινικότητα και την ελιτίστικη διάθεση που εκφράζεται στις επιστολές του και αποτελεί ένα από τα βασικότερα στοιχεία της ελληνικότητάς του. Η φιλοσοφία για τον Θεόδωρο Β΄, όπως είδαμε προηγουμένως, αποτελεί ελληνικό δημιούργημα και δεν θα ήταν δυνατόν να ασκείται με καλύτερο τρόπο στην δύση, όπως επιβεβαιώνεται από την επιστολή σχετικά με την λύση του θεωρήματος.

Σε πολιτισμικό και πνευματικό πεδίο οι «έλληνες» λόγιοι είναι ανώτεροι από τους λατίνους. Η ανωτερότητα αυτή καταλήγει να προσδιορίζει και να καθορίζει την ίδια του την ελληνικότητα απέναντι στους δυτικούς.

Όσον αφορά στην ταυτότητα της αυτοκρατορίας, την κεφαλή της οποίας καταλαμβάνει ο Θεόδωρος Β΄, δεν φαίνεται να παρεκκλίνει από το παραδοσιακό βυζαντινό μοντέλο της Ρωμαϊκότητας, όπως διαπιστώσαμε από την έρευνά μας στις επιστολές του. Η πνευματική και πολιτισμική διάσταση της ελληνικής ταυτότητας του Θεοδώρου Β΄ δε βρίσκεται σε διάσταση με την αδιαμφισβήτητη ρωμαϊκότητα της πολιτικής ιδεολογίας της αυτοκρατορίας του η οποία, εώς ένα μεγάλο βαθμό, συνδέεται με την παραδοσιακή βυζαντινή πολιτική ιδεολογία, όπως αυτή καθορίστηκε από τον Ευσέβιο.

Γενικά συμπεράσματα σε σχέση με τη σκέψη του

Η σκέψη του Θεοδώρου Β΄ διακατέχεται από ένα συγκερασμό μεταξύ του χριστιανισμού και της αρχαίας ελληνικής σκέψης. Ο ίδιος αυτοπροσδιορίζεται ως αριστοτελιστής, πράγμα το διαφαίνεται στον τόσο στον λογικό τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει τα πράγματα στην πραγματεία του «της φυσικής κοινωνίας λόγοι έξι» , όσο και στη γενικότερη φιλοσοφική του σκέψη. Η τελευταία διακατέχεται από έναν πλουραλισμό στοιχείων που προέρχεται από την αρχαία ελληνική σκέψη, σε διάφορους τομείς, από την φιλοσοφία, την μυθολογία και την ιστοριογραφία μέχρι τα μαθηματικά και τη φυσική φιλοσοφία. Ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται τον κόσμο και τα πράγματα είναι επηρεασμένος από τις ελληνικές ιδέες και εμφορείται από πρακτικό πνεύμα και έμφαση προς την επιστήμη κάτι το οποίο καθιστά το έργο του πρωτότυπο για τα δεδομένα της εποχής.

Η πολιτική του σκέψη, στο γενικό της περίγραμμα, διαπνέεται από το πλατωνικό πρότυπο του φιλοσόφου βασιλέως σε συνδυασμό με την παραδοσιακή βυζαντινή πολιτική ιδεολογία, το πρακτικό πνεύμα, και την εξιδανίκευση της σκληρής πειθαρχίας. Η σκληρότητα με την οποία αντιμετωπίζει τα πράγματα, διαφοροποιεί την σκέψη του, έως ένα βαθμό από τις παραδοσιακές αρετές. Τέλος, όπως είδαμε, η ελληνικότητα του έχει κατα βάση πολιτισμικό χαρακτήρα, πράγμα το οποίο προσδιορίζει, σε μεγάλο βαθμό την ταυτότητα του.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Συγγραφείς αρχαίας και μεσαιωνικής περιόδου

Αγαμέμνων, σελ. 281.

Αθηναίος ο Ναυκρατίτης, σελ. 119.

Αλέξανδρος Δ΄, Πάπας, σελ. 29, 203, 232.

Αλέξανδρος Ε΄ Δούκας, σελ. 190.

Αλέξανδρος ο Αφροδισιεύς, σελ. 108.

Αλέξανδρος ο Μέγας, σελ. 52, 263.

Αλέξιος Γ΄ Άγγελος, σελ. 179.

Αλέξιος Κομνηνός, σελ. 18.

Αλέξιος Λάσκαρης, σελ. 22.

Άμαντος, Κωνσταντίνος, σελ. 262.

Άννα Κομνηνή, σελ. 18, 80.

Απόλλων, σελ. 169.

Αριστοτέλης, σελ. 18, 19, 36, 37, 40, 47, 48, 49, 53, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 80, 83, 109, 113, 115, 116, 121, 124, 125, 126, 136, 137, 143, 145, 146, 150, 157, 166, 169, 173, 175, 176, 185, 186, 191, 192, 197, 198, 199, 207, 212, 237, 240, 263, 265.

Αρκάδιος, Αυτοκράτωρ, σελ. 225.

Ασκληπιός, σελ. 133, 134.

Ασπάσιος, σελ. 175, 176.

Αυγουστίνος, σελ. 227, 250.

Βασίλειος ο Θεολόγος, σελ. 40, 239.

Βασίλειος ο Καματερός, σελ. 133.

Βησσαρίων, σελ. 16.

Βίας ο Πριηνεύς, σελ. 187.

Βιργίλιος, σελ. 131.

Γεννάδιος Σχολάριος, σελ. 73.

Γεώργιος Ακροπολίτης, σελ. 12, 24, 26, 28, 31, 71, 128, 135, 180, 281.

Γεώργιος Μουζαλών, σελ. 29, 96, 114, 121, 186, 189, 190, 191, 194, 195, 196, 200, 236, 243, 279.

Γεώργιος Παχυμέρης, σελ. 23.

Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός, σελ. 11, 16, 73, 266, 267, 268, 272, 274.

Γρηγόριος Θ΄ Πάπας, σελ. 33, 57.

Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, σελ. 40, 148.

Δημόκριτος, σελ. 90.

Εμμανουήλ Κομνηνός, σελ. 159.

Εμπεδοκλής, σελ. 41.

Ερμής, σελ. 140, 169.

Ερμογένης, ο Ταρσεύς, σελ. 53.

Ερμογένης, σελ. 67.

Ευκλείδης, μαθηματικός, σελ. 205.

Ευκλείδης, σελ. 52.

Ευριπίδης, σελ. 74.

Ευσέβιος Καισάρειας, σελ. 12, 214, 220, 228, 233, 238, 248, 250, 259, 262, 285.

Ηράκλειτος, σελ. 111, 112.

Ηρακλής, σελ. 139.

Ηρόδοτος, Ιστορικός, σελ. 162.

Ησαΐας, Προφήτης, σελ. 238.

Ησίοδος, σελ. 65, 91, 92, 130.

Θαλής, σελ. 157.

Θεμίστιος, σελ. 215, 216, 221, 224.

Θεοδόσιος Βιθυνίας, σελ. 52, 155.

Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης, σελ. 37, 41, 181.

Θεόδωρος Μετοχίτης, σελ. 116.

Θεόφραστος, ο Ερέσιος, σελ. 246.

Θεόφραστος, σελ. 119.

Θουκιδίδης, Ιστορικός, σελ. 174, 193.

Ιννοκέντιος Δ΄, Πάπας, σελ. 204.

Ιούλιος Καίσαρας, σελ. 174.

Ιουστινιανός, σελ. 259.

Ιπποκράτης, σελ. 41, 107, 157, 169.

Ισαάκιος Λάσκαρης, σελ. 22.

Ισοκράτης, σελ. 220, 269.

Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, σελ. 159.

Ιωάννης Βατάτζης-Δούκας, σελ. 22, 23, 33, 36, 42, 46, 57, 72, 94, 95, 179, 181, 190, 201, 202, 203, 204, 205, 219, 240, 258, 260.

Ιωάννης Δαμασκηνός, σελ. 43, 80.

Ιωάννης Ιταλός, σελ. 17.

Ιωάννης ο Φιλόπονος, σελ. 132.

Ιωάννης ο Χρυσόστομος, σελ. 148, 215, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 250.

Ιωάννης Πολυδεύκης, σελ. 186.

Ιωάννης Τζέτζης, σελ. 282.

Ιωάννης Ψυχαΐτης, σελ. 133.

Κάλλιστος ο Γραμματικός, σελ. 209, 211.

Κέλσος, σελ. 271.

Κίνναμος, χρονικογράφος, σελ. 159.

Κλαύδιος Γαληνός, σελ. 41, 107, 108, 118,119, 126, 127, 148, 169.

Κλεισθένης, σελ. 187.

Κροΐσος, σελ. 56.

Κύρος ο Β΄, σελ. 56.

Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος, σελ. 187, 225.

Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος, σελ. 18.

Κωνσταντίνος ο Μέγας, σελ. 78, 215, 228.

Κωνσταντίνος, Α΄, σελ. 224.

Λέων ο Σοφός, σελ. 225, 226.

Λιβάνιος, σελ. 221, 224.

Μανουήλ, Πατριάρχης, σελ. 276.

Μανφρέδος, σελ. 29.

Μαρκίων, σελ. 149.

Μάρκος Αυρήλιος, σελ. 53.

Μάρκος Λικίνιος-Κράσσο, σελ. 174.

Μιχαήλ Αυτωρειανός, σελ. 261.

Μιχαήλ Εφέσιος, σελ. 18, 19, 108.

Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας, σελ. 18.

Μιχαήλ Παλαιολόγος, σελ. 29, 104, 201.

Μιχαήλ Ψελλός, σελ. 11, 80, 103, 149, 163, 195, 257.

Νικηφόρος Βλεμμύδης, σελ. 12, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 28, 29, 31, 33, 43, 53, 63, 68, 69, 71, 72, 73, 79, 81, 82, 83, 84, 86, 93, 97, 101, 102, 106, 111, 113, 115, 124, 126, 127, 128, 133, 135, 136, 144, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 165, 166, 167, 172, 173, 177, 179, 180, 181, 184, 185, 193, 194, 195, 201, 205, 218, 221, 222, 223, 224, 230, 234, 240, 258, 268, 275, 276.

Νικηφόρος Γρηγοράς, σελ. 181.

Νικηφόρος Εφέσσου, σελ. 36.

Νικολό Μακιαβέλι, σελ. 35.

Ξενοφών, σελ. 221.

Όμηρος, σελ. 66, 67, 118, 130, 131, 235, 281.

Πίνδαρος, σελ. 74.

Πλάτων, σελ. 36, 45, 48, 51, 60, 61, 76, 92, 118, 119, 120, 137, 157, 170, 181, 182, 183, 184, 194, 221, 237

Πλούταρχος, σελ. 100, 174.

Πλωτίνος, σελ. 209.

Πολύβιος, σελ. 100.

Πομπηϊός, σελ. 174.

Πορφύριος, σελ. 282.

Πρόκλος, σελ. 45, 141, 148.

Πρωταγόρας, σελ. 172.

Πυθαγόρας, σελ. 67, 157.

Ριχάρδος, Καρδινάλιος, σελ. 206, 207, 208, 268, 269.

Ρωμύλος, σελ. 277.

Σαθάς, Κωνσταντίνος, σελ. 262.

Σιμπλίκιος, σελ. 125.

Συνέσιος, Επίσκοπος, σελ. 225.

Σωκράτης, σελ. 77, 120, 157.

Τανισμάνης, Εμίρης, σελ. 263.

Τίτος Φλάβιος Βεσπασιανός, σελ. 54.

Φίλων ο Αλεξανδρεύς, σελ. 235.

Φρειδερίκος Β΄, Χοενστάουφεν, σελ. 25, 30.

Φρόντο, Μάρκος- Κορνέλιους, σελ. 271.

Φώτιος, Πατριάρχης, σελ. 226.

Χρησιίδα, σελ. 282, 283.

Νεότεροι μελετητές

Αραμπατζής, Γεώργιος, σελ. 32, 38, 48, 200.

Αρβελέρ, Ελένη- Γλυκατζή, σελ. 15.

Βακαλόπουλος, Αποστόλος, σελ. 16, 32, 33, 34, 132, 153, 160, 262, 263, 264, 275, 284.

Βογιατζίδης, Ιωάννης, σελ. 262.

Ζαμπέλιος, Σπυρίδων, σελ. 262.

Μπενάκης, Λίνος, σελ. 31, 68.

Μποζίνης, Κωνσταντίνος, σελ. 214.

Παπαρρηγόπουλος, Κωνσταντίνος, σελ. 262.

Σπινόζα, Μπαρούχ, σελ. 32, 38, 44, 200.

Στείρης, Γεώργιος, σελ. 265.

Τατάκης, Βασίλειος, σελ. Σελ. 31, 32.

Alexander, Patrick-James, σελ. 258.

Angelov, Dimitar, σελ. 26, 34, 35, 36, 113, 122, 127, 132, 144, 145, 174, 176, 207, 243.

Angold, Michael, σελ. 160.

Angold, Michael, σελ. 259, 260, 261.

Bartussis, Mark, σελ. 160.

Beck, Hans-Georg, σελ. 213 ,217 , 218.

Browning, Robert, σελ. 258.

Cortes, Donoso, σελ. 252.

Drasseke, Johannes, σελ. 30, 32, 44, 200.

Dvornik, Francis, σελ. 213.

Ebessen, Sten, σελ. 19.

Festa, Nicola, σελ. 26, 28, 33.

Fryde, Edmund, σελ. 257, 258.

Hunger, Herbert, σελ. 213, 220, 222.

Irmscher, Johannes, σελ. 16, 132.

Kaldellis, Anthony, σελ. 132, 231, 256, 257.

Krumbracher, Karl, σελ. 30.

Lemerle, Paul, σελ. 16.

Migne, Jacques-Paul, σελ. 26.

Nicol, M. Donald, σελ. 213, 215.

Page, Gill, σελ. 255.

Papadopoulos, Jean, σελ. 27, 28, 29, 30.

Schmitt, Carl, σελ. 37, 38, 39, 229, 250, 251, 252, 253.

Wolf, Ιερώνυμος, σελ. 11.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α) ΠΗΓΕΣ

Αριστοτέλης, “Αναλυτικά Πρότερα και Ύστερα” in *I. Bekker, Aristotelis Opera edidit Academia Regia Borussica vol. I*, εκδ. apud Georgium Reimerum, Berlin, 1831.

Αριστοτέλης, “Ηθικά Νικομάχεια” in *I. Bekker, Aristotelis Opera edidit Academia Regia Borussica*, Berlin, 1831–1870.

Αριστοτέλης, “Μετά τα φυσικά”, in *I. Bekker, Aristotelis Opera edidit Academia Regia Borussica, vol. 2*, εκδ. apud Georgium Reimerum, Berlin, 1831.

Αριστοτέλης, “Περὶ ζώων μορίων” in *I. Bekker, Aristotelis Opera edidit Academia Regia Borussica vol. I*, Berlin, εκδ. apud Georgium Reimerum, 1831.

Αριστοτέλης, “Περὶ Ψυχῆς”, in *I. Bekker, Aristotelis Opera edidit Academia Regia Borussica*, εκδ. apud Georgium Reimerum, Berlin, 1831.

Δημοσθένης, “Λόγοι” in *Demosthenis orationes, vol. 3*, εκδ. Clarendon Press, Oxford, 1931, Repr. 1960.

Ευριπίδης, “Ανδρομάχη” στο *Αρχαία Ελληνική Γραμματεία: Οι Έλληνες*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1993.

Θεοδώρου του Λάσκαρι , «Της Φυσικής Κοινωνίας Λόγοι Εξ» in *Migne Patrologia Graeca, Volume 140*, εκδ. J. P. Migne's Imprimerie Catholique, Paris, 1887.

Ιωάννης Τζέτζης, *Tzetzae Allegoriae Iliadis*, εκδ. Apud Dumont, Paris, 1851.

Κυρίλλου Αρχιεπισκόπου Ιεροσολύμων , Catechesis X. De Uno Domino Jesu Christo in *Τα Ευρισκόμενα Πάντα in J.P. Mignae Patrologia Graeca*, τόμος 33 , εκδ. Imprimerie Catholique, Paris, 1857.

Πίνδαρος , “Πυθιονίκαις, Πυθιονίκαις 3” in *Pindar. The Odes of Pindar including the Principal Fragments with an Introduction and an English Translation by Sir John Sandys*, εκδ. William Heinemann Ltd, London, 1937.

Πλάτων, *Συμπόσιο*, εκδ. Stephanus, Geneva, 1578.

Φώτιος ὁ Μέγας, “Ἐπιστολή πρὸς Βούλγαρον Ἡγεμόνα”, (σχ. Παναγιώτης Χρήστου) στο περ. *Ἐποπτεία*, Φεβ.1992, Αθήνα.

Alexander Phil., “Ἀπορίαι καὶ λύσεις” in *Alexandri Aphrodisiensis praeter commentaria scripta minora*, εκδ. Reimer, Berlin, 1892.

Aristoteles “Categoriae” in *Aristotelis categoriae et liber de interpretatione*, εκδ. Clarendon Press, Oxford, 1949, Repr. 1966.

Aristoteles, “De anima” in *Aristotle. De anima*, εκδ. Clarendon Press, Oxford: 1961, Repr. 1967.

Aristoteles, “De caelo” in *Aristote. Du ciel*, Ed. Moraux, P., εκδ. Les Belles Lettres, Paris, 1965.

Aristoteles, “Magna moralia Book 1” in *Magna Moralia, Ethica Eudemia, De Virtutibus et Vitiis*. εκδ. Clarendon Press, Oxford, 1915.

Aristoteles, “Physica” in *Aristotelis physica*, εκδ. Clarendon Press, Oxford, 1950, Repr. 1966.

Aristoteles, “Politica” in *Aristotelis politica*, Ed. Ross, W.D. εκδ. Clarendon Press, Oxford, 1957, Repr. 1964.

Aristoteles, *Ars Rhetorica*, W. D. Ross, εκδ. Clarendon Press, Oxford, 1959.

Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, εκδ. Clarendon Press, Oxford, 1894, Repr. 1962.

Aspasius Phil., “In ethica Nichomachea commentaria in Aspasii” in *ethica Nicomachea quae supersunt commentaria*, Ed. Heylbut, Commentaria in Aristotelem Graeca G. εκδ. Reimer, Berlin, 1889.

Athanasius Theol., “Homilia in illud: Euntem autem illo” in *Athanasiana I*, εκδ. Centraltryckeriet, Helsinki, 1962.

Athenaeus Soph., “Deipnosophistae” in “*Athenaei Naucratis deipnosophistarum libri xv, 3 vols.*”, εκδ. Teubner, Leipzig: 1–2:1887; 3:1890, Repr. 1–2:1965; 3:1966.

Basilii Theologus, “Homiliae Super Psalmos” in *Migne Patrologia Graeca, Volume 29*, εκδ. J. P. Migne's Imprimerie Catholique, Paris, 1857.

Cassius Dio Hist., “Historiae Romanae, Book 56.” in *Dio Cassius. Roman History, Volume VII: Books 56-60. Translated by Earnest Cary, Herbert B. Foster. Loeb Classical Library 175*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge MA, 1924.

Chronicon Paschale, “Chronicon paschale” in *Chronicon paschale, vol. 1, Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, εκδ. Weber, Bonn, 1832.

Claudii Galeni. «De elementis ex Hippocrate libri ii» in Karl Gottlob Kühn, *Galeni Opera Omnia Vol 1*, εκδ. prostat in officina libraria Car. Cnoblochii, Lipsiae, 1821.

Clemens Alexandrinus Theol., “Stromata” in *Clemens Alexandrinus, vols. 2, 3rd edn. and 3, 2nd edn.*, εκδ. Akademie-Verlag, Berlin, 1985.

Constantinus VII Porphyrogenitus Imperator Hist., “De legationibus” in *Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta, vol. 1: excerpta de legationibus, pts. 1–2*”, εκδ. Weidmann, Berlin, 1903.

Constantinus VII Porphyrogenitus Imperator Hist., “De virtutibus et vitiis” in “*Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta, vol. 2: excerpta de virtutibus et vitiis, pts. 1 & 2*”, Ed. Büttner-Wobst, T., Roos, A.G. εκδ. Weidmann, Berlin, 2.1:1906; 2.2:1910.

Democritus Phil., “Testimonia” in *Die Fragmente der Vorsokratiker, vol. 2, 6th edn.*”, εκδ. Weidmann, Berlin, 1952, Repr. 1966.

Democritus Phil., “Testimonia” in *Die Fragmente der Vorsokratiker, vol. 2, 6th edn.*, εκδ., Weidmann, Berlin, 1952, Repr. 1966.

Diodorus Siculus Hist., “Bibliotheca historica (lib. 1–20)” in *Diodori bibliotheca historica, 5 vols., 3rd edn., Ed. Vogel, F., Fischer, K.T. (post I. Bekker & L. Dindorf)* εκδ. Teubner, Leipzig: 1:1888; 2:1890; 3:1893; 4–5:1906, Repr. 1964.

Eusebius Scr. Eccl. et Theol., “Commentaria in Psalmos” in Migne, *Patrologia Graeca, Volume 23*, 1858.

Eusebius Scr. Eccl., Theol., “Fragmenta in Lucam” in *Migne Patrologia Graeca Volume 24*, Paris. 1858.

Eusebius Scr. Eccl., Theol., “Praeparatio evangelica” in *Eusebius Werke, Band 8: Die Praeparatio evangelica*”, εκδ. Akademie–Verlag, Berlin, 1956.

Eusebius Scr. Eccl., Theol., *Commentarius in Isaiam Book 2*, ed. J. Ziegler, εκδ. Akademie–Verlag, Berlin, 1975.

Galenus Med., “Adhortatio ad artes addiscendas” in *Galens Protreptikosfragment*”, εκδ. Wenkebach, E., 1935.

Galenus Med., “Ars medica” in *Claudii Galeni opera omnia*, vol. 1, εκδ. Knobloch, Leipzig, 1821, Repr. 1964.

Galenus Med., “De placitis Hippocratis et Platonis” in *Galen. On the doctrines of Hippocrates and Plato*, εκδ. Akademie–Verlag, Berlin: 1978.

Galenus Med., “De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus libri xi” in *Claudii Galeni opera omnia, vols. 11–12*”, εκδ. Knobloch, Leipzig: 1826, Repr. 1965.

Galenus Med., “De usu partium” in *Galeni de usu partium libri xvii*, εκδ. Teubner, Leipzig, 1:1907; 2:1909, Repr. 1968.

Georgius Acropolites Hist., “Historia in brevius redacta” in *Georgii Acropolitae opera, vol. 1, Ed. Heisenberg, A.*, εκδ. Teubner, Leipzig, 1903, Repr. 1978.

Gregorius Nazianzenus Theol., “Carmina moralia” in *Migne Patrologia Graeca, Volume 37*, εκδ. J. P. Migne's Imprimerie Catholique, Paris, 1857–1866.

Gregorius Nazianzenus Theol., “Contra Julianum imperatorem 1” in *Migne Patrologia Graeca, Volume 35*, εκδ. J. P. Migne's Imprimerie Catholique, Paris, 1857–1866.

Gregorius Nazianzenus, “In Laudem Athanasii” in *Migne Patrologia Graeca, Volume 35*, εκδ. J. P. Migne's Imprimerie Catholique, Paris, 1857.

Gregorius Nyssenus Theol., *De virginitate Grégoire de Nysse. Traité de la virginité*, εκδ. Cerf, Paris, 1966.

Gregorius Nyssenus, “De virginitate” (2017: 043) in “*Grégoire de Nysse. Traité de la virginité*”, εκδ. Cerf, Paris, 1966.

Herodotus Hist., “Historiae”, in *Hérodote. Histoires, 9 vols.*, εκδ. Les Belles Lettres, Paris: 1:1932; 2:1930; 3:1939; 4 (3rd edn.): 1960; 5:1946; 6:1948; 7:1951; 8:1953; 9:1954, Repr. 1:1970; 2:1963; 3:1967; 5:1968; 6:1963; 7:1963; 8:1964; 9:1968.

Hesiodus Epic., “Opera et dies” in *Hesiodi Opera*, εκδ. Clarendon Press, Oxford, 1970.

Homerus Epic., “Ilias” in *Homeri Ilias, vols. 2–3*, εκδ. Clarendon Press, Oxford, 1931.

Homerus Epic., “Odyssea” in *Homeri Odyssea*, εκδ. Helbing & Lichtenhahn, Basel, 1962.

Joannes Chrysostomus Scr. Eccl., “Comparatio regis et monachi” [Dub.] in *Migne Patrologia Graeca, Volume 47*, εκδ. J. P. Migne's Imprimerie Catholique, Paris, 1857–1866.

Joannes Chrysostomus Scr. Eccl., “Fragmenta in Jeremiam (in catenis)” in *Migne Patrologia Graeca, Volume 64*, εκδ. J. P. Migne's Imprimerie Catholique, Paris, 1857–1866.

Julius Pollux Gramm., “Onomasticon” in *Pollucis onomasticon, 2 vols, Lexicographi Graeci, Ed. Bethe, E*, εκδ. Teubner, Leipzig: 9.1:1900; 9.2:1931, Repr. 1967.

Logo Eustathius Philol., “Commentarii ad Homeri Iliadem” in “*Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes, vols. 1–4*”, εκδ. Brill, Leiden, 1:1971; 2:1976; 3:1979; 4:1987.

Logo Pseudo-Codinus Hist., “De annis ab orbe condito” , in *Die byzantinischen Kleinchroniken, vol. 1, Ed. Schreiner, P. Corpus fontium historiae Byzantinae 12.1. Series Vindobonensis*, εκδ. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Vienna, 1975.

Lucianus Soph., “Gallus” in *Lucian, vol. 2*, εκδ. Harvard University Press, Massachusetts, 1915, Repr. 1960.

Michael Psellus Polyhist., “Orationes panegyricae” in *Michaelis Pselli orationes panegyricae, Ed. Dennis, G.T.*, εκδ. Teubner, Stuttgart, 1994.

Michael Psellus Polyhist., “Oratoria minora” in *Michaelis Pselli oratoria minora*, εκδ. Teubner, Leipzig, 1985.

Michael Psellus Polyhist., “Theologica Opusculum 70” in ed. Paul Gautier, *Michaelis Pselli Theologica*, εκδ. Teubner, Leipzig, 1989.

Michael Psellus Polyhist., Theologica “*Michaelis Pselli theologica, vol. 1, Ed. Gautier*”, εκδ. Teubner, Leipzig, 1989.

Nicephorus Gregoras Hist., “Historia Romana” in *Nicephori Gregorae historiae Byzantinae, 3 vols., Ed. Schopen, L., Bekker, I, Corpus scriptorum historiae Byzantinae, Volume 1.* εκδ. Weber, Bonn, 1:1829; 2:1830; 3:1855.

Nicola Festa, *Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII* εκδ. Tipographia G. Carnesecchi e figli, Firenze, 1898.

Novum Testamentum, “Apocalypsis Joannis” in, *The Greek New Testament, 2nd edn., Ed. Aland, K., Black, M., Martini, C.M., Metzger, B.M., Wikgren, A,* εκδ. Württemberg Bible Society, Stuttgart, 1968.

Oribasius Med., “Collectiones medicae libri incerti”, in “*Oribasii collectionum medicarum reliquae, vol. 4*”, εκδ. Teubner, Leipzig, 1933.

Origenes Theol., “Commentarii in Romanos (III.5–V.7) (P. Cair. 88748 + cod. Vat. gr. 762)” in “*Le commentaire d'Origène sur Rom. III.5–V.7*”, Ed. Scherer, J., εκδ. L'Institut Français d'Archéologie Orientale, Cairo, 1957.

Origenes Theol., “Homiliae in Lucam, Homily 8” in *Sources Cretiennes 87*, εκδ. Cerf, Paris, 1962.

Photius Lexicogr., Scr. Eccl., “Theol., Lexicon (A – Δ)” in *Photii patriarchae lexicon, vol. 1 (A – Δ)*”, Ed. Theodoridis, εκδ. De Gruyter, Berlin, 1982.

Plato Phil., “Leges” in, *Platonis opera, vol. 5*, εκδ. Clarendon Press, Oxford, 1907, Repr. 1967.

Plato Phil., “Protagoras” in, *Platonis opera, vol. 3*, εκδ. Clarendon Press, Oxford, 1903, Repr. 1968.

Plato Phil., “Respublica” in *Platonis opera, vol. 4*, εκδ. Clarendon Press, Oxford: 1902, Repr. 1968.

Plato Phil., “Sophista” in *Platonis opera, vol. 1*, εκδ. Clarendon Press, Oxford, 1900, Repr. 1967.

Plato, *Alcibiades*, ed. N. Denyer, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

Plato, *Timaeus*, εκδ. Stephanus, Geneva, 1578.

Plutarchus Biogr., Phil., “Caesar” in *Plutarchi vitae parallelae, vol. 2.2, 2nd edn.*, Ed. Ziegler, K., εκδ. Teubner, Leipzig, 1968.

Plutarchus Biogr., Phil., *Lucullus Plutarchi vitae parallelae, vol. 1.1, 4th edn.*”, εκδ. Ziegler, K. Leipzig: Teubner, 1969.

Polybius Hist., “Historiae” in *Polybii historiae, vols. 1–4*, εκδ. Teubner, Leipzig: 1:1905; 2:1889; 3:1893; 4:1904, Repr. 1:1962; 2–3:1965; 4:1967.

Proclus, “In Platonis Parmenidem” in *Procli philosophi Platonici opera inedita, pt. 3*, εκδ. Durand, Paris, 1864, Repr. 1961.

Proclus, “In Platonis Timaeum commentaria” in *Procli Diadochi in Platonis Timaeum commentaria, 3 vols.*, εκδ. Teubner, Leipzig, 1:1903; 2:1904; 3:1906, Repr. 1965.

Procopius Rhet., Scr. Eccl., “Commentarii in Isaiam” in *Migne Patrologia Graeca, Volume 87*, εκδ. J. P. Migne's Imprimerie Catholique, Paris, 1857–1866.

Pseudo-Nonnus, “Scholia mythologica” in “*Pseudo-Nonniani in iv orationes Gregorii Nazianzeni commentarii, Corpus Christianorum. Series Graeca 27*”, εκδ. Brepols, Turnhout, 1992.

Saint John Chrysostom, “Sancti patris nostri Joannis Chrysostomi” in *Homiliae in Matthaevm, vol 2*, εκδ. Officina academica, Lipsiae, 1839.

Strabo Geogr., “Geographica” in *Strabonis geographica, 3 vols.*, εκδ. Teubner, Leipzig, 1877, Repr. 1969.

Suidae lexicon, 4 vols, Ed. Adler, A, *Lexicographi Graeci*, εκδ. Teubner, Leipzig, 1.1:1928; 1.2:1931; 1.3:1933; 1.4:1935, Repr. 1.1:1971; 1.2:1967; 1.3:1967; 1.4:1971.

Theophrastus Phil., “Characteres” in *Theophrast. Charaktere, vol. 1*, εκδ. Hueber, Munich, 1960.

Thucydides Hist., “Historiae” in *Thucydidis historiae, 2 vols, Ed. Jones, H.S., Powell, J.E*, εκδ. Clarendon Press, Oxford, 1:1942 (1st edn. rev.); 2:1942 (2nd edn. rev.), Repr. 1:1970; 2:1967.

B) ΑΜΕΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Abrecht, Ryan R., Flavian Family and Dynasty in *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome*, vol. 1, εκδ. Oxford University Press, 2010.

Anagnostopoulos, Georgios, D Miller Jr, Fred., *Reason and Analysis in Ancient Greek Philosophy: Essays in Honor of David Keyt*, εκδ. Springer, New York, 2013.

Angelov, Dimitar, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, εκδ. Cambridge University Press, 2007.

Angold, Michael, “Byzantine “Nationalism” and the Byzantine Empire”, in *Byzantine and Modern Greek Studies*, vol.1, 1975.

Angold, Michael, “Greeks and Latins after 1204: The perspective of exile”, in *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean After 1204*, London, 1989.

Angold, Michael, *A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Lascarids of Nicaea(1204-1261)*, εκδ. Oxford University Press, 1975.

Arabatzis, George, « Michael of Ephesus On The Empirical man, The Scientist And The Educated Man (In Ethica Nicomachea X and In Partibus Animalium I), in Charles E. Barber, David Todd Jenkins, *Medieval Greek Commentaries on the Nicomachean Ethics*, εκδ. Brill, Leiden, 2009.

Arabatzis, George, «Mos Geometricus in Theodoros II Lascaris» in *Universality of Reason, Plurality of Philosophies in the Middle Ages, XII Congresso Internazionale di Filosofia Medievale, Palermo, 17-22 Settemvire 2007, vol 3 Comunicazioni Orientalia , a cura di Alessandro Musco e di Rossana Gambino, Luciana Pepi , Patricia Spallino, Maria Vassalo*, εκδ. Officina di Studi Medievali, 2012.

Arora, N. D., Awasthy, S. S., *Political Theory and Political Thought*, εκδ. Har Anand Publications, 2008.

Bardill, Jonathan, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, εκδ. Cambridge University Press, 2012.

Barnes, Jonathan, An Introduction to Aspasius in Antonina Alberti, Robert W. Sharples *Aspasius: The Earliest Extant Commentary on Aristotle's Ethics*, εκδ. Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1999.

Bartlett, Kenneth R., *The Civilization of the Italian Renaissance: A Sourcebook*, εκδ. University of Toronto Press, 2011.

Bartusis, Mark C. *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia*, εκδ. Cambridge University Press, 2012.

Bartusis, Mark C., *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453*, εκδ. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1997.

Bas, Bilal, Interpretation of Scripture in Eusebius of Caesaria's "Imperial Theology", in Torrance Kirby, Rahim Acar, *Philosophy and the Abrahamic Religions: Scriptural Hermeneutics and Epistemology*, εκδ. Cambridge Scholars Publishing, 2013.

Beales, Derek, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-Century Europe*, εκδ. I.B. Tauris Ltd, London, 2005.

Beck, Hans-Georg, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, εκδ. MIET, 1990.

Benakis, Linos, Aristotelian Ethics in Byzantium in Charles E. Barber, David Todd Jenkins, *Medieval Greek Commentaries on the Nicomachean Ethics*, εκδ. Brill, 2009.

Bouverie Pusey, Edward, *On the Clause "and the Son" in Regard to the Eastern Church and the Bonn Conference*, part 4, εκδ. J. Parker, London, 1876.

Braudel, Fernand, *on History*, εκδ. University of Chicago Press, 1982.

Braudel, Fernand, *Γραμματική Των Πολιτισμών*, μτφρ. Άρης Αλεξιάκης, εκδ. MIET, Αθήνα, 2005.

- Bury, J.B., *The Cambridge Medieval History volumes 1-5*, εκδ. Plantagenet Publishing, 2011.
- Cassirer, Ernst, *The Philosophy of the Enlightenment*, εκδ. Princeton University Press, New Jersey 1979.
- Cawthon, David, *Philosophical Foundations Leadership (Cl)*, εκδ. Transaction Publishers, New Jersey, 2002.
- Chlup, Radek, *Proclus: An Introduction*, εκδ. Cambridge University Press, 2012.
- Constantinides, C.N., *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries: (1204 - Ca. 1310)*, εκδ. Cyprus Research Centre, 1982.
- Davies, Stephen, *Themes in the Philosophy of Music*, εκδ. Oxford University Press, 2005.
- De Vogel, Cornelia J., *Rethinking Plato and Platonism*, Β' ανατύπωση, εκδ. Brill, Leiden, 1988.
- Drasseke, Johannes, "Theodoros Lascaris" in *Byzantinische Zeitschrift iii band Jahrgang* 1894, εκδ. Teubner, Leipzig, 1894.
- Duffy, John, The Lonely Mission of Michael Psellos, in Katerina Ierodiakonou, *Byzantine Philosophy and its Ancient Sources*, εκδ. Clarendon Press, Oxford, 2003.
- Dvornik, Francis. *Early Christian and Byzantine Political Philosophy, vol.1*, εκδ. Dumbarton Oaks Pub Service, 1966.
- Ebbesen, Sten, *Commentators and Commentaries on Aristotle's Sophistici Elenchi, A Study On Post Aristotelian And Medieval Writings On Fallacies, Volume I, The Greek Tradition*, εκδ. Brill, Leiden, 1981.
- Ebeling, Florian, *The Secret History of Hermes Trismegistus: Hermeticism from Ancient to Modern Times*, εκδ. Cornell University Press, New York, 2007.
- Emery, Kent, Friedman, Russell, Speer, Andreas, *Philosophy and Theology in the Long Middle Ages: A Tribute to Stephen F. Brown*, εκδ. BRILL, Leiden, 2011.

Evans, James, *The History and Practice of Ancient Astronomy*, εκδ. Oxford University Press, 1998.

Fedler, Kyle D., *Exploring Christian Ethics: Biblical Foundations for Morality*, εκδ. Westminster John Knox Press, Kentucky, 2006.

Ferguson, Everett, *Backgrounds of Early Christianity*, εκδ. Wm. B. Eerdmans Publishing, Michigan, 2003.

Ferrari, G. R. F., *City and Soul in Plato's Republic*, εκδ. University of Chicago Press, 2005.

Finlay, George, *History of the Byzantine and Greek Empires from 716 to 1453*, εκδ. Blackwood, London, 1854.

Forrester, Duncan B., *Forrester on Christian Ethics and Practical Theology: Collected Writings on Christianity, India, and the Social Order*, εκδ. Ashgate Publishing, Surrey, 2010.

Fraenkel, Carlos, *Philosophical Religions from Plato to Spinoza: Reason, Religion, and Autonomy*, εκδ. Cambridge University Press, 2012.

Frede, Dorothea, Reis, Burkhard, *Body and Soul In Ancient Philosophy*, εκδ. De Gruyter, Berlin, 2009.

Fryde, Edmund, *The Early Palaeologan Renaissance (1261-c.1360)*, εκδ. Brill, Leiden, 2000.

Galatariotou, Catia, *The Making of a Saint: The Life, Times and Sanctification of Neophytos the Recluse*, εκδ. Cambridge University Press, 2004.

Geanakoplos, Deno- John, *Byzantium: Church, Society, and Civilization Seen Through Contemporary Eyes*, εκδ. University Of Chicago Press, 1984.

Geldard, Richard G., *Remembering Heraclitus*, εκδ. Lindisfarne Books, 2000.

Gill, Mary Louise, *Aristotle on Substance: The Paradox of Unity*, εκδ. Princeton University Press, 1991.

- Glinister, Fay, “Kingship And Tyranny In Archaic Rome in Sian Lewis”, *Ancient Tyranny*, εκδ. Edinburgh University Press, 2006.
- González-Crussi F., *A Short History of Medicine*, εκδ. Random House Publishing Group, New York, 2008.
- Gotthelf, Allan, *Teleology, First Principles, and Scientific Method in Aristotle's Biology*, εκδ. Oxford University Press, 2012.
- Grant, Edward, *The Nature of Natural Philosophy in the Late Middle Ages*, εκδ. The Catholic University Of America Press, 2010.
- Grant, Michael, *From Rome to Byzantium: The Fifth Century A.D.*, εκδ. Routledge, New York, 1998.
- Hankins, James, *Plato in the Italian Renaissance, vol.1*, εκδ. E.J. Brill, New York, 1990.
- Harris, Jonathan, *The Lost World of Byzantium*, εκδ. Yale University Press, 2015.
- Harrison, J.E., *Themis: A Study Of The Social Origins Of Greek Religion*, εκδ. Cambridge University Press, 1912.
- Harvey, Paul, *The Oxford Companion to Classical Literature*, εκδ. Oxford University Press, 1937.
- Heath, Thomas L, *The Thirteen Books of Euclid's Elements, Books 1,2* εκδ. Dover Publications, New York, 1956.
- Heath, Thomas Little, *A Manual of Greek Mathematics*, εκδ. Dover Publications, New York, 1967(2003).
- Heichelbech, James R., Teleology and Utilitarianism, in *Encyclopedia of Public Administration and Public Policy: vol.2*, ed. Jack Rubin, εκδ. Marcel-Dekker, New York, 2003.
- Heidegger, Martin, *An Introduction to Metaphysics*, transl. Ralph Manheim, εκδ. Yale University Press, 1959.

Hilsdale, Cecily J., *Byzantine Art and Diplomacy in an Age of Decline*, εκδ. Cambridge University Press, 2014.

Hladky, Vojtech, *The Philosophy of Gemistos Plethon: Platonism in Late Byzantium, Between Hellenism and Orthodoxy*, εκδ. Ashgate Publishing, Surrey, 2014.

Huard, Roger L., *Plato's Political Philosophy: The Cave*, εκδ. Algora Publishing, 2007.

Ierodiakonou, Katerina, A Logical Lout in Nikephoros Vlemmydes Aytobiography in *Logic and Language in the Middle Ages: A Volume in Honour of Sten Ebbesen*, εκδ. Brill, Leiden, 2013.

Ierodiakonou, Katerina, Bydén, Börje, “Byzantine Philosophy” in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta, εκδ.

<http://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/byzantine-philosophy/> , 2014.

James, John C., Dolin, Michael, Hatton, Russell E., *Global history of philosophy. 5: The period of Scho-lasticism (Pt. 2) (1150-1350 A.D.)*, εκδ. Motilal Banarsidass, Delhi, 1989.

Kaldellis, Anthony *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, εκδ. Cambridge University Press, 2008.

Kaldellis, Anthony, *Ethnography After Antiquity: Foreign Lands and Peoples in Byzantine Literature*, εκδ. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2013.

Kaldellis, Anthony, *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome*, εκδ. Harvard University Press, 2015.

Kazhdan, A.P., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol.3, εκδ. Oxford University Press, 1991.

Keller, Evelyn- Fox, Secrets Of God, Nature and Life in Muriel Lederman, Ingrid Bartsch, *The Gender and Science Reader*, εκδ. Routledge, London, 2001.

King, Karen L., Hearing, Seeking and Knowing God in *Early Christian Voices: In Texts, Traditions, and Symbols: Essays in Honor of François Bovon* ed. by David H.

- Warren, François Bovon, Ann Graham Brock, David W. Pao, εκδ. Brill, Boston, 2003.
- Kinsman, Robert S., *The Darker Vision of the Renaissance: Beyond the Fields of Reason*, εκδ. University of California Press, 1974.
- Knuutila, Simo, Medieval Modal Theories and Modal Logic in Dov M. Gabbay, John Woods, *Handbook On The History Of Logic Volume II, Mediaeval and Renaissance Logic* εκδ. Elsevier, Amsterdam, 2008.
- Kofsky, Arieh, *Eusebius of Caesarea Against Paganism*, εκδ. Brill, Leiden, 2002.
- Korobeinikov, Dimitri, *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*, εκδ. Oxford University Press, 2014.
- Kvalbein, Hans, “The Kingdom of The Father in the Gospel of Thomas” in *The New Testament and Early Christian Literature in Greco-Roman Context: Studies in Honor of David E. Aune*, ed. David Edward Aune, John Fotopoulos, εκδ. Brill, Leiden 2006.
- Laale, Hans Willer, *Ephesus (Ephesos): An Abbreviated History from Androclus to Constantine XI* εκδ. WestBow Press, Indianapolis, 2011.
- Laiou, Angeliki E., Morrisson, Cécile, *Cambridge Medieval Textbooks: The Byzantine Economy*, εκδ. Cambridge University Press, 2007.
- Lawson, Russell M., *Science in the Ancient World: An Encyclopedia*, εκδ. ABC-CLEO Inc, California, 2004.
- Lazaris Stavros, “Introduction” in *A Companion to Byzantine Science*, εκδ. Brill, Leiden, 2020.
- Leeming, David Adams, *Creation Myths of the World: An Encyclopedia, Second Edition*, εκδ. ABC-CLIO, LLC, California, 2010.
- Lemerle, Paul, *Ο Πρώτος Βυζαντινός Ουμανισμός*, εκδ. MIET, Αθήνα, 2010.
- Leunissen, Mariska, *Explanation and Teleology in Aristotle's Science of Nature*, εκδ. Cambridge University Press, 2010.

- Lightman, Bernard, *A Companion to the History of Science*, εκδ. John Wiley & Sons, 2016.
- Littlewood, Antony, Maguire, Robert Henry, Wolschke-Bulmahn, Joachim, *Byzantine Garden Culture* , εκδ. Dumbarton Oaks, Washington, 2002.
- Long, Christopher P., *Aristotle on the Nature of Truth*, εκδ. Cambridge University Press, 2011.
- Losee, John, *Theories of Causality: From Antiquity to the Present*, εκδ. Transaction Publishers, New Jersey, 2011.
- Lundsgaard, Hansen, Vagn, *Geometry in Nature*, εκδ. A K Peters/CRC Press , Massachusetts, 1993.
- Macy, Joanna, *Mutual Causality in Buddhism and General Systems Theory: The Dharma of Natural Systems*, εκδ. SUNY Press, New York, 2010.
- Magdalino, Paul, Mavroudi, Maria V., *The Occult Sciences in Byzantium*, εκδ. La Pomme d'or, 2006.
- Mahadevan, T. M. P., *Philosophy, theory and practice: proceedings of the International Seminar on World Philosophy, Madras, December 7-17, 1970*, εκδ. Centre for Advanced Study in Philosophy, University of Madras, 1974.
- Marx, Werner, *Introduction to Aristotle's Theory of Being as Being* , εκδ. Martinus Nihoff, 1977.
- Meyendorff, John, *Byzantine Theology: Historical Trends and Doctrinal Themes*, εκδ. Fordham University Press, New York, 1983.
- Moltmann, Jürgen, European Political Tradition in Craig Hovey, Elizabeth Phillips, *The Cambridge Companion to Political Theology*, εκδ. Cambridge University Press, 2015.
- Nagle, D. Brendan, *The Household as the Foundation of Aristotle's Polis*, εκδ. Cambridge University Press, 2006.
- Neusner, Jacob, *Judaism and Christianity in the Age of Constantine: History, Messiah, Israel*, εκδ. University of Chicago Press, 1987(2007).

- Nicol, Donald M., *The Byzantine Lady: Ten Portraits:1250-500*, εκδ. Cambridge University Press, 1994.
- Nicol, Donald M., *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, εκδ. Cambridge University Press, 2002.
- Nikolaides, E, *Science and Eastern Orthodoxy: From the Greek Fathers to the Age of Globalization* σελ. 71, εκδ. John Hopkins University Press, Baltimore, 2011.
- Nilsson, Jonas, Strengthening Justice through Friendship and Friendship through Justice: Michael Psellos and the Provincial Judges in Nicholas S.M. Matheou, Theofili Kampianaki and Lorenzo M. Bondioli, *From Constantinople to the Frontier: The City and the Cities*, εκδ. Brill, Leiden, 2016.
- O'Donovan, Oliver, Lockwood, Joan, *From Irenaeus to Grotius: A Sourcebook in Christian Political Thought, 100-1625*, εκδ. Eerdmans Publishing, Michigan, 1999.
- Ogden, Daniel, “How to Merry a Courtesan in The Macedonian Courts” in Andrew Erskine, Lloyd Llewellyn-Jones, *Creating a Hellenistic World*, εκδ. The Classical Press of Wales, 2011.
- Olsen, Bruce D., *Understanding Human Anatomy Through Evolution - Second Edition*, εκδ. Lulu Press inc, South Carilona, 2009.
- Øverenget, Einar, *Seeing the Self: Heidegger on Subjectivity*, εκδ. Kluwer Academic Publishing, Dordrecht, 2001.
- Page, Gill, *Οι Έλληνες πριν τους Οθωμανούς: Ο εθνισμός στο ύστερο Βυζάντιο*, εκδ. Θυραθεν/Cambridge University Press, Θεσσαλονίκη, 2008.
- Pappadopoulos, Jean, *Théodore II Lascaris, Empereur de Nicée*, εκδ. A. Piccard, Paris, 1908.
- Parry, Geraint, «Education and The Reproduction of the Enlightenment» in *Martin Fitzpatrick, Enlightenment World*, εκδ. Routledge, Oxfordshire, 2004.
- Parsons, Terence, *Articulating Medieval Logic*, εκδ. Oxford University Press, 2014.
- Pelosi, Francesco, *Plato on Music, Soul and Body*, εκδ. Cambridge University Press, 2010.

- Petrovich Kazhdan, Aleksandr, Wharton Epstein, Annabel, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, εκδ. University of California Press, 1990.
- Phillips, Elizabeth, *Political Theology: A Guide for the Perplexed*, εκδ. Bloomsbury, London, 2012.
- Plekon, Michael, "Eastern Orthodox Thought" *The Blackwell Companion to Political Theology*, εκδ. Blackwell, Malden, 2004.
- Plott, John C., *Global History of Philosophy, The Period of Scholasticism*, τ'5, εκδ. Motilal Banarsidass, Delhi, 1989.
- Poulakos, Takis, *Speaking for the Polis: Isocrates' Rhetorical Education*, εκδ. University of South Carolina Press, Columbia, 1997.
- Reale, Giovanni, Catan, John R., *A History of Ancient Philosophy I: From the Origins to Socrates*, εκδ. State University of New York Press, 1987.
- Rist, John M., *Plotinus: Road to Reality*, εκδ. Cambridge University Press, 1967.
- Roeckelein, J.E., *Elsevier's Dictionary of Psychological Theories*, εκδ. Elsevier B.V., Amsterdam, 2006.
- Ronchi, Claudio *The Tree of Knowledge: The Bright and the Dark Sides of Science*, εκδ. Springer, Heidelberg, 2014.
- Saunders, Peter, *Social Class and Stratification*, εκδ. Routledge, London, 2006.
- Schmitt, Carl (transl. by George Schwab), *Political Theology, Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, εκδ. M.I.T. Press, Cambridge, Massachusetts, 1985.
- Schmitt, Charles B., Skinner, Quentin, *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, εκδ. Cambridge University Press, 1988.
- Schmitt, R., Achaemenid Dynasty, in *Encyclopædia Iranica*, τόμος. I/4, εκδ. Bibliotheca Persica Press, London, 1983.
- Scott, Peter, Cavanaugh, William T., *The Blackwell Companion to Political Theology*, εκδ. Blackwell Publishing, Malden MA, 2003.

Sharples, R. W., *Peripatetic Philosophy, 200 BC to AD 200: An Introduction and Collection of Sources in Translation*, εκδ. Cambridge University Press, 2010.

Sider, Sandra, *Handbook to Life in Renaissance Europe*, εκδ. Oxford University Press, 2007.

Sigerist, Henry E., *A History of Medicine: Early Greek, Hindu, and Persian Medicine Vol.2*, εκδ. Oxford University Press, 1961.

Siniossoglou, Niketas, *Radical Platonism in Byzantium: Illumination and Utopia in Gemistos Plethon*, εκδ. Cambridge University Press, 2011.

Smith, Anthony D., *National Identity*, εκδ. Penguin Books, London, 1991.

Speer, Lieven, Brabant, Christophe, *Between Philosophy and Theology: Contemporary Interpretations of Christianity*, εκδ. Ashgate Publishing, Burlington VT, 2010.

Stoyanov, Yuri, “Apocalypticizing Warfare: From Political Theology to Imperial Eschatology in Seventh to Early Eighth Century Byzantium” in Kevork Bardakjian, Sergio La Porta, *The Armenian Apocalyptic Tradition: A Comparative Perspective*, εκδ. Brill, Leiden, 2014.

Strauss, Leo, *On Tyranny*, εκδ. University of Chicago Press, 2000.

Tatakis, Vasileios, *Byzantine Philosophy*, εκδ. Hackett Publishing, Indianapolis, 2003.

Treadgold, Warren T., *A History of the Byzantine State and Society*, εκδ. Stanford University Press, California, 1997.

Van Brummelen, Glen, *The Mathematics of the Heavens and the Earth: The Early History of Trigonometry*, εκδ. Princeton University Press, 2009.

Vasiliev, Alexander A., *History of the Byzantine Empire, 324–1453*, εκδ. University of Wisconsin Press, 1958.

Vycinas, V., *Earth and Gods: An Introduction to the Philosophy of Martin Heidegger*, εκδ. Nihoff, The Hague, 1969.

Wald, Henri, *Introduction to Dialectical Logic*, εκδ. Gruner, Amsterdam, 1975.

- Wickkiser, Bronwen L., *Asklepios, Medicine, and the Politics of Healing in Fifth-Century Greece, Between Craft and Cult*, εκδ. John Hopkins University Press, Baltimore, 2008.
- Wiswell, Tonnvane, *Republic, The by Plato (MAXnotes)*, εκδ. Research And Education Association, New Jersey, 1999.
- Zografidis, George, «Nikephoros Blemmydis» in Henrik Lagerlund, *Encyclopedia of Medieval Philosophy: Philosophy Between 500 and 1500*, Τόμος 1, εκδ. Springer , London , 2011.
- Αρβελέρ, Ελένη Γλυκατζή, *Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα, β' εκδ., 2007.
- Βακαλόπουλος, Απόστολης, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού, Αρχές και Διαμόρφωση του*, τ. Α', εκδ. Β', Θεσσαλονίκη, 1974.
- Γιανναράς, Χρήστος, *Έξι φιλοσοφικές ζωγραφιές*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 2011.
- Καραγιαννόπουλος, Ι. Ε., *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1992.
- Μποζίνης, Κωνσταντίνος, *Ο Ιωάννης Χρυσόστομος για το Imperium Romanum: Μελέτη πάνω στην πολιτική σκέψη της αρχαίας εκκλησίας*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2003.
- Παϊδάς, Κ., *Τα βυζαντινά κάτοπτρα ηγεμόνος της ύστερης περιόδου 1254-1403*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 2006.
- Στείρης, Γεώργιος Χρ., *Η Παράδοση της Αναγέννησης : Βυζαντινή και Δυτική φιλοσοφία στον 15^ο αιώνα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2016.
- Τατάκης, Βασίλειος, Ν., *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, εκδ. Ίδρυμα Μωραίτη, Αθήνα, 1997.
- Χρήστου, Κ.Π., *Ο βασιλικός ανδριάς του Νικηφόρου Βλεμμύδη, Συμβολή στην πολιτική θεωρία των βυζαντινών*, εκδ. Κυρομάνος, Αθήνα, 1996.

Γ) ΓΕΝΙΚΑ ΕΡΓΑ

Αραμπατζής, Γεώργιος, *Από τη στοά στο Βυζάντιο, βίος και σύστημα στη Στωϊκή συνέχεια*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2016.

Αραμπατζής, Γιώργος, *Για το επιστημονικό πεδίο της βυζαντινής φιλοσοφίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2017.

Κιουσοπούλου, Άννα, *Βασιλεύς ή οικονόμος Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Άλωση*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2007.

Παπαδοπούλου, Θεοδώρα, *Συλλογική ταυτότητα και αυτογνωσία στο Βυζάντιο. Συμβολή στον προσδιορισμό της αυτοαντίληψης των Βυζαντινών κατά τη λόγια γραμματεία τους (11ος – αρχές 13ου αι.)*, εκδ. Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα, 2015.

Angelov, Dimitar, *The Byzantine Hellene: The Life of Emperor Theodore Laskaris and Byzantium in the Thirteenth Century*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge, 2019.

Benner, Erica, *Machiavelli Ethics*, εκδ. Princeton University Press, 2009.

Bunge, Mario, *Causality and Modern Science: Third Revised Edition*, εκδ. Dover Publication, New York, 2012.

Mill, John Stuart, *Utilitarianism*, εκδ. Parker, Son and Bourn, West Strand, London, 1863.

Rigby, Stephen Henry, *Marxism and History: A Critical Introduction*, εκδ. Manchester University Press, β' εκδ., 1998.

Schmitter, Amy M., Tarcov, Nathan, Donner, Wendy, *Enlightenment Liberalism in Randall Curren, A Companion to the Philosophy of Education*, εκδ. Blackwell Publishing, 2003.

Smith, Derek W., *Inorganic Substances: A Prelude to the Study of Descriptive Inorganic Chemistry*, εκδ. Cambridge University Press, 1990.

Steiris, Georgios, Arabatzis, Georgios, Mitralaxis, Sotiris, *The Problem of Modern Greek Identity: From the Ecumene to the Nation-State*, εκδ. Cambridge Scholars Publishing, 2016.

Tawney, R.W, “Foreward in Max Weber”, *The Protestant Work Ethic and the Spirit of Capitalism*, εκδ. Start Publishing Llc, New York, 2012.

Tellis, Ashley J., *Reconstructing Political Realism, The Long Road to Scientific Research*, in Benjamin Frankel, *Roots of Realism*, εκδ. Frank Cass and Co Ltd, London, 1996.

Wight, Colin, *Realism, Science and Emancipation* in Kathryn Dean, Jonathan Joseph, John Michael Roberts, Colin Wight, *Realism, Philosophy and Social Science*, εκδ. Palgrave Macmillan, New York, 2006.

